ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

Cleuna

6

Cleuna, god. VI., br. 6, Livno, 2025.

Cleuna

Cleuna
God. VI., br. 6, Livno, 2025.

Izdavač:
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40
BiH – 80101 Livno
Tel.: ++387 34 200 923
++387 34 200 922
Fax.: ++387 34 200 923
e-adresa: info@fmgg-livno.com
www.fmgg-livno.com

Glavna i odgovorna urednica:
Dražena Džeko

Izvršna urednica:
Marija Marić Baković

Uredništvo:
Ružica Barišić
Adnan Busuladžić
Josip Gelo
Marija Marić Baković
Željka Markov
Maja Petrinec
Damir Tadić

Lektura tekstova na hrvatskome jeziku:
Ivica Musić

Lektura tekstova na bosanskom jeziku:
Mehmed Kardaš

Korektura:
Ivica Musić

Prijevod sažetaka na engleski jezik:
Janja Rimac, Nikola Kežić (str. 289), Asja Mandić (str. 308)

UDK:
Ružica Barišić

Grafičko oblikovanje:
Emil Kordić, Marija Marić Baković

Prijelom:
Emil Kordić

Tisak:
Grafotisak Grude

Naklada:
300

Tiskano 2025.

Potporu *Cleuni* dali su:
Vlada Federacije Bosne i Hercegovine (Federalno ministarstvo kulture i sporta, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke), Ministarstvo znanosti, prosvjete, kulture i športa HBŽ

Sva prava pridržana © by FMGG Livno

ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

C L E U N A

Časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno

6

Livno, 2025.

Sadržaj/Contents

7. Marija Marić Baković
Spomenik s reljefnim prikazom četveroprega

Monument with a Relief Depiction of a Quadriga

23. Filip Ćubela
Keramičke i porculanske lule iz novovjekovnoga konteksta lokaliteta Efrem kula – Bistrički grad u Livnu

Ceramic and Porcelain Pipes from the Early Modern Context of the Efrem Tower – Bistrički grad Site in Livno

45. Dijana Pinjuh
Hercegovački sandžak u obnovi i izgradnji tvrđava u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću

The Herzegovinian Sanjak in the Renovation and Construction of Fortresses in the Bosnian Eyalet in the 18th Century

61. Ružica Barišić
Anatomski atlas iz 1838. – između medicine, umjetnosti i povijesti

Anatomical Atlas from 1838 – Between Medicine, Art, and History

81. Damir Tadić
Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u Livnu (1851. – 1880.), II. dio

Austrian (-Hungarian) Consular Agency Vice Consulate in Livno (1851 – 1880), Part II

151. Ivo Dalić
Austrougarski utjecaji na urbanizam i arhitekturu Livna u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća

Austro-Hungarian Influences on the Urbanism and Architecture of Livno in the Second Half of the 19 and Early 20 Century

189. Jela Duvnjak
Livanjske škrinje

Chests of Livno

211. Josip Gelo
Liturgijsko posuđe sačuvano u crtežima fra Anđela Kaića

Liturgical Vessels Preserved in the Drawings by Friar Anđeo Kaić

247. Željka Markov
Luka Šeremet – manje poznati sudionik novorealističkih kretanja dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća

Luka Šeremet
A Lesser-Known Participant of the New Realist Movements of the 1920s and 1930s

269. Nikola Kežić
Djela Ivana Meštrovića u crkvenim zbirkama u Splitu

The Artworks of Ivan Meštrović in the Ecclesiastical Collections of Split

291. Asja Mandić
Oprostoravanje grafičkih motiva

Transcending Boundaries: Motifs in Wartime Prints

309. **Upute suradnicima časopisa *Cleuna***

Marija Marić Baković

Spomenik s reljefnim prikazom četveroprega

SPOMENIK S RELJEFNIM PRIKAZOM ČETVEROPREGA

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno, BiH
marija.maric.b@gmail.com

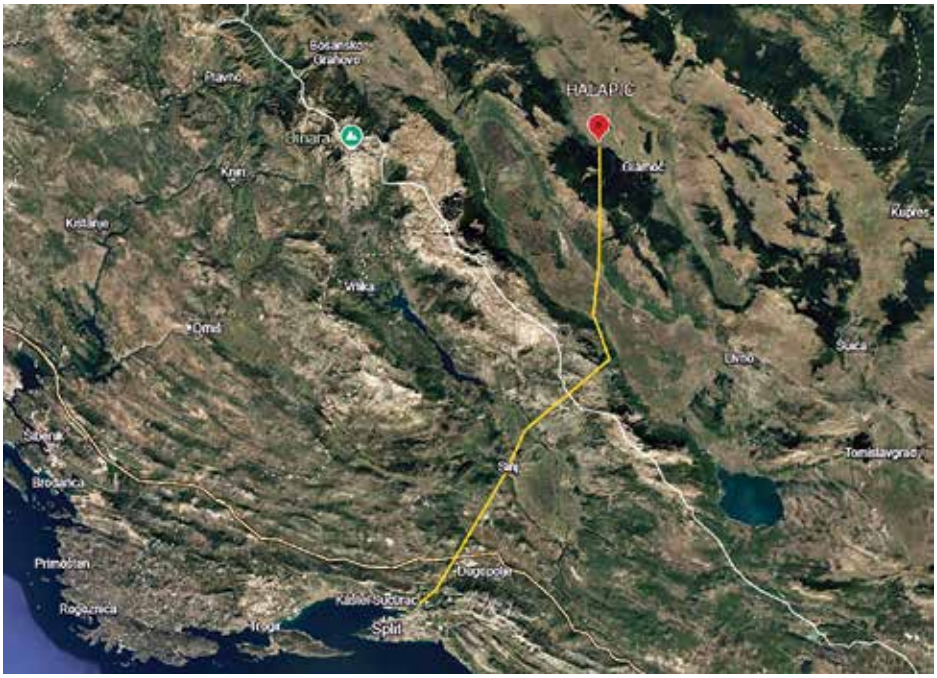
UDK: 902/904(497.6Livno)"653"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 27. III. 2025.
Prihvaćeno: 17. IX. 2025.

U tekstu se analizira ulomak reljefnoga spomenika iz Halapića na Glamočkome polju. Spomenik je pronađen 1914. godine, a uz osnovne informacije objavljen je 1928. godine. Iz Glamoča je donesen u Franjevački muzej i galeriju Gorica – Livno i izložen u njegovu lapidariju. Ulomak spomenika iz Halapića pripada osnovnomu tipu pravokutnoga spomenika s ravnim završetkom i pravokutnim reljefnim poljem u plitkoj niši, bez arhitektonskih elemenata, kod kojega se natpisno polje nalazilo ispod reljefnoga polja. Ovakvi spomenici bili su osnovni tip spomenika s Glamočkoga polja, a zastupljeni su i na susjednim područjima s unutarnjega delmatskog područja. U ovome tekstu pristupa se široj ikonografijskoj i likovnoj analizi spomenika s naglaskom na posebnosti reljefnoga prikaza na kojemu je osnovni motiv četveropreg. Na temelju ikonografijske analize u radu se ukazuje na mogućnost prikaza gladijatorske scene ili scene s kultnim prikazom na zavjetnome spomeniku. Na temelju sačuvanih elemenata pretpostavili smo da je riječ o kultnome sinkretizmu u kojemu se službena rimska religija sjedinjuje s orijentalnim utjecajima, jer se prepoznaju neki aspekti Sola i Mitre, slijedeći sličan ikonografijski obrazac inkorporiran u lokalni likovni izričaj zajedno s elementima rimskih klasičnih predložaka.

Ključne riječi: Glamoč, Halapić, reljefni spomenik, četveropreg, kultni sinkretizam, gladijatorske igre, ikonografija, Sol, Mitra

Uvod

U lapidariju Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno nalazi se ulomak spomenika sa zanimljivim reljefnim prikazom. Spomenik je u Livno donesen iz Glamoča, gdje se zajedno s deset drugih spomenika, neodgovarajuće prezentiranih, nalazio ispred osnovne škole u Glamoču. Većina spomenika, za koje je utvrđeno da su antičkoga podrijetla, bila je uzidana u betonske postamente i izložena atmosferilijama bez natkrivene zaštite. Uz suglasnost Općinskoga vijeća Glamoč i ravnatelja škole u studenome 1999. godine odlučeno je da se spomenike prenese u Franjevački muzej i galeriju Gorica – Livno kao najbližu muzejsku instituciju. Spomenici su pomno odvojeni od betonskih postamenata, pri čemu je utvrđeno da je dio spomenika velikim dijelom bio zazidan u beton zbog čega su dijelovi natpisa i reljefa bili skriveni. Naknadnim proučavanjem stručne literature također je utvrđeno da neki spomenici nisu sačuvani u cijelosti. Svi dopremljeni spomenici danas su izloženi u lapidariju i stalnome postavu arheološke zbirke Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno. Riječ je o ulomcima nadgrobnih i zavjetnih spomenika, ulomcima

Sl. 1. Halapić na trasi magistralnoga pravca Salona - Servitium
(https://earth.google.com)

arhitekture, žrtvenicima i miljokazu. Za šest spomenika utvrđeno je da su iz Halapića,[1] dva iz Glavice,[2] a za tri nije sigurno jesu li iz Halapića ili iz Glavice na Glamočkome polju.[3]

Između ostalih spomenika ovdje smo izdvojili ulomak reljefa s prikazom četveroprega. Iako je ovaj ulomak opisan još 1928. godine,[4] nedostaje njegova likovna, ikonografijska i kronološka analiza. Stoga smo pristupili novoj, cjelovitijoj obradbi ovoga ulomka jer ga smatramo jedinstvenim reljefnim spomenikom delmatske umjetnosti iz antičkoga doba. Prema dostupnim informacijama ulomak je nađen prije 1914. godine u Halapiću, a 1928. godine nalazio se u Busiji kraj Glamoča.[5] Nije poznato kada je zajedno s ostalim spomenicima donesen i postavljen ispred osnovne škole u Glamoču. Sačuvane dimenzije ulomka odgovaraju onima iz 1928. godine. Visina je ulomka 57,5 cm, širina 62 cm, a debljina 18 cm. Osim podatka da je nađen u Halapiću nema sačuvanih podataka o okolnostima i točnu mjestu nalaza. Halapić je smješten na sjeverozapadnome dijelu Glamočkoga polja, na trasi rimskoga magistralnog pravca Salona – Servitium, na kojoj je locirana putna postaja Salvija (*Salviae*) s Itinerariuma Antonini. U Halapiću se nalazila i postaja konzularnih beneficijara.[6] Uz važnu prometnicu na mjestu današnjega Halapića u podnožju Gradca u rimsko doba razvilo se važno naselje o kojemu svjedoče brojni nalazi (sl. 1).[7]

1 Sergejevski, 1928, 89, sl. 9; Bojanovski, 1986, 96, 97, sl. 17, 18.

2 Bojanovski, 1986, 88-89, 90, sl. 8, 9.

3 Dva neobjavljena ulomka profiliranoga arhitrava i baza stupa nalaze se u lapidariju FMGG-a.

4 Sergejevski, 1928, 90, sl. 10.

5 Sergejevski, 1928, 90.

6 Bojanovski, 1974, 71-73; Bojanovski, 1988, 244-245, 248.

7 Bojanovski, 1988, 238-240. U organizaciji Zemaljskoga muzeja BiH u Sarajevu pod vodstvom dr. sc. Adnana Busuladžića, 2007. i 2008. godine provedeno je arheološko istraživanje na Gradcu i na lokalitetu Crkvini u Halapiću. (https://www.klix.ba/magazin/kultura/glamoc-nova-arheoloska-otkrica/ 12. XII. 2024.)

Sl. 2. Spomenik s reljefnim prikazom četveroprega, Halapić (foto: O. Harl)

Reljefni prikaz

Sačuvan je ulomak spomenika s reljefnim prikazom. Lijeva bočna strana spomenika obijena je te nedostaje dio reljefa. Nedostaje i donji dio spomenika ispod reljefnoga polja, na kojemu je vjerojatno bilo natpisno polje. Riječ je o reljefnoj kompoziciji koja leži u udubljenoj niši na podlozi dubine oko 2 cm čime se trebala istaknuti i reljefnost figura (sl. 2). Gornji rub niše u većem je dijelu obijen i izlizan. Djelomično je sačuvan dio prikaza na kojemu je u reljefu razrađen motiv četveroprega (lat. *quadriga*); u antičko doba to je bila dvokolica s četirima konjima upregnutima usporedno u jednome redu. Na samome rubu sačuvanoga reljefa s lijeve strane vide se ostatci jednoga kotača kola. Iznad se vidi dio reljefa koji pripada dijelu kola, vjerojatno dio zaprežne konjske oprema za kola. Konji su prikazani iz profila usporedno u galopu nadesno. Prvi je konj prikazan cijelom figurom, čak se vidi i povodac uzda koji ide od glave preko tijela konja. Dio glave spomenutoga konja obijen je. Prednje su mu noge podignute u zrak, a stražnje su na tlu, što je vjerojatno prikaz konja u galopu. Tijelo je klasično oblikovane muskulature.

Ostala tri konja prikazana su u nizu iza prvoga pa im se vidi dio tijela i glave te po jedna prednja i stražnja noga. Rebrastim zadebljanjem od glave duž hrbata konjima je vješto naglašena konjska griva. Vide se i povodci uzda koji idu od glave i prsa konja. Lijevo, poviše četveroprega, vidljiv je dio plitko istaknuta kruga. Središnji je dio kruga ispupčenje iz kojega radijalno izbijaju dvije plastične trake koje idu do ruba kružnice. Također se nazire dio reljefa koji bi mogao odgovarati ruci. Ovakav prikaz odgovara ruci koja drži okrugli štit ojačan vjerojatno željeznom konstrukcijom s unutarnje strane. Nije isključeno da se uz ruku nalazio još neki predmet nejasne namjene. U prvome svom opisu Sergejevski navodi mogućnost da je riječ o ruci koja drži zategnuti luk, međutim očito je da je posrijedi štit. Desno od četveroprega reljefni je prikaz ljudske figure koja se proteže čitavom visinom reljefne plohe te je neproporcionalno veća u odnosu na četveropreg. Figura je odjevena u opasanu tuniku koja je vidno nabrana i seže do koljena.

Zbog velike izlizanosti reljefa nezahvalno je ići u detalje, ali u gornjemu dijelu nošnje naziru se ostatci poprečne nabranosti. Glava je dobrim dijelom izlizana i obijena, ali je sačuvan dio kose oblikovan u frizuru koja se izvija do visine ramena. Pretpostavljamo da je riječ o figuri muškarca. U desnoj ruci, savijenoj u laktu, drži predmet koji na prvi pogled izgleda kao dugačak štap ili koplje, dijagonalno prebačeno ispred tijela. Urezana savijena linija što se veže na štap vjerojatno prikazuje bič. Reljefni prikaz ove figure smješten je uz sam rub spomenika te se dio prikaza gubi zbog izlizanosti i djelomične obijenosti bočne strane spomenika.

Rekonstrukcija čitavoga reljefnog prikaza predstavljala bi dvokolicu s četirima konjima u galopu (kvadriga), kojom upravlja figura što stoji u kolima držeći u lijevoj ruci štit te u desnoj, očito, uzde. Iako je lijevi dio reljefnoga polja obijen, pretpostavljamo da reljefni prikaz završava scenom četveroprega. Desno od ovoga prikaza figura je muškarca koji najvjerojatnije drži bič. Položaj s jednom nogom frontalno i drugom u profilu prikaz je iskoraka ili kontraposta u krajnjoj stilizaciji.

Likovna obilježja

Reljefni prikaz smješten je u udubljenu nišu. Reljef je dublji u donjemu dijelu otkuda, prema vrhu, postupno postaje plići. Prvo što se na njemu uočava jest disproporcionalnost figura. Također je primjetna neujednačenost klesarske izvedbe. Reljefni prikaz četveroprega klesarski je vješto izveden. Majstor je pomno oblikovao muskulaturu konjskih tijela stavljajući ih u perspektivu i gradirajući reljef od dubokoga prema plitkomu. Iako odstupa od točnosti perspektive, zato što mu je posljednji konj u nizu najveći, klesar je zasigurno bio vješt. Ostatak prikaza s figurom desno neproporcionalan je četveropregu i izrazito stiliziran. S obzirom na dimenzije i pozicioniranje štita pretpostavljamo da je i figura u kolima koja upravlja četveropregom predimenzionirana u odnosu na prikaz konja te da seže do gornjega ruba reljefnoga polja. Konji u četveropregu odudaraju od ostatka reljefa pa izgledaju kao djelo drugoga klesara. Razlog tomu vjerojatno je predložak. Naime, prikaz konja u četveropregu poznat je s reversa rimskoga novca i mogao je poslužiti kao predložak ovomu četveropregu. S motrišta likovnih karakteristika reljefni je prikaz neujednačen te se čini kao nejedinstvena kompozicija. Ipak ne mora biti tako povežemo li ih u jednu ikonografijsku cjelinu. U tome slučaju moglo bi se reći da jedinstveni scenski prikaz, iako disproporcionalan i stilski neujednačen, ispunjava površinu reljefnoga polja.

Ikonografijska analiza

Ikonografijskoj analizi pristupili smo s motrišta sačuvanih elemenata reljefnoga prikaza. Od četveroprega vide se četiri konja u galopu nadesno, ali je očito da vuku kola kojima upravlja netko tko stoji u kolima držeći u jednoj ruci povodce uzda, a u drugoj štit. U antičkoj umjetnosti u prikazima kvadrige četiri konja vuku dvokolicu; njihove su prednje noge gotovo uvijek podignute u zrak, a stražnje su na tlu, što je prikaz njihova pokreta. Istim se obrascem poslužio i kamenoklesar pri izradbi spomenika iz Halapića. Figura ispred četveroprega, odjevena u kratku opasanu tuniku, vjerojatno drži bič. Na prvi pogled sačuvani elementi ne pružaju prepoznatljivu ikonografijsku sliku, ali smo uvjereni da nije riječ o tek nasumičnu redanju elemenata, bez određene poveznice.

Polazeći od činjenice da je kontekst iznimno važan, analizom pojedinačnih elemenata te komparacijskom analizom došli smo do određenih pretpostavki. Prikazi četveroprega česti su na reversima rimskoga novca i stoga ih se može promatrati kao posrednu ikonografijsku poveznicu. U tom se slučaju četveropreg može vezati za Jupitera, Viktoriju, Marsa i Minervu, službene rimske

Sl. 3. Prikaz četveroprega s posvetom Solu na reversu Elagabalova novca (https://cngcoins.com)

kultove koje je, između ostalih, štovala i širila rimska vojska na području provincije Dalmacije,[8] a štovani su i u nekim drugim kultnim zajednicama.[9] Na reversima rimskoga novca četveropregom upravlja Viktorija držeći u ljevici uzde, a u desnici uglavnom vijenac, eventualno bič.[10] Osim na kovanicama Viktorija je s četveropregom prikazivana i na drugim spomenicima kao što je, primjerice, reljefni prikaz na kojemu stoji frontalno ispred četveroprega na jednoj etrušćanskoj urni.[11] Glavno rimsko božanstvo Jupiter, koji je predstavljao službeni kult rimske države, također upravlja četveropregom držeći u ljevici uzde i žezlo, a u desnici munju.[12] Na nekim reljefnim spomenicima prikazan je u ikonografijskoj sceni u četveropregu s Junonom, odnosno Herom,[13] s kojom je bio u kultnoj zajednici. Mars i Minerva također upravljaju četveropregom držeći u jednoj ruci štit, koplje i uzde, a u drugoj tropej.[14] Apolon, čiji je kult, između ostaloga, imao i solarni aspekt, upravljajući četveropregom, u jednoj ruci drži luk, strijelu i uzde, a u drugoj grančicu.[15] Na reversu novca kovanoga za vladavine rimskoga cara Elagabala (218. – 222.) prikazan je četveropreg s posvetom bogu Solu (sl. 3).[16] Sol se kao rimsko božanstvo sunca prikazuje s četveropregom, pri čemu drži baklju, bič ili žezlo, koji su uz krunu sa sunčevim zrakama njegovi atributi.[17] Pod njegovom zaštitom održavale su se i utrke četveroprega (u Velikome cirku).[18]

Jedan aspekt Solova kulta zabilježen je na zavjetnoj olovnoj pločici koja je nađena pod gradinom (Gradac) kod Halapića.[19] U četvrtoj zoni reljefnoga prikaza, gledano odozdo prema gore, na pločici iz Halapića djelomično je sačuvan četveropreg kojim upravlja Sol; konji su prikazani u profilu po dva para, s tim da dva konja gledaju nalijevo, a druga dva nadesno. Riječ je o pojedinačnome nalazu ove vrste pločica. Takvih pločica najviše je nađeno na području dunavskoga limesa, odnosno na području nekadašnje Dacije, Mezije i Panonije s naglaskom na Sirmij, rjeđe u Dalmaciji i Noriku.[20] Ta je pločica na glamočko područje vjerojatno dospjela s rimskom vojskom, tim osobito važnim posrednikom širenja spomenutih pločica, koje su datirane od kraja 2. do početka 4. stoljeća,[21] te kulta ili kultova vezanih za njih. Smatra se da je posrijedi sinkretizam više kultova: Mitre, Kabire ili Dioskura, Here, Demetre, Nemeze,[22] Lune, Epone, Kibele, Venere, Marsa i dr.[23]

8 Perinić, 2020, 300.

9 Imamović, 1977, 126-184, 198.

10 Bonačić Mandinić, 2006, 50, 54, kat. br. 95-96, 103-104.

11 https://lupa.at/29096

12 Bonačić Mandinić, 2006, 14, 44, 46, 48, kat. br. 2, 79, 80, 81, 82, 85, 86, ...

13 LIMC, 1990, IV-2, pl. 438, 16, 17; Gavrilović Vitas, Dana, 2022, 192-199, 202.

14 Bonačić Mandinić, 2006, 46, 86, kat. br. 83, 84, 172-173.

15 Bonačić Mandinić, 2006, 44, kat. br. 76.

16 RIC, 1938, 37, no. 143. pl. II, 19; Fritz Rudolf Künker, 2007, 261, lot 9329.

17 LIMC, IV-2, 1988, pl. 370, 142; LIMC, V-2, 1990, 632-639; Romero Mayorga, 2015, 17; Romero Mayorga, 2016, 139, 408, fig. 63, 212.

18 Miletić, 2007, 130.

19 Truhelka, 1890, 98-99, sl. 5; Iskra-Janošić, 1966, 52. T. III, sl. 2; Imamović, 1977, 242.

20 Iskra-Janošić, 1966, 59; Vajzović, 2015, 112; Domiter, 2016, 139-141.

21 Iskra-Janošić, 1966, 59; Imamović, 1977, 243-244; Domiter, 2016, 139.

22 Iskra-Janošić, 1966, 59.

23 Vajzović, 2015, 112; Domiter, 2016, 130.

Ikonografija Sola u mitraičkome kontekstu zabilježena je na reljefnim prikazima tauroktonije, na kojima se Mitra penje u Solov četveropreg, dok mu se Sol pridružuje okrunjen sunčevim zrakama s bičem u ruci.[24] Dok većina do sada otkrivenih zavjetnih spomenika sadrži samo scenu tauroktonije, relativno rijetki spomenici imaju reljefne trake s različitim prizorima iz Mitrine mitologije, pa tako i spomenute scene sa Solom i četveropregom (sl. 4), ali i druge zajedničke scene Mitre i Sola.[25] Četveropreg u scenama tauroktonije označava trijumf i u konačnici apotezu, što je aluzija na zajednički epitet Mitre i Sola, *invictus*, te na njihovu asimilaciju. Osim navedenoga Sol je u zajedničkome prikazu s Lunom neizostavan dio mitraičke tauroktonije te se smatra da njih dvoje u astronomskome iščitavanju tauroktonije simboliziraju pokretne zvijezde – planete.[26] Prema broju sačuvanih spomenika kult Mitre bio je poprilično raširen u unutrašnjosti provincije Dalmacije.[27] Postojanje kulta Mitre i Sola na glamočkome području potvrđuju epigrafski spomenici datirani između 2. i 3. stoljeća,[28] a do tada kult je već bio prihvaćen i raširen u Rimu i diljem Rimskoga Carstva.[29]

Sl. 4. Detalj reljefnoga spomenika iz Virunuma kod Klagenfurta (Blakely, 2019, 38. Fig. 11)

Kada je riječ o kultovima, osim navedenoga, četveropreg je općenito predstavljao rimski vojni trijumf, jedan od atributa službene umjetnosti rimske države. Četveropregom je mogao upravljati rimski vojnik koji u ljevici drži štit i uzde, a u desnici eventualno koplje. Takav se predložak isto tako mogao naći na reversu rimskih kovanica. Neki su autori ukazivali i na mogućnost da je ikonografija rimskoga vojnog trijumfa utjecala na formiranje mitraističkoga repertoara: žrtvovanje, apoteza cara, lovorova kruna i drugi atributi često se prikazuju u službenoj umjetnosti koju promiče rimska država.[30] Postoji i pretpostavka da je na reljefu iz Halapića riječ o stiliziranoj gladijatorskoj sceni ili utrci četveroprega.

Klesar iz Halapića nedvojbeno je za reljefni prikaz četveroprega imao predložak, bilo da je to bio novčić ili neki drugi reljefni prikaz. Za to mu je bila potrebna klesarska vještina, bez obzira na to što ostatak reljefa odudara od spomenutoga dijela reljefnoga prikaza. Kao da je kamenoklesar četveropreg

[24] Romero Mayorga, 2015, 15; Romero Mayorga, 2016, 79-80, 198, 297, fig. 95, 157; Dirven, McCarty, 2014, 125, 133, fig. 1, 8; Gavrilović Vitas, 2023, 629, fig. 4.

[25] Romero Mayorga, 2016, 73-79, 557. Na podnome mozaiku mitreja u Felicissimu prikazani su Solovi atributi: baklja, kruna sa sunčevim zrakama i bič. (Romero Mayorga, 2015, 17; Romero Mayorga, 2016, 139, 408, fig. 63, 212)

[26] Utvrđeno je da su u temeljima ikonografijske predstave rimskoga mitraizma astronomske pojave i nizovi. Isto tako na pojedinim reljefnim prikazima tauroktonije prikazani su planetarni bogovi (Saturn, Sunce, Mjesec, Mars, Merkur, Jupiter i Venera) naglašavajući tako ideju cikličnosti vremena i astronomsko iščitavanje tauroktonije. (Miletić, 2007, 137; Romero Mayorga, 2016, 429, 472-473, fig. 262, 263; Karković Takalić, 2019, 93-94)

[27] Gudelj, 2006, 35-41; Karković Takalić, 2019, 455-505; Silnović, 2024, 309-340.

[28] Imamović, 1977, 277, 452; Bojanovski, 1988, 236; Karković Takalić, 2019, 491.

[29] Imamović, 1977, 281; Karković Takalić, 2019, 95-96.

[30] Romero Mayorga, 2016, 565.

vješto kopirao s predloška, dok je figuru radio po osobnom, stilskom izričaju.

Rasprava

Zbog necjelovitosti spomenika kojemu nedostaje dio reljefnoga prikaza i natpis ispod reljefnoga polja postavlja se pitanje što spomenik predstavlja kao cjelina – zavjetni spomenik nekomu rimskom kultu ili nadgrobni spomenik. Ikonografijskom analizom sačuvanih elemenata s reljefnoga prikaza i na temelju toga pretpostavljene cjelovite scene nametnule su nam se dvije mogućnosti. Jedna je da je riječ o stiliziranoj i krajnje sažetoj sceni koja aludira na gladijatorske igre. Četveropregom se moglo sudjelovati u utrci kola[31] ili u gladijatorskim borbama. S obzirom na to da figura koja stoji u kolima drži štit, ovdje zasigurno nije riječ o utrci kola. U gladijatorskoj sceni protagonisti su bili gladijatori esedariji (*essedarii*) koji su se borili jedan protiv drugoga na kolima što su ih vukli konji pokušavajući pregaziti protivnika koji se našao na zemlji. Gladijatorske borbe odvijale su se u arenama, a neke od njih na području provincije Dalmacije bile su u *Saloni*,[32] *Burnumu* (Ivoševci kod Kistanja),[33] *Tiluriumu* (Gardun kod Trilja)[34] ili eventualno *Aequumu* (Čitluk kod Sinja).[35] Stoga nije isključeno da je netko tko je sudjelovao u gladijatorskim borbama, nakon što je dobio slobodu i povukao se, mogao završiti u Halapiću na Glamočkome polju gdje je po svemu sudeći bilo antičko naselje.[36]

Sudjelovanje u gladijatorskim borbama u četveropregu nije bilo nimalo jednostavno jer je gladijator, osim što je morao biti usredotočen na protivnika, istodobno morao upravljati kolima i održavati ravnotežu, inače bi ga konji i kola lako mogli pregaziti. Gladijatorski nastupi u arenama bili su spektakl te su sami po sebi bili trijumfalni.[37] Osim okrugloga štita (*parma*), kakvim su inače bili opremljeni gladijatori na kolima i konjanici (*equitis*), ostaje nam nepoznanica o drugoj eventualnoj opremi što ju je mogao imati vozač četveroprega sa spomenika iz Halapića. To je moglo biti koplje kojim su se služili u napadu iz kola ili mač za eventualnu borbu na zemlji. Figura na desnoj strani u tome bi slučaju predstavljala drugoga gladijatora. Prikaz figure izveden je vrlo stilizirano te je teško raspoznati dijelove opreme koji bi karakterizirali gladijatora; njegova je uloga nejasna s obzirom na to da je opremljen bičem. Položaj nogu donekle asocira na raskorak u stavu pripravnosti.

Mogućnost prikaza gladijatorske scene uzimamo s velikom zadrškom, kao i mogućnost da je riječ o nadgrobnome spomeniku. Na temelju natpisa na urnama gladijatora nađenih u Saloni,[38] na kojima su navedeni gladijatorski redovi (armature) kojima su pripadali gladijatori što su sudjelovali u borbama u Saloni, a među njima nema esedarija, možemo pretpostaviti da se borbe esedarija nisu održavale u Saloni. Za druge susjedne amfiteatre nemamo takvih podataka pa ne možemo ni pretpostaviti jesu li se u njima održavale borbe esedarija. Naposljetku, teško je pretpostaviti da bi se takav prikaz gladijatorske borbe našao na eventualnome nadgrobnom spomeniku s Glamočkoga polja. Isto tako reljefni prikazi četveroprega nisu do sada zabilježeni na nadgrobnim spomenicima na području provincije Dalmacije. S druge strane nadgrobni spomenici s prikazom konjanika ili konjskih zaprežnih kola relativno su brojni

[31] Scena utrke kola prikazana je na ulomku keramičke lampice iz Siska te na mozaiku iz Arheološkoga muzeja u Barceloni. (Buzov, 2013, 63,72, fig. 4, 13)

[32] Jasna Jeličić-Radonić, 2008, 35-44.

[33] Glavičić, Miletić, 2009, 75-83; Glavičić, Miletić, 2013, 157-172.

[34] Buovac, 2013, 141.

[35] Buovac, 2012, 140; Buovac, 2014, 144-145.

[36] Bojanovski, 1986, 106; Bojanovski, 1988, 238-240.

[37] Džin, 1997, 12-13.

[38] Sanader, 2008, 129-143.

na širemu području Rimskoga Carstva,[39] a na unutarnjemu području provincije Dalmacije, konkretnije, na području današnje Bosne i Hercegovine, poznato je više nadgrobnih spomenika s prikazom konjanika.[40] Reljefni prikazi konja u kasu ili galopu s nekim detaljima za obuzdavanje konja donekle pružaju analogiju za vremensko određivanje spomenika iz Halapića. Što se navedenih spomenika tiče, uglavnom je riječ o nadgrobnim spomenicima s pravokutnim reljefnim poljem u plitkoj niši i profiliranim natpisnim poljem. Nadgrobni spomenici s ravnim završetkom i pravokutnim reljefnim poljem u plitkoj niši, na kojima su sačuvani natpisi, datirani su na početak 3. stoljeća.[41] Zavjetni spomenici s Glamočkoga polja zastupljeni su u istome obliku. Ulomak spomenika iz Halapića pripada osnovnomu tipu pravokutnoga spomenika s ravnim završetkom i pravokutnim reljefnim poljem u plitkoj niši bez profilacije i bez arhitektonskih elemenata, kod kojega je natpisno polje bilo ispod reljefnoga polja.

Druga je pretpostavka da je riječ o zavjetnome spomeniku na kojemu se prepoznaje sinkretizam kultova s naglaskom na Sola u mitraičkome kontekstu, odnosno na solarnu komponentu kulta Mitre. U prilog tomu govori i prikaz četveroprega i biča koji drži frontalna figura. Štovanje kulta boga Mitre, čiji su prvi zavjetni spomenici poznati iz prve četvrtine 2. stoljeća, isprva je bilo ukorijenjeno među djelatnicima državne službe – vojnicima i carinicima, no poslije je steklo sljedbenike i među civilima.[42] Iako je već bio duboko ukorijenjen u rimsku religiju, kult Sola/Heliosa često se povezuje sa štovanjem sirijskoga boga Sola Invictusa, koje je na područje Rimskoga Carstva uvedeno u 2. stoljeću.[43] Štovanje različitih kultova među vojnicima Rimskoga Carstva te njihov sinkretizam bio je razumljiv ima li se na umu heterogenost etničkih struktura, kao i širenje takvih kultova među civilima posredstvom vojske. Na taj način posebno su se širili neslužbeni kultovi, često složene i iz današnje perspektive teško razumljive ikonografije. Nasuprot tomu tu je i težnja s početka 3. stoljeća da se različiti sustavi vjerovanja objedine u službenu religiju, usko vezanu za carski kult, čije bi središnje božanstvo bio Sol, što posebno dolazi do izražaja za vladavine rimskoga cara Elagabala (218. – 222.).[44] To je prepoznato kao tzv. fenomen „solarizacije“ rimske religije, proces asimilacije različitih božanstava sa Solom, što je utjecalo na službenu rimsku religiju.[45] U vrijeme vladavine Aurelijana (270. – 275.) kult Sola uzdignut je na rang carskoga kulta, i to u skladu s idejama (neo)platoničke filozofije koja je nastojala istaknuti primat samo jednoga boga, onoga koji će pripadnicima kulta donijeti spasenje. Aurelijan je od lokalnih i provincijskih božanstava stvorio novo vrhovno božanstvo, kult „novoga“ Sola koji je sinkretiziran od nekoliko različitih solarnih bogova. Makar stvoren od različitih komponenti, njegova je uloga bila tradicionalna i duboko rimskih korijena, što je caru osiguravalo uspon i pobjedu.[46] U skladu s takvim filozofskim idejama i solarnim komponentama nastala je i povezanost ili sjedinjenost Mitre sa Solom, pri čemu se isprepleću stvaranje svijeta, novi početak, svjetlost i sunce. Također, u orfičkome kontekstu, Sol je sjedinjen s Apolonom jer obojica utjelovljuju protok

39 LIMC, VI-2, 1992, 673-721.

40 Iz Hardomilja na području Ljubuškoga (Lozić, 2018, 144, kat. br. 113-114), iz Humca (Lozić, 2018, 145, kat. br. 115), iz Mihajlevića (Lozić, 2018, 184, kat. br. 175), iz Voljevice kod Srebrenice (Radimski, 1889, 45; Lozić, 2018, 193, kat. br. 189), iz Viteza (Lozić, 2018, 178, kat. br. 166.) te iz Grebena (Lozić, 2018, 194, kat. br. 191).

41 Lozić, 2018, 38.

42 Romero Mayorga, 2016, 123; Gavrilović Vitas, 2023, 641.

43 Halsberghe, 1972, 46-47.

44 Domiter, 2016, 128.

45 Romero Mayorga, 2016, 11.

46 Miletić, 2007, 132.

vremena kroz godišnje cikluse i imaju slične atribute – obojica upravljaju četveropregom putujući nebeskim svodom. U svome svakodnevnom putovanju zemljom Apolon uzima Solova/Heliosova kola, čiji nimbus zamjenjuju sunčeve zrake.[47]

Kako je već navedeno, kult Mitre i Sola potvrđen je na glamočkome području epigrafskim spomenicima datiranim između 2. i 3. stoljeća,[48] a štovatelji kulta mogli su biti stranci koji su uglavnom bili službene osobe vojnoga staleža ili veterani koji su se nakon odslužene vojne službe vratili u rodni kraj.[49] Na području Halapića nazočnost pripadnika rimske vojske potvrđuju tri posvetna natpisa koje su posvetili centurion Osme kohorte,[50] namjesnikov beneficijarij[51] i protektor.[52] Svi su ti spomenici iz doba kasnoga principata, a u to doba nastaje i reljef s četveropregom.

Što se likovnih karakteristika tiče, reljefni prikazi u plitkim, jasno uokvirenim ili neuokvirenim nišama, posebno su obilježje rimskih spomenika s glamočkoga područja, ali i spomenika na širemu delmatskom području.[53] Više je zavjetnih spomenika s Glamočkoga polja na kojima je reljefno polje u plitkim nišama bez arhitektonske dekoracije, ispod kojih je natpisno polje. Među njima je reljefni prikaz Dijane i Silvana iz Halapića,[54] spomenik s nepoznatim božanstvom iz Kamena[55] te reljef Silvana, Herakla i nimfi iz Vrbe.[56] Ovaj posljednji zanimljiv je upravo zbog toga karakterističnog ispunjavanja reljefnoga polja, pri čemu krajnje bočne figure ulaze u okvir i tu se njihov prikaz gubi, dok s druge strane Silvanova dva roga i pedum prelaze preko gornjega okvira reljefne niše. U navedenih spomenika likovi na reljefnim prikazima sežu od donjega do gornjega ruba niše maksimalno popunjavajući prostor, isto kao što je slučaj s reljefnim prikazom iz Halapića – i na njemu je desna figura zbijena uza sami rub reljefne niše. Stilizirana frizura koja se izvija do visine ramena poznata je s navedenih spomenika s Glamočkoga polja iako se nekada interpretira i kao marama na reljefnim prikazima ženskih likova.[57] Očito je kako je na Glamočkome, kao i na susjednome Livanjskom polju[58] djelovalo više lokalnih kamenoklesarskih radionica koje se podrobnom analizom spomenika može prepoznati i izdvojiti prema njihovu likovnom izričaju.

Zaključak

Reljefni prikaz iz Halapića osobit je prikaz umjetničke izvedbe na kamenu na unutarnjemu području Delmata u doba Rimskoga Carstva. Može se reći da je riječ o još jednome posebnom spomeniku s Glamočkoga polja. Kamenoklesar je prilično vješto kopirao prikaz konja u četveropregu s nekoga rimskog predloška, što znači da je poznavao rimske motive četveroprega s kojih je preuzeo gotovo sve detalje. Po svemu sudeći bio je vješt klesar. Pretpostavljamo da mu je bilo jasno da na ovaj način dočarava perspektivu i pokret na kamenu. Na istome reljefu figuru desno prikazuje u krajnje pojednostavljenoj maniri, što je stilizacija kakvu smo već vidjeli na Glamočkome polju, kao što su reljefi Dijane iz Opačića.[59] Mala je vjerojatnost da su na jednome reljefu radila dva kamenoklesara, jedan vještiji i

47 Romero Mayorga, 2015, 14.

48 Imamović, 1977, 277, 452; Bojanovski, 1988, 236; Karković Takalić, 2019, 491.

49 Bojanovski, 1988, 235, 248, bilj. 18.

50 https://lupa.at/30340

51 https://lupa.at/23299

52 https://lupa.at/23338

53 Bojanovski, 1977, 118.

54 Sergejevski, 1928, 81, sl. 2.

55 Sergejevski, 1928, 86, sl. 6.

56 Bojanovski, 1977, 120-126, sl. 2, T. I i II; Bojanovski, 1982, 29. Spomenik je izložen u postavu arheološke zbirke u FMGG-u, inv. br. 6574.

57 Bojanovski, 1977, 120.

58 Marić Baković, 2012, 67.

59 Sergejevski, 1929. 102-103, Tab. IX, X.

jedan manje vješt. Zacijelo je kamenoklesar uspješno kopirao predložak, a ostatak reljefa oblikovao po vlastitu nahođenju.

Zbog necjelovitosti spomenika kojemu nedostaje dio reljefnoga prikaza i natpis ispod reljefnoga polja teško je dati konačnu, nedvojbenu interpretaciju. Stoga smo ukazali na dvije mogućnosti. To su prikaz gladijatorske scene te scena s kultnim prikazom na zavjetnome spomeniku. Prikaz četveroprega očito aludira na rimski, a ne na neki autohtoni kult. Stoga se opredjeljujemo za pretpostavku da je ipak riječ o zavjetnome spomeniku s kultnim sinkretizmom u kojemu se službena rimska religija sjedinjuje s orijentalnim utjecajima, što se prepoznaje u nekim zajedničkim aspektima Sola i Mitre te u sličnosti ikonografijskoga obrasca inkorporirana u lokalni likovni izričaj s elementima rimskih klasičnih predložaka. Četveropreg u svakome slučaju označava trijumf te u konačnici apotezu, bilo da je riječ o asimilaciji kultova ili o rimskome trijumfu.

Ovdje nije bio cilj ulaziti u složenu ikonografiju različitih kultova, ali smo pokušali odgonetnuti ikonografijsko značenje djelomično sačuvanoga reljefnog prikaza s naglaskom na središnji dio kompozicije – četveropreg. Pitanje je kako su se složeni aspekti nekoga kulta prezentirali rukama lokalnoga kamenoklesara te koja je bila nakana samoga naručitelja. Važno je naglasiti da je bez sačuvanoga natpisa teško precizno datirati spomenik, ali na temelju reljefne izradbe, tipa spomenika te pretpostavljenoga kulta okvirno ga datiramo u 2. ili 3. stoljeće. Novim proučavanjem ovoga spomenika možda nismo donijeli sigurnu i konačnu njegovu interpretaciju, što zbog nedostatka elemenata i bližih analogija i nije moguće, ali smo ga učinili vidljivim za moguće daljnje komparacije.

Literatura

Blakely 2019
Blakely, S. *Social Mobility: Mithraism and Cosmography in the 2 nd -5 th Centuries CE,* Acta ad archaeologiam et artium historia pertinentia 31, 2019, 11-41.

Bojanovski 1974
Bojanovski, I. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974.

Bojanovski 1977
Bojanovski, I. *Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., vol. 10-11, Zagreb 1977, 115-132.

Bojanovski 1982
Bojanovski, I. *Noviji epigrafski nalazi s Glamočkog polja: II. Epigrafski nalazi iz Vrbe i Podgradine*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, (A), n. s., sv. 37, Sarajevo 1982, 15-40.

Bojanovski 1986
Bojanovski, I. *Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, (A), n. s., sv. 40/41, 1985/86, Sarajevo 1986, 79-108.

Bojanovski 1988
Bojanovski, I. *Bosna i Hercegovina u antičko doba,* Djela ANUBiH, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988.

Bonačić Mandinić 2006
Bonačić Mandinić, M. *Rimski republikanski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2006.

Buovac 2013
Buovac, M. *Rimski amfiteatri na tlu Hrvatske*, Histria Antiqua, 21/2012, Pula 2013, 129-156.

Buovac 2014
Buovac, M. *Duhovni svijet i božanstva gladijatora u sklopu rimskih amfiteatara na tlu današnje Hrvatske*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., vol. 46 (2013), Zagreb 2014, 135-157.

Buzov 2013
Buzov, M. *Public Games in Rome*, Histria Antiqua, vol. 22, Pula 2013, 61-82.

Dirven, McCarty 2014
Dirven, L., McCarty, M. M. *Local Idioms and Global Meanings: Mithraism and Roman Provincial Art*, Roman in the Provinces: Art on the Periphery of Empire, Boston 2014, 125-141.

Domiter 2016
Domiter, O. *Novoobjavljeni ulomci votivnih pločica s prikazom podunavskih konjanika iz Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. s., vol. 49, Zagreb 2016, 123-144.

Džin 1997
Džin, K. *Amfiteatar i igre u carsko doba u Puli*, katalog izložbe, Pula 1997.

Fritz Rudolf Künker 2007
Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG, *Münzen aus der antiken Welt: Die Sammlung Dr. Adolf Wild U. A.*, Auction 124, March 16th 2007, Osnabrück, Fritz Rudolf Künker GmbH & Co., 2007.

Gavrilović Vitas, Dana 2022
Gavrilović Vitas, N., Dana, D. *Zeus and Hera Souideptēnoi: The Sanctuary at Belava Mountain near Turres/Pir*ot, Starinar, n. s. LXXII/2022, Beograd 2022, 181-215.

Gavrilović Vitas 2023
Gavrilović Vitas, N. *The Cult of God Mithras on Roman Danube Limes in Pannonia Inferior and Moesia Superior*, Limes XXIIII. Proceedings of the 24th International Congress of Roman Frontier Studies, 2nd – 9th September 2018, Viminacium – Belgrade, vol. 1, Belgrade 2023, 625-634.

Glavičić, Miletić 2009
Glavičić, M., Miletić, Ž. *Excavations of the legionary amphitheatre at Burnum, Croatia*, Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21 st Century perspective: papers from an international conference held at Chester, 16th –18th February, 2007, Oxford 2009, 75-83.

Glavičić, Miletić 2013
Glavičić, M., Miletić, Ž. *Arhitektura amfiteatra u Burnumu*, Histria Antiqua, 21/2012, Pula 2013, 157-172.

Gudelj 2006
Gudelj, Lj. *Od svetišta Mitre do crkve sv. Mihovila, rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Mihovila u Prološcu Donjem – Postranju*, Split 2006.

Halsberghe 1972
Halsberghe, G. H. *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972.

Imamović 1977
Imamović, E. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

Iskra-Janošić 1966
Iskra-Janošić, I. *Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji*, Opuscula archaeologica, vol. 6, Zagreb 1966, 49-68.

Jeličić-Radonić 2008
Jeličić-Radonić, J. *Amfiteatar i zapadni bedemi Salone*, Tusculum 1, Solin 2008, 35-44.

Karković Takalić 2019
Karković Takalić, P. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorski rad, Zadar 2019.

LIMC 1988
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, IV-2, Helios/Sol, 366-384 München, Zürich 1988.

LIMC 1990
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, V-2, Helios, 632-639, Zürich, München 1990.

LIMC 1992
Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, VI-2, Zürich, München 1992.

Lozić 2018
Lozić, E. *Proisvodnja nagrobnih spomenikov v notranjosti rimske Province Dalmacije*, Ljubljana 2018.

Lozić 2021
Lozić, E. *Funerary Monuments in the Interior of the Roman Province of Dalmatia*, Ljubljana 2021.

Marić Baković 2012
Marić Baković, M. *Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu: prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, (A), n. s., 54, Sarajevo 2012, 53-92.

Miletić 2007
Miletić, Ž. *Mithras Sol*, Archaeologia Adriatica 1, Zadar 2007, 129-143.

Perinić 2020
Perinić, Lj. *Jupiter and the other gods – duty and piety of the Roman soldiers in Dalmatia*, Studia honoraria archaeologica, Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader, Zagreb 2020, 297-305.

Radimski 1889
Radimski, V. *Dva rimska kamena iz okolice srebreničke*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, 3, Sarajevo 1889, 44-46.

RIC 1938
Roman Imperial Coinage, vol. IV, part II, London 1938.

Romero Mayorga 2015
Romero Mayorga, C. *A new interpretation of a mithraic sculpture in Augusta Emerita, Hispania*, Cult and Votive Monuments in the Roman Provinces, Proceedings of the 13th International Colloquium on Roman Provincial Art Bucharest – Alba Iulia – Constanța, 27th of May – 3rd of June 2013, Cluj-Napoca 2015, 13-21.

Romero Mayorga 2016
Romero Mayorga, C. *Iconografía mitraica en Hispania*, Tesis doctoral, Madrid 2016.

Sanader 2008
Sanader, M. *...et circenses u Solinu*, Imago Provinciarum, Zagreb 2008, 129-143.

Sergejevski 1928
Sergejevski, D. *Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo 1928, 79-98.

Sergejevski 1929
Sergejevski, D. *Dijana i Silvan*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, XLI, Sv. 2, Sarajevo 1929, 95-101.

Silnović 2024
Silnović, N. *Invicto Mithrae Spelaeum Fecit: Mithraic Temples in the Roman Province of Dalmatia*, Contextualizing "Oriental" Cults. New Lights on the Evidence between the Danube and the Adriatic, Proceedings of the International Scientific Symposium Zagreb, 15–17th September 2022, Zagreb – Vienna – Skopje 2024.

Truhelka 1890
Truhelka, Ć. *Rimske starine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, XL, Sarajevo 1890, 95-99.

Vajzović 2015
Vajzović, D. *Novootkriveni nalaz pločice sa prikazom kulta dunavskog konjanika s lokaliteta Đelilovac kod Travnika*, Godišnjak CBI, ANUBiH, 44, 2015 Sarajevo, 105-114.

Internetski izvori

F. und O. Harl, Ubi Erat Lupa, https://lupa.at/29096

F. und O. Harl, Ubi Erat Lupa, https://lupa.at/30340

F. und O. Harl, Ubi Erat Lupa, https://lupa.at/23299

F. und O. Harl, Ubi Erat Lupa, https://lupa.at/23338

https://www.klix.ba/magazin/kultura/glamoc-nova-arheoloska-otkrica/80503006, (12. XII. 2024.)

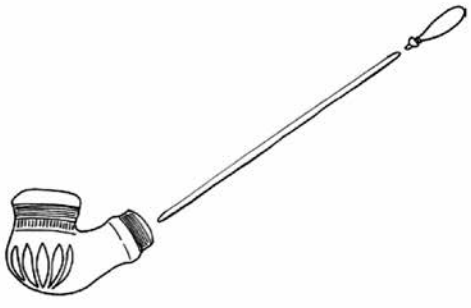
Monument with a Relief Depiction of a Quadriga

Key words: Glamoč, Halapić, relief monument, quadriga, cult syncretism, gladiator games, iconography, Sol, Mithras

In the lapidary of the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno, there is a fragment of a monument with a relief depiction of a quadriga. The fragment, preserved in dimensions of 57,5 x 62 x 18 cm, was found in Halapić, in the Glamoč Field (BiH). It belongs to the type of rectangular monument with a flat finish and a rectangular relief filed in a shallow niche, without profiling and without architectural elements, where the inscription field is below the relief field. Partially preserved is a section of the relief depicting the quadriga motif (Latin: *quadriga*), from which four horses can be seen galloping to the right. Although the rest of the relief depiction in this section is dulled, it is evident that they are pulling a chariot, driven by someone standing in the chariot holding the reins in one hand and a shield in the other. In ancient art, quadriga depictions typically show four horses pulling a chariot, almost always with the front legs raised in the air and the rear legs resting on the ground, depicting the horses as in motion. The same pattern was used by the stonemason in making the monument from Halapić. To the right of the quadriga is the figure of a man dressed in a short, belted tunic, depicted in an extremely stylised and oversized manner. With his right hand, he is probably holding a whip. Relief depictions in shallow, clearly framed or unframed niches are a distinctive feature of Roman monuments from the Glamoč area, but also of monuments from the broader Delmataean area. In the case of the above-mentioned monuments, the figures in the relief depictions extend from the lower to the upper edge of the niche, filling up the space as much as possible. The relief depiction from Halapić is a distinctive depiction of artistic execution in stone from the inner region of the Delmatae during the Roman Empire. The stonemason evidently copied the quadriga from some Roman model. In the same relief, the figure on the right is depicted in a highly simplified manner, marked by stylisation in the manner we have already seen in the Glamoč Field. The stonemason skilfully copied the model, then returned to his usual style. Depictions of the quadriga are common on the reverses of Roman coins, and are therefore considered as an indirect iconographic link. From this aspect, the quadriga can be associated with Jupiter, Victoria, Mars, Minerva, and Sol, the official Roman cults that the Roman army worshiped and spread in the Delmataean province, among others. Sol, the Roman sun deity, is shown in a quadriga holding a torch, whip, or sceptre, which are his attributes along with the crown of sun rays. One aspect of the cult of Sol is recorded in Halapić on a votive lead tablet, which probably arrived in the area of Glamoč with the Roman army, one of the intermediaries in the spread of these tablets dating from the end of the 2nd to the beginning of the 4th century, and the cult or cults associated with them. The iconography of Sol in a Mithraic context is noted in relief depictions of tauroctony, where Mithras ascends to Sol's quadriga, while Sol joins him, crowned by sun rays and holding a whip. The quadriga in tauroctony scenes signifies triumph and ultimately apotheosis, alluding to the shared epithet of Mithras and Sol, *invictus*, and to their assimilation. Based on the iconographic analysis of the preserved elements of the relief and the presumed scene as a whole, two possibilities emerge: one is that it is a stylised and highly condensed scene that alludes to gladiatorial games. The quadriga could be used to participate in a chariot race, or it was about gladiators (*essedarii*) who fought against each other

on horse-drawn chariots or attempting to run over a gladiator who was on the ground. We take the possibility of the depiction of a gladiatorial scene with great reservations, as well as the idea that it might be a tombstone. Equally, relief depictions of quadriga have not been recorded on tombstones in the territory of the province of Dalmatia. The second possibility is that this is a votive monument, reflecting the syncretism of cults with emphasis on Sol in a Mithraic context, i.e. the solar component of the Mithras cult. This is supported by the quadriga and the whip held by the frontal figure. Although deeply rooted in Roman religion, the cult of Sol/Helios is often associated with the worship of the Syrian god Sol Invictus, which was introduced into the Roman empire from the 2nd century. The worship of different cults among the soldiers of the Roman empire and their syncretism was understandable given the heterogeneity of ethnic structures, as was the spread of such cults among civilians thorough the military. In this way, unofficial cults, often complex and from today's point of view difficult to understand iconographies, spread in particular. In contrast, there was a tendency from the beginning of the 3rd century to unite the different belief systems into an official religion, closely linked to the imperial cult, whose central deity would be Sol. This is recognised as the so-called the phenomenon of "solarisation" of the Roman religion, the process of assimilation of various deities with Sol, which influenced the official Roman religion. During the reign of the Roman emperor Aurelian (270-275), the cult of Sol was raised to the rank of an imperial cult, all in accordance with the ideas of (neo)platonic philosophy, which sought to highlight the primacy of only one god above the others, the one who would bring salvation to the members of the cult. Aurelian created a new supreme deity from local and provincial deities, the cult of the "new" Sol which was syncretised from several different solar gods and although created from different components, his role was traditional and deeply Roman, ensuring the emperor's rise and victory. In accordance with such philosophical ideas and solar components, we also have the connection/or union of Mithra with Sol. Also in the Orphic context, Sol is assimilated to Apollo since both embody the passage of time through annual cycles and have similar attributes, both steering a quadriga traveling through the celestial realm.

Due to the incompleteness of the monument, which lacks a part of the relief depiction and the inscription under the relief field, it is difficult to reach a final result regarding its interpretation, and in the paper we expressed the doubt between the depiction of the gladiatorial scene and the scene with the cult depiction on the votive monument, ultimately leaning towards the latter. The depiction of the quadriga clearly alludes to a Roman cult and not to some autochthonous cult. We assume that it is a cult syncretism in which the official Roman religion is united with oriental influences, while recognising some aspects of Sol and Mithras, following a similar iconographic pattern incorporated into local artistic expression together with elements of Roman classical models. Although it is difficult to precisely date the monument without a preserved inscription, based on the relief design, the type of monument and the assumed cult, we roughly date it to the 2nd to 3rd century. This is supported by the epigraphic confirmation of the cult of Mithras and Sol in the Glamoč area on monuments dated between the 2nd and 3rd centuries, and the worshipers of the cult could have been mostly officials of the military or veterans who returned home after completing their military service. In the area of Halapić, members of the Roman army are confirmed by three dedicatory inscriptions dating from the time of the late Principate, i.e. the time when the relief with the quadriga was created.

Filip Ćubela

Keramičke i porculanske lule iz novovjekovnoga konteksta lokaliteta Efrem kula - Bistrički grad u Livnu

KERAMIČKE I PORCULANSKE LULE IZ NOVOVJEKOVNOGA KONTEKSTA LOKALITETA EFREM KULA – BISTRIČKI GRAD U LIVNU

Filip Ćubela
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno
filip.cubela.94@gmail.com

UDK: 902/904(497.6Livno)"654"
738+738.1(497.6Livno)"654"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. V. 2025.
Prihvaćeno: 22. VII. 2025.

Istraživanja na lokalitetu Efrem kula – Bistrički grad provedena od 2022. do 2024. godine rezultirala su, između ostaloga, i pronalaskom raznih glinenih i porculanskih lula. Cilj je ovoga rada utvrditi osnovne tipološke karakteristike, usporedno utvrditi analogije, kronološki okvir te širi kulturni kontekst ove skupine pokretnih nalaza. Analizirani nalazi svjedoče o širemu protoku robe, običajima i utjecaju Osmanskoga Carstva na svakodnevni život lokalnoga stanovništva. Pronađene lule pripadaju različitim morfološkim i stilskim inačicama, uključujući standardizirane glinene oblike u više potvrđenih tipova i ukrašene porculanske primjerke. Analiza je provedena usporedbom s publikacijama iz šire regije te uključuje osnovne tipološke i stilske odrednice.

Ključne riječi: Livno, Bistrički grad, Efrem kula, keramičke lule, porculanske lule

Uvod

Po nalogu kralja Filipa II. Francisco Fernandez donosi 1558. godine prvu biljku duhana u Europu, a francuski ambasador u Portugalu Jean Nicot šalje sjeme duhana kraljici Katarini Medici koja, zbog ambasadorovih zasluga za proučavanje i širenje znanja o njoj, spomenutoj biljci daje ime *Nicotiana*. Tako započinje priča o pušenju u Europi, odnosno priča o jednoj od najraširenijih društvenih praksa u ljudskoj povijesti. Duhan se u početku rabio za medicinske svrhe; liječnici su ga preporučivali za ublažavanje bolova i liječenje glavobolje. No kako je popularnost duhana rasla, on je brzo prešao iz medicinske u rekreativnu uporabu. Ubrzo su se razvile različite vrste lula, od jednostavnih glinenih do bogato ukrašenih, načinjenih od porculana i drva. Pušenje duhana širilo se u svim slojevima društva – od aristokracije i vojnih časnika do običnoga stanovništva. Popularizaciji pušenja pridonijeli su i pomorci, trgovci te vojnici, koji su ovu praksu širili diljem kontinenta.[1] Prve keramičke lule počeli su proizvoditi Englezi potkraj 16. stoljeća, dok već početkom 17. stoljeća proizvodna središta keramičkih lula postoje diljem Europe. Širenju prakse pušenja duhana, zahvaljujući vojnicima, pridonio je i Tridesetogodišnji rat.[2]

Keramičke i porculanske lule, koje su glavni predmet ovoga istraživanja, pronađene su tijekom sustavnoga arheološkog istraživanja Efrem kule koja je dio fortifikacijskoga obrambenog sustava Bistričkoga grada iznad današnjega grada Livna na obroncima Crvenice (danas su ovi obronci poznati pod imenom Bašajkovac). Uz Efrem kulu fortifikacijski sustav uključuje ostatke *džebhane* (dio srednjovjekovne utvrde koja je u osmansko doba prenamijenjena u skladište oružja), Krnac

[1] Robinson, 1985, 149-150.
[2] Bekić, 1999, 249-250.

Sl. 1. Pogled na Efrem kulu (foto: F. Ćubela)

tabiju, Gajića tabiju, Atlagića tabiju, Murpašinu tabiju te ostatke preostalih četiriju kula: Poletača, Čošek, Veis i Klanac.

Povijesni kontekst lokaliteta

Potrebno je istaknuti nekoliko važnih povijesnih izvora o gradu Livnu koja pomažu pri preciziranju razdoblja izgradnje Efrem kule. Osnovna pretpostavka prema kojoj izgradnju kule smještamo na početak 18. stoljeća temelji se na interpretaciji nekoliko važnih izvora. Osmanski putopisac Evlija Čelebija (Čelebi), putujući kroz današnju Bosnu i Hercegovinu, u rujnu 1660. godine posjećuje i Livno te opisuje oblik i položaj tvrđave:

Tokom vremena se pogdjegdje runirao, pa ga je Melek Ahmed-paša[3] svojim vlastitim i pošteno zasluženim novcem za božju ljubav popravio. Pred tvrđavom, koja se bijeli kao zrno bisera, podigao je zid skladišta topova (tophane) koji je okrenut u polje. Na najvišem vrhuncu grada na vrletnoj litici podigao je veliku kulu. Pored toga popravio je topove koji su od davnih vremena preostali u gradu i poređ(d)ao ih po bedemu grada. Svi ovi topovi gledaju u Livanjsko polje...[4]

Pri posjetu Livnu Čelebija opisuje grad i tvrđavu te iznosi podatak da je Melek Ahmed-paša podigao kulu na uzvišenju na liticama iznad Livna. Pretpostavku da se ovaj podatak odnosi na današnju Veis kulu iznosimo zbog toga što Čelebija u svome opisu spominje samo jednu kulu iznad grada, što pozicijski najviše odgovara današnjoj Veis kuli.[5] Ostale kule ne spominje. Na temelju geopolitičkih okolnosti pretpostavljamo da nakon posjeta Čelebije Livnu 1660. godine pa sve do završetka Velikoga turskog rata 1699. godine[6] u Livnu nije bilo

[3] Melek Ahemd-paša postao je bosanski beglerbeg u ožujku 1659. godine i ostao na toj dužnosti do studenoga 1660. godine, kada je postavljen kao namjesnik Rumelije. (Čelebija, 1954, 114-115)

[4] Čelebija, 1954, 153-154.

[5] Nadamo se da će dvojbu oko izgradnje Veis kule, odnosno pitanje je li Melek Ahmed-paša obnovio postojeću ili je podigao novu kulu riješiti planirana sustavna arheološka istraživanja na lokalitetu Veis kule.

[6] Livno je bilo pogođeno velikim borbama u Velikome turskom ratu (poznat i kao Rat Svete lige ili Veliki bečki rat) što najbolje svjedoče zahtjevi posade Livanjske tvrđave nakon kraja rata 1699. godine da se streljivo i naoružanje obnove prema obećanju iz 1685. godine. Zahtjevi su bili sljedeći: sedam šahi-topova, 200 kantara crnoga baruta, 50 olova, 5 fitilja te 3000 komada topovski đuladi (kugli). Zahtjevi su ispunjeni 1705. godine. (Pelidija, 1989, 121)

velikih građevinskih radova ponajprije zbog toga što osmanske vlasti nisu smatrale da je nužno jačati fortifikacijski sklop Livna jer grad još nije imao pograničnu funkciju. Također sâmo ratno razdoblje, obilježeno nestabilnošću sigurnosnoga okvira, nedostatkom resursa i izravnom ugroženošću ljudstva i materijalnih dobara, nije bilo pogodno za veće građevinske zahvate.

Današnja granica između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, u dijelu koji se proteže od ušća Neretve do područja Knina, gotovo u cijelosti odgovara razgraničenju utvrđenome Karlovačkim mirom iz 1699. godine kojim završava Veliki turski rat.[7] Ovo je važno istaknuti jer ukazuje na činjenicu da Livno tada postaje pogranični grad, što će se odraziti na njegov fortifikacijski izgled. Početkom 18. stoljeća Bosanski ejalet obuhvatio je veliki val obnavljanja – obnovljeno je 20 tvrđava i 8 palanki. Većina se nalazila upravo uz pogranične krajeve prema osmansko-mletačkoj ili osmansko-habsburškoj granici.[8] Utvrda u Livnu obnovljena je 1708. godine. Enes Peledija u svome djelu *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požerevačkog mira*, služeći se preslikama arhivskih spisa iz Başbakanlık arşivi u Istanbulu, koji se pak čuvaju u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, o obnovi tvrđave u Livnu navodi:

Porta se obraća bosanskom namjesniku i naređuje mu:

...da je na toj tvrđavi potrebno izgraditi okolne i unutrašnje zidove i jednu čvrstu kulu u njima, zatim utvrditi kulu zvanu Kïzïl kaya još prostora za smještaj nefera i zabita. Zatim treba sagraditi još jednu kulu sa koje će se čuvati rijeka koja tuda protječe, a zove se Kaynak başï. Isto tako treba neke zidove na tvrđavi koja dominira kasabom ponovo popraviti i utvrditi jer su u vrijeme rata oštećeni, kako oni što je opasuju, tako i na samoj zgradi.[9]

Nakon Karlovačkoga mira 1699. godine Livno doživljava transformaciju u pogranično fortifikacijsko središte. Zato je bilo potrebno prilagoditi se novonastaloj geopolitičkoj situaciji. Godina 1708. u znaku je velikih građevinskih radova: obnavlja se stara te se gradi nova kula. Ta pak činjenica govori u prilog pretpostavci da pogranična transformacija grada uzrokuje dodatnu fortifikaciju, u smislu izgradnje nove kule na obroncima Crvenice i njezine uloge u fortifikacijsko-osmatračkome elementu obrane grada Livna. U skladu s navedenim pretpostavljamo da je upravo početkom 18. stoljeća izgrađen fortifikacijski kompleks Efrem kule s kojega dolaze lule koje su predmet ovoga rada. Arheološka istraživanja lokaliteta Efrem kula još su u tijeku; trenutačno ne odstupaju od pretpostavke da je kula sagrađena početkom 18. stoljeća.

Istraživanje Efrem kule – Bistrički grad

Istraživanje ovoga kompleksa rezultat je suradnje grada Livna kao organizatora i Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno. Prvotni je cilj izraditi tehničku dokumentaciju za konzervaciju i rekonstrukciju kula Bistričkoga grada, a onda pokušati odgovoriti na mnoga pitanja koje arheolozi i povjesničari postavljaju o prošlosti grada Livna. Do sada su provedene tri istraživačke kampanje u razdoblju od 2022. do 2024. godine. Istraživanje će se nastaviti kada se ostvare svi potrebni uvjeti za to.[10]

Prva kampanja sustavnoga arheološkog iskopavanja na Efrem kuli provedena je 2022.

7 Pelidija, 1989, 41-44.

8 Pelidija, 1989, 103.

9 Posebnu pozornost trebalo bi obratiti na termine te njihove prijevode i interpretacije. Tako Pelidija naziv *Kïzïl kaya* prevodi kao *Crvena stijena – Pećina*, a naziv *Kaynak başï* prevodi kao *Vrh izvora*. Tradicionalno se prihvaća vjerovanje da ova dva termina označavaju današnju Veis kulu – *Kïzïl kaya* i kulu Poletača – *Kaynak başï*. (Pelidija, 1989, 126-127; Tadić, 2023, 157)

10 Istraživanje predvodi muzejska savjetnica FMGG-a Marija Marić Baković. U istraživanju sudjeluje i arheolog Filip Ćubela.

godine. Rezultati istraživanja pokazali su da je Efrem kula s pomoćnim prostorom dio fortifikacijskoga obrambenog sustava staroga Bistričkoga grada u Livnu. Kula je kružnoga tlocrta unutarnjega promjera 5,30 m i vanjskoga 8,50 m, debljine zidova 1,65 m. Najviša sačuvana visina zida do temeljne stope koja je djelomično istražena iznosi oko 5,30 m. U unutrašnjosti kula je imala prizemlje i najmanje jednu etažu od koje su djelomično sačuvana dva otvora. U zidovima kule sačuvani su otvori za drvene grede koje su osim konstrukcijske stabilnosti, pretpostavljamo, imale i funkciju potpornih greda za drveni pod etaže te nosača skele koja se rabila pri zidanju kule. U prizemlju kule sačuvani su ostatci podnice od djelomično obrađena kamena vezanoga žbukom. Prema preliminarnim spoznajama naknadno je došlo do urušavanja u unutrašnjosti kule. Nakon toga prizemlje kule namjerno je zatrpano do razine njezina ulaza te je u drugoj fazi napravljena nova žbukana podnica. Ulaz u kulu nalazi se na njezinoj južnoj strani na razini prve etaže. S vanjske strane od ulaza prema jugozapadu lepezasto se širi stubište. Sa sjeveroistočne strane kule nađen je kompleks zidova koji međusobno formiraju dvorište u obliku nepravilna četverokuta uz kulu (pomoćni prostor). Pretpostavljamo da je riječ o nekoj vrsti bedema kojima je kula dodatno utvrđena te koji formiraju zatvoreno dvorište uz kulu.

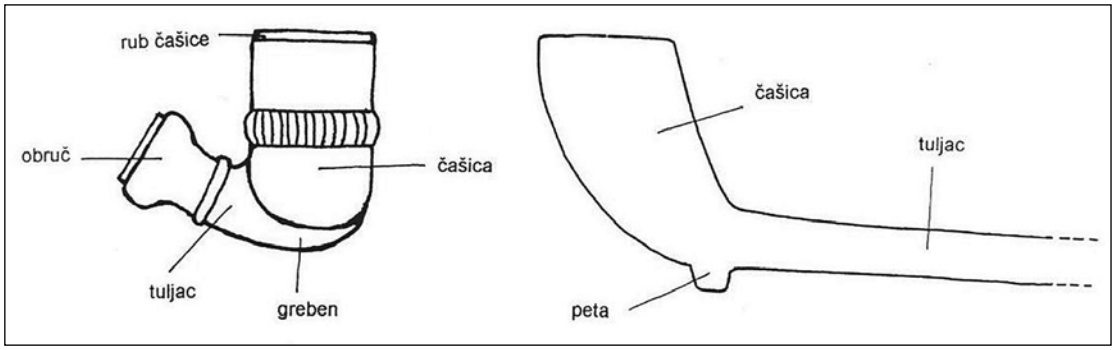
Arheološko iskopavanje provedeno 2023. i 2024. godine pokazalo je da je na lokalitetu uz Efrem kulu riječ o kompleksnome višeslojnom nalazištu. Kula iz osmanskoga doba, koja je prema trenutačnoj pretpostavci građena početkom 18. stoljeća kao obrambena kula ili osmatračnica, sagrađena je na ostatcima kasnoantičkoga objekta od kojega je, prema dosadašnjim rezultatima istraživanja, sačuvana najmanje jedna prostorija, dok je ostatak devastiran iskopom za kulu. Također, središnji objekt Efrem kule, uz pomoćni prostor sjeveroistočno uz kulu, opasan je pravokutnim kompleksom zidova koji se zatim nastavljaju na znatno širi kompleks zidova koji prati čitav plato Tebera (sl. 1).

Problematika istraživanja lula

Za razliku od prapovijesne, antičke ili srednjovjekovne arheologije koje postoje već nekoliko stoljeća, novovjekovna arheologija, koja se razvija tek nekoliko posljednjih desetljeća, ima problem s metodološkim i tipološkim pristupom arheološkoj ostavštini koju proučava. Kao dobar primjer za to možemo navesti proučavanje keramičkih lula. Razlozi su tih nedostataka neobjavljivanje pronađene građe zbog sekundarne nezainteresiranosti, izostanak sustavnoga tipološkog pristupa (uz manji broj iznimaka) te općenito slaba istraženost.

Među objavljenim radovima vezanima za proučavanje keramičkih lula istočnoga tipa ističe se rad Rebecce Robinson *Tobacco pipes of Corinth and the Athenian agora*, objavljen u časopisu *Hesperia* 1985. godine. U njemu se prikazuje klasifikacija različitih tipova lula, istražuje se distribucija i kronologija te se pruža uvid u kulturne i gospodarske okolnosti vezane za uporabu lula u Grčkoj. Riječ je o radu koji je jedan od najvažnijih izvora za proučavanje keramičkih lula. Drugi važan rad koji se bavi istom problematikom jest *Ottoman tobacco pipes from the National Museum of History in Sophia, Bulgaria* autorâ Vladislava Todorova i Nikolaya Markova, objavljen 2010. godine u časopisu *Journal of the academie internationale de la pipe*. Rad donosi tipologiju koja se oslanja na tipologiju R. Robinson te je proširuje. Treći je važan rad *Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske* autora Luke Bekića, objavljen u *Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1999. godine. Na kraju, hvalevrijedan je završni magistarski rad naslovljen *Osmanske keramičke lule u arheološkom kontekstu na području Bosne i Hercegovine* arheologa Mustafe Uzunalića, napisan pod mentorstvom dr. sc. Adnana Busuladžića. U njemu se nalazi obilan katalog turskih lula s područja Bosne i Hercegovine.

Osnovna je podjela glinenih lula na zapadni i istočni tip. Kriterij je ove podjele rasprostranjenost na europskome tlu. Istočni se tip često naziva i mediteranski tip. Glavna se razlika između ovih tipova očituje u konstrukciji

Sl. 2. Osnovna podjela s nazivljem (Bekić, 1985, 250)

lula i podrijetlu koncepta uporabe lule (sl. 2). Završni je proizvod jednodijelna lula koja ima čašicu s tuljcem izdužena oblika s naznačenom petom na grebenu lule. Istočni tip lule proizvodi se u dvodijelnim kalupima. Završni je proizvod jednodijelna glinena lula s čašicom i kratkim tuljcem kojemu je potreban drveni usnik, odnosno nastavak koji služi kao kontakt između glinenoga dijela lule, gdje duhan sagorijeva, i usana pušača koji preko drvenoga dijela povlači dim duhana. Prema mišljenju Rebecce Robinson razlog postojanja i širenja ovih dvaju tipova lula u Europi u njihovu je podrijetlu prije dolaska u Europu. Oba, naime, dolaze iz Novoga svijeta, odnosno iz Južne i Sjeverne Amerike. Zapadni tip dolazi u Englesku iz Sjeverne Amerike i postaje primarni tip u gotovo cijeloj zapadnoj Europi, dok istočni tip dolazi s područja Meksika, Floride i međuriječja Mississippija te trgovačkim putovima dospijeva na Mediteran gdje postaje primarni tip.[11]

Lule zapadnoga tipa dijele se na podtipove proizvodnje koji nastaju kao tipovi lokalnoga i regionalnoga ukusa u izgledu i načinu ukrašavanja lula (sl. 3). Podtipovi su:

- engleska proizvodnja
- nizozemska proizvodnja
- njemačka proizvodnja
- skandinavska proizvodnja
- francuska proizvodnja, uz zapadni, proizvodio se i istočni tip lule
- španjolska proizvodnja, uz zapadni, proizvodio se i istočni tip lule.

Lule istočnoga ili mediteranskoga tipa dijele se na podtipove proizvodnje koji nastaju kao tipovi lokalnoga i regionalnoga ukusa u izgledu i načinu ukrašavanja lula (sl. 4). Podtipovi su:

- austro-ugarska proizvodnja
- talijanska proizvodnja
- turska proizvodnja
- hrvatska proizvodnja (zelovski tip).

Svi podtipovi nisu zastupljeni isključivo na područjima s kojih dolaze. Trgovinom se svaki tip raširio područjem Europe i Azije.[12] Na lokalitetu Efrem kula – Bistrički grad potvrđena je prisutnost turskih te porculanskih lula koje nisu dostatno očuvane za kvalitetnu analizu. Porculanska lula ima ukras s osobom koja ima krunu. Na osnovi toga moguće je odrediti samo da je riječ o austro-ugarskoj ili njemačkoj proizvodnji lule.

Proizvodnja lula istočnoga tipa, odnosno turskoga podtipa razvila se u središtima Osmanskoga Carstva među kojima se ističu Istambul, Burgos, Sofija i Varna. Bugarska proizvodnja turskoga tipa prevladavala je širim područjem Bosanskoga pašaluka, odnosno današnje Bosne i Hercegovina (sl. 5 i 6). Bugarski lulaši bili su udruženi u ceh (esnaf) lulaša u Sofiji već 1604. godine, što svjedoči o vrlo ranome početku proizvodnje lula u ovome kraju.[13] Lule turskoga tipa iz 17. stoljeća izrađivane su od svijetle gline, sive ili oker boje u jednostavnome kuglastom obliku s

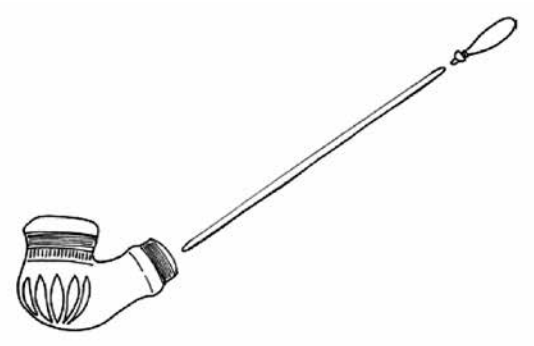
[11] Robinson, 1985, 149-151.

[12] Bekić, 1999, 252-254.

[13] Brusić, 1986, 478-479.

Sl. 3. Zapadni tip lule
(Brković, Petričević, 2013, 10)

Sl. 4. Istočni tip lule (Brković, Petričević, 2013, 10)

duljim tuljcem. Lule su ukrašene geometrijskim i rebrastim motivima te rozetama. Tijekom 18. i 19. stoljeća lule se proizvode od crvene gline.[14] Dekorirane su geometrijskim ukrasima, floralnim ornamentima, reljefnim ukrasima i finim završnim uglačavanjem. Gotovo su sve lule bile premazane.[15] Osim o proizvodnji keramičkih lula važno je nešto reći i o proizvodnji drvenih usnika – *kamiša*. On se izrađivao od drva ili trske, a bogatiji primjerci izrađeni su od drva jasmina ili višnje te su neki dodatno ukrašeni biserima. Dužina kamiša različita je, od 1 do 4 metra.[16] Do danas u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nije pronađen nijedan drveni kamiš.

Tipologija, analogije i datiranje lula s Efrem kule

Na Efrem kuli zastupljene su lule isključivo istočnoga ili mediteranskoga tipa. Među njima prevladavaju lule turske proizvodnje (kat. br. 1-15), a zastupljene su i lule austro-ugarske proizvodnje (kat. br. 16-20). Svi obrađeni fragmenti lule imaju jednu rupu koja povezuje tuljac i čašicu lule. Također, na svim fragmentima nema proizvođačeva pečata. Keramičke lule s ovoga lokaliteta proizvedene su u dvodijelnim kalupima s ukrasima nastalim preko kalupa, ali i naknadnim ukrasima nakon oblikovanja u kalupu.

Lule turske proizvodnje tipološki su određene prema tipologiji iznesenoj u spomenutome radu Vladislava Todorova i Nikolaya Markova. Prema toj tipologiji turske se lule dijele na 14 različitih tipova određenih na osnovi obrađenih nalaza fundusa turskih lula s područja Bugarske. Na lokalitetu Efrem kula zastupljena su dva tipa prema navedenoj tipologiji: tip I. 1. A i tip V. 5.

Zanimljiva je lula (kat. br. 1) karakteristična za 17. stoljeće. Jedna je od odlika toga doba boja gline – uglavnom je svijetla. U našemu je primjerku boja sivkasto-ružičasta, što odgovara boji jedne lule iz Korinta koja prema Rebecci Robinson pripada tipu C-5.[17] Nadalje, njezin kuglasti oblik također odgovara lulama iz 17. stoljeća. Jedina je analogija ovoga nalaza u Sinju.[18] Potrebno je, ipak, biti oprezan pri prihvaćanju ove analogije jer se temelji na ograničenu broju očuvanih obilježja i ne uključuje cjelovite morfološke i dekorativne karakteristike koje bi omogućile sigurniju atribuciju. U takvim okolnostima analogija može poslužiti tek kao okvirna smjernica, ali ne i kao čvrsta datacijska osnova. Arheološka istraživanja na lokalitetu još su u tijeku pa poveznica ostaje otvorena za buduću reviziju i moguće preciznije određivanje nakon dovršetka istraživanja i novih uvida.

Lule tipa I. 1. A. odlikuje izradba od sivo-crne gline s ukrasom i profiliranim kanelurama na

[14] *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, 2013, 21-23.

[15] Todorov, Markov, 2010, 131-137.

[16] Gusar, 2008, 137-138.

[17] Robinson, 1985, 172.

[18] *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, 2013, 21-23, 43.

Sl. 5. Prikaz pušača s lulom koja nalikuje luli tipa V. (Robinson, 1985, prilog 40)

čašici i tuljcu. Ovaj tip na Efrem kuli zastupljen je jednim ulomkom (kat. br. 2). Tipološki se može datirati u 17. stoljeće. Međutim, takav je kriterij nedovoljno čvrst jer ne uključuje druge morfološke i dekorativne značajke, primjerice način ukrašavanja bradavičastim ispupčenjem sa zadebljanjem u sredini. Stoga postoji mogućnost da je tipološka atribucija ovoga primjerka pogrješno određena ili barem previše pojednostavljena, što dodatno naglašava potrebu za oprezom pri interpretaciji. Analogije ove lule postoje na nekoliko lokaliteta u Bosni i Hercegovini – jedan primjerak u Novome Sadu te na podvodnom lokalitetu kod rta Sustipan u Splitu. Važno je naglasiti da ove analogije nemaju sigurnu kronološku odrednicu.

Lule tipa V. 5. odlikuje izradba od sive gline s crvenim premazom na uglačanoj površini. Romboidni ukras javlja se na dnu čašice i podiže se prema njezinu vrhu, gdje se nalazi kružni ili poligonalni rub čašice. Ovaj tip lule zastupljen je lulama kat. br. 3, 4, 5, 9, 10 i 11 te je najzastupljeniji tip na lokalitetu. Tipološki, ovaj se tip može datirati u 19. stoljeće, što dodatno potvrđuju analogije ovih lula širom Bosne i Hercegovine te regije.

Dva ulomka turskih lula (kat. 6 i 8) izlaze iz navedene tipologije, odnosno nije ih moguće tipološki odrediti.

Lula pod kataloškim brojem 7 u poprilično je oštećenu stanju. Na njoj je ostalo sačuvano dno čašice s ravnim grebenom koji se produžava prema tuljcu, otkuda se naglo podiže prema vrhu tuljca koji nije sačuvan. Glavno obilježje po kojemu se mogu istaknuti analogije jest ravno dno grebena s naglim prijelazom na tuljcu koji ima visok prijelaz. Analogije ovoga primjerka nalaze se u Firuz-begovu hamamu (Sarajevo), Tvrđavi (Novi Pazar) i hamamu u dvorištu Muzeja „Ras“ (Novi Pazar), datirane u 17. stoljeće, te one s Beogradske tvrđave (Beograd) i Agore u Korintu, koji se datiraju u 18. stoljeće. Na temelju analogija lulu datiramo u 17. i 18. stoljeće.

Lule pod kataloškim brojem 16, 17, 18, 19 i 20 porculanski su primjerci koji se, prema dostupnim fragmentima, mogu povezati s austro-ugarskom proizvodnjom. Na njima se nazire motiv koji se može tumačiti kao prikaz krune na osobi. Međutim, s obzirom na to da motiv nije sačuvan u cijelosti, pri interpretaciji je potrebno zadržati određenu dozu opreza. Prikaz krune – ako je doista riječ o tome simbolu – upućuje na kulturno-ikonografsku tradiciju karakterističnu za europske monarhije, dok Osmansko Carstvo u svojoj vizualnoj kulturi nije rabilo krunu kao simbol vladarske moći, nego turbane i druge insignije vlasti. Oblik obruča na završetku tuljca dodatno podupire pretpostavku o austro-ugarskoj proizvodnji. Unatoč tomu fragmentarnost porculanskih lula onemogućuje sigurnije određenje njihova podrijetla.

Prisutnost lula koje smo tipološki datirali u 17. stoljeće (kat. br. 1, 2 i 7) u kontekstu fortifikacije Efrem kule, čiju izgradnju smještamo na početak 18. stoljeća, dalo bi se objasniti mogućnošću da je postojao veći broj ranijih aktivnosti na tome lokalitetu. Stoga pojava lula iz 17. stoljeća otvara pitanje slojevitijega razvoja lokaliteta iako osnovna pretpostavka o datiranju gradnje fortifikacijskoga kompleksa Efrem kule početkom 18. stoljeća i dalje

ostaje osnovna pretpostavka jer je utemeljena na izvorima i povijesnim okolnostima, a u skladu je i s rezultatima dosadašnjih arheoloških istraživanja. Isto tako, s obzirom na fragmentarnost, treba imati na umu da tipološko određivanje pojedinih primjeraka možda nije u potpunosti točno, što dodatno upozorava na potrebu oprezne interpretacije.

Budući da je zbog izrazite fragmentarnosti i nedostatka morfoloških odrednica mogućnost determinacije smanjena, datiranje nije moguće za lule pod kataloškim brojem 6, 12-20. Njihovo se datiranje ponajviše temelji na kontekstu istraženoga lokaliteta, koji se okvirno smješta u 18. i 19. stoljeće, kada su se odvijale gradnja i naknadne obnove. Budući da su istraživanja lokaliteta Efrem kula – Bistrički grad još u tijeku, ovdje iznesena datacija temelji se isključivo na preliminarnim rezultatima i stoga ostaje otvorena za buduću reviziju.

Kontekst lula na lokalitetu

Lule su pronađene u različitim kontekstima u unutrašnjosti kule i na prostoru oko kule. Dio lula pronađen je u sloju ophoda oko kule. Te su, dakle, lule nastale u vrijeme kada je kula bila u uporabi. Osim toga dio lula pronađen je izvan arheološkoga konteksta u površinskim nasipima oko kule i iznad ostataka sačuvanih zidova. Dio lula pronađenih u unutrašnjosti kule nađen je iznad podnice prve etaže, ali isto tako i u nasipu ispod podnice. Primjera radi, jedan fragment lule (kat. br. 4) nađen je iznad razine podnice u unutrašnjosti kule, a drugi neposredno ispod podnice.

Navedeno govori u prilog pretpostavci da je od vremena gradnje kule, koja je prema dosadašnjim pretpostavkama građena početkom 18. stoljeća, došlo do pregradnji i nasipanja u unutrašnjosti kule. Prema spomenutim pisanim izvorima u prethodnome poglavlju možemo reći da su graditeljski radovi, osim spomenute 1708. godine, izvođeni i 1737., 1817. i 1854. godine.[19] Pretpostavljamo da su se obnove izvodile i na Efrem kuli, a obnove i pregradnje od početka do sredine 19. stoljeća odgovarale bi arheološkomu kontekstu kule.

Sl. 6. Prikaz pušača s lulom koja nalikuje luli tipa V-5. (Robinson, 1985, prilog 42)

Zaključak

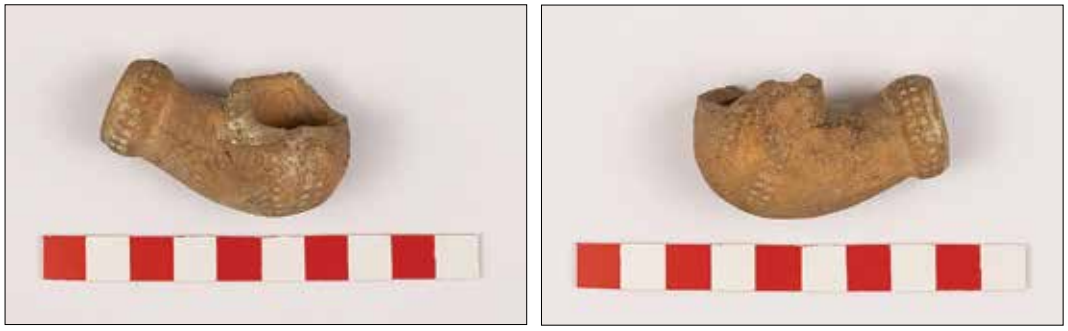
Konkretnu potvrdu vojničke prisutnosti na određenome lokalitetu, osim oružja i druge opreme, potvrđuju i nalazi lula jer je pušenje jedan od kulturnih obrazaca koji je snažno povezan s identitetom i životnim stilom vojske. Na kontinuiranu vojnu prisutnost na lokalitetu Efrem kula – Bistrički grad ukazuju brojni predmeti povezani upravo s vojničkim načinom života. Među tim predmetima svakako su i lule. Analizom prikupljenoga materijala sa sigurnošću se može ustvrditi da su osmanski vojnici, koji su bili stacionirani na fortifikaciji Efrem kule u sklopu šireg kompleksa utvrđenoga Bistričkoga grada, intenzivno rabili lule. Na Efrem kuli zastupljene su lule isključivo

[19] Tadić, 2023, 157.

istočnoga ili mediteranskoga tipa. Među njima prevladavaju turske lule, ali ima i onih austro-ugarske proizvodnje. Lule turske proizvodnje tipološki su određene prema tipologiji iznesenoj u radu Vladislava Todorova i Nikolaya Markova. Na lokalitetu Efrem kula zastupljena su dva tipa prema navedenoj tipologiji: tip I. 1. A i tip V. 5. Datacija lula pronađenih na lokalitetu ponajviše se temelji na oblikovnim i tehnološkim karakteristikama usporedivim s opisima sličnih nalaza objavljenih u domaćim i regionalnim publikacijama. Pojedini primjerci omogućuju relativno precizno vremensko određenje, osobito kada se usporede s dobro dokumentiranim analogijama, dok su drugi tek okvirno datirani u rasponu od 17. do kraja 19. stoljeća. Iako datacijska i tipološka osnova u svim slučajevima nije čvrsta, ipak može biti važan temelj za buduće analize i moguće preciznije kronološke modele, posebice u slučaju dodatnih istraživanja i šire komparativne obradbe. S obzirom na složenost i širinu ove teme važno je naglasiti da je prvotna nakana ovoga rada pružiti katalošku osnovu i sustavnu obradbu pronađenoga materijala, dok su ovdje iznesene interpretacije okvirna, trenutačna tumačenja u skladu s dostupnim podatcima i relevantnom literaturom.

Katalog

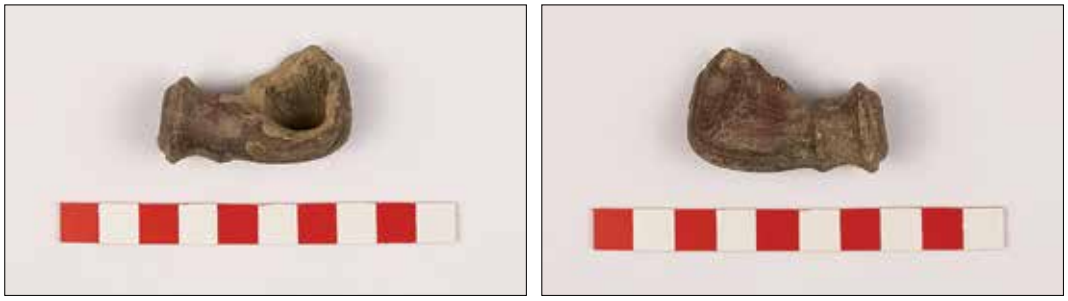
Kat. br. 1

Vanjski promjer čašice:	27 mm
Visina čašice:[20]	32 mm
Vanjski promjer tuljca:	18 mm
Duljina lule:	55 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	17. st. (?)
Tipologija:	turska lula

Opis: Fragmentirana lula kojoj nedostaje rub čašice. S vanjske strane lula je sivkasto-žućkasta izgleda koji je rezultat djelovanja vanjskih čimbenika, no izvorno lula je bila sivkasto-ružičaste boje, što se može zaključiti po izgledu unutrašnjosti čašice. Obruč je zadebljan i ukrašen u dva reda utiskivanjem malih trokuta ili kvadrata. Čašica je ukrašena utiskivanjem malih trokuta ili kvadrata u dva mala reda na pet proporcionalno udaljenih redova od dna čašice prema vrhu. Lulu nije moguće tipološki odrediti. Analogiju ove lule imamo na lokalitetu Tvrđava – Grad u Sinju.[21] Lula se, na temelju analogija, okvirno datira u 17. stoljeće.

Kat. br. 2

Vanjski promjer čašice:	25 mm
Visina čašice:	26 mm
Vanjski promjer tuljca:	22 mm
Duljina lule:	48 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	17. st. (?)
Tipologija:	turska lula, tip I. 1. A. (prema V. Todorov – N. Markov)[22]

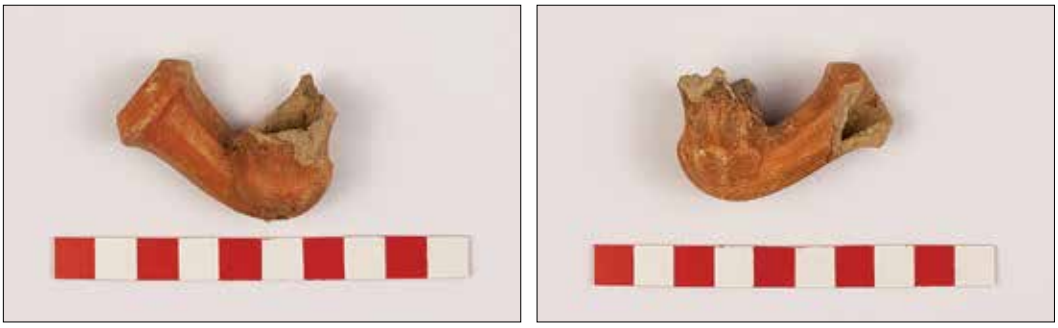
[20] Na ovome i svim ostalim primjerima gdje je to slučaj izmjeren je očuvani dio lule.

[21] *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, 2013, 43.

[22] Todorov, Markov, 2010, 134.

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s tamno-crvenkastim premazom. Baza lule ima podijeljen greben lule na pet kanelura koje se pružaju na grebenu pa prema vrhu čašice koja nije sačuvana. Dva dijela grebena na predjelu čašice dekorirana su bradavičastim ispupčenjem sa zadebljanjem u sredini. Analogije ove lule nalazimo u dvama primjercima na lokalitetu Stari grad – Tešanj. U prvome primjerku datacija je nepoznata, dok se tipološki lula atribuira tipu I. 1. A.[23] U drugome primjerku analogije datacija i tipologija nije poznata.[24] Nadalje, analogije ovoga primjerka, ali bez sigurne datacije, nalazimo u Travniku[25], Tvrđavi (Novi Pazar)[26] te na podvodnome nalazištu kod rta Sustipan u Splitu.[27] Datacija ovoga primjerka moguća je na osnovi tipoloških obilježja, pri čemu valja naglasiti da sve dosad poznate analogije nemaju sigurnu kronološku odrednicu.[28] U ovome slučaju datacija se temelji ponajprije na prepoznavanju sličnosti u oblikovanju kaneliranoga rebrastog slijeda koji započinje na tuljcu te se preko grebena nastavlja prema vrhu čašice, koji je po sebi glavna odrednica podtipa I. 1. A. prema tipologiji V. Todorov – N. Markov, na temelju čega je ovaj primjerak lule smješten u 17. stoljeće. Međutim, takav je kriterij nedovoljno čvrst jer ne uključuje druga morfološka i dekorativna obilježja, primjerice način ukrašavanja bradavičastim ispupčenjem sa zadebljanjem u sredini, što dodatno naglašava potrebu za oprezom pri interpretaciji. Istraživanja lokaliteta Efrem kula – Bistrički grad još je u tijeku te je ovdje iznesena datacija i atribucija otvorena za buduću reviziju.

Kat. br. 3

Vanjski promjer čašice:	27 mm
Visina čašice:	32 mm
Vanjski promjer tuljca:	25 mm
Duljina tuljca:	50 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	19. st.
Tipologija:	turska lula, V. 5. (Prema V. Todorov – N. Markov)[29]

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Obruč ima kružni vijenac koji prelazi u poligonalni profil, pri čemu je naglašeni greben posebno izražen. Na spoju s čašicom profil se sužava i prerasta u široki romboidni oblik pri dnu čašice. Od romboidnoga zadebljanja čašica se sužava te se

[23] Uzunalić, 2021, 122.

[24] Uzunalić, 2021, 143.

[25] Uzunalić, 2020, 104.

[26] Видосављевић, 2011, 108

[27] Lete, 2005, 25.

[28] U dostupnoj literaturi (Uzunalić, 2020, 104) lula iz Travnika datirana je prema analogiji s primjerkom iz Pule. Međutim, ta se usporedba čini upitnom jer nedostaju jasne morfološke sličnosti koje bi potvrdile opravdanost takve poveznice. Sama datacija lule iz Pule (Zejnilhodžić, 2012, 187, kat. br. 38) utemeljena je na dataciji izvedenoj prema ulomku koji se tek djelomično može usporediti s lulama iz Dubrovnika (Kovačić, 2011, 42-43, kat. br. 9 i 12), a one su smještene u rano 19. stoljeće. Oslanjanje na ovakvu lančanu analogiju, bez čvrstih tipoloških podudarnosti, otvara mogućnost kružnoga zaključivanja i dovodi u pitanje vjerodostojnost kronološke atribucije. Stoga analogiju s Pulom ne treba prihvatiti kao pouzdan temelj za datiranje lule iz Travnika, već je nužno zadržati određenu dozu opreza i preispitivanja poveznice između lule u Travniku i lule u Puli, a samim tim i u Dubrovniku.

[29] Todorov, Markov, 2010, 134.

ponovno otvara prema vrhu, koji nije sačuvan. Analogije ove lule imamo na lokalitetu Kvartiri – Alkarski dvori (Sinj),[30] više desetina lula na lokalitetu Firuz-begov hamam (Sarajevo),[31] Stari grad (Tešanj),[32] Blagaj na izvoru Bune (Mostar),[33] Trg sv. Tome (Pula),[34] Tvrđava (Novi Pazar),[35] Beogradska tvrđava (Beograd)[36] i lokalitetu Doboj – Čaršija.[37] Na temelju tipoloških karakteristika i analogija s poznatim primjerima lula se datira u 19. stoljeće.

Kat. br. 4

Visina čašice:	44 mm
Vanjski promjer tuljca:	18 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	19. st.
Tipologija:	turska lula, V. 5. (prema V. Todorov – N. Markov)[38]

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Sačuvan je prijelaz iz tuljca u čašicu, odnosno koljeno lule. Uz njega je pronađen i fragment ruba čašice koji mu odgovara bojom, konturom, ukrasom i fizičkim kontaktom, što upućuje na njihovu pripadnost istomu primjerku. Očuvani dio tuljca ima poligonalni profil, pri čemu je naglašeni greben posebno izražen. Na spoju s čašicom profil se sužava i prerasta u široki romboidni oblik pri dnu čašice. Od romboidnoga zadebljanja čašica se sužava te se ponovno otvara prema vrhu; fragment čašice koji je ostao očuvan ima poligonalan rub. Lula je ukrašena urezivanjem više crta u romboidni oblik koji nalikuju na list cvijeta ili stabljiku žita. Analogije ove lule imamo na lokalitetu Kvartiri – Alkarski dvori (Sinj),[39] više desetina lula na lokalitetu Firuz-begov hamam (Sarajevo),[40] Stari grad (Tešanj),[41] Blagaj na izvoru Bune (Mostar),[42] Trg sv. Tome (Pula),[43] Tvrđava (Novi Pazar),[44] Beogradska tvrđava (Beograd)[45] i lokalitetu Doboj – Čaršija.[46] Na temelju tipoloških karakteristika i analogija s poznatim primjerima lula se datira u 19. stoljeće.

30 *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, 2013, 51.
31 Uzunalić, 2021, 59-115.
32 Uzunalić, 2021, 123-124, 148.
33 Uzunalić, 2021, 150-152.
34 Zejnilhodžić, 2012, 188.
35 Видосављевић, 2011, 108, 111.
36 Луле из музејских збирки Србије, 2011, 90.
37 Jašarević, 2018, 231-232.
38 Todorov, Markov, 2010, 134.
39 *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, 2013, 51.
40 Uzunalić, 2021, 59-115.
41 Uzunalić, 2021, 123-124, 148.
42 Uzunalić, 2021, 150-152.
43 Zejnilhodžić, 2012, 188.
44 Видосављевић, 2011, 108, 111.
45 Луле из музејских збирки Србије, 2011, 90.
46 Jašarević, 2018, 231-232.

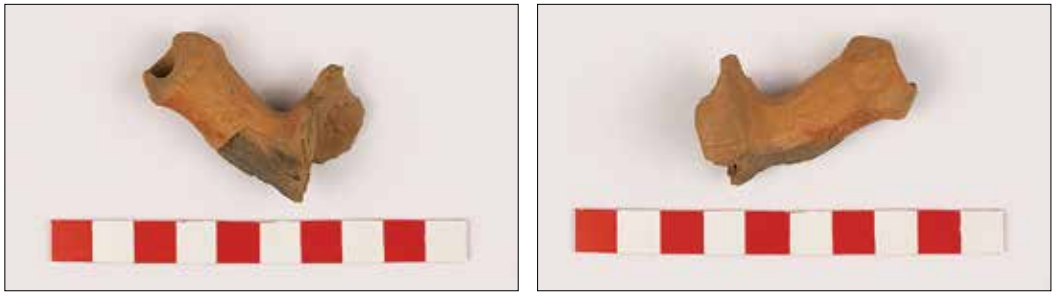
Kat. br. 5

Visina čašice:	47 mm
Vanjski promjer tuljca:	17 mm
Materijal:	pečena glina, sivkaste boje s sjajnim crvenim premazom
Datacija:	19. st.
Tipologija:	turska lula, V. 5. (prema V. Todorov – N. Markov)[47]

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Sačuvan je prijelaz iz tuljca u čašicu, odnosno koljeno lule. Uz njega je pronađen i fragment čašice koji mu odgovara bojom, konturom, ukrasom i fizičkim kontaktom, što upućuje na njihovu pripadnost istomu primjerku. Očuvani dio tuljca ima kružni profil, pri čemu je naglašeni greben posebno izražen. Na spoju s čašicom profil se sužava i prerasta u široki romboidni oblik pri dnu čašice. Od romboidnoga zadebljanja čašica se sužava te se ponovno otvara prema vrhu; fragment čašice koji je ostao očuvan ima poligonalan rub. Analogije ove lule imamo na lokalitetu Kvartiri – Alkarski dvori (Sinj),[48] više desetina lula na lokalitetu Firuz-begov hamam (Sarajevo),[49] Stari grad (Tešanj),[50] Blagaj na izvoru Bune (Mostar),[51] Trg sv. Tome (Pula),[52] Tvrđava (Novi Pazar),[53] Beogradska tvrđava (Beograd)[54] i lokalitetu Doboj – Čaršija.[55] Na temelju tipoloških karakteristika i analogija s poznatim primjerima lula se datira u 19. stoljeće.

Kat. br. 6

Vanjski promjer tuljca:	16 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija:	turska lula

47 Todorov, Markov, 2010, 134.

48 *Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini*, 2013, 51.

49 Uzunalić, 2021, 59-115.

50 Uzunalić, 2021, 123-124, 148.

51 Uzunalić, 2021, 150-152.

52 Zejnilhodžić, 2012, 188.

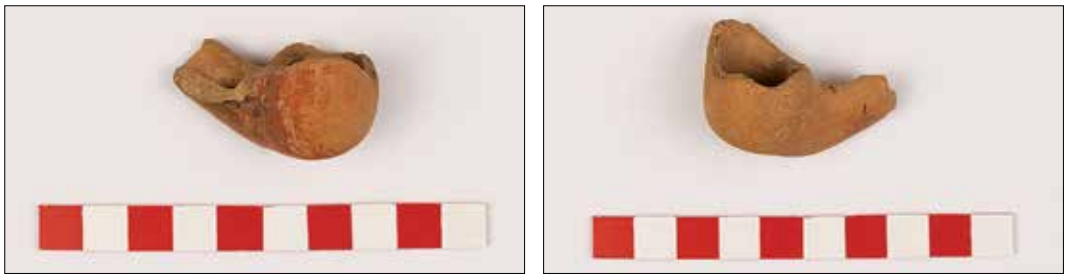
53 Видосављевић, 2011, 108, 111.

54 Луле из музејских збирки Србије, 2011, 90.

55 Jašarević, 2018, 231-232.

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline sa slabo očuvanim crvenim premazom. Sačuvan je tuljac s rubom te dio čašice. Tuljac ima poligonalni zadebljani rub koji prelazi u poligonalni profil tuljca. Lula nije dovoljno očuvana za tipološku determinaciju.

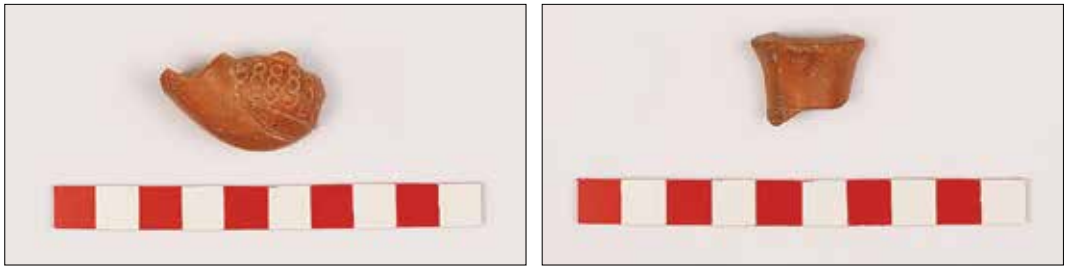
Kat. br. 7

Vanjski promjer čašice:	27 mm
Visina čašice:	28 mm
Vanjski promjer tuljca:	14 mm
Duljina tuljca:	44 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	17. – 18. st. (?)
Tipologija:	turska lula

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkasto-žute gline sa slabo očuvanim crvenim premazom. Sačuvano je dno čašice s ravnim grebenom koji se produžava prema tuljcu gdje se naglo podiže prema vrhu tuljca koji nije sačuvan. Lula nije dovoljno očuvana za tipološku determinaciju. Lula nije dovoljno očuvana za analošku usporedbu s drugim lokalitetima, ali treba istaknuti sličnosti s nalazima na lokalitetima Firuz-begov hamam (Sarajevo),[56] Tvrđava (Novi Pazar) i hamam u dvorištu Muzeja „Ras“ (Novi Pazar),[57] Beogradska tvrđava (Beograd)[58] i Agora u Korintu.[59] Predmet se na osnovi određenih morfoloških sličnost s analogijama može datirati u razdoblje 17. i 18. stoljeća.

Kat. br. 8

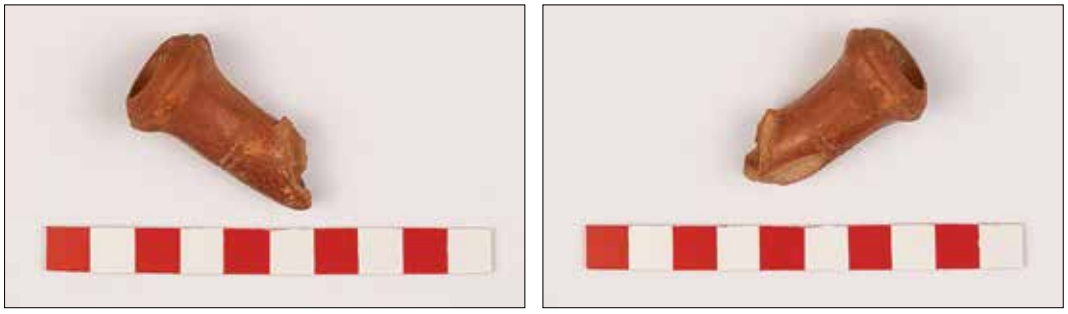

Visina čašice:	26 mm
Vanjski promjer tuljca:	25 mm
Duljina tuljca:	52 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	19. st.
Tipologija:	turska lula

56 Uzunalić, 2021, 104.
57 Видосављевић, 2011, 102.
58 Bikić, 2012, 3.
59 Robinson, 1985, 173.

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Sačuvan je prijelaz iz tuljca u čašicu, odnosno koljeno lule. Uz njega je pronađen i fragment obruča tuljca koji mu odgovara bojom, konturom, ukrasom i fizičkim kontaktom, što upućuje na njihovu pripadnost istomu primjerku. Očuvani dio obruča tuljca ima kružni zadebljani profil koji se blago sužava prema dnu čašice. Tuljac lule ukrašen je dvjema paralelnim kružnim crtama na tuljcu između kojih je ispunjen geometrijski ukras malih kvadratića i linijskim urezivanjem na obruču tuljca. Čašica lule podiže se i širi od grebena lule i također ima dvije horizontalne paralelne crte koje su ispunjene geometrijskim ukrasom malih krugova. Lula nije dovoljno očuvana za tipološku determinaciju. Lula nije dovoljno očuvana za sigurnu analošku usporedbu s drugim lokalitetima, ali treba istaknuti sličnosti s oblikom lule s lokaliteta Stari grad (Tešanj)[60] pa se na temelju toga uvjetno može datirati u 19. stoljeće.

Kat. br. 9

Vanjski promjer tuljca:	24 mm
Unutarnji promjer tuljca:	13 mm
Duljina tuljca:	47 mm
Debljina stjenke tuljca:	5-6 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	19. st.
Tipologija:	turska lula, V. 5. (prema V. Todorov – N. Markov)[61]

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Sačuvan je tuljac lule. Obruč tuljca ima poligonalan oblik koji prelazi u poligonalan profil tuljca. Obruč tuljca ukrašen je ravnom trakom koja opasuje tuljac, popunjenom malim geometrijskim kvadratima, načinjenom kotačićem. Na tijelu tuljca istaknuto je više crta s istim motivom kao na obruču. Analogije ove lule imamo na lokalitetu Firuz-begov hamam (Sarajevo)[62] i slučajno pronađenoj luli u Novome Sadu.[63] Na temelju tipoloških karakteristika i analogija s poznatim primjerima lula se datira u 19. stoljeće.

Kat. br. 10

Vanjski promjer tuljca:	26 mm
Unutarnji promjer tuljca:	13mm
Duljina tuljca:	32 mm
Debljina stjenke tuljca:	6-7 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	19. st.
Tipologija:	turska lula, V. 5. (prema V. Todorov – N. Markov)[64]

60 Uzunalić, 2021, 129.

61 Todorov, Markov, 2010, 134.

62 Uzunalić, 2021, 59, 68, 102.

63 Луле из музејских збирки Србије, 2011, 74, 89-90.

64 Todorov, Markov, 2010, 134.

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Sačuvan je tuljac lule. Obruč tuljca ima poligonalan oblik koji prelazi u poligonalan profil tuljca. Tuljac opasuju dvije utisnute crte. Analogije ove lule imamo na lokalitetu Firuz-begov hamam (Sarajevo)[65] i slučajno pronađenoj luli u Novome Sadu.[66] Na temelju tipoloških karakteristika i analogija s poznatim primjerima lula se datira u 19. stoljeće.

Kat. br. 11

Vanjski promjer tuljca:	24 mm
Unutarnji promjer tuljca:	12 mm
Debljina stjenke tuljca:	6-7 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	19. st.
Tipologija:	V. 5. (prema V. Todorov – N. Markov)[67]

Opis: Fragmentirana lula izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Sačuvan je tuljac lule. Obruč tuljca ima poligonalan oblik koji prelazi u poligonalan profil tuljca. Vrh tuljca ukrašen je ravnom trakom koja opasuje tuljac, popunjenom malim geometrijskim kvadratićima, načinjenom kotačićem. Analogije ove lule imamo na lokalitetu Firuz-begov hamam (Sarajevo)[68] i slučajno pronađenoj luli u Novome Sadu.[69] Na temelju tipoloških karakteristika i analogija s poznatim primjerima lula se datira u 19. stoljeće.

Kat. br. 12

Unutarnji promjer tuljca:	3 mm
Duljina tuljca:	31 mm
Materijal:	pečena glina, sivkaste boje sa sjajnim crvenim premazom
Datacija:	18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija:	turska lula

Kat. br. 13

Unutarnji promjer tuljca:	6 mm
Duljina tuljca:	39 mm
Materijal:	pečena glina
Datacija:	18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija:	turska lula

65 Uzunalić, 2021, 68-72, 102.
66 Луле из музејских збирки Србије, 2011, 74, 89-90.
67 Todorov, Markov, 2010, 134.
68 Uzunalić, 2021, 68-72, 102.
69 Луле из музејских збирки Србије, 2011, 74, 89-90.

Kat. br. 14

Visina čašice: 21 mm
Materijal: pečena glina
Datacija: 18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija: turska lula

Opis: Tri fragmenta lule izrađena od sivkaste gline s glatkim, sjajnim crvenim premazom. Zanimljiv je fragment (kat. br. 14) čašice koji na sebi ima romboidan ukras s popunjenim floralnim ukrasom te dodatnim ukrasima u obliku malih geometrijskih krugova na vanjskim kutovima ukrašenoga romba. Navedeni su fragmenti mali i nedovoljni za bilo kakvu atribuciju.

Kat. br. 15

Unutarnji promjer tuljca: 11 mm
Materijal: pečena glina, sivkasto -ružičaste boje
Datacija: 18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija: turska lula

Opis: Fragmentirani ostatak tuljca lule izrađen od sivkasto-ružičaste boje. Fragment je malen i nedovoljan za bilo kakvu atribuciju.

Kat. br. 16

Vanjski promjer tuljca: 20 mm
Unutarnji promjer tuljca: 13 mm
Debljina stjenke tuljca: 3 mm
Materijal: porculan
Datacija: 18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija: istočni tip, austro-ugarski tip

Opis: Fragmentirani ostatak porculanske lule, odnosno tuljca lule koji je ostao sačuvan. Bez naglašenih tipoloških odrednica. Primjetan je ostatak crvenkasto-ružičaste boje. Analogiju ovoga porculanskog ulomka nalazimo u istočnim/austro-ugarskim tipovima jednodijelnih lula iz Pule.[70] Fragment je nedovoljno očuvan za točnu tipološku determinaciju, ali oblik obruča upućuje na austro-ugarski tip proizvodnje.

[70] Zejnilhodžić, 2012, 188.

Kat. br. 17

Unutarnji promjer tuljca: 10 mm
Duljina tuljca: 31 mm
Materijal: porculan
Datacija: 18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija: istočni tip, austro -ugarski tip

Kat. br. 18

Unutarnji promjer čašice: 22 mm
Visina čašice: 25 mm
Materijal: porculan
Datacija: 18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija: istočni tip, austro -ugarski tip

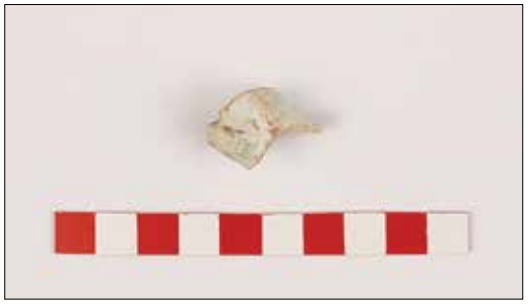
Kat. br. 19

Visina čašice: 36 mm
Materijal: porculan
Datacija: 18. – 19. st. (prema kontekstu lokaliteta)
Tipologija: istočni tip, austro -ugarski tip

Opis: Fragmentirani ostatci porculanske lule. Dva ulomka čašice i jedan ulomak ruba. Na njima se nazire motiv koji se može tumačiti kao prikaz krune na osobi. Međutim, s obzirom na to da motiv nije sačuvan u cjelini, potrebno je zadržati određenu dozu opreza pri interpretaciji. Oblik obruča na završetku tuljca (kat. br. 17) dodatno podupire pretpostavku o austro-ugarskome podrijetlu. Bez naglašenih tipoloških odrednica i analogija. Nije isključena mogućnost da je riječ o dvodijelnoj porculanskoj luli na kojoj je fragment s prikazom krune dio glave ili čašice lule.

Kat. br. 20

Materijal: porculan
Datacija: 18. – 19. st. (prema kontekstu)
Tipologija: istočni tip, austro -ugarski tip

Opis: Fragmentirani dio porculanske lule. Razdjelni dio lule koji u sebi ima rupicu koja dijeli dva dijela lule. Na fragmentu je primjetan bojeni crtež koji nije moguće razjasniti. Fragment je nedovoljno očuvan za bilo kakvu atribuciju.

Literatura

Bekić 1999
Bekić, L. *Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 32-33, Zagreb 1999, 249-279.

Brusić 1987
Brusić, Z. *Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisage u kornatskom arhipelagu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26, Split 1987, 473-490.

Čelebija 1954
Čelebija, E. *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama* (H. Šabanović, prijevod i komentari), Sarajevo 1954.

Gusar 2008
Gusar, K. *Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru*, Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu, 25, Zagreb 2008, 135-154.

Jašarević 2018
Jašarević, A. *Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), 5, Sarajevo 2018, 213-237.

Kovačić 2011
Kovačić, Lj. *Lule – iz zbirka dubrovačkih muzeja*, Dubrovnik 2011.

Lete 2005
Lete, N. *Glinene lule s nalazišta kod rta Sustipana u Splitu*, Split 2005.

Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini 2013
Lule i početci duhanske industrije u Cetinskoj krajini, katalog izložbe, Sinj 2013.

Lule iz muzejskih zbirki Srbije 2011
Lule iz muzejskih zbirki Srbije, katalog izložbe, Novi Sad 2011.

Pelidija 1989
Pelidija, E. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699.-1718.*, Sarajevo 1989.

Robinson 1985
Robinson, R. *Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora*, Hesperia, II. ser., 54, Atena 1985, 149-203.

Tadić 2021
Tadić, D. *Livno u oku kamere Franza Laforesta (Uz 145. obljetnicu najstarije fotografije Livna)*, Cleuna, br. 5, Livno 2021, 151-180.

Todorov, Markov 2010
Todorov, V., Markov, N. *Ottoman tobacco pipes from The National Museum of History in Sofia*, Journal of the Académie Internationale de la Pipe, 3, Liverpool 2010, 131-140.

Uzunalić 2020
Uzunalić, M. *Keramičke lule iz arheološke zbirke Zavičajnog Muzeja u Travniku*, Baština sjeveroistočne Bosne, 12, Tuzla 2020, 95-112.

Uzunalić 2021
Uzunalić, M. *Osmanske keramičke lule u arheološkom kontekstu na području Bosne i Hercegovine*, završni magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski Fakultet, mentor: prof. dr. Adnan Busuladžić, Sarajevo 2021.

Vidosavljević 2011
Vidosavljević, V. *Zbirka turskih lula Muzeja "Ras" u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik, 34, Novi Pazar 2011, 93-112.

Zejnilhodžić 2012
Zejnilhodžić E. *Lule iz Novovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Istre*, Histria archaeologica, 43, Pula 2012, 163-191.

Ceramic and Porcelain Pipes from the Early Modern Context of the Efrem Tower – Bistrički grad Site in Livno

Key words: Livno, Bistrički grad, Efrem tower, ceramic pipes, porcelain pipes

Archaeological research at the Efrem Tower – Bistrički Grad site was conducted between 2022 and 2024. The site in question is a complex, multilayered site. The current assumption is that the tower, dating from the Ottoman period and built in the early 18th century as a defensive tower or watchtower, was constructed atop the remains of a Late Antique structure. According to the results obtained so far, at least one room of the earlier structure has been preserved, while most of it was destroyed when construction of the tower began. Likewise, the central structure of the Efrem Tower, together with an auxiliary space to the northeast of the tower, is enclosed by a rectangular complex of walls, which then continue into a much larger complex of walls that follow the entire Teber plateau. Among other findings, the archaeological research resulted in the discovery of clay and porcelain pipes. The aim of this paper is to determine the basic typological characteristics, comparative analogies, chronological framework, and wider cultural context of this group of movable finds. The analysed finds testify to the wider circulation of goods, customs, and influences of the Ottoman Empire on the everyday life of the local population. The discovered pipes include various morphological and stylistic variants, including standardised clay shapes belonging to several confirmed types and decorated porcelain examples. The analysis was carried out by comparing the finds with publications from the broader region and includes basic typological and stylistic determinants. The finds indicate a continuous military presence, which is confirmed by numerous everyday items associated specifically with military life. The pipe finds occupy a special place in this interpretation and may also be viewed through the prism of a cultural pattern strongly associates smoking with military identity and lifestyle. At the Efrem Tower, only pipes of the eastern or Mediterranean type are represented. Among them, pipes of Turkish manufacture dominate, although pipes of Austro-Hungarian manufacture are also present. All analysed pipe fragments have a single hole that connects the stem and the bowl. They also lack a manufacturer's stamp. The ceramic pipes from this site were produced in two-part moulds, with ornamentation applied through the mould as well as additional ornamentation added after moulding. The pipes of Turkish manufacture are typologically determined according to the typology presented in the aforementioned work by Vladislav Todorov and Nikolay Markov. According to this typology, Turkish pipes are divided into 14 different types based on the processed findings of the Turkish pipe fund from Bulgaria. At the Efrem Tower site, two types from this typology are represented: Type I.1A and Type V.5.

Pipes of type I.1.A are distinguished by grey-black clay, decorated with profiled flutes on the bowl and stem. At Efrem Kula this type is represented by a single fragment (cat. no. 2). Typologically, it can be dated to the 17th century. However, such a criterion remains insufficiently firm, as it does not include other morphological and decorative features, for example, the manner of decorating with a nipple-like protrusion with a thickened centre Therefore, there is a possibility that the typological attribution of this specimen has been incorrectly determined, or at least oversimplified, which further emphasises the need for caution in interpretation. Analogies for this pipe are found at several sites in Bosnia and Herzegovina, one specimen in Novi Sad, and at an underwater site near Cape Sustipan in Split. It is important to emphasise that these analogies do not have a certain chronological determination. Pipes of type V.5 are distinguished by grey clay with a red coating on the polished surface. A rhomboid decoration appears at the bottom of the bowl and rises toward the top of the bowl,

where a circular or polygonal rim is found. This pipe type is represented in pipes cat. nos. 3, 4, 5, 9, 10, and 11, and is the most common type at the site. Typologically, this type can be dated to the 19th century, which is further confirmed by analogies of such pipes throughout Bosnia and Herzegovina and the region. Interesting is the pipe (cat. no. 1) that exhibits characteristics of the 17th century, such as light-coloured clay, in this example greyish-pink, which corresponds to a pipe from Corinth classified by Robinson as type C-5. Furthermore, the spherical shape of the pipe also corresponds to pipes from the 17th century. The only known analogy for this find is from Sinj. Pipe (cat. no. 7) indicates an interesting pipe on which the bottom of the bowl is preserved, with a flat ridge extending toward the stem, where it abruptly rises toward the top of the stem that has not been preserved. Its main characteristic is the flat bottom of the ridge with a sudden transition on the stem, which features a high rise. All found analogies are dated to the 17th–18th century. Pipes under catalogue numbers 16, 17, 18, 19, and 20 indicate porcelain pipes that were likely of Austro-Hungarian manufacture, considering the shape of the pipe's collar and the depiction of a crown on the figure, which perhaps should be regarded with a degree of caution, as the detail has not been preserved in its entirety. The depiction of a royal crown on the pipe indicates a cultural-iconographic tradition not characteristic of Ottoman manufacture. Unfortunately, the fragments of the porcelain pipes are insufficient for a more detailed analysis and determination of their origin.

The dating of the pipes found at the site is primarily based on their shape and technological characteristics, comparable with publications of similar finds from domestic and regional sources. Some specimens allow for relatively precise temporal placement, especially when compared to well-documented analogies, while others are only broadly dated within the range of the 17th to the end of the 19th century. Although the dating and typological basis is not solid in all cases, it can still serve as an important basis for future analyses and potentially more precise chronological models, particularly in the case of further research and more extensive comparative studies. Considering the complexity and breadth of this topic, it is important to emphasise that this work primarily provides a cataloguing basis and systematic processing of the found material, while the interpretations presented in the paper represent provisional, current interpretations in line with the available data and relevant literature.

Potiraše fojničke majstore na Biograd i znajući subaša Ali-Ćale da jea jedna krstjanka sakrila muža, imenom Jele, i poče je zaklinjati: „tako ti s/v/. Antuna od Paduje, kojino je digō ruke k Bogu i kaže put od raja, znaš li gdi ti je muž?" A ona se zakle krivo istim Svetim da ne zna. Do sahata ga Turci ugledaše u šumi, daleko pō milje, i ufatiše. Ovo istomu f/ra/ Stipanu naredi isti subaša da upiše u čudesa s/v/. Antuna.

Iz Ljetopisa Nikole Lašvanina, 1696.

Dijana Pinjuh

Hercegovački sandžak u obnovi i izgradnji tvrđava u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću

HERCEGOVAČKI SANDŽAK U OBNOVI I IZGRADNJI TVRĐAVA U BOSANSKOM EJALETU U 18. STOLJEĆU*

Dijana Pinjuh
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru
Matice hrvatske bb, 88000 Mostar
dijana.pinjuh@ff.sum.ba

UDK: 94(497.6-3Hercegovina)"17"
728.8(497.6-3Hercegovina)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 11. II. 2025.
Prihvaćeno: 27. V. 2025.

U radu se daje prikaz opterećenosti stanovništva Hercegovačkoga sandžaka pri obnovi i izgradnji tvrđava tijekom 18. stoljeća. Utvrđivanje granice te troškovi oko obnove i izgradnje različitih utvrđenja najvećim su dijelom padali na teret stanovništva Bosanskoga ejaleta, posebno pograničnih sandžaka, koji su zbog blizine granice bili najviše izloženi ratnoj opasnosti. Sudjelovanje stanovništva u građevinskim pothvatima uključivalo je, osim fizičkoga rada, pripremu i dopremu građevinskoga materijala na odredište, kao i novčani doprinos. Radove na tvrđavama izvodili su kršćanski i muslimanski majstori te kršćanski radnici zaduženi za različite fizičke poslove, kao i posade tvrđava. Unatoč skromnoj novčanoj naknadi koju su angažirani na radovima primali dolazilo je do neposluha, izbjegavanja radne obveze ili bježanja s mjesta izvođenja radova.

Ključne riječi: *Bosanski ejalet, obnova/izgradnja tvrđava, 18. stoljeće, kadiluci, radna snaga, troškovi*

Uvod

Kraj 17. stoljeća obilježen je sukobom Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva izazvanim neuspjelom osmanskom opsadom Beča 1683. godine, u koji će se nešto kasnije uključiti i Mletačka Republika. Vojne akcije Habsburgovaca i Mlečana imale su promjenjiv uspjeh, a najposlije će dovesti do osmanskoga poraza i gubitka Moreje, Slavonije, Like, velikoga dijela Dalmacije, ali i važnih dijelova nekadašnjega Budimskog ejaleta. Unatoč mirovnim odredbama utvrđenim Karlovačkim mirom 1699. godine[1] bilo je više nego izgledno da se Venecija i Austrija neće zaustaviti na ugovorenim granicama i da će Bosanski ejalet, kao najzapadnija i najisturenija osmanska provincija, biti još izloženiji njihovim napadima. Stoga Osmansko Carstvo još potkraj 17. stoljeća čini sve da bi utvrdilo i osiguralo granice. Duž novih granica, uspostavljenih nakon mira u Srijemskim Karlovcima, dižu se čardaci i grade nove te popravljaju već postojeće utvrde, čime se Bosanski ejalet pretvara u svojevrstan bastion. Samo u prvim godinama 18. stoljeća u Bosanskom je ejaletu izgrađeno više od dvadeset novih utvrda i šest palanki.[2] Posebno se intenzivno radilo u pograničnim krajevima Hercegovačkoga sandžaka, gdje je do kraja prvoga desetljeća 18. stoljeća podignuto više većih i manjih utvrda na potezu od *Žabljaka na Skadarskom jezeru, preko Grahova, Klobuka*, *Korjenića, Arslanagića Mosta i Banj*

* Sažetak rada izložen je na znanstvenom skupu "Fortifikacije i vojne komunikacije na tlu Bosne i Hercegovine od antike do 1918. godine", održanom u Mostaru 7. i 8. lipnja 2024.

1 O granicama Bosanskoga ejaleta nakon Karlovačkoga mira vidjeti: Kovačević, 1973; Kruhek, Pavlović, 1991, 107-112. O važnosti rijeke Save i razgraničenju na tome dijelu granice vidjeti: Šain, 2016, 147-166.

2 Pelidija, 1989, 100.

Vira, čime je duž mletačko-osmanske granice stvoren učinkovit obrambeni sustav.[3]

Vojna utvrđenja koja su Osmanlije podizali razlikovala su se ovisno o njihovu strateškome položaju, načinu gradnje, potrebi i veličini. Veće tvrđave, građene od kamena i opeke, dijelile su se na hisar i kale, manje se nazivalo hisardžik, drvene utvrde palanke, a najmanje čardaci. U 18. stoljeću izgrađeno je i više kamenih kula, od kojih su mnoge bile u vlasništvu istaknutijih muslimanskih obitelji te su nosile imena svojih vlasnika.[4]

Osim redovitih obveza stanovništvo je bilo dužno na različite načine sudjelovati u obnovi/izgradnji vojnih utvrđenja, a dok su radovi trajali, majstori i težaci izbivali su iz svojih domova i po nekoliko mjeseci. Građevinski radovi u pravilu su propisivani od Jurjeva (Rozi Hidra/Hidrleza) do Mitrovdana (Kasuma), odnosno od 23. travnja do kraja listopada,[5] a radovi na pojedinim utvrdama ponekad su propisivani i po nekoliko godina.

S obzirom na brojnost novih utvrda i opsega građevinskih radova na vojnim objektima, koji su različitim intenzitetom izvođeni tijekom cijeloga 18. stoljeća, u nastavku će se prednost dati onim utvrdama u čijoj je obnovi/izgradnji sudjelovalo stanovništvo Hercegovačkoga sandžaka. U radu se najvećim dijelom oslanja na podatke sačuvane u fragmentima sidžila blagajskih kadija nastalih tijekom 18. stoljeća, koje je preveo i regeste načinio arhivist Arhiva Hercegovine Hivzija Hasandedić.

Obnove potkraj 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća

I prije potpisivanja mira u Srijemskim Karlovcima osmanski izvori bilježe radove na utvrđivanju pojedinih pograničnih utvrda. Jedna od njih bila je i počiteljska kojoj su osmanske vlasti, zbog blizine mletačke vojske i mogućih napada, pridavale posebnu važnost.[6] Bujuruldijom hercegovačkoga valije Sejfulah-paše iz prosinca 1698. (20. džumada II 1110.) upućenom blagajskom kadiji, zapovjedniku Mehmedagi Žderi i drugim prvacima, naređuje se izgradnja šarampova na mjestu gdje je srušen zid počiteljske tvrđave. Naredbe za izgradnju šarampova upućivane su i prije, ali kako radnici i potrebni materijal za njegovu izgradnju još nisu bili osigurani, valija upozorava odgovorne da se dobro čuvaju ako on i njegova pratnja ne nađu majstore i građu u tvrđavi kada budu dolazili.[7]

Po svemu sudeći valijine su prijetnje urodile plodom jer se u dokumentima s kraja 17. stoljeća više ne pojavljuju naredbe za obnovu počiteljske utvrde, nego blagajske. Upravo na njezinu primjeru može se pratiti kako je tekla organizacija i priprema građevinskoga materijala, kao i obveze stanovništva, u konkretnome slučaju Blagajskoga kadiluka. Sve akcije vezane za izgradnju ili obnovu tvrđava išle su preko sandžakbegova, kadija i u suradnji sa sudom. Nakon pregleda tvrđave koju je trebalo obnoviti i procjene troškova za obnovu Porta je izdavala naredbe pokrajinskim vlastima da osiguraju radnike, opremu i potrebni materijal za izvođenje radova. Namjesnici su naredbe prosljeđivali na niže razine, kadijama i drugim

3 Pelidija, 1989, 128.

4 Više o navedenim utvrđenjima vidjeti: Pelidija, 1989, 100-103. Pozivajući se na Kreševljakovića, Pelidija navodi da je u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću bila ukupno 41 kula, a nešto dalje navodi mjesta u kojima su se one nalazile kao samostalni vojni objekti. Pelidija, 1989, 102, 144. Početkom stoljeća samo je u Ljubinju zabilježeno 12 kula, od kojih su dvije bile neoštećene, 8 ih je bilo u ruševnu stanju, a za preostale dvije nepoznato je u kakvu su stanju bile. Tijekom 18. i početkom 19. stoljeća u Ljubinju je sagrađeno još nekoliko kula. Hafizović (prev.), 2016, 348-349 i bilj. 710.

5 Sv. Juraja (lat. Georgius) štuju brojni zapadni i istočni kršćani, muslimani, a posebno Romi. Njegova svetkovina (Jurjevo ili Jurjevdan) obilježava se 23. travnja. Više o sv. Juriu vidjeti: Badurina (ur.), 1979, 308-310. Mitrovdan je praznik posvećen sv. Dimitriju, svecu kojega 26. listopada slavi Istočna i Zapadna Crkva. Više o sv. Dimitriju vidjeti: Badurina (ur.), 1979, 203.
Kako se Zapadna Crkva od kraja 16. stoljeća služi reformiranim, odnosno gregorijanskim kalendarom (nazvanim po papi Grguru XIII.), datumi obilježavanja različitih svetkovina razlikuju se ovisno o kalendaru koji se rabi.

6 Pelidija, 1989, 113-114.

7 AHNK/Ž, AT, SBK (1698.-1779.), list 13/b.

službenicima koji su trebali osigurati tražena sredstva.

Vijesti o obnovi porušene velike kule blagajske tvrđave javljaju se u studenome 1698. (19. džumada 1110.), kada je naređeno da se za njezinu obnovu iz Hodbine na konjima dopremi pripremljeni kreč.[8] Više informacija o obnovi kule na zapadnoj strani i troškovima za njezinu izgradnju donosi prijepis fermana iz travnja 1699. (25. ševala 1110.), upućen mutesarifu Hercegovačkoga sandžaka i drugim odličnicima, kojim ih se obavještava da je pri pregledu učinjenoga posredstvom suda utvrđeno da je za popravak porušenoga dijela potreban iznos od 600 groša. Kadijinim hudžetom riješeno je da navedeni iznos u cijelosti snosi država. Mutesarifu se naređuje da „u sporazumu" s neferima[9] blagajske tvrđave, agama i drugim ajanima što prije obnovi kulu te da dodijele navedeni iznos za popravak.[10]

Dva mjeseca kasnije, odnosno u lipnju iste godine (11. zulhidžeta 1110.), bosanski valija upućuje bujuruldiju kadijama Foče, Uloga, Nevesinja, Blagaja, Mostara, Viduške (Stoca), ajanima Vilajeta i službenicima, kojom se od spomenutih traži da po selima naprave popise taščija (klesara), majstora i irgata (težaka) sa svim generalijama i da ih se do početka srpnja (1. muharema) uputi u Blagaj na rad. Njihove plaće također treba uzeti iz državne blagajne. Istoga dana bosanski valija upućuje i drugu bujuruldiju blagajskom kadiji, dizdaru, mustahfizima i drugim odličnicima kojom ih obavještava da su za izgradnju porušene kule dobili carski ferman i novac koji se šalje po izvjesnom Hasanagi. Također se prvacima Blagajskoga kadiluka naređuje da u blizini tvrđave spale tri krečane, koje će biti plaćene iz državne blagajne, te kreč dopreme u tvrđavu. Izgradnja srušenoga dijela tvrđave trebala je početi do početka srpnja (1. muharema), do kada je trebao biti pripremljen građevinski materijal, kao i majstori te radnici koji će raditi na obnovi kule. Valija napominje da se s radovima ne smije odugovlačiti i da se obnova kule što prije završi.[11] Nekoliko dana poslije (19. zulhidžeta) bosanski valija naređuje blagajskom kadiji da osigura dovoljne količine kreča, a vlasnicima će, kada valija dođe, biti isplaćen potreban iznos.[12]

Navedeni primjer jedan je od rijetkih u kojima Porta snosi sve troškove obnove neke tvrđave. Treba uzeti u obzir da je oružani sukob koji su Osmanlije započeli 1683. godine bio istom završen i da stanovništvo zbog ratnih okolnosti i stradanja nije ni moglo financijski sudjelovati u obnovi blagajske utvrde. To je tim važnije jer je iste godine kada je naređena njezina obnova (20. safera 1110., tj. kolovoza 1698.) tražen kreč i za obnovu mostarske tvrđave, koji su također morali osigurati stanovnici Hodbine, a u Mostar su ga trebali dopremiti na konjima uzetim iz Kružnja i Kamena, sela Blagajskoga kadiluka.[13] Uz već postojeće obveze, ratna stradanja i opću nesigurnost izazvanu blizinom granice i hajdučkim djelovanjem novčana obveza za obnovu utvrda bila je dodatan pritisak na materijalno stanje ionako siromašnoga stanovništva pa ne čudi zašto se Porta obvezala snositi sve troškove obnove. Osim toga zbog sveprisutnoga nezadovoljstva kršćanskim je podanicima u europskome dijelu Osmanskoga Carstva otpisano čak milijun i pol akči neplaćenoga ratnog poreza, a slično je učinjeno i u drugim dijelovima Carstva.[14]

Utvrđivanje granica i obnova tvrđava nastavljeni su i početkom 18. stoljeća, a posebna se važnost davala utvrdama koje su se nalazile neposredno uz granicu, primjerice tvrđava u Trebinju (Banj Viru). Budući da je

8 AHNK/Ž, AT, SBK (1698.-1779.), list 4/b.

9 Vojnici, članovi posade u tvrđavama.

10 AHNK/Ž, AT, SBK (1697.-1793.), list 13/b.

11 AHNK/Ž, AT, SBK (1697.-1793.), list 13/b.

12 AHNK/Ž, AT, SBK (1697.-1793.), list 13/a. Blagajske će se tvrđave popravljati i obnavljati i sljedećih godina, a preostala građa rabila se i za druge potrebe. Tako je džumada II 1141. (1729.) bosanski muhafiz Ahmed-paša naredio blagajskom kadiji da ostatak građe od obnove unutrašnjosti blagajske tvrđave preda njezinu dizdaru, hadži Sulejmanu, koji je molio da preostalom građom napravi smočnicu. Hasandedić (obr.), 2009a, 24.

13 AHNK/Ž, AT, SBK (1698.-1779.), list 22/a.

14 Pelidija, 1989, 18.

bila sagrađena od drveta, a nalazila se na granici s Crnom Gorom, Gabelom i morem, fermanom je naređeno da se izgradi od kamena. Za potrebe gradnje, planirane na proljeće, trebalo je spaliti određen broj krečana (nije navedeno koliko). Riječ je o nedatiranoj kopiji fermana, ali se na temelju drugih, datiranih dokumenata može zaključiti da je napisana početkom 18. stoljeća.[15] U prilog tomu govori i podatak Safvet-bega Bašagića koji navodi da je spomenuta tvrđava sagrađena 1706. godine kako bi se nadoknadio gubitak Herceg-Novog, kao i podatci koje iznosi Enes Pelidija.[16]

Početkom veljače 1708. (15. zulkadeta 1119.) blagajskom kadiji, ajanima Vilajeta i drugim službenicima fermanom je naređeno da se iz Blagajskoga kadiluka odredi 10 kola i 15 majstora koji će od Jurjeva do Mitrovdana raditi na popravku i izgradnji još jedne pogranične tvrđave u Hercegovačkome sandžaku, a to je livanjska. Povjerenik za izgradnju trebao je majstorima svaki dan isplaćivati po 44 akče i za kola 50 akči.[17]

Nakon završetka Rusko-turskoga rata (1710. – 1711.),[18] koji se povoljno odvijao za Osmanlije, samo je bilo pitanje vremena kada će Porta ponovno ući u sukob s Mletačkom Republikom i Austrijom. Stoga su intenzivirani radovi na banjalučkoj tvrđavi koja je bila u neposrednoj blizini austrijske granice. Radovi započeti 1712. godine završeni su potkraj iste godine, a za njihovo izvođenje, osim vojnika (nefera) banjalučke i okolnih tvrđava, bila je angažirana radna snaga od 103 majstora i 153 radnika iz sljedećih kadiluka: Mostar (30 majstora i 30 radnika), Konjic (3 majstora i 3 radnika), Cernica (10 majstora i 20 radnika), Foča (15 majstora i 20 radnika), Prijepolje (10 majstora i 20 radnika), Pljevlja (15 majstora i 20 radnika), Stolac (10 majstora i 10 radnika), Nikšić (5 majstora i 20 radnika), Čajniče (5 majstora i 10 radnika).[19] Do kraja iste godine trebalo je završiti popravku ključke tvrđave, a istovremeno se popravljalo mostarsku tvrđavu te su se odvijale pripreme za popravak trebinjske.

Tijekom 1713. godine izvođeni su radovi na pograničju, a posebno se radilo na popravku nikšićke tvrđave, koja je 1711. godine teško stradala u napadu crnogorskih i hercegovačkih pobunjenika, te klobučke i počiteljske tvrđave. Stoga je Porta naredila popravku utvrde pobrinuvši se da se s 5000 groša, koliko je bilo preostalo od pohoda na Rusiju, osigura isplata radne snage na nikšićkoj i tvrđavi u Klobuku. Radnu snagu za Nikšić trebali su osigurati kadiluci Ljubinja, Foče, Pljevlja, Cernice, Nevesinja, Bekije Novi, Čajniča i Prijepolja, dok je radove na klobučkoj tvrđavi zajedno s nekoliko majstora izvodila mjesna posada.[20] Radovi na utvrđivanju granice i obnovi tvrđava nastavili su se i sljedećih godina, a najopsežniji su bili u Sarajevu.

Izgradnja sarajevske tvrđave

Za izgradnju pojedine tvrđave ponekad su bili angažirani svi kadiluci Bosanskoga ejaleta, što najbolje ilustrira primjer gradnje sarajevske tvrđave. Ostaje nejasno je li razlog tomu bila važnost Sarajeva kao bivšega vezirskoga grada ili to što je posrijedi bio skupi građevinski zahvat za koji je trebalo angažirati sve kadiluke. Sultan Ahmed III. (vladao od 1703. do 1730. godine) poslao je početkom veljače 1729. (12. redžepa 1141.) fermane bosanskom valiji Ahmed-paši, mutesarifima i kadijama kadiluka Bosanskoga ejaleta, posadi, agama, zabitima tvrđava i palanki, ajanima i poslovnim ljudima, u kojima im naređuje da početkom proljeća započnu graditi sarajevsku tvrđavu koja treba biti dovršena za nekoliko mjeseci. Njezinu izgradnju inicirali su stanovnici Sarajeva; oni

15 AHNK/Ž, AT, SBS (1702.-1798.), list 55/b.

16 Bašagić-Redžepašić, 1900, 89-90. Za više podataka o važnosti, izgradnji i položaju Banj Vira vidjeti: Pelidija, 1989, 117-119.

17 AHNK/Ž, AT, SBS (1702.-1798.), list 57/b.

18 O sukobu 1711. godine i njegovu odjeku u Bosanskom ejaletu vidjeti: Pelidija, 1985, 269-280.

19 Pelidija, 1989, 134-136.

20 Pelidija, 1989, 140-142.

su, naime, sultana zamolili da se stara i dotrajala sarajevska tvrđava proširi i nanovo izgradi kako bi poslužila ne samo za zaštitu grada nego i da se stanovništvo u slučaju potrebe može skloniti u nju.[21] Inicijativa je vjerojatno bila potaknuta provalom austrijskoga vojskovođe Eugena Savojskoga 1697. godine, kada je gradu nanesena velika materijalna i demografska šteta. Ta epizoda ostavila je dubok trag u povijesti grada i u svijesti građana, a Eugenu Savojskomu priskrbila nezahvalnu titulu princa palikuće.[22]

Sultan je udovoljio molbi građana i od svih tražio da se oko toga angažiraju, a stanovnici hercegovačkoga, bosanskoga, zvorničkoga i kliškoga sandžaka bili su dužni pomoći u obliku radne snage, jednako kao i stanovnici grada te posade tvrđava i palanki od kojih je trebalo uzeti svakoga desetog. Za povjerenika izgradnje sultan je postavio bosanskoga valiju Ahmed-pašu, a za nadzornika njegova sina, mutesarifa Hercegovačkoga sandžaka Rustem-pašu. Valija je također bio zadužen dostaviti sultanu detaljno izvješće o dimenzijama utvrde i utrošenim sredstvima, a izvješće je trebalo sastaviti posredstvom šerijatskoga suda i *u sporazumu sa svima*. Kada je posrijedi novčana naknada, klesarima, majstorima i onima koji su dopremali materijal, trebalo je iz državne blagajne platiti po jednu paru dnevno za kruh. Konje potrebne za dopremu, kao i radnike također je trebalo prikupiti posredstvom šerijatskoga suda i prema snazi svakoga pojedinoga kadiluka.[23]

Početkom ožujka 1729. (18. šabana 1141.) naredbe su se počele provoditi. Ahmed-paša naredio je blagajskom kadiji i drugim odličnicima da spale potrebne količine kreča (Blagajski kadiluk trebao je u 20 krečana spaliti 250 tovara kreča od po 100 oka u svakome) i dopreme ga u Sarajevo. Također su trebali poslati majstore i klesare za koje je predviđeno da budu plaćeni iz državne blagajne, zatim 50 konja s goničima (kiridžijama) i vrećama te 30 vojnika (nefera) za dopremu kamena.[24]

Iako je bilo predviđeno da se gradnja završi za nekoliko mjeseci, to se nije dogodilo. Na samome početku 1730. godine sultan Ahmed III. fermanom je naredio bosanskom valiji Ahmed-paši i kadijama Bosanskoga ejaleta da pripreme potreban građevinski materijal, osiguraju radnike i dovrše izgradnju tvrđave. Vezirova je dužnost bila odrediti koliko će svaki pojedini kadiluk dati konja i radnika te se pobrinuti da se izgradnja pravodobno dovrši.[25] Početkom ožujka 1730. (2. ramazana 1142.) Ahmed-paša naređuje hercegovačkomu mutesarifu, blagajskom kadiji, ajanima i drugima da prema njihovoj snazi i moći na stanovnike kadilukâ rasporede koliko će dati konja, goniča i drugoga potrebnog materijala za izgradnju sarajevske tvrđave. Za Blagajski je kadiluk ovaj put određeno 15 peći (furuna) kreča, 25 konja s goničima i vrećama te 20 radnika (čerahora). Sve je trebalo prevesti u Sarajevo do Jurjeva.[26] Za sela Blagajskoga kadiluka u svibnju iste godine (27. ševala 1142.) bilo je propisano koliko je svako od njih dužno dati novca na ime salijane čiji će se iznos utrošiti na dovršenje sarajevske tvrđave, a u Sarajevo je trebalo uputiti i čerahore te na konjima dopremiti kreč do tvrđave. Prema popisu u 24 sela trebalo je prikupiti ukupno 185 800 akči.[27] Sličan poziv ponovljen je i početkom veljače 1731. (9. redžepa 1143.), kada je za sela Blagajskoga kadiluka bilo određeno da *na ime salijane i za izgradnju sarajevske tvrđave* dadnu novac u ukupnome iznosu od 229 045

21 Hasandedić (obr.), 2009a, 26-27.

22 Ademović, 1997. O provali Eugena Savojskoga u Sarajevo vidjeti: Mažuran, 1999, 195-240. Provalu Eugena Savojskoga ljetopisac Nikola Lašvanin opisuje riječima: „Porobi princip Euđenio Sarajevo i druga mloga mista niz Bosnu. I odvede mlogo robje i odnese neizrečeno plino. I zadade strah svoj Bosni." Lašvanin, 2003, 201.
O životu i vojnoj karijeri Eugena Savojskoga postoje brojne studije; ovo su naslovi samo nekih od njih: Ligne, 1812; Trost, 1989; Zöllner, Schüssel, 1997; Бешлин, 2014.

23 Hasandedić (obr.), 2009a, 26-27.

24 Hasandedić (obr.), 2009a, 27, 28.

25 Hasandedić (obr.), 2009a, 37-38.

26 Hasandedić (obr.), 2009a, 37.

27 Hasandedić (obr.), 2009a, 40.

akči.[28] Nekako u isto vrijeme (1729./1730.) od stanovništva se tražilo da se poprave tvrđave u Hutovu i Stocu, ali se kasnilo s prikupljanjem novca za te radove.[29]

O razlozima spore izgradnje nema mnogo podataka, ali kao jedan od razloga ne treba isključiti preopterećenost stanovništva koje je istovremeno moralo financirati i graditi ili popravljati više tvrđava, kao ni zlouporabe najviših dužnosnika. Naime, protiv tadašnjega bosanskog vezira Ahmed-paše i njegova sina Rustem-paše Porti je upućena pritužba zbog raznih nasilja koja su provodili, kao i njihovo protuzakonito prikupljanje novca. U tužbi je, između ostaloga, navedeno da spomenuti *traže i prikupljaju novac pod izgovorom da se podižu tvrđave u Sarajevu, Glamoču i Podzvizdu*[30]. Njihovo ponašanje bilo je uzrokom bježanja raje na kršćanski teritorij,[31] što je dodatno otežavalo prikupljanje potrebne građe i radnika za obnovu utvrda te produžavalo njihov završetak. Određenoga utjecaja na sporost gradnje vjerojatno su imali i oni koji su javno pozivali narod na neposlušnost. Naime, još potkraj 1729. godine skupina odmetnika (Husein Šemšić iz Rotimlje, Salih Boškajlo iz Hodova, Mahmud Husamović iz Hodbine), predvođena spahijom Muratom Velagićem, teretila se da je nagovarala narod na neposlušnost kada je riječ o davanju pomoći za izgradnju sarajevske tvrđave.[32]

Unatoč problemima gradnja sarajevske tvrđave uspješno je završena. Prema Bašagiću to je bilo u vrijeme bosanskoga namjesnika Ali-paše Hekimoglua.[33] Bašagić ne navodi godinu završetka radova, ali je tvrđava po svoj prilici završena za pašina prvoga mandata. Naime, Ali-paša Hekimoglu bio je bosanskim namjesnikom u trima navratima: prvi put od 1736. do 1740., a potom 1745. i 1747. godine.[34] S obzirom na to da je za prvoga imenovanja najduže ostao na položaju namjesnika, s velikom se sigurnošću može reći da je sarajevska tvrđava dovršena u tome razdoblju. Tomu u prilog govori i tvrdnja Seida Traljića koji navodi da je Ali-paša 1739. godine uz pomoć aga nastavio i dovršio gradnju tvrđave.[35] Tako je njezina izgradnja, umjesto u početku predviđenih nekoliko mjeseci, potrajala najmanje deset godina.

Obnove tijekom druge polovice 18. stoljeća i način financiranja

Nakon naredbi da se izgradi sarajevska tvrđava u fragmentima sidžila nema podataka o novim obnovama bilo koje utvrde iako ih je zasigurno bilo. Istom od druge polovice 18. stoljeća smjenjuju se naredbe o radovima, traženju materijala i potrebnoj radnoj snazi za obnovu vojnih utvrđenja. Iz podataka je primjetno da je sve veći broj tvrđava na kojima je potrebno raditi, kao i to da su radnici traženi i za one udaljenije. Tako se u više navrata traži materijal i radna snaga za obnovu Gradiške, Bihaća, Ostrovice, a obnavljale su se i popravljale hercegovačke utvrde. Radovi su na pojedinim tvrđavama i u drugoj polovici 18. stoljeća trajali

[28] Hasandedić (obr.), 2009a, 34-35. Sela su prikupljala novac ovisno o njihovim mogućnostima. Selo Ševaš Njive prikupilo je iznos od 1150 akči, a najveći iznos morali su izdvojiti stanovnici sela Dabrica, 14 340, i blagajske mahale, 14 400 akči. Hasandedić (obr.), 2009a, 34-35.

[29] Hasandedić (obr.), 2009a, 63.

[30] Hasandedić (obr.), 2009a, 57. Bosanski kajmekam Husein naredio je 1731. godine da se vlasncima vrati sve što im je silom i protuzakonito oduzeto za uprave Ahmed-paše, a od vojnika tvrđava oduzme sve što su, protivno šerijatu i zakonu, silom prikupili na ime izgradnje spomenutih tvrđava. (Hasandedić, obr., 2009a, 51). Ovakve zlouporabe nisu bile strane ni drugim dužnosnicima. Derventski aga azapa Halep Hasan nasiljem i zlouporabama uspio je dobiti pismeno odobrenje Porte za izgradnju nove tvrđave, Stare Dervente, iako nova tvrđava nije bila potrebna. Protiv njega su se također žalili i tužili ga Porti zbog zlouporaba i nasilja koje je činio. Više o tome: Čar-Drnda (prev. i obr.), 2005, 48-49.

[31] Hasandedić (obr.), 2009a, 57.

[32] Odmetnicima Huseinu Šemšiću iz Rotimlje, Salihu Boškajlu iz Hodova, Mahmudu Husamoviću iz Hodbine i njihovu vođi spahiji Velagiću poslije su oprošteni raniji grijesi te je naređeno da ih se više ne uznemiruje jer su se pokorili šerijatu. Hasandedić (obr.), 2009a, 33, 36.

[33] Bašagić-Redžepašić, 1900, 93.

[34] Handžić, 1955, 135.

[35] Traljić, 1937, 9-10.

po više godina. Vlasti su neumorno upozoravale i tražile da se osigura i dostavi materijal potreban za nastavak gradnje, a nastavljena je i praksa obnove više utvrda istovremeno. Posebno je bila aktivna 1768. godina, kada su tražena sredstva i ljudstvo za obnovu tvrđava u Počitelju, Ljubuškom, Mostaru, Tuzli, Brčkom, Gradiški, a istovremeno su bili aktivni radovi na obnovi utvrda u Bihaću i Ostrovici.

Podatke o financiranju radova i raspodjeli troškova bilježe kadijski sidžili, ali kako se za razdoblje 18. stoljeća raspolaže s uglavnom manjkavim sidžilima, odnosno njihovim fragmentima, često izostaje podatak o ukupnom iznosu troškova za obnovu pojedine utvrde. Za one malobrojne za koje rečeni podatci postoje vidljivo je da su troškovi u različitim omjerima dijeljeni između Porte, stanovništva kadilukâ i tvrđavskih posada. Osim pri obnovi porušene kule blagajske tvrđave iz 1699. godine, za koju je Porta snosila sve troškove obnove,[36] većina troškova tijekom 18. stoljeća padala je na teret stanovništva. Novac je osiguravan na ime porezâ koji se prikupljao, a tek manji dio iznosa snosila je država. U prvoj polovici 18. stoljeća ejalet je bio dužan osigurati 7/8 potrebnoga novca,[37] a stanje se neće znatnije promijeniti ni poslije. Financiranje obnove tvrđava razrezivano je na različite načine, pri čemu se vodilo računa o tome da se u svakome kadiluku razreže onoliko koliko stanovništvo može dati, kao i da se ne uzima od onih najsiromašnijih.

U kojoj je mjeri stanovništvo pojedinoga kadiluka bilo opterećeno traženjima da financira građevinske zahvate i druge potrebe, pokazuje primjer iz Mostarskoga kadiluka. Za obnovu stare tvrđave u Ostrovici 1766. godine propisano je da se iz rečenoga kadiluka pošalje 20 čerahora i 20 konja s kiridžijama koji su na izgradnji tvrđave trebali raditi do Mitrovdana, uz plaću od 740 groša, a poziv je ponovljen i sljedeće godine kada je planirano dovršenje radova.

Novčani iznos (bedeliju) za čerahore, konje, doček i hranu mubaširu i drugim dužnosnicima te različitim činovnicima, kao i administrativne i druge troškove u iznosu od 1368 groša trebalo je rasporediti *u sporazumu* s vlasnicima čifluka i stanovništvom. Također je za svako pojedino selo bilo propisano koliko mora dati novca.[38] Od stanovnika istoga kadiluka tražilo se da pošalje radnu snagu koja je tijekom 1768. godine trebala sudjelovati u izgradnji tvrđava u Tuzli i Brčkom, a novac je, u ukupnome iznosu od 1426 groša, posredstvom suda trebalo prikupiti na ime 25 čerahora i isto toliko kiridžija te druge administrativne troškove.[39] Novac se, kao i u prijašnjim slučajevima, prikupljao u sporazumu sa stanovnicima.

Iz izloženoga proizlazi da su stanovnici Mostarskoga kadiluka u samo dvije godine za obnovu različitih tvrđava morali izdvojiti 2794 groša. Iznos koji su morali izdvojiti sigurno je bio veći od navedenoga jer se iste godine (1768.), između ostalih, radilo i na tvrđavama u Ljubuškom i Gradiški za koje se navodi samo radna snaga. Tako je za izgradnju tvrđave u Ljubuškom stanovništvo Mostarskoga kadiluka bilo dužno osigurati 50 čerahora i isto toliko tovarnih konja te 20 majstora, dok je za Gradišku traženo 30 majstora.[40] Ukupno je za radove na utvrdama u Ostrovici, Tuzli, Brčkom i Ljubuškom trebalo osigurati 95 radnika, isti broj natovarenih konja s goničima te, kada se pribroje i oni za Gradišku, 50 majstora. Ništa bolje nisu prolazili ni stanovnici drugih kadiluka.

S obzirom na udaljenost pojedinih tvrđava bilo je dopušteno da se umjesto slanja radnika i konja traženo namiri u novcu (bedelija), a raspodjela vrijednosti traženoga broja radnika i konja, kao i prije, u sporazumu sa stanovništvom. Da je ovo bila prihvaćena praksa, potvrđuje arz tatara Aliage, emina za

36 AHNK/Ž, AT, SBK (1697.-1793.), list 13/b.

37 Pelidija, 1989, 145.

38 Hasandedić (obr.), 2014, 53, 87-88, 94-96.

39 Hasandedić (obr.), 2014, 83-84.

40 Hasandedić (obr.), 2014, 116, 117.

izgradnju tvrđave u Ostrošcu, koji moli da se zbog velike udaljenosti propisanih 12 čerahora i isto toliko konja s kiridžijama plate u novcu koji će biti prikupljen posredstvom mubašira.[41] Sličnu molbu bosanskom valiji zajedno s drugim agama uputio je i kapetan počiteljske tvrđave Omer.[42] Dokument je nedatiran pa je nejasno na koju se godinu odnosi, ali je očigledno da je riječ o obnovi tvrđave u Počitelju.

Građevinski radovi na obnovi tvrđava aktivno su se izvodili i u posljednjim desetljećima 18. stoljeća, kada su za više tvrđava traženi radna snaga i financijska sredstva. Ponovno se obnavljala tvrđava u Gradiški za čije je potrebe utvrđivanja i popravka predračun iz 1781. iznosio 19 807,5 groša. Pola iznosa dala je država, a ostatak je trebalo raspodijeliti na stanovnike kadiluka Bosanskoga ejaleta, uz 25 tovarnih konja i 25 radnika.[43] U isto vrijeme za adaptaciju tvrđave u Bihaću bilo je potrebno osigurati iznos od 10 612 groša. Ovaj put država je trebala dati 4360 groša, a ostatak prikupiti od stanovništva. Za stolački kadiluk određeno je 100, a za blagajski 150 groša.[44] Iste godine obnavljana je i tvrđava u Počitelju, a troškovi obnove procijenjeni su na 3000 groša. Najveći dio (1500 groša) trebali su dati stanovnici Blagajskoga kadiluka, zatim posada počiteljske tvrđave (1000 groša), dok je iznos od 500 groša trebala osigurati država.[45]

O učestalosti i trajanju gradnje u drugoj polovici 18. stoljeća te financijskom udjelu Porte i stanovništva za obnove pojedinih tvrđava najbolje govori sljedeći podatci:

Naziv utvrde	Godine obnove/gradnje	Ukupan iznos troškova i njihova raspodjela
Mostar	1774.	----------
Ostrovica	1760., 1766., 1767., 1768., 1769., 1770., 1772.	---------- ----------
Bihać	1763., 1764., 1765., 1767., 1769., 1773. **1781**.	---------- ---------- Troškovi obnove bihaćke tvrđave iz 1781. iznosili su 10 612 groša: država daje 4360 groša, ostatak stanovništvo Bosanskoga ejaleta.
Novi	1765.	----------
Gradiška	1767., 1768., 1769., 1771. **1781**.	---------- Troškovi obnove 19 807,5 groša: pola iznosa snosi Porta, ostatak stanovništvo Bosanskoga ejaleta.
Počitelj	1768., 1775. **1781**.	---------- Troškovi obnove 3000 groša: država daje 500 groša, posada počiteljske tvrđave 1000, a stanovnici Blagajskoga kadiluka 1500 groša.
Ljubuški, Tuzla i Brčko	1768.	----------
Ostrožac	1772.? (nedatiran dokument)	----------
Petrovac	1771.	----------
Dubica	1782.? (nedatiran dokument)	----------

Za obnovu i dogradnju dubičke tvrđave nema podataka o ukupnome iznosu troškova i njihovoj raspodjeli, kao i za neke druge tvrđave, ali je poznato da je za Mostarski kadiluk bilo

41 AHNK/Ž, AT, SBS (1769.-1787.), list 29/b.

42 Bujuruldijom je određeno da se iz Blagajskoga kadiluka na svakih 10 vojnika odredi po jedan kiridžija i konj. Međutim, sva sela nisu ih poslala pa je izostalo ukupno 9 kiridžija i 6 konja. Kako je plaća kiridžije s konjem iznosila 25 groša, počiteljski kapetan Omer zamolio je da se kadiji naredi da od mještana prikupi novac i preda njemu. AHNK/Ž, AT, SBS (1702.-1798.), list 22/a.

43 AHNK/Ž, AT, SBK (1697.-1793.), list 39/b.

44 AHNK/Ž, AT, SBS (1760.-1835.), list 68/a i list 68/b.

45 AHNK/Ž, AT, SBS (1760.-1835.), list 72/b.

propisano 250, blagajski 100, stolački 150 i ljubinjski 250 groša.[46] Dokument je nedatiran, ali se na temelju ostalih dokumenata može zaključiti da je nastao u drugoj polovici 18. stoljeća, vjerojatno 1782. godine.

Navedeno pokazuje da udio Porte u financiranju građevinskih zahvata na tvrđavama nije bio zanemariv, ali ni približno dovoljan u odnosu na troškove koje je moralo snositi stanovništvo Bosanskoga ejaleta. Iako se ne može sa sigurnošću tvrditi da nijednu obnovu u 18. stoljeću nije financirala isključivo država, iz ovdje prikazanoga vidljivo je da je najviše troškova padalo na teret stanovništva kadilukâ. Sveprisutna gospodarska i financijska kriza Osmanskoga Carstva te sukobi s europskim silama znatno su otežavali financiranje čestih i skupih građevinskih pothvata. Osim toga sve je očitiji bio novi sukob s Habsburgovcima, za koji se Austrija duže vrijeme pripremala,[47] pa je dio sredstava trebalo usmjeriti i za vojni pohod.

Nedžari, čerahori, kiridžije – o radnoj snazi i neposluhu

U radovima na obnovi ili izgradnji vojnih utvrđenja na različite je načine sudjelovalo gotovo cjelokupno stanovništvo. Nedžari (osmanski turski: *neccar*) zajednički je naziv za kršćanske i muslimanske građevinske zanatlije, odnosno zidare, stolare, klesare i dr. koje je osmanska vlast angažirala za izvođenje radova, a koji su za svoj rad na tvrđavama bili oslobođeni poreza.[48] Osim majstora, osmanska je vlast koristila i čerahore (osmanski turski: *cerahor*), radnike koji su pod nadzorom majstora bili zaduženi za različite fizičke poslove na obnovi i izgradnji tvrđava, mostova, putova i drugih objekata. To je bila vrsta kuluka, tzv. čerahorluk (osmanski turski: *cerahorlık*).[49] Dužnosti čerahora obavljali su kršćani novačeni u pograničnim pokrajinama, koji su po potrebi slani u različita područja osmanske države, a pripadali su posebnom odredu osmanskih pomoćnih jedinica.[50] Po dužnostima što su ih imali čerahori se najbolje mogu usporediti s današnjim inženjercima, odnosno s pomoćnom vojnom službom zaduženom za održavanje, popravak i izgradnju različitih vojnih i civilnih objekata te za obavljanje drugih srodnih poslova.

O radnoj obvezi na građevinskim radovima zanimljiv podatak donosi jedan od ljetopisa u kojemu je zabilježeno da je gvardijan sutješkoga samostana fra Bono Benić, zajedno s još 50 Sutješčana i 100 njihovih konja, 1738. godine morao 15 dana raditi na izgradnji sarajevske tvrđave.[51] Stanovništvo je također bilo dužno sudjelovati novčanim prilozima te osigurati potreban građevinski materijal. Za prijevoz građevinskoga materijala bile su angažirane kiridžije, odnosno oni koji su za određenu naknadu[52] na konjima i zaprežnim kolima dopremali materijal do odredišta.[53]

Kršćanski i muslimanski majstori ravnopravno su sudjelovali u građevinskim radovima. Primjera radi, na popravku livanjske tvrđave 1708. godine carskim je fermanom bilo određeno da na njezinoj obnovi radi 15 majstora koji su dolazili iz 14 različitih blagajskih sela; od njih 15 sedmorica su bili kršćani. Njihov starješina bio je stanoviti Marko iz Dola.[54]

---

46 AHNK/Ž, AT, SBS (1760.-1835.), list 73/b.

47 O težnjama Bečkoga dvora, opsežnim pripremama za rat protiv Osmanlija te stanju tvrđava vidjeti: Kreševljaković, Kapidžić, 1957.

48 Škaljić, 1966, 490; Đurđev, Filipović, Hadžibegić, Mujić, Šabanović, 1957, 42.
Majstori su slani na plaćeni rad i izvan granica Bosanskoga ejaleta. Hercegovački je sandžak 1685. godine trebao opremiti 300 kršćanskih majstora za obnovu Budima, a 1693. godine bilo je određeno da Bosanski sandžak opremi 200, a Hercegovački 100 majstora za popravak beogradske tvrđave. Za rad na beogradskoj tvrđavi majstori su dobili po 1000 akči predujma. (Kreševljaković, 1952, 121-122)

49 Škaljić, 1966, 171.

50 Đurđev, Filipović, Hadžibegić, Mujić, Šabanović, 1957, 29, bilj. 24.

51 Benić, 2003,13, 146.

52 O visini naknade vidjeti fusnotu br. 42.

53 Škaljić, 1966, 409.

54 Kršćanski majstori angažirani na radovima bili su: Marko iz Dola, starješina; Todor iz Malog Polja; Slavo iz Blagaja; Jovan (selo nije navedeno); Antaris iz Kamene; Draško iz Pijesaka i Lazar iz Gubavice.
Muslimanski majstori bili su: Redžep iz Hodbine; Ahmed Spahalić iz Gubavice; Durak Dedić iz Kružnja; Salih Martinović iz Ševaš Njiva; Zulfikar iz Dabrice; Šaban iz Bivolja Brda; Šaban iz Vranjevića i Mehmed iz Počitelja. AHNK/Ž, AT, SBS (1702.-1798.), list 57/a.

Majstore se ponekad i poimenično tražilo. Tako je bosanski valija 1765. godine zatražio od mostarskoga kadije i drugih odličnika da građevinare Glibu, Ćetka i Mihajla, sve iz Mostara, zajedno s 15 čerahora upute u Novi, gdje su trebali sudjelovati u izgradnji tvrđave.[55]

Broj radnika određivan je po mogućnosti kadiluka, što najzornije pokazuju primjeri koji slijede. Kada je za izgradnju tvrđave u Staroj Ostrovici 1768. godine fermanom bilo naređeno da se iz Blagajskoga kadiluka pošalje 20 čerahora i isto toliko konja, blagajski je kadija uputio arz bosanskom valiji i zamolio da se broj konja i radnika smanji za pet jer su stanovnici spomenutoga kadiluka siromašni i bez prihoda.[56] Dvije godine kasnije blagajski kadija Fehmi Alija moli bosanskoga valiju da se iz Blagajskoga kadiluka uputi 12 ili najviše 15, umjesto ranije traženih 20 čerahora i isto toliko konja s kiridžijama jer je stoka stradala zbog jake zime.[57] Ostalo je nepoznato je li udovoljeno spomenutim molbama, ali je već sljedeće, 1771. godine, od stanovnika Blagajskoga kadiluka traženo da pošalju 20 čerahora i 20 konja za izgradnju tvrđave u Petrovcu.[58]

Gotovo svi uključeni u građevinske radove dobivali su novčanu naknadu za svoj rad. Majstorima se, uglavnom iz državne blagajne, isplaćivao određeni iznos, o čemu je već bilo riječi. Čerahori su također dobivali određeni novčani iznos iako Kreševljaković navodi da nisu primali plaću jer se čerahorluk smatrao *obavezom seljaka nekih sela da besplatno sudjeluju pri gradnji odnosno popravku gradova*[59]. Također im se, kao i drugima koji su sudjelovali u radovima, isplaćivala po jedna para dnevno za kruh.[60] Naknada čerahorima također je isplaćivana iz državne blagajne iako se ponekad i od stanovnika kadilukâ tražilo da prikupe novac za plaćanje konja i čerahora.[61]

Unatoč naknadama koje su dobivali mnogi su, služeći se različitim metodama, nastojali izbjeći nametnute radne obveze. Jedan takav primjer zabilježio je još 1696. godine u svome ljetopisu Nikola Lašvanin, kada je stanovita Jela pokušala sakriti muža kako bi ga spasila od radne obveze. Ljetopisac je o tome zabilježio sljedeće: *Potiraše fojničke majstore na Biograd i* znajući subaša Ali-Ćale *da je*[a] *jedna krstjanka sakrila muža, imenom Jele, i poče je zaklinjati: „tako ti s/v/. Antuna od Paduje, kojino je digō ruke k Bogu i kaže put od raja, znaš li gdi ti je muž?" A ona se zakle krivo istim Svetim da ne zna. Do sahata ga Turci ugledaše u šumi, daleko pō milje, i ufatiše. Ovo istomu f/ra/ Stipanu naredi isti subaša da upiše u čudesa s/v/. Antuna*.[62]

Da obveza sudjelovanja u obnovi i izgradnji tvrđava nije primana s velikim oduševljenjem, potvrđuju i fragmenti kadijskih sidžila u kojima se u više navrata spominje neposlušnost raje i muslimana kada je riječ o izvršavanju spomenutih obveza. Iz pismenih naredbi koje su dobivali lokalni upravitelji vidljivo je da se očito slabo plaćani radnici nisu rado odzivali na radnu obvezu. Događalo se da čerahori, koji su već bili angažirani na radovima pojedine tvrđave, pobjegnu i prije vremena napuste preuzete zadatke; takvima se oduzimao dio dotadašnje zarade.[63] Drugi su radnici bježali i prije nego bi

55 Hasandedić (obr.), 2014, 50.

56 AHNK/Ž, AT, 23/1124, list 31/b.

57 AHNK/Ž, AT, SBS (1769.-1787.), list 12/b.

58 AHNK/Ž, AT, SBS (1769.-1787.), list 26/a.

59 Kreševljaković, 1952, 122.

60 AHNK/Ž, AT, SBK (1698.-1779.), list 33/b; AHNK/Ž, AT, SBK (1697.-1793.), list 13/b; AHNK/Ž, AT, 23/1124, list 78/b; AHNK/Ž, AT, SBS (1760.-1835.), list 61/b; Hasandedić (obr.), 2014, 87-88; Hasandedić (obr.), 2009a, 26, 27, 37.

61 Kajmekam Bosanskoga ejaleta Alija naredio je 1772. godine blagajskomu kadiji i drugim službenicima da plaću za konje i čerahore prikupe od mještana, ali je nejasno na obnovi koje utvrde su radili. AHNK/Ž, AT, SBS (1769.-1787.), list 29/b. Stanovnici Blagaja su 1773. godine čerahorima koji su sudjelovali u obnovi bihaćke tvrđave trebali na ime plaće *za 6 mjeseci* prikupiti ukupno 77 719 akči. AHNK/Ž, AT, SBS (1769.-1787.), list 49/b.

62 Lašvanin, 2003, 199.

63 Bosanski valija naredio je 1764. godine da se čerahorima koji su sudjelovali u izgradnji bihaćke tvrđave i prije vremena pobjegli oduzme dio dotadašnje zarade i da se prikupljeni novac preda određenomu službeniku. AHNK/Ž, AT, 23/1124, list 12/b.

primili plaću pa su izdavane naredbe o njihovu uhićenju i vraćanju na izvršenje zadatka. [64]

O neposluhu raje i muslimana svjedoči i bosanski valija koji je u lipnju 1768. (23. muharema 1182.) obavijestio stolačkoga kapetana Zulfikar-bega i dizdara da su *neke age i stanovnici, muslimani i raja, otkazali poslušnost i neće da pomognu izgradnju tvrđava u Bosni*, te im naređuje da neposlušnike zatvore i primjereno kazne.[65] Da to nije bio jedini takav slučaj, potvrđuje nedatirana naredba bosanskoga valije Mehmed-paše upućena blagajskom kadiji te stolačkom i počiteljskom kapetanu, kojom im se naređuje da u sporazumu s mubaširom rasporede i bezuvjetno prikupe radnike i konje. Zlikovce, kako valija imenuje Rizvana Muftića, Ahmeda Zafirovića i Ramadana Dedića, koji su se usprotivili carskoj naredbi koja je propisivala da se odredi 20 radnika i isto toliko konja za potrebe gradnje tvrđave u Staroj Ostrovici, trebali su dovesti na Bosanski divan.[66] Neposluha je bilo i među vojnicima zaduženim za čuvanje tvrđava koji su također bježali kućama nakon što bi primili plaću. Zatvarali su ih i kažnjavali kao primjer drugima.[67]

Razlozi neposluha nigdje se izričito ne navode, ali učestalost poziva za obnovu tvrđava, višemjesečni radovi za skromnu naknadu te brojne druge porezne obveze koje su opterećivale stanovništvo[68] sigurno nisu išle u prilog državi. Pridodaju li se tomu stalna nesigurnost i nasilja koja tijekom 18. stoljeća trpe kršćani i muslimani, razumljivo je zašto mnogi odbijaju sudjelovati u građevinskim pothvatima ili odugovlače izvršiti svoje obveze. To pak nije sprječavalo vlasti da ponavljaju pozive za radnom snagom. Kada je za Mostarski kadiluk bilo određeno da za izgradnju tvrđave u Novom pošalje 20 čerahora i isto toliko konja, 1765. godine valija upozorava odgovorne da to još nisu učinili i naređuje im da odmah pošalju potreban broj čerahora i konja.[69] Slična je naredba upućena tri godine kasnije i za Blagajski kadiluk, za koji je ranije također bilo određeno slanje 20 čerahora i konja, ali za obnovu tvrđave u Ostrovici. Budući da nisu bili poslani na vrijeme, bosanski valija naređuje da ih se odmah pošalje na odredište.[70] U pismenim naredbama najčešće izostaje godina ili mjesec kada je upućen prvi poziv da se pošalje radna snaga pa je teško procijeniti vremenski raspon između dviju poslanih zapovijedi: prvom kojom se tražilo slanje ljudstva i drugom kojom se upozorava da radnici nisu poslani i ujedno se ponovno naređuje njihovo slanje, ali se sa sigurnošću može reći da su naredbe slane u razmaku od nekoliko mjeseci. Međutim, to nije bio uvijek slučaj. U fermanu od 22. zulhidžeta 1184. (1771.) godine upućenom bosanskom kajmekamu Mustafa-paši, kadiji Gradiške i drugim odgovornima za izgradnju tvrđave, naređuje se da *bezuvjetno dovrše opravku gradiške tvrđave koju su počeli opravljati ima četiri godine, a koju nisu do danas, zbog nehajnosti, opravili.*[71] Nakon ove naredbe

[64] Kapetan Bihaća Ahmet uputio je ilam bosanskom valiji u kojemu ga obavještava da su 10 nefera i 15 kiridžija koji su bili dužni sudjelovati u obnovi bihaćke tvrđave pobjegli prije Mitrovdana i da nisu primili plaću te moli da se pohvataju i vrate. Nije navedena godina, ali se vjerojatno odnosi na naredbu iznad. AHNK/Ž, AT, 23/1124, list 12/b.

[65] AHNK/Ž, AT, 23/1124, list 47/b.

[66] AHNK/Ž, AT, 23/1124, list 46/b.

[67] Iz Mostara, Blagaja i Nevesinja bilo je popisano 100 sekbana koji su određeni da šest mjeseci čuvaju tvrđavu u Gradiški. Neki od njih pobjegli su i vratili se kućama nakon što su primili plaću pa bosanski valija bujuruldijom iz 1788. ili 1789. godine naređuje da se odbjegli sekbani pronađu, pohvataju i kazne. Odbjegli vojnici bili su: Omer Kukrica i Pilica iz Vranjevića, Uzun Mehmed, Selim Skejo, Salih odobaša Žale, Omer Klarić i Selim iz Dabrice, Hasan Ćuk, Omer i Ibrahim Školić iz Rotimlje, Alija Šutić, Simo Bukva i Leko iz Rečica, Ibrahim Pirić iz stolačkoga kadiluka, Hasan Guzin iz Jasoča, Hasan iz Stanojevića, Ramadan Elez iz Gubavice, Ibrahim Mirić iz Hotnja, Kuko, Mehmed Veledar, Salih Kuko, Hasan (nejasno), Husein Tale, kršćanin Risto (nejasno) i Mehmed Trbonja, svi iz Bivoljeg Brda. AHNK/Ž, AT, SBS (1760.-1835.), list 39/a.

[68] Preopterećenost stanovništva zakonitim i nezakonitim porezima u 18. stoljeću dovest će do nezadovoljstva i nemira koji će se prometnuti u opću pobunu. O tome vidjeti: Hadžijahić, 1981, 99-137.

[69] Hasandedić (obr.), 2014, 49.

[70] AHNK/Ž, AT, 23/1124, list 47/b.

[71] Hasandedić (obr.), 2009b, 28.

slijedila je bujuruldija za sve kadiluke koji su bili dužni dostaviti traženu pomoć.

U pismenim naredbama ne spominje se ni vještina hercegovačkih klesara, koja je znatno nadmašivala vještine bosanskih klesara, pa su hercegovačke klesare često slali ili pozivali na rad u Bosnu. Kada je 1767. godine trebalo obnoviti crkvu i samostan u Kreševu, koji su dvije godine ranije stradali u požaru, iz Mostara je došlo 18 klesara za koje ljetopisac navodi da su *svi bili raskolnici* koji su za dnevnicu od 80 jaspri (akči) sudjelovali u obnovi crkve i samostana.[72]

Zaključak

Potpisivanjem mira u Srijemskim Karlovcima stvorene su pretpostavke za buduće sukobe zbog čega je Osmansko Carstvo već početkom 18. stoljeća počelo utvrđivati granice izgradnjom novih i obnovom već postojećih utvrda. Troškove obnove/izgradnje utvrda gotovo je u cijelosti snosilo stanovništvo Bosanskoga ejaleta ili kadiluka na čijemu su se prostoru radovi izvodili. Radovi su bili posebno intezivni u Hercegovačkome sandžaku, a njegovo je stanovništvo često sudjelovalo i u radovima na obnovi/izgradnji utvrda izvan granica sandžaka.

Za potrebe gradnje i obnove utvrda trebalo je osigurati propisan broj majstora i radnika, zatim građevinski materijal i njegovu dopremu do odredišta, a tražena su i novčana sredstva. Radovi su izvođeni od proljeća do jeseni, a popravak pojedinih utvrda trajao je po nekoliko godina. Broj majstora i čerahora za obnovu pojedine tvrđave ovisio je o razmjerima građevinskoga pothvata, a obveze su razrezivane prema mogućnosti svakoga pojedinog sela i kadiluka. Broj čerahora redovito je nadmašivao broj majstora.

Neprestana potreba da se utvrde, posebno pogranične, obnavljaju i dodatno utvrđuju te troškovi koje su takvi pothvati zahtijevali bili su previsoki da bi ih država mogla sama snositi pa je najveći teret snosilo stanovništvo. Iz sadržaja pismenih naredbi očito je da troškovi za obnovu/izgradnju tvrđava nisu uključivali samo građevinski materijal (kreč, pijesak, drvnu građu i sl.), nego je trebalo platiti različite službenike za njihove usluge te osigurati plaće za izvođače radova. Unatoč novčanoj naknadi što su je radnici dobivali dolazilo je do neposluha i bježanja radne snage s mjesta gdje su se radovi odvijali. U prilog nisu išli ni ratovi u kojima država sudjeluje tijekom 18. stoljeća, što je dodatno opterećivalo državnu blagajnu i Carstvo vodilo u bankrot koji u 19. stoljeću neće moći izbjeći.

[72] Bogdanović, 2003, 85.

Izvori

Neobjavljeni izvori

Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije, Acta Turcarum (AHNK/Ž, AT),

Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1113.-1212. (1702.-1798.) regesta, (SBS) 23/1121 – original u OI u Sarajevu zaveden pod br. 57

AHNK/Ž, AT, Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1141.-1203. (1729.-1789.) regesta, (SBS) 23/1124 – original u OI u Sarajevu zaveden pod br. 60

AHNK/Ž, AT, Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1173.-1250. (1760.-1835.) regesta, (SBS) – neoznačeno, original u OI u Sarajevu zaveden pod br. 58

AHNK/Ž, AT, Sidžil blagajskog suda, fragmenti iz 1183.-1201. (1769.-1787.) regesta, (SBS) – neoznačeno, original u OI u Sarajevu pod red. br. 56

AHNK/Ž, AT, Sidžil blagajskog kadije (1697.-1793.), (SBK) – neoznačeno, bez podataka o originalu

AHNK/Ž, AT, Sidžil blagajskog kadije (1698.-1779.), (SBK) – neoznačeno, bez podataka o originalu

Fragmente sidžila preveo i regeste *učinio* Hivzija Hasandedić

Objavljeni izvori

Benić 2003
Benić, B. *Ljetopis sutješkoga samostana*, (prir. Ignacije Gavran), Sarajevo – Zagreb 2003.

Bogdanović 2003
Bogdanović, M. *Ljetopis kreševskoga samostana (1765-1817)*, (priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran), Sarajevo – Zagreb 2003.

Čar-Drnda 2005
Čar-Drnda, H. (prev. i obr.), *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Sarajevo 2005.

Đurđev, Filipović, Hadžibegić, Mujić, Šabanović 1957
Đurđev, B., Filipović, N., Hadžibegić, H., Mujić, M., Šabanović, H. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski Sandžak*, Sarajevo 1957.

Hasandedić 2009a
Hasandedić, H. (obr.), *Sidžil blagajskog kadije 1728.-1732. godine (regesta)*, Mostar 2009.

Hasandedić 2009b
Hasandedić, H. (obr.), *Sidžil nevesinjskog kadije 1767.-1775. godine (regesta)*, Mostar 2009.

Hasandedić 2014
Hasandedić, H. (obr.), *Sidžil mostarskog kadije, fragmenti iz 1179 -1182. h. g. / 1765-1769. g. (regesta)*, Mostar 2014.

Lašvanin 2003
Lašvanin, N. *Ljetopis*, (priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran), Sarajevo – Zagreb 2003.

Literatura

Ademović 1997
Ademović, F. *Princ Palikuća u Sarajevu*, Sarajevo 1997.

Badurina 1979
Badurina, A. (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979.

Bašagić-Redžepašić 1900
Bašagić-Redžepašić, S. *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900.

Бешлин 2014
Бешлин, Б. *Евгеније Савојски и његово доба,* Нови Сад 2014.

Hadžijahić 1981
Hadžijahić, M. *Bune i ustanak u Bosni sredinom XVIII stoljeća*, Historijski zbornik, 33-34, Zagreb 1981, 99-137.

Hafizović 2016
Hafizović, F. (prev.), *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo 2016.

Handžić 1955
Handžić, A. *Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 5 (5), Sarajevo 1955, 135-180.

Kovačević 1973
Kovačević, E. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973.

Kreševljaković 1952
Kreševljaković, H. *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom upravom, 2 (2), Sarajevo 1952, 115-184.

Kreševljaković, Kapidžić 1957
Kreševljaković, H., Kapidžić, H. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat, od 1785. godine*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga VII, Odjeljenje istorisko-fililoških nauka, knjiga 5, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1957.

Kruhek, Pavlović 1991
Kruhek, M., Pavlović, A. *Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog (1718.)*

mira, Croatica Christiana periodica, 15 (28), Zagreb 1991, 105-138.

Ligne 1812
Ligne, Ch. J. *The life of Prince Eugene of Savoy from his own original manuscript*, London 1812.

Mažuran 1999
Mažuran, I. *Bitka kod Sente i upad princa Eugena Savojskog u Bosnu do Sarajeva 1697. godine (Dnevnik princa E. Savojskog)*, Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, 5, Osijek 1999, 195-240.

Pelidija 1985
Pelidija, E. *Tursko-ruski rat 1711. godine i pokreti crnogorskih i hercegovačkih plemena*, Prilozi, XX (21), Sarajevo 1985, 269-280.

Pelidija 1989
Pelidija, E. *Bosanski ejalet od Karlovčkog do Požarevačkog mira*, Sarajevo 1989.

Šain 2016
Šain, M. *Rijeka Sava kao linija razgraničenja Habzburške Monarhije i Osmanskog Carstva na mirovnom kongresu u Srijemskim Karlovcima 1699.*, Anali GHB, 23 (37), Sarajevo 2016, 147-166.

Škaljić 1966
Škaljić, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

Traljić 1937
Traljić, S. M. *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo 1937.

Trost 1989
Trost, E. *Prinz Eugen*, Frankfurt 1989.

Zöllner, Schüssel 1997
Zöllner, E., Schüssel, Th. *Povijest Austrije*, Zagreb 1997.

The Herzegovinian Sanjak in the Renovation and Construction of Fortresses in the Bosnian Eyalet in the 18th Century

Keywords: Bosnian Eyalet, renovation/construction of fortresses, 18th century, kadiluk, labor force, costs

During the 18th century, the inhabitants of the Herzegovinian Sanjak participated in various ways in the renovation or construction of fortresses throughout the Bosnian Eyalet: from Trebinje, Počitelj, Blagaj and Mostar, through Sarajevo, Brčko and Banja Luka to Gradiška, Bihać and Ostrovica. The Sublime Porte issued orders to the provincial authorities to provide workers, equipment and materials needed for the construction/renovation of fortresses, which the governors forwarded to local authorities. The financing of the works fell not only on the state treasury but also on the fortress crews and the population of the kadiluks, with contributions varying in proportion. In addition to financial contributions, they were also obliged to provide assistance in terms of labor, craftsmen of various professions, construction materials, and transport to their destination. For each kadiluk, it was determined how much and in what way it was obliged to contribute to the construction or renovation of a particular fortress. The works on the fortresses lasted from Jurjevo to Mitrovdan, and it often happened that the renovation that had begun took longer than planned and dragged on for several years.

The contractors were Christian and Muslim craftsmen, as well as Christian workers in charge of various manual tasks, and the fortress crews. Despite the modest financial compensation received by those engaged in the work, frequent requests for the renovation of the fortresses and construction materials, along with various abuses, led to delays in carrying out orders. Instances of disobedience, evasion of work obligations, or flight from the work places were also common.

Ružica Barišić

Anatomski atlas iz 1838. - između medicine, umjetnosti i povijesti

ANATOMSKI ATLAS IZ 1838. – IZMEĐU MEDICINE, UMJETNOSTI I POVIJESTI

Ružica Barišić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40
80101 Livno
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 611(075.8)(084.4)
Pregledni rad
099.4(497.6Gorica-Livno)"19"
Primljeno: 30. IV. 2025.
Prihvaćeno: 15. VII. 2025.

U radu je predstavljen vrijedan i rijedak primjerak Anatomskoga atlasa s priručnikom koji je objavilo belgijsko tipografsko društvo Adolphe Wahlen et Cie u Bruxellesu 1838. – 1842. Autori su Jean-Baptist Marc Bourgery (1797. – 1849.), čuveni francuski liječnik, kirurg i anatom, te Nicolas Henri Jacob (1782. – 1871.), francuski slikar, crtač i dizajner namještaja. Atlas je litografsko remek-djelo nastalo sinergijom struke, umjetnosti i tiskarstva iz prve polovice 19. stoljeća. Sadrži 20 ručno obojenih crteža velikoga formata. Atlas je zapravo sažeto izdanje opsežnoga anatomskog priručnika Traité complet de l'anatomie de l'homme navedenih autora, objavljenoga u 8 svezaka na 2108 stranica s 3750 ilustracija od 1831. do 1854. godine. Primjerak atlasa i priručnika pripadao je pokojnomu fra Mihovilu Sučiću, prvomu livanjskomu diplomiranom liječniku i kirurgu koji je medicinu i kirurgiju završio u Padovi 1851. godine. Danas se oni čuvaju u knjižnici Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno u odgovarajućim mikroklimatskim uvjetima. Atlas je digitaliziran 2020. godine, a zbog nastalih oštećenja i dugotrajnije zaštite potrebno ga je žurno obnoviti i zaštititi.

Ključne riječi: medicina, anatomija, atlasi, stare i rijetke knjige, 19. stoljeće, Jean-Baptiste Marc Borugery, Nicolas Henri Jacob, fra Mihovil Sučić, Livno, Franjevački samostan sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno

Znanost o građi ljudskoga tijela odnosno anatomija seže još u grčka antička vremena. Jedan od istaknutijih liječnika prije Hipokrata bio je Alkemon.[1] Pokusima na životinjama i drugim istraživanjima Alkemon je došao do novih medicinskih spoznaja u anatomiji i fiziologiji. Otkrio je vidni živac, Eustahijevu cijev, arterije, vene i dušnik pa ga smatraju prvim anatomom.[2] Prve sekcije, a vjerojatno i vivisekcije[3] vršile su se na tijelima zločinaca u staroj Aleksandriji u razdoblju tzv. aleksandrijske škole. Među istaknutijim predstavnicima te škole bili su Herofil[4] i

[1] Alkemon Krotonjanin (Kroton, oko 500. pr. Kr.), grčki filozof i liječnik. Bavio se empirijskim istraživanjem. Secirao je životinje i prvi je smatrao da je mozak sjedište osjeta i inteligencije, a zbog njegove teorije o primanju osjetilnih dojmova smatra se osnivačem fiziologije. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/alkmeon-krotonjanin)

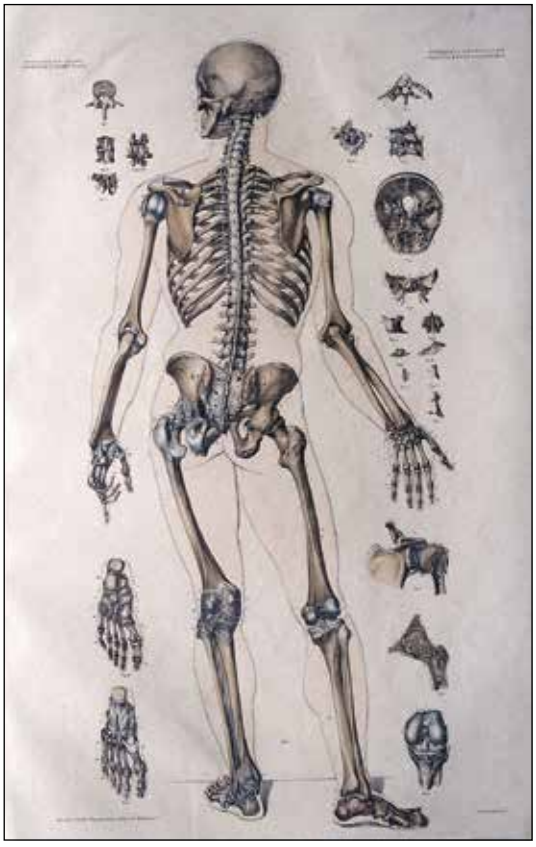
[2] https://www.enciklopedija.hr/clanak/anatomija; vidi i: https://zir.nsk.hr/islandora/object/unipu%3A4179/datastream/PDF/view

[3] Vivisekcija, anatomska sekcija ili izvođenje kirurškoga postupka na živome organizmu (obično na živoj pokusnoj životinji). Provodi se u okviru znanstvenih pokusa na području farmakologije, fiziologije ili kirurgije. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/vivisekcija)

[4] Herofil (Kalcedon, Bitinija, 335. pr. Kr. – ?, 280. pr. Kr.), aleksandrijski liječnik i anatom. Bio je jedan od najistaknutijih anatoma staroga vijeka, a kao kliničar Hipokratov sljedbenik. Secirao je životinjska i ljudska

Erazistrat[5]. Njih se smatra i najpoznatijim anatomima staroga doba.[6] Dominantan utjecaj u medicini sve do početka novoga vijeka imao je grčki liječnik Galen[7] koji je anatomiju pretvorio u osnovu medicinske znanosti. Svoja opažanja zasnovao je na seciranju čovjeku sličnih životinja – majmuna i svinja.

Za kasniji razvoj i procvat anatomije i kirurgije zaslužna je medicinska škola u Salernu osnovana početkom 10. stoljeća. Kako je u to vrijeme Crkva još uvijek branila seciranje mrtvaca i bilo kakve humane kirurške zahvate, u anatomiji i kirurgiji nije bilo većega pomaka u odnosu na Galenove spoznaje.[8] Istom će početkom 14. stoljeća profesor anatomije Mondino Dei Luzzi[9] u Bologni uvesti praksu obdukcije i iskustvenoga poučavanja medicine. Od 1315. godine Mondino počinje s prvim sekcijama ljudskih trupala i u Galenove zapise unosi ispravke.[10] Nove spoznaje u anatomiji koje je iznjedrio Vesalius[11] polovicom 16. stoljeća nastale su izravnim proučavanjem ljudskih trupala i kritičkim propitkivanjem antičkih tekstova.[12] Njegovo djelo *Sedam knjiga o ustroju ljudskoga tijela* (1543.) svjedokom je novih pristupa u anatomiji, primata Vesalijeva utjecaja u Europi i kraja Galenova autoriteta. Navedeno je djelo prva cjelovita knjiga ljudske anatomije u kojoj su zastupljene kosti, mišići, krvne žile, živci, trbušni i prsni organi i mozak.[13]

Pl. 2. Ostéologie-Syndesmologie.
Plan postérieur.

Otkriće mikroskopa u 17. stoljeću umnogome će unaprijediti anatomiju. Malpighi[14] je, kao i

trupla i došao do važnih anatomskih otkrića. Opisao je mozak koji je smatrao sjedištem živčanoga sustava. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/herofil)

5 Erazistrat (Julida na Hiju, oko 305. pr. Kr. – Aleksandrija, oko 245. pr. Kr.), grčki liječnik u Aleksandriji. Mlađi je suvremenik Herofila i uz njega glavni predstavnikglasovite aleksandrijske medicinske škole. Znatno je unaprijedio anatomiju i fiziologiju izvodeći sekcije i pokuse. Zaslužan je za napredak higijene i dijetetike. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/erazistrat)

6 https://www.enciklopedija.hr/clanak/anatomija

7 Galen (Pergam, 129. – Rim, 199.), grčki liječnik i filozof. U svojim radovima s područja anatomije, fiziologije, patologije, dijetetike, farmakologije i kirurgije povezao je i razradio cjelokupno učenje Hipokrata i grčkih liječnika i prirodoslovaca. Izvodio je pokuse, a anatomiju i fiziologiju učinio je temeljem medicine. Galenizam je opstao kao neoboriv medicinski sustav sve do 16. stoljeća, kada je došlo do njegova radikalnoga rušenja. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/galen)

8 https://www.enciklopedija.hr/clanak/anatomija

9 Mondino dei Luzzi / Mondino de Liuzzi (Bologna, oko 1275. – 1326.), talijanski liječnik i anatom, profesor medicine i filozofije. (https://www.universalis.fr/encyclopedie/mondino-dei-luzzi/; https://www.unibo.it/it/ateneo/chi-siamo/la-nostra-storia/alumni-e-personaggi-celebri/mondino-de-liuzzi)

10 https://www.universalis.fr/encyclopedie/mondino-dei-luzzi/

11 Andreas Vesalius / Andries van Wesel (Bruxelles, 1514. – Zakintos, 1564.), belgijski liječnik. Svoja zapažanja zasnivao je na disekcijama koje je osobno provodio, a napisao je i ilustrirao prvi sveobuhvatni udžbenik anatomije poznat pod naslovom *De humani corporis fabrica libri septem* (1543.). (https://www.enciklopedija.hr/clanak/anatomija)

12 https://www.britannica.com/biography/Andreas-Vesalius

13 https://www.christies.com/en/lot/lot-6082981

14 Marcello Malpighi (Crevalcore, 1628. – Rim, 1694.), talijanski liječnik, anatom i biolog koji je, razvijanjem eksperimentalnih metoda za proučavanje živih

njegovi prethodnici, preispitivao dotadašnje medicinske spoznaje zasnovane na osobnim istraživanjima mikroskopom. Prvi je opisao kapilare koji povezuju male arterije i vene, što je jedno od ključnih otkrića u povijesti znanosti. Osim toga mikroskopski je proučavao građu unutarnjih organa kao što su jetra, slezena, bubrezi, kosti i zaključio da su sva živa tkiva građena od sićušnih žlijezda i da su svi, pa i najveći organi satkani od mikroskopskih struktura s funkcijom razdvajanja ili miješanja tjelesnih tekućina.[15]

Za napredak anatomije u 19. stoljeću posebno je zaslužan Giovanni Battista Morgagni, jedan od istaknutijih inovatora u povijesti medicine, koji je uspostavio patološku anatomiju kao znanost povezujući kliničke povijesti s nalazima autopsije.[16] Tijekom 19. stoljeća u urbanim medicinskim metropolama anatomija znatnije napreduje, utire se put razvoju histologije, embriologije, usporedne anatomije i dr.[17]

U takvim okolnostima tridesetih godina 19. stoljeća dolazi do suradnje liječnika, znanstvenika i umjetnika, koji će zajedno s tiskarima iznjedriti monumentalan anatomski atlas u polunaravnoj veličini. Promatrana iz današnje perspektive, znanstvena dostignuća nastala u to doba mogu izgledati neznatna, ali ne i Bourgery-Jacobov atlas tiskan u Bruxellesu 1838. godine. Za bolje razumijevanje i objektivniji prikaz potrebno je vratiti se duhu i kontekstu vremena u kojemu je atlas nastao.

Pl. 3. Myologie et aponévrlogie. Plan antérieur.

Do polovice 19. stoljeća europske metropole kao društvena, gospodarska, kulturna i umjetnička središta napredovale su i na znanstvenome području. Pariz, u kojemu su tada, među ostalima, djelovali liječnik i anatom J.-B. M. Borugery te crtač i umjetnik N. H. Jacob, bio je najistaknutije svjetsko medicinsko središte.[18]

Prema dostupnim izvorima Jean-Baptiste Marc Bourgery[19] studij medicine pohađao je u Parizu od 1813. od 1815.[20] godine kod čuvenoga

organizama, utemeljio mikroskopsku anatomiju. Nakon njegovih istraživanja mikroskopska anatomija postala je neizostavna za napredak u fiziologiji, embriologiji i praktičnoj medicini. (https://www.britannica.com/biography/Marcello-Malpighi)

15 https://www.britannica.com/biography/Marcello-Malpighi

16 Giovanni Battista Morgagni (1682. – 1771.), talijanski liječnik, anatom i patolog. Njegovi precizni anatomski opisi ljudskih organa povećali su mu ugled te je postao najpoznatiji anatom u Europi toga doba. Više od 50 godina bio je profesor anatomije na prestižnome Sveučilištu u Padovi. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/morgagni-giovanni-battista; https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26486353; https://medicinski.lzmk.hr/clanak/morgagni-giovanni-battista; https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27629485/)

17 https://www.enciklopedija.hr/clanak/anatomija

18 Lo, 2008, 19.

19 Jean-Baptiste Marc Bourgery (Oreleans, 1797. – Paris, 1849.) bio je francuski liječnik, anatom i znanstvenik. (https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Marc_Bourgery; https://de.wikipedia.org/wiki/Jean_Marc_Bourgery)

20 Dostupni podatci o Bourgerijevu životu i djelu preuzeti su s gore navedenih stranica Wikipedije. Za razliku od

prirodoslovca Jean-Baptistea de Lemarcka.[21] Nakon položenoga ispita radio je kao klinički pripravnik kod renomiranih pariških liječnika. Zbog nedostatka novca neko je vrijeme prekinuo studij i radio u zdravstvenoj službi tvornice bakra u Romilly-sur-Seine.[22] U Pariz se vratio 1827. godine, nastavio studij i u vrlo kratku vremenu doktorirao. Od tada pa sve do svoje smrti bavio se znanstvenim radom i studioznim istraživanjem ljudskoga tijela.[23] Nije se držao samo dotadašnjih anatomskih spoznaja, nego je i sam provodio obdukcije i dolazio do novih otkrića. Veliku je pozornost pridavao kvaliteti crteža težeći pritom idealiziranu tipu prikaza. Razvijao je nove metode i sustavno ih dokumentirao. Među prvima se počeo detaljno baviti proučavanjem anatomije živčanoga sustava, embriologije i organogeneze.[24]

Iako je još za života za svoj rad primio nekoliko priznanja i nagrada[25] za istraživanja koja su iznjedrila brojne dobrobiti i unatoč tomu što su neka njegova otkrića smatrana revolucionarnima, Bourgery nikada nije dobio zadovoljštinu za kojom je težio.[26] Riječ

Pl. 6. Myologie. Plan postérieur couches profondes.

je, naime, o poslu u pariškoj akademsko-medicinskoj zajednici. Tri se puta neuspješno natjecao za tri različita akademska zvanja: članstvo u Francuskoj akademiji znanosti (1843.), profesora na katedri za antropologiju Muzeja prirodnih znanosti (1844./1845.) te za katedru anatomije na Medicinskome fakultetu u Parizu (1846.).[27] Bez obzira na to i na kasnije prešućivanje, zbog detaljnih i preciznih ilustracija, njegovo je djelo cijenjeno i danas te je nezaobilazno za studij anatomije i povijest medicinske ilustracije.

Bourgery je za svoj rad tridesetih godina 19. stoljeća animirao Jacoba,[28] uglednoga pariškog slikara i iskusnoga litografa. Jacob je bio učenik

njih njujorški antikvarijat Geographicus navodi da je Bourgery započeo studij medicine u Parizu 1811. godine. (https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/anatomie-bourgery-1839)

21 Jean-Baptiste de Monet de Lamarck, francuski prirodoslovac (Bazentin-le -Petit, 1744. – Pariz, 18. prosinca 1829.). Studirao je medicinu i botaniku, a bavio se botanikom, zoologijom, paleontologijom, geologijom i meteorologijom. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/lamarck-jean-baptiste-de-monet-de)

22 Lo, 2008, 19.

23 Barišić, 2025, [2].

24 Barišić, 2025, [2]; https://de.wikipedia.org/wiki/Jean_Marc_Bourgery

25 Nagrade: Medicinskoga fakulteta i zlatna medalja klinike za asistentski rad, oko 1820., Prix Monthyon (s Jacobom), 1843., te Viteški križ Legije časti. Spominje se i nagrada koju je Bourgery primio 1838. godine, ali se ne spominje organizacija koja mu ju je dodijelila ni povod za dodjelu. (Lo, 2008, 19) Vidi i: https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Marc_Bourgery; https://de.wikipedia.org/wiki/Jean_Marc_Bourgery; https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/anatomie-bourgery-1839

26 Lo, 2008, 21.

27 Lo, 2008, 20.

28 Nicolas-Henri Jacob (Paris, 1782. – 1871.) bio je francuski slikar, dizajner, proizvođač namještaja i litograf.

istaknutoga francuskoga neoklasicističkog slikara Jacquesa Louisa Davida[29] te kiparâ Jeana Jacquesa Morgana[30] i Antoinea Dupasquiera.[31] Zapažen je na Pariškome salonu 1802. godine gdje je izlagao seriju crteža tušem. Od 1805. do 1814. godine bio je u službi dvorskoga crtača kod Eugenea de Beauharnaisa[32] u Milanu, a nakon povratka u Francusku radio je kao profesor crtanja u Nacionalnoj veterinarskoj školi (Ecole Veterinaire) u Alfortu. Poslije je otvorio vlastitu školu crtanja u Parizu i neko se vrijeme bavio dizajniranjem namještaja za poznatu pariško trgovinu kristalom L'Escalier de Cristal Marie Desarnaud (1775. – 1842.).[33] Iz toga razdoblja posebno se ističe izvrsni kristalni

Pl. 7. Myologie aponevrologie. Plan latéral.

toaletni stolić izrađen za vojvotkinju Berry[34] koji je potom darovan muzeju Louvre.[35] U isto vrijeme studiozno pristupa litografiji.[36] Prve litografske ploče izložene su mu na Pariškome salonu 1819., na kojemu je aktivno izlagao sve

29 Jacques Louis David (Pariz, 1748 – Bruxelles, 1825), francuski slikar, glavni je predstavnik klasicizma u francuskome slikarstvu. https://www.enciklopedija.hr/clanak/david-jacques-louis)

30 Jean-Jacques Morgan (1756. – 1799.) bio je francuski kipar. (https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Henri_Jacob)

31 Antoine-Léonard Dupasquier (Paris 1748. – 1828.) bio je francuski kipar. (https://fr.wikipedia.org/wiki/Antoine-L%C3%A9onard_Dupasquier)

32 Eugène de Beauharnais (Paris, 1781. – München, 1824.) francuski je vojskovođa, carski knez, potkralj Italije te grof Leuchtenberga i knez Eichstätta, pastorak francuskoga cara Napoleona I. (https://en.wikipedia.org/wiki/Eug%C3%A8ne_de_Beauharnais)

33 Marie Jeanne Rosalie Désarnaud (1775. – 1842.) zajedno s bratom Philippeom Augusteom Charpentierom (1781. – 1815.), poznatim graverom dragoga kamenja i kristala, otvorila je oko 1808. godine trgovinu u galerijama vrtova Palais-Royal. Zbog vrsnoće materijala koji su rabili u proizvodnji namještaja i dekorativnih umjetnina trgovina je ubrzo stekla ugled. Tomu je pridonio i Jacob koji je 1812. godine za ovu kuću izradio slavni toaletni stol kombinirajući brušeni kristal i pozlaćenu broncu. Nakon bratove smrti 1815. godine Désarnaud postaje jedina vlasnica trgovine i nastavlja uspješno voditi posao opslužujući plemstvo i kraljevsku obitelj pa je prozvana „dobavljačicom kristala za kralja". Na izložbi u Louvreu 1819. godine osvaja zlatnu medalju za kristale ukrašene broncom. Upravo na toj izložbi predstavlja Jacobov kristalni, pozlaćeni brončani toaletni stol s kristalnom stolicom. (https://escalier-de-cristal.fr/en/history/; https://www.meisterdrucke.ie/fine-art-prints/Nicolas-Henri-Jacob/961364/Table-and-toilet-chair-of-the-Duchess-of-Berry.html)

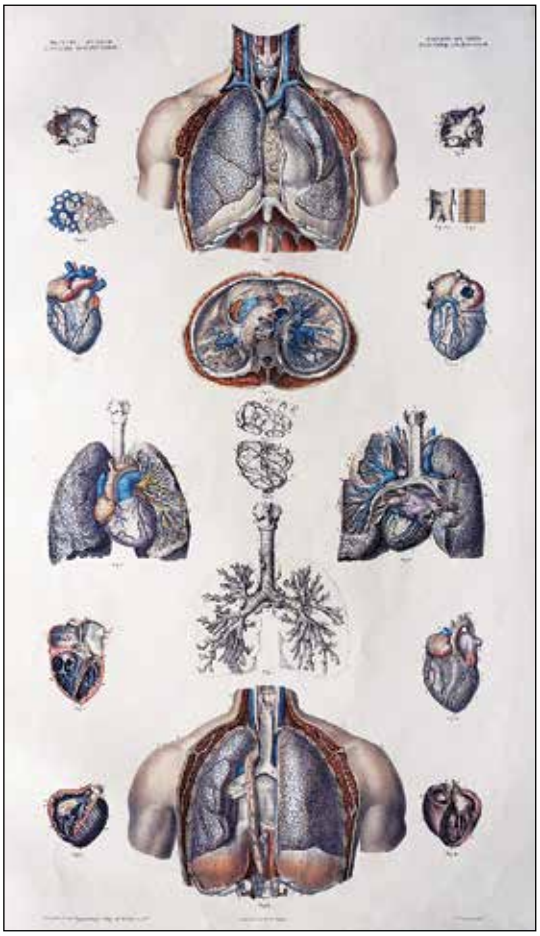
34 Marie-Caroline de Bourbon-Sicile, duchesse de Berry (Caserta /Italija/, 1798. – Brunsee /Austrija/ – 1870.) bila je talijanska burbonska princeza koja je postala supruga Charles-Ferdinanda d'Artoisa, drugoga sina francuskoga kralja Charlesa X. (https://www.britannica.com/biography/Marie-Caroline-de-Bourbon-Sicile-duchesse-de-Berry)

35 Salon de Paris. (https://collections.louvre.fr/en/recherche?q=table+de+toilette+en+cristal+de+la+duchesse+de+Berry)

36 Litografija je najstarija tehnika plošnoga tiska. Tiskovna forma uglavnom je kamena ploča pa se tehnika zove i kamenotiskom. Izumio ju je Alois Senefelder 1798. godine. (https://www.enciklopedija.hr/clanak/litografija)

do 1824. godine. Na salonima su mu zapaženi litografski portreti[37] i žanr-slikarstvo.[38]

Prema dostupnim informacijama Senefelder je 1819. godine boravio u Parizu s nakanom da tu osnuje litografski institut i pokrene proizvodnju umjetnoga litografskog kamena.[39] Tu je surađivao s Jacobom na francuskome prijevodu[40] svoga udžbenika o litografiji *Kompletni priručnik kamenotiska*[41] za koji je Jacob izradio *Glavu ratnice,*[42] portret autora,[43] naslovnu stranicu i još nekoliko ilustracija. Smatra se da je upravo *Glava ratnice* nastala u suradnji sa Senefelderom. Riječ je o rijetkome i možda jedinstvenome obrnutom crno-bijelom otisku na tkanome papiru s komentarom samoga Jacoba. Studija svjedoči o opsežnim tehničkim istraživanjima koja su Senefelder i Jacob proveli kako bi usavršili tehniku koja je u to vrijeme još uvijek bila u povojima.[44] Nakon toga još studioznije pristupa litografiji koju će nešto kasnije usavršiti i učiniti je zapaženim

Pl. 9. Angéiologie. Poumons et coeur.

alatom u znanstvenome izdavaštvu. Stoga ga smatraju majstorom litografske crtačke tehnike. Minucioznim ilustracijama ostavio je dubok trag na području medicinske ilustracije i litografije.[45] Za svoj je rad primio brojna priznanja i nagrade među kojima se ističu: Medalja Pariškoga salona 1824. (doprinos ilustraciji i litografiji),[46] Viteški križ Legije časti, 1838. i Prix Monthyon (s Bourgeryjem), 1843.[47]

Sljedećih dvadesetak godina (1830. – 1850.) Jakob je intenzivno surađivao s anatomom Bourgeryjem za kojega je izradio detaljne ilustracije za remek-djelo *Traité complet de*

[37] Zapažen je Jacobov *Portret žene* iz 1817. koji se danas čuva u Metropolitan Museum of Art u New Yorku. (https://www.metmuseum.org/search-results?q=nicolas+henri+jacob)

[38] Barišić, 2025, [3]; https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/anatomie-bourgery-1839

[39] https://www.teeuwisse.de/catalogues/nicolas-henri-jacob-head-of-an-amazon

[40] L'art de la lithographie, Paris, Chez Treuttel et Wurtz, 1819. (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k130475f.texteImage)

[41] Izvornik: *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey*, München, bey Karl Thienemann, 1818. Knjiga je bila revolucionarna u odnosu na dotadašnje metode tiska pa je iste te godine prevedena na engleski, a 1824. godine i na talijanski jezik. (https://archive.org/details/vollstandigesleh01sene/page/n3/mode/2up; http://materijali.grf.unizg.hr/media/Aloys%20Senefelder%20i%20otkrice%20litografije.pdf)

[42] Portret *Glava ratnice* najpoznatiji je pod engleskim nazivom *Head of an Amazon*. (https://www.teeuwisse.de/catalogues/nicolas-henri-jacob-head-of-an-amazon)

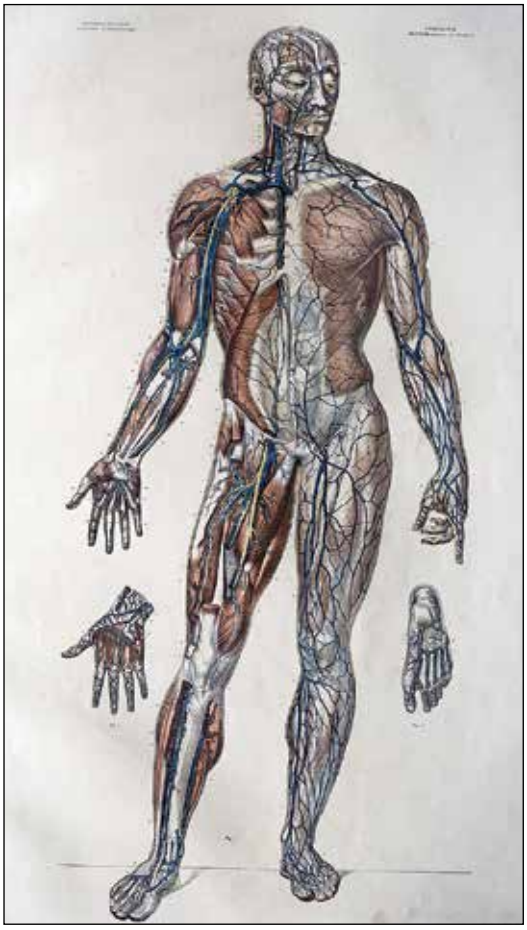
[43] Portret se čuva u Umjetničkome institutu u Chicagu. (https://www.artic.edu/artworks/121552/portrait-of-alois-senefelder)

[44] https://www.sarah-sauvin.com/index.php?option=com_virtuemart&view=productdetails&virtuemart_product_id=335&virtuemart_category_id=91&lang=en

[45] https://de.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Henri_Jacob

[46] Lo, 2008, 24.

[47] Barišić, 2025, [3].

Pl. 11. Angéiologie. Plan antérieur.

l'anatomie de l'homme (1831. – 1854.).[48] Od 725 prezentiranih litografskih otisaka u atlasu Jacob je sam izradio 512 i 2108 ilustracija. Ostale ilustracije koje Jacob nije osobno izradio pod njegovim su nadzorom izradili njegovi učenici i suradnici, među kojima su bili i Jean-Baptiste Léveillé[49] i Charlotte Hublier.[50] Melissa Lo piše da je prva Jacobova učenica Charlotte Hublier, koja će poslije postati njegovom suprugom, bila jedna od rijetkih žena znanstvenica i anatomskih ilustratorica toga doba.[51] Ilustracijama znanstvenih djela Jacob je postavio nove standarde. S njim je umjetnik postao znanstveni suradnik čiji su se savjeti cijenili i tražili.

Osim anatomskih ilustracija Jacob je radio i na drugim znanstvenim djelima uključujući i paleontološke studije. Nakon Bourgeryjeve smrti (1849.) ponovno je izlagao na Pariškome salonu i nastavio se baviti znanstvenom ilustracijom.[52]

UDK 611(084.4)

611(075.8)

Anatomie *élémentaire. Planche.*

Anatomie *élémentaire. Explication des Planches.*

[Anatomie élémentaire en vingt planches, format grand Colombier, représentant chacune un sujet dans son entier a la proportion de demi-nature; avec un texte explicatif à part, formant in-8°, formant un manuel complet d'anatomie physiologique ; ouvrage utile aux médicins, étudiants en médecine, naturalistes, peintres, statuaires, et a toutes les personnes qui désirent acquérir avec promptitude la connaissance précise de l'organisation du corps humain. Planche.] / [Jean-Baptiste Marc] Bourgery, [Nicolas Henri] Jacob, Bruxelles : Société Typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie. Médecine et sciences accessoires. – H. Dumont, Gérant, 1838.] – Atlas gr. in-fol. : 20 ilustr. u bojama ; 90 cm.

Anatomie élémentaire en vingt planches, format grand Colombier, représentant chacune un sujet dans son entier a la proportion de demi-nature; avec un texte explicatif à part, formant in-8°, formant un manuel complet d'anatomie physiologique ; ouvrage utile aux médicins, étudiants *en médecine, naturalistes, peintres, statuaires, et a toutes les personnes qui désirent acquérir avec promptitude la connaissance*

[48] Knjižnica Franjevačkog samostana sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno ne posjeduje navedeni naslov. Podatci o djelu preuzeti su s dostupnih mrežnih izvora. (Lo, 2008, 24)

[49] Na mrežnim stranicama ima više osoba i umjetnika s istim imenom i prezimenom, ali godinama ne odgovaraju navedenomu Jean-Baptisteu Léveilléu.

[50] Charlotte Hublier, rođ. Mast (Paris, 1817. – poslije 1857.) bila je francuska slikarica. Na mrežnim stranicama o umjetnici ima malo podataka. Zna se da je radila za Bourgeryja i da je bila supruga Nicolasa Henrija Jacoba. (Lo, 2008, 25)

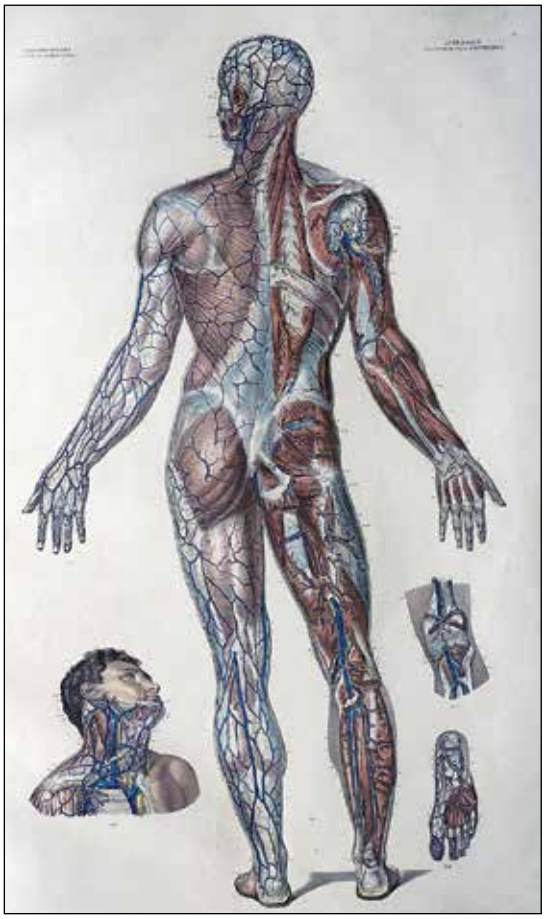
[51] Lo, 2008, 25.

[52] https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Henri_Jacob

précise de l'organisation du corps humain. Explication des Planches. / [Jean-Baptiste Marc] Bourgery, [Nicolas Henri] Jacob, [Bruxelles : Société Typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie. Médecine et sciences accessoires. – H. Dumont, Gérant, 1842.] – 20 fasc. u 1 vol. in-8° [pag. mult.); 26 cm.

Iz naslova se može vidjeti da atlas prezentira osnove anatomije u dvadeset ilustracija velikoga formata tzv. Colombier[53] od kojih svaka prikazuje ljudsko tijelo u cijelosti u polunaravnoj veličini. Popraćen je posebnim objašnjenjima u knjižnome formatu osmine (in-8°) i zajedno čine priručnik fiziološke anatomije. Namijenjen je liječnicima, studentima medicine, prirodoslovcima, likovnim umjetnicima i kiparima, kao i svima koji žele brzo i precizno steći uvid u morfološku građu ljudskoga tijela.

Naslov atlasa *Anatomie élémentaire en vingt planches, format grand Colombier, ... formant un manuel complet d'anatomie physiologique... Planche* preuzet je s prednaslovne stranice priručnika koji ide uz njega. Atlas je tiskan tehnikom litografije 1838. godine u Bruxellesu u izdanju Belgijskoga tipografskog društva Adolphea Wahlena,[54] jednoga od vodećih belgijskih „krivotvoritelja" francuskih izdanja iz četrdesetih godina 19. stoljeća. O samome Wahlenu[55] malo je podataka. Njegovo ime i Tipografsko društvo često se spominju u kontekstu „zlatnoga doba" belgijskoga piratstva

Pl. 12. Angeiologie. Plan posterior.

(1830. – 1840.).[56] Praksa „krivotvorenja" francuskih knjiga datira još od ranije. U vrijeme Restauracije (1815. – 1830.) Francuska uvodi cenzuru tiska svojih autora, časopisa, pamfleta itd., što je bio povod belgijskim tiskarima u Bruxellesu i francuskim autorima da svoja djela ponovno tiskaju kod njih. Prva „krivotvorina" otisnuta je u Bruxellesu 1815. godine.[57] Belgijska neovisnost (1830.) bila je poticaj produkciji kopija, a očitovala se osnivanjem izdavačkih

53 Colombier je standardizirani format papira većega oblika i pripada francuskoj seriji formata papira kao što su Colombier Affiche, Commercial, Imperial, i dr. Poznat je i rabi se manje-više u cijelome svijetu, poglavito u Europi. Prema mrežnim izvorima nastao je u Francuskoj. (https://papersizes.io/french/colombier-commercial; https://en.wikipedia.org/wiki/Paper_size; https://papersdb.com/french/colombier-affiche)

54 Société typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie. (Bourgery et Jacob, 1842., nasl. str.)

55 Na mrežnim stranicama nije dostupna Wahlenova biografija. Poznato je da je bio belgijski izdavač i tiskar, a tiskaru je naslijedio od oca Augusta Wahlena, dvorskoga tiskara i knjižara koji je djelovao od 1817. godine. (https://www.idesetautres.be/upload/download.php?file=ADOLPHE%20WAHLEN%20CONTREFACTEUR%20DANS%20EDITION%20BELGE%20DIX-NEUVIEME%20SIECLE%20BGOORDEN.pdf)

56 https://bibliomab.wordpress.com/2017/11/18/la-contrefacon-belge-de-livres-a-lepoque-romantique/

57 Među brojnim primjerima nalazi se i pariški list *Le Nain Jaune* koji je bio zabranjen nakon sedam mjeseci izlaženja. Nakon što je ukinut zbog cenzure u srpnju 1815., ponovno je tiskan u Bruxellesu uz suglasnost svoga urednika, Cauchois-Lemairea. Od tada će taj publicist tiskati nove brojeve novina i svoja ostala djela u Bruxellesu. Bulté, 2003, 4. (file:///C:/Users/Ruzica/Downloads/3-78_Bulte.pdf)

i tiskarskih kuća[58] koje su se mahom bavile objavljivanjem i tiskanjem piratskih izdanja francuskih književnika[59] te brojnih drugih vrijednih i zanimljivih izdanja. Nerijetko se događalo da su Belgijci izravno nabavljali neovlaštena izdanja još u fazi tiska. Da bi pretekli francuske izdavače, bez ustručavanja su podmićivali tiskare u francuskim radionicama kako bi došli do točnih otisaka čim bi bili otisnuti. Tako su se djela francuskih autora pojavljivala u Bruxellesu prije nego što bi ih nositelji autorskih prava počeli prodavati u Parizu.[60] Obilate produkcije belgijskih izdavača prouzročile su pad cijena te su se publikacije objavljene u Bruxellesu prodavale po znatno nižim cijenama od pariških izdanja.[61]

Procvat belgijske industrije bit će nakratko zaustavljen slomom Belgijske banke[62] potkraj 1838. godine, koja je nastala zbog nesavjesna ulaganja, između ostaloga, i u izdavačku djelatnost.[63] Neke od navedenih izdavačkih kuća propale su zbog obustave bankarskih uplata, ali ne i Wahlenovo Belgijsko tipografsko društvo koje se do krize znatnije razgranalo preuzimanjem dviju specijaliziranih djelatnosti: pravne i medicinske literature.[64] Jedno je takvo izdanja i *Anatomski atlas* o kojemu je ovdje riječ. Njegovi crteži nisu samo tehnički ispravni i estetski privlačni, nego ljudsku anatomiju prikazuju iznimno jasno i elegantno. U njemu su zastupljeni svi aspekti ljudske anatomije, od kostiju i mišića do organa vaskularnoga sustava.

Pl. 13. Angéiologie – Nérvologie. Plan latéral

Osim skraćena naslova otisnuta zlatotiskom na hrptu – *Anatomie élémentaire: Planche*, sam atlas nema naslovne stranice. Atlas ima 86 stranica. Sadrži 20 ručno obojanih,

58 Uz navedenu Wahlenovu izdavačku kuću Société typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie., koja postoji od ranije, osnovana su barem četiri istaknuta društva: Société nationale pour la propagation des bons livres (1835. – ?), Société belge de librairie, imprimerie et papeterie, (1836. – 1846.), Société de librairie, imprimerie et fonderie de caractères (183?. – 1846.?), Société encyclographique pour les sciences médicales (1836. – 1847.). (https://books.openedition.org/pressesenssib/12468; https://www.wikidata.org/wiki/Q55154059; https://fr.wikisource.org/wiki/De_la_contrefa%C3%A7on_belge;https://openlibrary.org/publishers/Soci%C3%A9t%C3%A9_Encyclographique_des_Sciences_M%C3%A9dicals)

59 Mabmacien, 2017, https://bibliomab.wordpress.com/2017/11/18/la-contrefacon-belge-de-livres-a-lepoque-romantique/

60 https://www.gozzini.it/la-contraffazione-in-belgio/?lang=en

61 https://www.gozzini.it/la-contraffazione-in-belgio/?lang=en

62 Banque de Belgique osnovana je početkom 1835. godine kao konkurencija tada kraljevskoj banci Société Générale. (file:///C:/Users/Ruzica/Downloads/VAR-61050-1001_23-01-2018_14-44-36_abbyy.pdf)

63 Riječ je o prvoj bankarskoj krizi u Belgiji. O slomu Belgijske banke pisao je ekonomski stručnjak i profesor belgijskoga sveučilišta M. Boris Serge Chlepner u članku *La première crise bancaire en Belgique* objavljenome u „Bulletin d'information et de documentation" de la Banque National e de Belgique, god. XIV, vol. I, no. 1, siječanj 1939. (file:///C:/Users/Ruzica/Downloads/VAR-61050-1001_23-01-2018_14-44-36_abbyy.pdf)

64 Robin, 1844, 213-214.

reprezentativnih litografskih otisaka u polunaravnoj veličini sa 198 crteža. Svi su crteži označeni diskretnim brojčano-slovčanim oznakama[65] kombinacijom kurziva i običnoga fonta. Svaki litografski otisak ima svoju numeraciju koja uvijek ide od broja jedan, što je sigurno uvelike pridonijelo boljemu i bržem svladavanju gradiva i razumijevanju priručnika koji ga tumači. Prvomu litografskom otisku prethode dvije prazne folije (četiri stranice), a svakomu sljedećem po jedna. Prazna folija ručno je ušivena i zalijepljena zajedno s litografskim otiskom. Nutarnju stranu prazne folije ispred litografskoga otiska tvore tri okomita pravokutnika omeđena okomitim, crvenim, dvostrukim crtovljem. Za jednostavniju uporabu i listanje atlasa dužom, vanjskom stanom, praznih folija postupno su pričvršćene bordo satenske vrpce, od kojih su tri posljednje vidno oštećene. U istoj razini gornjih lijevih i desnih kutova svakoga litografskog otiska velikim tiskanim slovima centrirano je u dvama redovima otisnuto – lijevo: Bourgery et Jacob Anatomie élémentaire, a desno – broj table s nazivom npr. Pl. 1. Plan antérieur Ostéologie-Syndesmologie.[66] U podnožju većine litografskih otisaka[67] nema nikakvih podataka, a one na kojima su otisnuti podatci nisu ujednačeni. Podatci su tiskani na različitim pozicijama, kurzivom, malim tiskanim slovima, a sadrže mjesto izdanja, naziv izdavača te mjesto tiskanja i tiskara. Npr. Pl. 1. u središtu je otisnuto mjesto i tiskar: Leipsick, Libraire Belge, a desno: mjesto izdavanja i izdavač – Bruxelles : Société Encyclographique Belge, Ad. Wahlen et Cie.[68] Uz navedene podatke na nekoliko su ploča potpisi dvaju litografa: G. Severeyns[69] i Magioni.[70] Vjerojatno je Jacob autor većine preostalih ilustracija. Budući da listovi nisu potpisani, to ne možemo sa sigurnošću potvrditi. Za to bi bila potrebna komparativna metoda koja uključuje mrežnu dostupnost svih osam svezaka *Traitéa*, a to za potrebne ovoga rada nije bilo na raspolaganju.

Pl. 14. Angéiologie vaisseaux lymphatiques.

Uvez je kartonski. Obložen je dezeniranim papirom zeleno-smeđih tonova bez ikakvih natpisa. Hrbat je načinjen od prirodne

65 Svaki litografski otisak sadrži tri ili više crteža. Ispod svakoga crteža otisnuta je oznaka: Fig. 1, Fig. 2 i Fig. 3 itd. Ostale brojčano-slovčane oznake na svakome su otisku tekuće, a otisnute su uz crteže.

66 *Anatomie* élémentaire, [1838], Pl. 1.

67 Podataka nema na listovima: 3, 7, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19 i 20.

68 *Anatomie* élémentaire, [1838], Pl. 1. Ovo je ujedno i jedina litografska tabla s ovim oblikom naziva izdavača. Na preostalih sedam (7) litografskih otisaka izdavač je naveden pod nazivom Société Typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie: 2, 4, 5, 6, 8, 9 i 14.

69 Guillaume Severeyns (1830. – ?) bio je belgijski umjetnik i litograf. (https://www.mutualart.com/Artist/Guillaume-Severeyns/F4E3B98471FE8C71/Biography) Njegovo ime otisnuto je na Pl. 2, 8 i 9.

70 Na mrežnim stranicama nisu pronađeni podatci o ovome umjetniku. Ime mu je navedeno na Pl. 18.

kože, a obojen je zelenom bojom. Urešen je zlatotiskom, simetričnim floralno-vegetabilnim elementima u etnografskome stilu. Autori i skraćeni naslov utisnuti su zlatotiskom, velikim tiskanim slovima. Hrbat je oštećen uz gornji i donji rub obiju strana. Uvez je također oštećen, osobito na kutovima. Litografski otisci u dobru su stanju, osim dvadesetoga, koji je potrgan dijagonalno u donjemu dijelu pa zalijepljen ljepljivom prozirnom vrpcom (selotejpom). Što se ponutrice tiče, stanje je relativno dobro, osim što je konac kojim su folije šivane „popustio" pa se između folija može vidjeti hrbat, nakupine prljavštine i komadići konca. Stražnja je korica s nutarnje strane u donjemu dijelu vodoravno potrgana pa zalijepljena ljepljivom prozirnom vrpcom u dužini većoj od deset centimetara.

Kao što je već rečeno, atlas prati priručnik fiziološke anatomije, znatno manjega formata od samoga atlasa. Priručnik sadrži 20 poglavlja, što odgovara broju litografskih otisaka u atlasu. Poglavlja imaju osobnu paginaciju i svako od njih počinje od broja jedan. Najčešće imaju sedam do osam stranica, a nekoliko njih i više od deset.[71] Papir svih poglavlja nije iste boje. Od poglavlja do poglavlja zapažaju se svjetlije i tamnije nijanse bež boje. Tekst je tiskan u dvama stupcima s okomitom crtom sredinom stranice. Naslovi svih poglavlja korespondiraju s onima u atlasu. Nadnaslovi poglavlja otiskani su velikim tiskanim slovima na sredini svih desnih stranica, a skraćeni naslov atlasa *ANATOMIE ÉLÉMENTAIRE* na svim lijevim stranicama. Izdavač je priručnik tiskao u istoj tiskari četiri godine poslije atlasa, 1842. godine. Pretpostaviti je da je financijska kriza koja je nastupila nakon sloma Belgijske banke 1838. godine povezana s odgodom tiskanja priručnika za neka bolja vremena. Moguće je da su zbog krize i štednje papira poglavlja tiskana na raspoloživim arcima. S obzirom na to da je atlas tiskan četiri godine prije priručnika, može se postaviti pitanje je li s vremenskim

Pl. 15. Cerveaux möelle epinière organes des sens. Larynx.

odmakom uočen propust, odnosno nedostatak naslovne stranice samoga atlasa. Ona je otisnuta na znatno tamnijemu papiru[72] s izvornom godinom tiskanja atlasa i uvezana zajedno s priručnikom, i to kao prednaslovna stranica i privezana je uz priručnik. Naslov je otisnut unutar simetrične, pravokutne, vegetabilne

[71] Brojevi stranica navedeni su redom od prvoga do dvadesetoga poglavlja: 8, 7, 7, 7, 6, 8, 7, 8, 14, 8, 8, 8, 8, 6, 19, 8, 8, 8, 12 i 11.

[72] Druga folija priručnika otisnuta u polovici, neovisno o priručniku, ujedno su prva i posljednja tiskana folija priručnika. Stranice folija nisu paginirane. Na foliji *recto* otisnut je naslov atlasa, na foliji *verso* je „Prospectus" sa sadržajem prvih 17 litografskih otisaka. Na posljednjoj foliji (priručnika) *recto* nalazi se sadržaj preostalih triju litografskih otisaka, a nakon njih je otisnut nastavak „Prospekta". U dnu je navedena cijena pojedinačnih otisaka, i crno-bijeloga, i u boji te je dodano da se usporedno tiskaju oba izdanja i nagovještava se susljedno tiskanje novih otisaka. Na foliji *verso* otisnuto je 14 novih izdavačevih naslova.

kompozicije. Na poleđini je otisnut kratak informativni tekst s naslovom „Prospectus".[73] U tekstu je naglašeno da je cilj tadašnjega obrazovnog sustava mladima (studentima) prenijeti potrebno znanje za praktičan rad, a upravo su to autori željeli postići detaljnim crtežima atlasa i decidiranim priručnikom. Stvaranjem privlačnoga i preciznoga slikovnog prikaza korisnici će prateći priručnik jednostavnije uočiti položaj najmanjega živca i uspješno ga locirati. Sadržaj je otisnut ispod „Prospekta" nešto sitnijim fontom. U sadržaju su navedeni nazivi svih dvadeset litografskih otisaka.

Uvez je obložen dezeniranim papirom zeleno-smeđih tonova bez ikakvih natpisa. Hrbat je kožni, u zelenoj boji. Urešen je zlatotiskom simetričnim floralno-vegetabilnim elementima u etnografskome stilu. Autori i skraćeni naslov utisnuti su velikim tiskanim slovima također zlatotiskom u više redova. Uvez i priručnik relativno su dobro očuvani. Manja oštećenja vidljiva su samo na kutovima prednje i stražnje korice. Na poleđini stražnje korice uz hrbat je nalijepljena stara knjižna oznaka: 128.

Zaključak

Crtež je, neovisno o stupnju obrazovanja, oduvijek bio sredstvo najlakšega komuniciranja među ljudima, a prisutan je od početka ljudskoga razvoja.[74] Kao način univerzalnoga izražavanja crtež je važan čimbenik umjetnosti i osnova je svih oblika likovnoga stvaranja. Postoji više načina crtanja. Iz perspektive anatomije posebno je zanimljiva studija. Prema definiciji *Hrvatske enciklopedije* studija je crtež razrađen u detaljima nastao dugotrajnim promatranjem i radom, a umjetnički je crtež osnova svih oblika likovnoga stvaranja.[75]

Ovdje i jest riječ o studioznim crtežima koji su nastali u sinergiji struke, umjetnosti i tiskarstva tijekom tridesetih godina 19. stoljeća obilježenim posebice fenomenom belgijskih „krivotvorina", koje zapravo ne krše autorska prava. Naime, zakon o autorskome pravu u to doba nije prelazio državne granice, odnosno primjenjivan je samo na nacionalnoj razini.[76] Pišući o tome, Crocetti ističe da je ono što je bilo objavljeno u jednoj zemlji bilo javno dobro u drugim. Navodi da u tome nije bilo ničega nezakonitoga; jednostavno je riječ o prijevari odnosno nepoštenu pothvatu koji je francuskomu izdavaštvu nanosio štetu i iskorištavao tuđi intelektualni rad.[77] Krivotvoritelji su smatrani odgovornim za mnoge probleme nastale u odnosima Belgije i Francuske. S druge su strane imali pozitivan učinak na književnu povijest 19. stoljeća.[78] Naime, belgijski su krivotvoritelji bili nelojalna konkurencija pa su time prisilili francuske izdavače da snižavaju cijene publikacija, moderniziraju tehničke kapacitete i tiskaju kompaktnije, manje formate.[79] Problem „krivotvorenja" koji se javio između Belgije i Francuske riješen je potpisivanjem Sporazuma (Konvencije) o uzajamnu priznavanju autorskih prava u kolovozu 1852. Sporazum je na snagu stupio 1854. godine.[80]

Atlas ima kulturno-povijesnu vrijednost jer spaja medicinsku znanost i umjetnost, a svojedobno je bio dragocjen izvor za medicinske stručnjake i studente. Ilustracije su, kao što

73 *Anatomie* élémentaire, 1842, [1. folija *verso*].

74 Dujmušić, 2014, 3-4.

75 https://www.enciklopedija.hr/clanak/crtez

76 Crocetti, https://www.gozzini.it/la-contraffazione-in-belgio/?lang=en; Mabmacien, 2017, https://bibliomab.wordpress.com/2017/11/18/la-contrefacon-belge-de-livres-a-lepoque-romantique/

77 Crocetti, https://www.gozzini.it/la-contraffazione-in-belgio/?lang=en

78 Bulté, 2003, 38.

79 Bulté, 2003, 38.

80 (https://www.gozzini.it/la-contraffazione-in-belgio/?lang=en; https://bibliomab.wordpress.com/2017/11/18/la-contrefacon-belge-de-livres-a-lepoque-romantique/)
Zanimljiv je podatak da je pojam autorstva, odnosno autorskoga prava u hrvatskim zakonima reguliran još 1846. godine i jedan je od prvih zakona na području tadašnje države koji govori o zaštiti književnoga i umjetničkoga vlasništva. (Gusak, 2018, 7; https://core.ac.uk/download/197901871.pdf)

je već rečeno, bile namijenjene za uporabu u medicinskim školama kao pomoć profesorima i studentima te bolnicama za disekcije. Izvorno su se tiskale i prodavale odvojeno.[81] Prvi crteži tiskani su crno-bijelom tehnikom u Parizu, a poslije su kolorirani i tiskani u Parizu i Bruxellesu. Za kolorirana izdanja ručno obojani detalji načinjeni su složenim sustavom šablona. Zahvaljujući preciznim i detaljnim prikazima, ovo djelo ostaje jedno od cjenjenijih djela ovakve vrste u prvoj polovici 19. stoljeća. Prema dostupnim informacijama prva izdanja atlasa bila su iznimno skupa. Crno-bijele verzije stajale su oko 800 franaka, a ručno bojani i po 1600.[82] Studenti si nisu mogli priuštiti atlase, a nisu ih rabili ni pri disekcijama. Kupovali su ih liječnici i imućniji intelektualci.[83]

Atlas predstavljen u ovome radu pripadao je pokojnomu fra Mihovilu Sučiću,[84] prvomu livanjskomu diplomiranom liječniku i kirurgu, koji je medicinu završio u Padovi 1851. godine. S obzirom na cijenu i vrijednost atlasa ne možemo se ne zapitati kako je jedan student medicine i siromašni bosanski franjevac došao u posjed tako vrijedna primjerka i osobno ga donio u rodno Livno.

Atlas je tiskan u više navrata u Parizu i Bruxellesu u ograničenim edicijama raznih izdavača, od 1834. do 1854. Izdanja iz toga razdoblja danas su rijetka. Naime, za potrebe ovoga rada pretražene su brojne mrežne stranice i platforme. Posebna je pozornost posvećena platformi europskih digitalnih knjižnica Europeani i WorldCatovu digitalnomu katalogu, u koje su uključene brojne renomirane svjetske knjižnice s višemilijunskom bibliografskom bazom podataka.[85] Također su, manje-više, pretražene sve baze nacionalnih europskih knjižnica. Na stranicama Europeane pronađena su tri naslova vezana za Bourgeryja. Samo se jedan odnosi na *Anatomski atlas* koji je objavio N. J. Gregoir, 1843. godine. Iz kataloškoga opisa nije razvidno je li riječ o atlasu ili priručniku. Sva tri naslova čuvaju se u knjižnici Sveučilišta u Ghentu.[86] U WorldCatovu katalogu pronađeno je 18 naslova *Anatomskoga atlasa* u knjižnicama diljem svijeta. Od toga broja četiri su pretisak izdanja iz 2010. i 2017. godine.[87] Ni ovdje iz kataloških opisa nije uvijek razvidno je li riječ o samome atlasu ili priručniku, ali se iz nekih zapisa vidi da atlas nije potpun.[88] Neke su izdali Crochard, J.-B. Bailliére i J. Didot u Parizu od 1834. do 1842., a druge Société Typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie. u Bruxellesu 1842./43. godine. Prema WorldCatovu katalogu po jedan se primjerak čuva u American Philosophical Society Library, Franckesche Stiftungen Hauptbibliothek, Hochschule für Bildene

81 U vrijeme tiskanja priručnika, kako je otisnuto na posljednjoj foliji priručnika knjižnice Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno, jedan litografski crno-bijeli crtež stajao je 3,50, a kolorirani 7 franaka.

82 (https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Marc_Bourgery) Već potkraj prošle godine započela sam pretraživati mrežne stranice i platforme tragajući za podatcima o atlasu i njegovim autorima. Do završetka ovoga rada pronašla sam velik broj korisnih i točnih podataka te manji broj lažnih i beskorisnih informacija. Nažalost, jedna od njih odnosi se na cijenu po kojoj se tada prodavao atlas. Informacija je pronađena dan-dva prije otvorenja i nisam je studiozno provjeravala, što se pokazalo pogrješno, a podijelila sam je s medijima u prigodi otvorenja izložbe *Tijelo kao inspiracija – Anatomski atlas Jean-Baptistea Bourgeryja i Nicolasa Henrija Jacoba*, iz ostavštine fra Mihovila Sučića, povodom 160. obljetnice smrti (1865. – 2025.) u organizaciji Franjevačkoga muzej i galerija Gorica – Livno.

83 https://www.rcseng.ac.uk/library-and-publications/library/blog/jean-baptiste-marc-bourgery/

84 Mihovil Sučić (1820. – 1865.) bio je livanjski franjevac. Teologiju je završio u Veneciji 1846., a nakon toga medicinu i kirurgiju u Padovi 1851. godine.

85 https://hr.wikipedia.org/wiki/Europeana; https://search.worldcat.org/

86 Ghent University Library (https://www.europeana.eu/hr/collections/organisation/1362-ghent-university-library)

87 Uz navedeni pretisak izdanja u knjižnicama diljem Europe zabilježeno je više pretisaka anatomskih atlasa na njemačkome, talijanskome i engleskome jeziku tiskanih 2008., 2011., 2012., 2015. i 2018. godine. Ovdje su navedena samo izdanja pronađena pri provjeri kataloga većih sveučilišnih knjižnica. Nije isključeno da postoje još neka reproducirana izdanja *Anatomskoga atlasa*.

88 Primjerice, u kataloškome listiću atlasa Francuske nacionalne knjižnice koji je tiskao J.-B. Bailliére u Parizu 1834. – 1835. stoji da sadrži samo 4 litografska otiska. (https://kb.on.worldcat.org/oclc/651178698)

Künste Dresden, Bibliothek te jedan u Biblioteca Universitat de Barcelona,[89] s napomenom da u slučaju prvih triju navedenih knjižnica primjerci nisu dostupni. Svi su ti primjerci tiskani 1842. godine. Osmi litografski otisak primjerka American Philosophical Society Library ima pečat *Konvencije od 22. kolovoza 1852. [ili 1862.], Belgija, Francuska*. Vjerojatno je pečatni otisak nečitak pa je katalogizator u zagradi naveo drugu godinu, što može upućivati na činjenicu da nije bio upoznat s godinom potpisivanja Konvencije, tj. Međunarodnoga sporazuma o zaštiti autorskih prava između Belgije i Francuske. U ovome slučaju pečat na 8. otisku ukazuje na to da su autorska prava bila priznata i u Belgiji i u Francuskoj. Nije sigurno je li taj list možda dio nekoga drugog izdanja, ali svejedno, to je važan podatak i za primjerak *Anatomskoga atlasa* koji se nalazi u knjižnici Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno na kojemu nema nikakvih pečata jer pokazuje da je izdanje imalo međunarodno pravni status, a time i veću vrijednost i rasprostranjenost. To će reći da u vrijeme tiskanja *Anatomskoga atlasa* 1838./1842. nije bila riječ o kršenju zakonskih normi odnosno autorskih prava, nego o nepoštenu pothvatu.

Primjerak atlasa zabilježen u katalogu knjižnice u Barceloni ima dva sveska, dimenzija 58 cm s 20 dvostruko presavijenih koloriranih listova s prikazom ljudskoga tijela. U njegovoj općoj napomeni vidi se da je opis načinjen na temelju oštećenoga primjerka (nedostaje mu naslovnica), da na gornjemu dijelu nekih litografskih otisaka stoji "Bruxelles : Société Typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie, Leipsick : Librairie Belge." i da je vjerojatno tiskan 1843. godine.[90] Gorički primjerak atlasa znatno je većih dimenzija, a navedeni podatci nalaze se u podnožju.

Za potrebe ovoga rada provjereni su i katalozi europskih nacionalnih knjižnica te katalozi brojnih drugih većih europskih sveučilišnih knjižnica i medicinskih učilišta. No primjerci anatomskih atlasa pronađeni su u manjemu broju knjižnica. Zabilježena su dva naslova atlasa u Nacionalnoj knjižnici Francuske.[91] Jedan je u kompletu s priručnikom koji je objavio Crochard u Parizu 1836. – 1839. godine. Drugi je nepotpun, ima samo četiri ilustracije, objavio ga je J.-B. Baillière u Parizu 1834. – 1835. godine. U katalogu Kraljevske knjižnice Belgije[92] pronađen je samo jedan primjerak naslovljen *Anatomie elementaire*, tiskan u tiskari N.-J. Gregoiru 1843. godine, također znatno manjih dimenzija od goričkoga. Nacionalna britanska knjižnica[93] posjeduje više naslova Bougeryja i Jacoba, ali samo jedan atlas u kompletu s priručnikom tiskan u Parizu 1842. godine. U mrežnome katalogu Library Worldwide pronađen je zanimljiv podatak da u Nacionalnoj knjižnici Poljske postoji jedan naslov atlasa s priručnikom koji je tiskao J.-B. Baillière u Parizu vjerojatno 1834. – 1842. godine.[94] Nažalost, primjerak nije dostupan i u katalogu Poljske nacionalne knjižnice. Preko mrežne stranice padovanskoga sveučilišta pronađena su dva naslova atlasa.[95] Oba su tiskana 1843. godine, jedan po Societe

89 https://kb.on.worldcat.org/oclc/1482718112; https://kb.on.worldcat.org/oclc/837783314; https://kb.on.worldcat.org/oclc/892197611

90 Cjelovit zapis glasi: [Anatomie elementaire ...], Bourgery et Jacob, [Bruxelles : Société Typographique Belge, Ad. Wahlen et Cie] ; [Leipsick]; [Librairie Belge], [1843?], 2 v. ; 58 cm [T. de 58 cm amb 20 f. de làm. dobles en color del cos humà]. (https://kb.on.worldcat.org/oclc/892197611)

91 Bibliothèque nationale de France (BnF) (https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb301463777)

92 Royal Library of Belge / Koninklijke Bibliotheek van België (KBR) (https://www.kbr.be/en/)

93 The British Library (https://bll01.primo.exlibrisgroup.com/discovery/fulldisplay?docid=alma990004338300100000&context=L&vid=44BL_INST:BLL01&lang=en&search_scope=Not_BL_Suppress&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=LibraryCatalog&query=any,contains,bourgery,%20jean%20marc&offset=0)

94 Biblioteka Narodowa.

95 Università degli studi di Padova (https://biblio.unipd.it/en; https://galileodiscovery.unipd.it/discovery/search?vid=39UPD_INST:VU1&search_scope=MyInst_andCI&tab=Everything&mode=basic&lang=en&query=any,contains,anatomie%20elementaire%20%20bourgery)

encyclographique des sciences medicales u Bruxellesu, a drugi po N. J. Gregoiru u Parizu. Briselski primjerak zapravo je priručnik dostupan na mreži (internetu). Gotovo je autentičan primjerku goričke knjižnice, samo je tiskan u jednome stupcu.[96] Oba primjerka vezana su za fond Europeane. Dva su primjerka zabilježena u nizozemskim knjižnicama, jedan u knjižnici Sveučilišta u Leidenu,[97] a drugi u knjižnici Rijeksmuzaja u Amsterdamu – Bibliotheek Rijeksmuseum Amsterdam[98]; oba su vezana za WorldCatov katalog. U knjižnicama njemačkih sveučilišta i drugih srodnih ustanova pronađeno je više naslova anatomskoga atlasa. Posebnu pozornost privlače dva jer su oba tiskana u Bruxellesu 1842. godine. Jedan je izišao u izdanju iste kuće kao i gorički primjerak (Société typographique Belge...), a drugi je objavilo Belgijsko enciklopedijsko društvo.[99] Prvi se čuva, tako barem piše u worldwideovu katalogu, na Akademiji likovnih umjetnosti u Drezdenu.[100] Prema dostupnim podatcima iz kataloškoga listića vjerojatno je riječ samo o atlasu. Drugi se čuva u Knjižnici prirodnih i okolišnih znanosti u Pizi,[101] a prema kataloškim podatcima imaju atlas i priručnik. Primjerci nisu dostupni mrežno (na internetu) pa nije moguće usporediti ih s goričkim. Inače, samo komparativna metoda može potvrditi je li riječ o istim izdanjima.

Iako je atlas „doživio" brojna izdanja, do danas je sačuvan samo manji broj primjeraka, a u kompletu s priručnikom sačuvano ih je još manje. Zahvaljujući franjevcima, a poglavito fra Mihovilu Sučiću, u knjižnici Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno čuva se jedan kompletan primjerak toga remek-djela litografske izdavačke prakse iz prve polovice 19. stoljeća.

96 https://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:001710088?i=1&q=anatomie+elementaire%2C

97 Leiden University / LUMC, Universitaire Bibliotheken Leiden (https://kb.on.worldcat.org/oclc/65995489)

98 Bibliotheek Rijeksmuseum Amsterdam (https://kb.on.worldcat.org/oclc/65995489)

99 Société encyclographique Belge. Na mrežnim stranicama nisu pronađeni podatci o ovome društvu. U goričkome primjerku anatomskoga atlasa, na prvome litografskom listu za ovaj naslov stoji dodatak Ad. Wahlen et Cie. Postoji li mogućnost da su Société typographique Belge i Société encyclographique Belge ista izdavačka i tiskarska kuća?

100 Hochschule für Bildene Künste Dresden (HfBK) (https://eur.on.worldcat.org/search/detail/1456585346?queryString=anatomie%20elementaire%2C%20bourgery)

101 Università di Pisa, Biblioteca di Scienze naturali e ambientali (https://eur.on.worldcat.org/search/detail/926814222?queryString=anatomie%20elementaire%2C%20bourgery)

Literatura

Barišić 2025
Barišić, R. *Tijelo kao inspiracija – Anatomski atlas Jean-Baptistea Bourgeryja i Nicolasa Henrija Jacoba, iz ostavštine fra Mihovila Sučića, povodom 160. obljetnice smrti (1865. – 2025.),* [depilijan izložbe], Livno 2025.

Bourgery, Jacob [1838]
Bourgery, J.-B. M., Jacob, N. H. *Anatomie élémentaire en vingt planches, format grand Colombier, ... Planche,* Bruxelles [1838.]

Bourgery, Jacob 1842
Bourgery, J.-B. M., Jacob, N. H. *Anatomie élémentaire en vingt planches, format grand Colombier, ... Explication des Planches,* Bruxelles 1842.

Dr. fra Mihovil Sučić 2006
Dr. fra Mihovil Sučić (1820-1865), liječnik i kirurg (u povodu 140. obljetnice smrti): zbornik radova sa Znanstveno-stručnog skupa održanog 8. prosinca 2005. na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2006.

Elektronički izvori

Alkmeon Krotonjanin. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/alkmeon-krotonjanin (24. III. 2025.)

Anatomija. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/anatomija (24. III. 2025.)

Bourgery, Jacob 1843
Bourgery, J.-B. M., Jacob, N. H. Anatomie élémentaire en vingt planches, format grand Colombier, ... Explication des Planches, Bruxelles,1843.,

https://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:001710088?i=1&q=anatomie+elementaire%2C (9. IV. 2025.)

Bulté 2003
Bulté, Ch. *[Contrefaçons] Approche* économique *du secteur de la contrefaçon à Bruxelles (1814-1852),* Cahiers du Cédic n° 2/4 – Janvier 2003 – pp. 3-78, file:///C:/Users/Ruzica/Downloads/3-78_Bulte.pdf (15. IV. 2025.)

Chlepner 1939
Chlepner, M. B. S. *La première crise bancaire en Belgique*, Bulletin d'information et de documentation " de la Banque National e de Belgique, XlVm'^ année, vol. I, no. 1, janvier 1939., file:///C:/Users/Ruzica/Downloads/VAR-61050-1001_23-01-2018_14-44-36_abbyy.pdf (16. IV. 2025.)

Crocetti
Crocetti, F. *Counterfeiting in Belgium,* https://www.gozzini.it/la-contraffazione-in-belgio/?lang=en (14. IV. 2025)

Crtež. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/crtez (11. IV. 2025.)

David, Jacques Louis. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/david-jacques-louis (3. IV. 2025.)

Dujmušić 2014
Dujmušić, D. *Tehnička kultura*, 2014.

https://www.hztk.hr/media/PDFovi2014/TK_251_LQTK3.pdf (2. IV. 2025.)

Erazistrat. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/erazistrat (24. III. 2025.)

Galen. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/galen (15. I. 2025.)

Gusak 2018
Gusak, A. *Zaštita autorskih prava i plagijat*, Završni rad, Zagreb, 2018., https://core.ac.uk/download/197901871.pdf (28. IV. 2025.)

Hellemans 2010
Hellemans, J. *La réimpression : une hydre tentaculaire dans le monde de l'*édition *internationale au XIXe siècle: Les contrefaçons belges*, 2010 (p.719-744), Les Cahiers de propriété intellectuelle, https://cpi.openum.ca/files/sites/66/La-r%C3%A9impression.pdf (15. IV. 2025.)

Herofil. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/herofil (24. III. 2025.)

Lamarck, Jean-Baptiste de Monet de. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/lamarck-jean-baptiste-de-monet-de (3. IV. 2025.)

Litografija. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/litografija (16. I. 2025.)

Lo 2008
Lo, M. *Ideal Pathologies: Jean-Marc Bourgery's Traite*

complet de l'anatomie de l'homme (1831-1854), Massachusetts Institute of Technology June 2008, https://www.academia.edu/89000472/Jean_Marc_Bourgerys_Trait%C3%A9_complet_de_lanatomie_de_lhomme_1831_1854_ (28. III. 2025)

Mabmacien 2017
Mabmacien, L. *La contrefaçon belge de livres à l'*époque *romantique*, 18. 11. 2017, https://bibliomab.wordpress.com/2017/11/18/la-contrefacon-belge-de-livres-a-lepoque-romantique/ (15. IV. 2025.)

Morgagni, Giovanni Battista. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/morgagni-giovanni-battista (1. IV. 2025.)

Robin 1844
Robin, E. *De la contrefaçon belge. – Sa situation reélle. – La libraire française*, Revue des Deux Mondes, préiode initiale, tom 5, 1844 (p. 204-239), https://fr.wikisource.org/wiki/De_la_contrefa%C3%A7on_belge (15. IV. 2025.)

Thienemann 1818
Thienemann, K. *Alois Senefelder,* Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey, München, 1818., https://archive.org/details/vollstandigesleh01sene/page/n3/mode/2up (4. IV. 2025.)

Tušak 2019
Tušak, K. *Medicina u antičkoj Grčkoj i Rimu*, Pula 2019.

https://zir.nsk.hr/islandora/object/unipu%3A4179/datastream/PDF/view (24. III. 2025.)

Vivisekcija. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025., https://www.enciklopedija.hr/clanak/vivisekcija (24. III. 2025.)

http://materijali.grf.unizg.hr/media/Aloys%20Senefelder%20i%20otkrice%20litografije.pdf (16. I. 2025)

https://bll01.primo.exlibrisgroup.com/discovery/fulldisplay?docid=alma990004338300100000&context=L&vid=44BL_INST:BLL01&lang=en&search_scope=Not_BL_Suppress&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=LibraryCatalog&query=any,contains,bourgery,%20jean%20marc&offset=0 (16. XI. 2024.)

https://books.openedition.org/pressesenssib/12468 (16. IV. 2025.)

https://catalogue.leidenuniv.nl/discovery/search?tab=Everything&search_scope=MyInst_and_CI&vid=31UKB_LEU:UBL_V1&offset=0&query=any,contains,anatomie%20elementaire&lang=en (20. XI. 2024.)

https://collections.louvre.fr/en/recherche?q=table+de+toilette+en+cristal+de+la+duchesse+de+Berry (31. I. 2025.)

https://de.wikipedia.org/wiki/Jean_Marc_Bourgery (29. I. 2025.)

https://de.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Henri_Jacob (28. I. 2025.)

https://dsi.hi.unistuttgart.de/index.php?tablename=dsi&function=search&order=lastname&order_type=ASC&page=565 (9. IV. 2025.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Eug%C3%A8ne_de_Beauharnais (3. IV. 2025.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Marc_Bourgery (28. I. 2025.)

https://en.wikipedia.org/wiki/Paper_size (12. IV. 2025.)

https://escalier-de-cristal.fr/en/history/ (30. I. 2025.)

https://eur.on.worldcat.org/search/detail/1456585346?queryString=anatomie%20elementaire%2C%20bourgery (30. IV. 2025.)

https://eur.on.worldcat.org/search/detail/926814222?queryString=anatomie%20elementaire%2C%20bourgery (30. IV. 2025.)

https://eur.on.worldcat.org/search?queryString=-bourgery%2C%20jean%20marc&clusterResults=true&groupVariantRecords=false&page=4 (20. XI. 2024.)

https://fr.wikipedia.org/wiki/Antoine-L%C3%A9onard_Dupasquier (3. IV. 2025.)

https://fr.wikipedia.org/wiki/Marie-Caroline_de_Bourbon-Siciles_(1798-1870) (3. IV. 2025.)

https://fr.wikisource.org/wiki/De_la_contrefa%C3%A7on_belge (15. IV. 2025.)

https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k130475f.texteImage (4. IV. 2025.)

https://hr.wikipedia.org/wiki/Europeana (29. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/1048350411 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/1232107074 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/1482718112 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/1510816901 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/36953183 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/457118500 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/46369603 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/492501807 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/492501950 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/651178698 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/65995489 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/65995489 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/664831857 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/699536605 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/800492466 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/837783314 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/892197611 (8. IV. 2025.)

https://kb.on.worldcat.org/oclc/982553486 (8. IV. 2025.)

https://lib.ugent.be/en/catalog/rug01:001710088?i=1&q=anatomie+elementaire%2C (8. IV. 2025.)

https://lib.ugent.be/en/catalog?q=anatomie+elementaire (18. XI. 2024.)

https://medicinski.lzmk.hr/clanak/morgagni-giovanni-battista (1. IV. 2025.)

https://numerabilis.u-paris.fr/medica/blog/index.php/pirateries-belges/ (6. XII. 2024.)

https://openlibrary.org/publishers/Soci%C3%A9t%C3%A9_Encyclographique_des_Sciences_M%C3%A9dicales (16. IV. 2025.)

https://papersdb.com/french/colombier-affiche (12. IV. 2025.)

https://papersizes.io/french/colombier-commercial (11. IV. 2025.)

https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/26486353/ (1. IV. 2025.)

https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27629485/ (1. IV. 2025.)

https://search.worldcat.org/ (29. IV. 2025.)

https://uba.uva.nl/en/home?cb (20. XI. 2024.)

https://ubmz.hds.hebis.de/Record/HEB319154629 (21. XI. 2024.)

https://www.artic.edu/artworks/121552/portrait-of-alois-senefelder (3. IV. 2025.)

https://www.britannica.com/biography/Andreas-Vesalius (27. III. 2025.)

https://www.britannica.com/biography/Marcello-Malpighi (28. III. 2025.)

https://www.britannica.com/biography/Marie-Caroline-de-Bourbon-Sicile-duchesse-de-Berry (3. IV. 2025.)

https://www.christies.com/en/lot/lot-6082981 (27. III. 2025.)

https://www.europeana.eu/hr/collections/organisation/1362-ghent-university-library (18. XI. 2024.)

https://www.europeana.eu/hr/item/04202/BibliographicResource_3000135644541 (18. XI. 2024.)

https://www.europeana.eu/hr/item/04202/BibliographicResource_3000135644541 (18. XI. 2024.)

https://www.europeana.eu/hr/item/04202/BibliographicResource_3000135646691 (18. XI. 2024.)

https://www.europeana.eu/hr/item/04202/BibliographicResource_3000135640250 (20. XI. 2024.)

https://www.geographicus.com/P/AntiqueMap/anatomie-bourgery-1839 (30. I. 2025.)

https://www.idesetautres.be/upload/download.php?file=ADOLPHE%20WAHLEN%20CONTREFACTEUR%20DANS%20EDITION%20BELGE%20DIX-NEUVIEME%20SIECLE%20BGOORDEN.pdf (14. IV. 2025.)

https://www.livre-rare-book.com/book/15728719/2471 (28. I. 2025.)

https://www.livre-rare-book.com/book/15728719/2471 (28. I. 2025.)

https://www.meisterdrucke.ie/fine-art-prints/Nicolas-Henri-Jacob/961364/Table-and-toilet-chair-of-the-Duchess-of-Berry.html (30. I. 2025.)

https://www.metmuseum.org/search-results?q=nicolas+henri+jacob (30. I. 2025.)

https://www.mutualart.com/Artist/Guillaume-Severeyns/F4E3B98471FE8C71/Biography (14. IV. 2025.)

https://www.rcseng.ac.uk/library-and-publications/library/blog/jean-baptiste-marc-bourgery/, (28. I. 2025.)

https://www.sarah-sauvin.com/index.php?option=com_virtuemart&view=productdetails&virtuemart_product_id=335&virtuemart_category_id=91&lang=en (4. IV. 2025.)

https://www.sarah-sauvin.com/index.php?option=com_virtuemart&view=productdetails&virtuemart_product_id=335&virtuemart_category_id=91&lang=en (1. IV. 2025.)

https://www.teeuwisse.de/catalogues/nicolas-henri-jacob-head-of-an-amazon (3. IV. 2025.)

https://www.unibo.it/it/ateneo/chi-siamo/la-nostra-storia/alumni-e-personaggi-celebri/mondino-de-liuzzi (27. III. 2025.)

https://www.universalis.fr/encyclopedie/mondino-dei-luzzi/ (27. III. 2025.)

https://www.wikidata.org/wiki/Q55154059 (16. IV. 2025.)

Anatomical Atlas from 1838 – Between Medicine, Art, and History

Key words: medicine, anatomy, atlases, old and rare books, 19th century, Jean-Baptiste Marc Bourgery, Nicolas Henri Jacob, Friar Mihovil Sučić, Livno, Franciscan Monastery of St. Peter and Paul, Gorica – Livno

Anatomie élémentaire en vingt planches, format grand Colombier, ... formant un manuel complet d'anatomie physiologique. Planche is the title of a valuable copy of the anatomical atlas that belonged to the first Livno-born graduate surgeon and physician, Friar Mihovil Sučić (1820 – 1865). It is a monumental work and a rare, large format (90x60 cm) atlas, printed using lithography in 1838 in Brussels, at the press of Adolphe Wahlen et Cie. The abbreviated title is embossed in gold on the spine of the atlas: Anatomie elementaire: Planches. The atlas is accompanied by a much smaller-format handbook of physiological anatomy with explanations, titled Anatomie élémentaire. Explication des Planches. The handbook was printed four years later, in 1842, by the same printer in Brussels. The atlas consists of 20 hand-coloured, representative lithographic sheets in quasi-absolute measure with 198 drawings. It was created by Jean-Baptiste Marc Bourgery (1797 – 1849), a renowned French physician, surgeon, and anatomist, and Nicolas Henri Jacob (1782 – 1871), a French painter, draftsman, and furniture designer with the help of numerous artists. Bourgery based his findings not only on existing anatomical insights, but also on his own dissections. He placed great importance on the quality of the drawings, striving for an idealised type of representation, and with the assistance of a skilled illustrator and his team, he produced anatomical templates from which Jabob created highly precise and very detailed lithographic (stone) plates for the atlas. These plates are not only technically accurate but also aesthetically appealing, depicting human anatomy with exceptional clarity and elegance. All parts of the human anatomy are represented, from bones and muscles to the organs of the vascular system. The value of the atlas is cultural and historical because it combines medical science with art. In its time, it was a precious manual for medical professionals and students. The sheets were likely intended for use in medical schools as a teaching aid for professors and students, as well as for hospitals for dissections. Originally, they were printed and sold separately. The lithographed sheets were first printed in black and white in Paris, then coloured and reprinted in both Paris and Brussels. For the coloured editions, the hand-coloured details were made through a complex system of stencils. Thanks to its precise and detailed depictions, this work remains one of the most appreciated works of its kind in the first half of the 19th century. Although the atlas was printed several times in Paris and Brussels in limited editions by various printers between 1836 and 1854, editions from this period are extremely rare today, and it is not surprising that few have survived to the present day. Judging by online catalogues of globally accessible libraries, few have been preserved, and even fewer with the accompanying handbook. The aim of this work is to present to the wider public this masterpiece, created in the synergy of science, art, and printing of the first half of the 19th century, with an emphasis on the Franciscan heritage and on the scientific and artistic value of this atlas.

Damir Tadić

Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u Livnu (1851. – 1880.)

AUSTRIJSKA (-UGARSKA) KONZULARNA AGENCIJA I VICEKONZULAT U LIVNU (1851. – 1880.)

II. dio

Damir Tadić
Gornjožabljačka 12, 80101 Livno
smiljantadic@gmail.com

UDK: 94(497.6Livno)"1851/1880"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. IX. 2025.
Prihvaćeno: 3. XI. 2025.

U ovom se radu na temelju dosad neobrađena izvornoga arhivskoga gradiva i relevantne historiografske literature rekonstruiraju složene društveno-političke prilike u livanjskome kraju i Bosni i Hercegovini u posljednjim desetljećima osmanske prisutnosti. To se razdoblje u ovome radu prikazuje prvenstveno kroz djelovanje Austrijske (od 1867. Austrougarske) konzularne agencije (od 1871. godine vicekonzulata) u Livnu od osnivanja 1851. godine do zatvaranja 1880. godine, ponajprije prema gradivu Austrijskoga državnog arhiva. Autor glavninu istraživačkoga rada temelji na faktografskom prikazu i obradi povijesno validnih konzulskih izvješća. Vrijedne spoznaje prikupljene su i iz objavljenih izvora različite provenijencije, poput relevantne literature, tiskanoga arhivskog gradiva, putopisa i novina. Ti izvori otkrivaju dosad nepoznate i zanimljive detalje te omogućavaju sagledavanje i analiziranje brojnih događaja u livanjskome kraju važnih ne samo za zavičajnu povijest. Prvi dio ovoga rada objavljen je u časopisu Cleuna (br. 5, 2023.). U drugome dijelu rada autor nastavlja s obradom djelovanja Austrijske konzularne agencije i vicekonzulata u Livnu u razdoblju od 1859. do 1880. godine, kada vicekonzulat de iure prestaje s radom.

Ključne riječi: Livno, Bosna i Hercegovina, Austrija, Austrougarska Monarhija, Konzularna agencija, Vicekonzulat, Generalni konzulat, Julius Dembicki, Josip Dragomanović

Uvod

Dvadesetogodišnje razdoblje između Pariškoga i Berlinskoga kongresa (1856. – 1878.) iznova je aktualiziralo višestoljetno Istočno pitanje, kao središnje pitanje europske diplomacije. U Parizu 30. ožujka 1856. europske su sile uložile posljednji napor da podupru posustalo Osmansko Carstvo, ozbiljno se nadajući unutarnjim reformama koje bi ono moglo provesti. Naknadnim ugovorom od 17. travnja 1856., koji su potpisali samo Austrija, Velika Britanija i Francuska, ugovorne su se strane obvezale međusobno jamčiti neovisnost i cjelovitost Osmanskoga Carstva. Potpisnice ovoga ugovora dodatno su izjavile da će svako kršenje spomenutoga ugovora smatrati kao *casus belli* i da će bez odgađanja aktivirati svoje vojne i pomorske snage. Na taj način postojanje Osmanskoga Carstva postalo je jedan od uvjeta europske ravnoteže. U ime te ravnoteže Europa je preuzela odgovornost za kolektivnu zaštitu kršćana kako bi zaustavila Rusiju i njezine korake u tvrdoglavome maršu prema Bosporu. Svatko u svoje ime i svi u zajedničko ime pojačavali su mjere opreza kako bi zajamčili vlastite interese u strmoglavoj propasti Osmanskoga Carstva. U razdoblju nakon Pariškoga kongresa nastupile su bitne promjene koje su se ticale i samih sila sudionica. Austrijsko Carstvo, koje je željelo dominirati Njemačkim savezom, izgubilo je rat

s Pruskom (1866.). Rat je završio nakon sedam tjedana potpunom pobjedom Pruske, koja je postala neupitnim gospodarem Njemačke i jezgrom budućega njemačkog ujedinjenja. Italija je unatoč neuspjesima i na kopnu i na moru u ratu s Austrijom dobila traženi teritorij, čime je okončana austrijska dominacija nad pokrajinama sjeverne Italije. Poražena Austrija bila je primorana na nagodbu s Mađarima te je državnopravnim ugovorom (Austro-ugarska nagodba) 1867. godine preustrojena u dvojnu Austro-Ugarsku Monarhiju. U Francuskoj je carizam Napoleona III., nakon izgubljenoga rata s Pruskom (1870.), doživio slom, što je dovelo do uspostavljanja Treće Republike (1870. – 1940.). Rusija je 1855. godine dobila novoga cara (Aleksandar II.), ali i nakon poraza u Krimskome ratu (1853. – 1856.) nije promijenila svoj unutarnji apsolutizam i vanjski imperijalizam, spremajući se za ratove u kojima je namjeravala nadoknaditi ono što je na Krimu izgubila. Austrija, istisnuta iz Italije i u njemačkim pitanjima poražena od svoje suparnice Pruske, zadovoljenje svojih teritorijalnih pretenzija vidjela je u osmanskome nasljeđu. Vodeće europske države u međusobnu odmjeravanju snaga gledale su na prostor Balkana kao na mogućnost političkoga utjecaja i namirivanja vlastitih interesa. Habsburšku Monarhiju i Osmansko Carstvo nedvojbeno su povezivala stoljeća neprijateljstva i zajednička povijest puna sukoba. Unatoč tomu neosporivom antagonizmu ove dvije države i njihove institucije intenzivno su se „percipirale", reagirale jedne na druge, međusobno intenzivno trgovale, dijelile dugu granicu i bile suočene sa slikom „drugoga" u svojoj propagandi. Blizina Carstva koje se teško nosilo sa svojim unutarnjim teškoćama i nije više bilo sposobno za bilo kakvu ekspanziju Austriji je davalo relativnu sigurnost na strani koja joj je prije bila najranjivija. Vrlo kratko postojala je čak ideja o zajedničkoj austrijsko-osmanskoj pacifikaciji Balkana. Takva politika prijetila je ujedinjenjem slavenskih naroda protiv Austrije i njezinih saveznika i stvaranjem ruskoga satelitskog sustava pa je brzo doživjela brodolom. Sve do Berlinskoga kongresa 1878. godine bilo je aktualno pitanje sudbine Bosne i Hercegovine (tzv. „Bosansko pitanje") u okviru kombinacija o rušenju europske Turske. Šezdesetih godina 19. stoljeća bila je čak aktualna ideja začeta u krugu engleske diplomacije o „prodaji" Bosne i Hercegovine. U diplomatskoj kombinatorici onodobne europske velesile nastojale su da im prave namjere budu skrivene, ali su njihove težnje i geostrateški položaji otkrivali njihova kasnija djelovanja te diplomatske i ratne pohode. Austrijsku politiku prema Bosni i Hercegovinu kreiralo je Vijeće ministara s presudnim utjecajem ministara vanjskih poslova, koji su slijedili Metternichov princip očuvanja *status quo* na Balkanu po svaku cijenu. Manje utjecajna skupina nalazila se u vojnim krugovima (feldmaršal Radetzki i dr.), koja je zastupala mišljene da bi Monarhija trebala snažnije djelovati u jugoistočnoj Europi ako se želi suprotstaviti ruskomu utjecaju. Njihovo zagovaranje teritorijalne ekspanzije bilo je strateško: dugi pojas hrvatskoga teritorija Monarhije uz Jadransko more smatrao se vojno neodrživim sve dok je njezino zaleđe, Bosna i Hercegovina, bila u stranim rukama. Sve ono što je našlo ishod u 20. stoljeću bilo je poznato još u 18. i 19. stoljeću. Određeni refleksi tih odnosa primjetni su i u najrecentnijim događajima 21. stoljeća. Svi ovi europski procesi pritiskuju Osmansko Carstvo koje, bez realne mogućnosti da na njih utječe, sve više postaje promatrač svoje propasti. Opće prilike u Osmanskome Carstvu tijekom 19. stoljeća bile su vrlo loše. Državu su razdirali pokreti pojedinih naroda za osamostaljenje, loša gospodarska situacija, neučinkovita državna uprava, korumpiranost dužnosnika i službenika i veliki državni dugovi koji će prouzročiti bankrot države 1876. godine. Jedni problemi rađali su druge. Val modernizacije i tanzimatske reforme sredinom 19. stoljeća donekle su izmijenile Carstvo. Vrlo sporo reforme su dopirale do provincija, a posebno u Bosnu i Hercegovinu. Otpor reformama središnje vlasti nije u lokalnim sredinama nikad prestao. Velike su europske sile u odnosu prema Osmanskomu Carstvu prvenstveno vodile računa o svojim interesima pa tek onda o potlačenim podanicima Carstva.

Uviđajući neravnopravan položaj kršćana, one ga raznim oblicima pritisaka nastoje popraviti, ali uvijek u onoj mjeri koliko su dopuštali njihovi interesi, koje često nije bilo lako usuglasiti. Različiti interesi europskih velesila rađali su ozbiljne nesporazume koji su završavali ratovima, ali i neprincipijelnim savezništvima. To se itekako osjetilo i u radu njihovih konzularnih predstavnika u Bosni i Hercegovini. Od 1850. godine inozemni konzuli bili su sve više prisutni u javnome životu. Intrige, podmetanja, špijuniranje obilježili su djelovanje konzula svih onodobnih europskih velesila u Sarajevu. Posebno su u tome prednjačili engleski, francuski i ruski konzuli. Njihove države nisu s Bosnom i Hercegovinom imale jače trgovinske odnose, a nije bilo ni njihovih državljana o kojima je trebalo skrbiti. Bili su to „politički" konzulati s vrlo malim opsegom uobičajenih konzularnih poslova.[1] Iako je podrijetlo konzularnoga sustava u trgovini i trgovcima, političko izvještavanje postalo je sve važnije u drugoj polovici 19. stoljeća. I dok su se Austrija i Francuska nadmetale za primat u zaštiti katolika, Rusija se isključivo orijentirala na pomoć i zaštitu pravoslavnih. U isto je vrijeme Velika Britanija, zbog svojih kolonijalnih interesa, bila najveća zaštitnica i promicatelj interesa Osmanskoga Carstva. Nadiruća i sve vojno jača Pruska, koja je u ratovima porazila Austriju (1866.) i Francusku (1871.), zauzimala je sve istaknutije mjesto u koncertu europskih sila. Italija nije imala izraženiji utjecaj u europskoj politici, a rad njezina konzulata u Sarajevu iscrpljivao se u protuaustrijskome djelovanju.

Austrijska konzularna mreža u Bosni i Hercegovini pretrpjela je određene promjene. Konzularna agencija u Banjoj Luci privremeno je preseljena u Bihać (1862. – 1865.), a iz Tuzle trajno u Brčko (1865.). U Trebinju je 1858. godine otvorena nova konzularna agencija. Planirano je otvaranje konzularnih agencija u Travniku i Ljubuškom, ali nikada nije ostvareno. Konzularna agencija u Livnu (prerasla 1871. u vicekonzulat) nikad nije promijenila sjedište pa je prema tome imala najduži kontinuitet djelovanja. Godine 1859., s kojom nastavljamo ovaj drugi dio rada, rukovođenje Konzularnom agencijom u Livnu preuzima Julius von Jaxa Dembicki, Poljak iz Galicije. Njegov četrnaestogodišnji mandat u Livnu bit će obilježen važnim lokalnim i globalnim događajima. Naslijedit će ga Josip Dragomanović (1873. – 1879.) koji će u Livnu dočekati austrougarsko zaposjednuće Bosne i Hercegovine. Adolf Falkner će 1879. i 1880. biti upravitelj vicekonzulata sa specifičnim zadatcima konzularne jurisdikcije prije njegova konačnog prestanka rada.

Konzularni agent i vicekonzul Julius von Jaxa Dembicki (1859. – 1873.)

U listopadu 1859. godine Ivan Maričić (Senj, 1828. – Volos, 1905.), nakon trogodišnjega obnašanja dužnosti rukovoditelja austrijske Konzularne agencije u Livnu, imenovan je na mjesto voditelja austrijske Konzularne agencije u Volosu (Grčka), u statusu honorarnoga konzularnog agenta *ad personam*. Za novoga voditelja Konzularne agencije u Livnu, u statusu honorarnoga konzularnog agenta, postavljen je Julius von Jaxa-Dembicki.[2] Dembicki je rođen 1828. u Lavovu[3], u obitelji Jana Dębickoga i Katarzyune Przemycke. Potjecao je iz poljske plemićke obitelji Jaxa-Dębicki.[4] Pohađao

[1] Franjo Zoretić (Franz Soretic), austrijski generalni konzul u Sarajevu, u izvješću (Sarajevo, 17. srpnja 1869.) austrougarskomu ministru vanjskih poslova Beustu napisao je: *Sva ova gospoda konzuli nemaju ovdje nikakva, ili vrlo malo posla i stoga se bave samo politikom*. (Gavranović, 1956, 339)

[2] U poljskome jeziku prezime se izvorno piše oblikom Dębicki, a njemačka je inačica Dembicki. U dokumentima i novinskim člancima prezime je različito pisano: Dembizky, Dembitzky Demnbicki, Dembinski i Dambysky.

[3] Ukrajinski Львів, poljski Lwów, njemački Lemberg. U vrijeme rođenja Dembickog bio je u sastavu Habsburške Monarhije.

[4] Dębicki, Jaxa-Dębicki, Dembicki, ogranak obitelji Gryfit, s nadimkom Jaxa. Ime su dobili po posjedu Dębica, danas gradu i sjedištu okruga u podkarpatskoj oblasti u Poljskoj. Jedna loza u Galiciji dobila je 1782. godine i

je od 1845. godine pukovnijsku kadetsku školu u Olomoucu. Sudjelovao je u bitki kod Novare (ožujak 1849.) u kojoj je habsburška vojska porazila vojsku Kraljevine Sardinije. Za iskazanu hrabrost u toj bitki odlikovan je te je dobio čin poručnika. Zbog jedne afere s dvobojem umirovljen je i preveden u pričuvu. Završio je studij filozofije na Sveučilištu u Lambergu. Nakon završetka studija radio je 1855. godine kao službenik u austrijskome konzulatu u Galaţiju (u današnjoj Rumunjskoj). Sljedeće godine bio je kontrolor u Dunavskome parnom brodarstvu. U Sulini (Rumunjska) bio je 1857. i do lipnja 1858. godine tajnik Europske dunavske komisije. Nakon te službe vratio se na službeničko mjesto u austrijskome konzulatu u Galaţiju. U listopadu 1859. imenovan je za austrijskoga carsko-kraljevskoga konzularnog agenta u Livnu. Dužnost je preuzeo u studenome 1859. godine. Kada je 1871. godine Konzularna agencija u Livnu podignuta u rang vicekonzulata, Dembicki je promaknut u status honorarnoga vicekonzula. Od studenoga 1873. do smrti obnašao je dužnost honorarnoga vicekonzula u Prevezi (Grčka). Od 6. studenoga 1889. do 16. siječnja 1890. bio je privremeni upravitelj Generalnoga konzulata u Janjini (Ioanina, Grčka). Bio je poliglot. Govorio je: poljski, njemački, francuski, talijanski, rumunjski, češki, turski, hrvatski i grčki.[5] Anton von Prokesch-Osten[6] pohvalio je njegovo mnogostruko jezično znanje i odlučnost njegova karaktera. Primio je više odlikovanja, a među njima su i ona od pape Pia IX., cara Franje Josipa i sultana Abdul Aziza.[7] Dembicki je umro u Prevezi 17. veljače 1893.[8] Dok je obavljao dužnost konzularnoga agenta u Livnu, Dembicki se oženio. Vjenčao se u Lavovu 29. kolovoza 1869. s dvadesetogodišnjom barunicom Idom Karolinom de Mehlem.[9] U Livnu su im se rodili kći Paulina Emilija Frederika (29. kolovoza 1870.) i sin Gerhard Kazimir (26. srpnja 1872.).[10]

Austrijski konzularni sustav poznavao je dvije kategorije konzularnih predstavništva: „efektivne“ (učinkovite, djelotvorne) konzulate koje su vodili državni službenici s pravom na plaću i mirovinu i honorarne (počasne) konzulate bez statusa državnih službenika. Postojale su četiri kategorije počasnih konzularnih dužnosnika: generalni konzuli, konzuli, vicekonzuli i konzularni agenti. Bili su važan izvor informacija za više razine vlasti. Počasne dužnosnike imenovao je car na prijedlog ministra vanjskih poslova. Prednost su imali građani Monarhije. Za svoju dužnost, koja je donosila društveni ugled i zaštitu, nisu, osim iznimno, primali nikakvu novčanu naknadu od Monarhije, ali su imali pravo zadržati standardne konzularne pristojbe za sebe. Iz ostvarenih prihoda od naplate pristojbi honorarni konzuli morali su plaćati sve uredske troškove (pisare, tumače, najam zgrade i dr.). Troškove za zastavu, pečate, grbove i potpore dane austrougarskim državljanima nadoknađivala je država. Iznimno, neki od počasnih konzula, pretežno na području

austrijsku grofovsku titulu. (Polski słownik biograficzno-genealogiczny; https://polishgenealogy1.blogspot.com/2017/; pristupljeno 28. III. 2025.)

5 Österreichische Staatsarchiv Wien /dalje: OeStA/, Haus-,Hof-und Staatarchiv /dalje: HHStA/, Administrative Registratur, F 4/68, 69; Ionel Constantin Mitea, *Oficiali consular austrieci în oraşe Românești din regiunea Moldovei: Repere biografice și profesionale (1833.-1923.)*, u: Buletinul Ştiinţific al Universităţii de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu” din Cahul: Ştiinţe Sociale Volumul XVIII, Nr. 1, 2024, 14-15 (1-43).

6 Anton von Prokesch-Osten (1795. – 1876.), austrijski general, diplomat i znanstvenik. Bio je 16 godina (1855. – 1871.) austrijski internuncij (veleposlanik) u Carigradu.

7 *Wiener Zeitung*, Wien, br. 123, 28. 5. 1862.; *Neues Fredmenblatt*, Wien, br. 138, 20. 6. 1869.; Österreichische Zeitschrift für Verwaltung, br. 46, 18. 1886.; Deutsches Volksblatt, br. 556, 21. 7. 1890.

8 U *Wiener Zeitungu* objavljen je nekrolog u kojemu su istaknute velike sposobnosti i zasluge Dembickog za interese Habsburške Monarhije. (Wien, br. 42, 21. 2. 1893.)

9 U *Maticu vjenčanih* upisano je: *Nobilis Julianus de Jaxa Dębicki consulatus agentem Bosniae in urbe Livno.* (Україна, дуплікати метричних книг Західно-Української Католицької церкви, 1600-1937, str. 277, https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:4VY3-9Q3Z?lang=hr; pristupljeno 28. III. 2025.)

10 *Matica krštenih župe Livno (1849.-1883.*), br. 233/1870. i 1/1872.

Osmanskoga Carstva, primali su i jedan dio plaće. Među njima bio je i Dembicki, čija je godišnja počasna plaća iznosila 1260 florina.[11] Što se prava i obveza u vođenju konzularnih ureda tiče, nije bilo nikakve razlike između efektivnih i honorarnih konzula. Štoviše, auustrijske (-ugarske) vlasti davale su prednost honorarnim konzulima. Tako je 1914. bilo 110 efektivnih konzulata i 261 počasni konzulat. Većina efektivnih konzularnih službenika bila je zaposlena u Osmanskome Carstvu. Dunavska je Monarhija počasnim konzulatima uspjela uštedjeti znatne troškove.[12] Tijekom 19. stoljeća na različite pozicije u konzularnim uredima primljen je velik broj umirovljenih vojnih osoba, od kojih je bilo 130 časnika i 131 dočasnik.[13]

Rad Konzularne agencije 1859. – 1860. godine

Dembicki je nakon imenovanja i dobivanja egzekvature rukovođenje Konzularnom agencijom preuzeo 26. studenog 1859. Prema ustaljenome običaju Dembicki je odmah nakon preuzimanja dužnosti imao nastupni posjet kod livanjskoga mudira Mehmed-age, a ovaj mu je nekoliko dana poslije uzvratio posjet u prostorijama Konzularne agencije. Prema sačuvanome arhivskom gradivu Dembicki je prvi dopis[14] uputio 28. studenoga 1859. Generalnomu konzulatu u Sarajevu, i to generalnomu konzulu Emmanuelu von Rössleru.[15] Uz taj dopis Dembicki je priložio svoj *curriculum vitae*.[16] Dopunske podatke o sebi dao je i u dopisu od 5. prosinca 1859.[17] Arhivsko gradivo i velik broj predmeta upisanih u uredske registre svjedoče o iznimnoj radinosti Dembickog. Iskustvo rada stečeno u organizacijski složenijemu austrijskom konzulatu u Galaţiju očito mu je bilo od velike koristi. Bilo je u duhu zadaće dodijeljene austrijskim konzularnim uredima u inozemstvu i službenih naputaka, koji su redovito upućivani,[18] da konzularni uredi

11 Piskur, 1862, 47; Malfatti, 1904, 98-99.

12 Deusch, 2017, 65.

13 Prema tada važećemu austrijskom Zakonu o obrani umirovljeni časnici i dočasnici imali su pravo na dodjelu položaja u javnoj službi ili tvrtkama koje je subvencionirala država ako su bili sposobni za civilnu službu i ispunjavali tražene uvjete. (Deusch, 2017, 116)

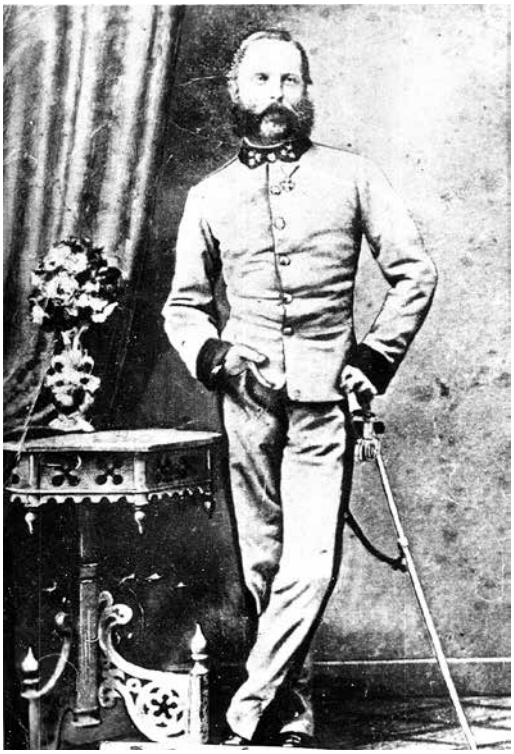
14 Sve do imenovanja Dembickog korespondencija Konzularne agencije u Livnu odvijala se na talijanskome jeziku (Rajković, Pavasović, Maričić), koji je bio jedan od dvaju službenih jezika austrijske diplomacije sve do kraja 19. stoljeća. Arhivsko gradivo otkriva da se od dolaska Dembickog gotovo isključivo rabio njemački jezik i njemačko rukopisno pismo kurent (*Kurrent-Schrift*), osim kod riječi latinskoga, romanskoga ili slavenskoga podrijetla, koje su pisane humanističkim kurzivom, zbog čega je bilo potrebno prethodno obaviti transkripciju tekstova. Za transkripciju tekstova pisanih *kurentom* zahvaljujem prof. Nevenu Kovačevu. Drugi istraživački problem bio je taj što se arhivsko gradivo koje se odnosi na konzularnu agenciju i vicekonzulat u Livnu, a koje je Kraljevina SHS na temelju sporazuma ustupila Austriji, sastoji gotovo isključivo od koncepata. Ti koncepti puni su ispravaka, križanja i umetanja riječi, što otežava čitanje dokumenata.

15 Emanuel Gisbert Edler von Rössler (Beč, 1812. – Bratislava, 1865.) nakon bogate diplomatske karijere preuzeo je dužnost austrijskoga generalnoga konzula u Sarajevu, u srpnju 1857., od privremenoga upravitelja kancelara Franje Zoretića. Dužnost je iznenadno napustio u siječnju 1860. zbog afere i optužbi za protuprirodni blud. (Deusch, 2017, 571; Agstner, 2018, 41; Ангелов, Анастас, *Морската търговия на Варна в доклад на австрийския консул в Русчук Емануел фон Рьослер от 14 март 1852 година*, https://morskivestnik.com/compass/news/2018/082018/images/Consul_17082018.pdf; pristupljeno 25. III. 2025.) Fra Jako Baltić za Rösslera navodi da je *naš jezik i narod mrzio*, a da je *fratre mlogo panjko kod bečkog dvora.* (Baltić, 1991, 213)

16 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (dalje: ABiH), Austrougarski generalni konzulat u Sarajevu (dalje: AUGKS), br. 1242/1859, Dembicki – Rössleru, Livno, 28. 11. 1859.

17 ABiH, AUGKS, br. 1296/1859., Dembicki – Rössleru, 5. 12. 1859.

18 Ministar vanjskih poslova Habsburške Monarhije Karl Buol-Schauenstein (1797. – 1865.) uputio je 16. studenoga 1858. svim austrijskim konzularnim uredima cirkularno pismo u kojemu ih obavještava da su od 1. siječnja 1859. svi podređeni Ministarstvu vanjskih poslova, a konzularni uredi u Osmanskome Carstvu u prvome stupnju austrijskoj Internuncijaturi (veleposlanstvu) u Carigradu. Svi konzularni uredi u Osmanskome Carstvu dužni su kontinuirano u problematičnim političkim stvarima prvenstveno izvještavati Internuncijaturu. Konzularna agencija u Livnu, osim izvještavanja Generalnoga konzulata u Sarajevu, bila je dužna o svim predmetima vezanim za granična i vojna pitanja obavještavati Austrijsko namjesništvo za Dalmaciju u

Sl. 1. Julius von Jaxa Dembicki, Lavov, 1869. (foto: zbirka D. Tadića)

međusobno komuniciraju o svim važnijim pitanjima koja su mogla utjecati na austrijske trgovinske i pomorske interese te pomno i bez odgode obavještavaju o svim događajima i incidentima koji su mogli ugroziti interese austrijskih državljana.[19]

Dembicki je 5. veljače 1860. obavijestio Generalni konzulat u Sarajevu kako u Livnu kruže neprovjerene vijesti da je travnički kajmakam Sulejman-beg naredio livanjskomu mudiru Mehmed-agi da muslimanima koji ne mogu sami nabaviti oružje i streljivo podijeli besplatno oružje iz livanjske tvrđave (Džebhane).[20] Visoka porta raspolagala je informacijama da se Srbija sprema napasti Bosnu. Te će vijesti biti potvrđene provedenom mobilizacijom oko 300 vojnika koji su trebali biti upućeni u Travnik, a odatle upućeni (oko 7000 vojnika) na granicu prema Srbiji.[21]

Iznenadnim odstupanjem Rösslera upravljanje Generalnim konzulatom u Sarajevu preuzeo je dotadašnji kancelar u konzulatu Conrad Wassitsch (Vasič).[22] Dembicki Wassitschu upućuje 26. ožujka 1860. opširno izvješće u kojemu ga informira o važnijim događajima u Livnu. Mehmed-aga opozvan je i za novoga livanjskog mudira postavljen je Mehmed-beg.[23] Za Mehmed-agu Dembicki ističe da je bio vrlo korektan i da mu je stalno *davao dokaze prijateljstva i ljubaznosti*. Mehmed-aga je za svoga boravka u Livnu uspio utjerati neplaćene poreze za dvije prethodne godine, što je vjerojatno radio na veliko zadovoljstvo svojih nadređenih.[24] O tome svjedoče i puni zatvori osiromašenih seljaka koji su njegovim kategoričkim postupcima bili prisiljeni izmiriti svoje obveze.[25] O novome mudiru Mehmed-begu ništa nije mogao izvijestiti osim da se pronosi glas da je talentiran i ljubazan čovjek. Dembicki se žali da se u to nije mogao uvjeriti *jer se gospodin Mehmed-beg još uvijek nije udostojao posjetiti me ili svoj dolazak najaviti. Moja služba, kojoj imam čast biti na čelu, ne dopušta da se ja njemu prvi predstavim*. Mobilizacija bašibozuka koja traje već mjesec dana okončana je.

Zadru i Glavno vojno zapovjedništvo u Zagrebu (OeStA/HHStA, Buol-Schauenstein konzularnim uredima, Wien, 16. 11. 1858., Konzularna agencija Livno /dalje: KAL/, br. 875/1858.).

19 Piskur, 1862, 265.

20 O livanjskoj tvrđavi i fortifikacijom sustavu vidi više u: Tadić, 2023, 173-174.

21 ABiH, AUGKS, br. 119/1860, Dembicki – Wassitschu, Livno, 5. 2. 1860.

22 Conrad Wassitsch bit će generalni konzul u Sarajevu od 1877. do 1878., o čemu više u nastavku teksta.

23 Uz navedena imena nema prezimena jer su Turci istom u 20. stoljeću za Atatürka dobili stalna prezimena.

24 Mehmed-aga postavljen je za livanjskoga mudira polovicom 1859. godine umjesto neuspješnoga Refik-bega.

25 Prethodna 1859. godina bila je nerodna pa je kmetovima bilo vrlo teško izmirivati porezne obveze. Valija Osman Mazhar-paša Sulejmanpašić (preuzeo dužnost u lipnju 1859.) zbog malih zaliha hrane zabranio je izvoz žitarica. (Šljivo, 2016a, 566) Nakon donošenja agrarnoga zakonodavstva (Ramazanski zakon iz 1858. i Saferska naredba iz 1859.) Porta je uspjela ukinuti sustav zakupa u Bosanskome ejaletu ovlastivši mudire, kajmakame i guvernere da ga sakupljaju u korist države. U ovome procesu seljacima koji nisu bili uplatili svoja dugovanja multezimima (zakupcima) dugovi nisu bili oprošteni ni nakon ukidanja zakupa.

Očekuje se zapovijed za pokret 290 ratnika pod zapovjedništvom Hadži Šćete-age, lokalnoga trgovca i člana ovdašnjega Medžlisa, kojemu je novi mudir donio dekret o postavljenju za bimbašu, što je bilo iznenađenje. Lokalni begovi protivili su se sudjelovanju u ratnome pohodu, a ni siromašni muslimanski narod nije se rado odazivao. Neugodna situacija riješena je imenovanjem dobrostojećega Firdus-bega[26] za zapovjednika, kojemu se odmah priključio priličan broj mlađega plemstva. Pod njegovim privremenim zapovjedništvom već su poduzete neke akcije na osposobljavanju i pripremi za ratovanje. Također su spahije i vojni rezervisti (redifa), oko 180 ljudi, bili pod zapovjedništvom umirovljenoga turskog bimbaše i bliskoga rođaka valije Osman Mazhar-paše, gospodina Ibrahim-bega Bušatlije – spremni za borbu, čekajući odličja. Da su ove skupine boraca manje raspoložene za rat, može se zaključiti već iz činjenica da je više od polovice njih ostavilo svoje obitelji u teškim okolnostima i da nemaju novca za kupovinu streljiva. Dembicki traži od Wassitscha instrukciju vezanu za problem koji nije mogao riješiti. Naime, već neko vrijeme na njega su navaljivali osmanski podanici sa sela tražeći da im se odobri austrijsko državljanstvo.[27] Svoj zahtjev temeljili su na postojanju nekoga propisa koji je Dembickom bio nepoznat. Ako bi njihovi navodi bili točni, više od 500 obitelji iz Hercegovine trebalo bi opskrbiti austrijskim putovnicama. Njihova je situacija vrlo teška zbog prošlogodišnje loše žetve, gladi, visokih poreza i barbarskoga tretmana osmanskih dužnosnika.[28]

Privremeni upravitelj Generalnoga konzulata Wassitsch, u dopisu upućenome 20. ožujka 1860. Konzularnoj agenciji u Livnu, zatražio je od Dembickog da ga iscrpno izvijesti o političkim, gospodarskim, socijalnim, vojnim i vjerskim prilikama na konzularnome području koje pripada Agenciji. Dembicki je opširno izvješće uputio Generalnomu konzulatu u Sarajevu 30. ožujka 1860.[29] Već na samome početku izvješća Dembicki konstatira da prilike nisu povoljne.[30] Za tijela vlasti u livanjskome mudiratu navodi da se nalaze u žalosnu stanju i da su dužnosnici mahom neobrazovani ljudi. Porazna je spoznaja da tijela vlasti ne poznaju zemaljske propise i da im nije strano nasilje nad podređenima. Gospodujući muslimani smatraju raju izvorom za svoje bogaćenje. Raja je obespravljeno roblje o kojemu nije potrebno brinuti. Muslimani su apsolutni protivnici svake uredne uprave i krvni neprijatelji kršćana. Oni mrze Austriju i strahuju od nje pa zato svakom prilikom nastupaju demonstrativno u želji da tako iskažu svoju moć. Strah od Austrije očituju i time što ometaju izgradnju ceste preko Prologa do Sinja, jer lošu cestu smatraju dobrom zaštitom od eventualnoga austrijskog napada. Svoje opširno izvješće Dembicki nastavlja ovim riječima: *U ovom krševitom kraju nema ceste, nema puta, tu vlada samovolja. Pod osmanlijskim pritiskom narod je postao lijen zbog čega je propala sva kultura i zavladalo siromaštvo i bijeda. Narod ne nalazi zaštite kod vlasti ni za sebe ni za svoju ženu i djecu. Vlast samo utjeruje veliki samovoljno određeni porez, što ima za posljedicu da težak zapušta svoj dom, ide poderan i gladan, daje zadnju paru za alkohol i gleda sasvim ravnodušno propast svoje imovine, ne brinući*

[26] Jedan od dvojice sinova Ibrahim-bega II. Firdusa, posljednjega livanjskog kapetana (Abdurahman-beg ili Muhamed-beg).

[27] Taj problem dugo je opterećivao odnose europskih država i osmanskih vlasti. Bila je čak donesena privremena mjera da su svi osmanski državljani koji su u konzulatima stranih država primili patente o primitku stranoga državljanstva dužni napustiti teritorij Osmanskoga Carstva u roku od tri mjeseca. Ta mjera u praksi nije provedena. Tek je Zakon o osmanskom državljanstvu iz 1869. unio malo više reda u ovu problematiku.

[28] OeStA/HHStA, KAL, br. 91, Dembicki – Wassitschu, Livno, 26. 3. 1860.

[29] Ovo izvješće ne nalazi se u Arhivu BiH ni u Austrijskome državnom arhivu. Autori koji su ga u svojim radovima spominjali (Muhamed Hadžijahić i Abas Firdus) pozivaju se na privatne arhivske zbirke Hamdije Kreševljakovića i Osmana Sokolovića. Očito je da je registraturni materijal i arhivsko gradivo austrijskih konzularnih ureda u Bosni i Hercegovini završavalo u privatnim zbirkama i u najvećemu dijelu neobjašnjivo nestalo. (Hadžijahić, 1967, 97-98; Firdus, 1967, 93-98)

[30] Iz cjeline izvješća vidljivo je da se Dembicki isključivo referira samo na Livno i livanjski kraj, a ne na cijelo konzularno područje.

se više ni za što, jer zna – ako što pribavi da će mu oduzeti Turčin.[31] Ovdašnje pravoslavno pučanstvo čini za se državu u državi. Brojem je znatno manje od katoličkoga, ali među njima ima uglednih ljudi i bogatih trgovaca. Oni se drže povučeno i od muslimana i od katolika. Pravoslavno svećenstvo vrlo agilno radi među težačkim svijetom, koje nije rusofilski raspoloženo.[32] Zbog osmanlijskoga pritiska katolički je svijet ogrezao u vjerskome neznanju, čemu pridonosi i njegovo svećenstvo.[33] Iako svećenici priznaju da je austrijski car jedini i prvi zaštitnik katoličke vjere, njihov je san uspostavljanje bosanske državne samostalnosti. O fra Lovri Karauli, najutjecajnijemu livanjskom franjevcu, Dembicki u izvješću piše uglavnom negativno, pripisujući mu pohlepu i častoljublje, mada naglašava da s Karaulom održava najprisnije prijateljske veze.[34] Dembicki od Generalnoga konzulata traži instrukcije vezano za problematiku dodjele austrijskoga državljanstva većemu broju osoba koje su se obratile Agenciji. Mobilizirane bašibozučke postrojbe, spahije i redifa (oko 470 vojnika) ne odlaze nikamo iz Livna pa se šire glasine da se spremaju za obračun s lokalnim kršćanima. Ako bi se to dogodilo, Dembicki bi sve katolike stavio pod zaštitu austrijskoga cara.[35]

U trenutku podnošenja ovoga izvješća Dembicki je tek četiri mjeseca u Livnu. Iako se trudi impresionirati upravitelja Generalnoga konzula Wassitscha savršenim poznavanjem lokalnih prilika, ipak od generalnoga konzula traži da ga providi potrebnim instrukcijama ako je pogrešno njegovo mišljenje i iz njega izvedeni pogrešni zaključci.

[31] Evariste de Sainte-Marie (1842. – 1899.), francuski diplomat i pisac, konzul u Mostaru od 1870. do 1873. godine, u svome djelu *L'Herzégovine: étude géographique, historique et statistique* (Paris, 1875, 105) zaključuje da je osnovni problem na putu napretka u ovoj osmanskoj pokrajini *apatija pučanstva, nemar aga i neznanje koje dominira svime*. Osmanska vlast u Bosni i Hercegovini imala je jednu dimenziju koja se rijetko ističe. Postupak prema nemuslimanima nije morao uvijek biti izravno nasilje, nego je sustav privilegirane vjere i naroda u njima stvarao osjećaj letargije, odsutnost želje da se u društvu nešto poboljša. To je bilo gore nego obično ugnjetavanje.

[32] Ova prosudba Dembickog u potpunoj je suprotnosti sa zaključkom njegova prethodnika Ivana Maričića iznesenim u izvještaju Generalnomu konzulatu u Sarajevu 9. veljače 1857. O tome vidi više u prvome dijelu ovoga rada. (Tadić, 2023a, 137)

[33] Zanimljivo zapažanje o ovoj problematici iznio je Pashko Vasa (1825. – 1892.), albanski književnik i osmanski diplomat i političar: *Katoličko svećenstvo (franjevci) u Bosni je najsiromašnije od svih. Ja nikad nisam čuo da ti svećenici vrše neku naplatu kao pravo.* (Pashko Vasa, 1956, 36) U Livnu je 7. lipnja 1860. prvi put održana tijelovska procesija uz sudjelovanje 4000 vjernika. Procesiju je predvodio livanjski župnik i gorički gvardijan fra Lovro Karaula. (Draganović, 2012, 180)

[34] Karaula je četrdesetih godina 19. stoljeća održavao u Carigradu i Beogradu intenzivne odnose s poljskom emigracijom koju je predvodio knez Adamom Czartoryskim, a podržavala Francuska. Karaula se često sastajao s članom njihove organizacije (*Hotel Lambert*) Franiteškom Zachom. Dembicki u izvještaju navodi da je imao priliku vidjeti Karaulinu korespondenciju s članovima te protuaustrijske organizacije. Karaula je neko vrijeme i zbog toga svrstavan u frankofilsku struju bosanskih franjevaca. (Začek, 1976, 28) Možda je animozitet Dembickog prema Karauli potjecao iz tih informacija? Nezadovoljni protuslavenskom austrijskom politikom provincijal fra Andrija Kujundžić i Karaula pregovarali su 1854. godine s francuskim konzulom Wietom kako bi se pravo zaštite nad katolicima u Bosni prenijelo na Francusku. (Gavranović, 1935, 39) U sukobu Provincije Bosne Srebrene s biskupom fra Rafom Barišićem četrdesetih godina 19. stoljeća kod većine franjevaca prevladavalo je protuaustrijsko raspoloženje. Austrija je otvoreno podržavala Barišića i zabranila bosanskim franjevcima pristup na svoje državno područje. Na to je, bez sumnje, utjecao i stav dugogodišnjega kreatora austrijske vanjske politike Klemensa Metternicha (1773. – 1859.). Prilikom prijama jedne delegacije franjevaca Bosne Srebrene, u Beču četrdesetih godina 19. stoljeća, koja je tražila austrijsku zaštitu za katolički puk od zlouporaba osmanske vlasti, Metternich je fra Iliji Starčeviću (a ne fra Lovri Karauli kako ponegdje piše) poručio: *Ako vam je tako loše, postanite muslimani*. Priču o tome događaju prenio je desetak godina poslije (1853.) Karaula francuskomu konzulu Edouardu Wietu. (Gelez, 2008, 39)

[35] Neke od ovih ocjena Dembickog Wassitsch je uvrstio u svoje izvješće o stanju pučanstva i djelovanju osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, koje je uputio austrijskomu ministru vanjskih poslova Rechebergu (OeStA/HHStA, GKS, K. 136, Wassitsch – Rechebergu, 16. 6. 1860., u: *Освободительная борьба народов Босниии Герцеговины и Россия, 1850-1864* ; ur. Milorad Ekmečić, Ûrij Alekseevič Pisarev, 1985., 275-279, https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIX/1840-1860/Osv_borb_BiH/index.phtml?id=14891; pristupljeno 9. III. 2025.)

Dembicki je u dopisu od 2. travnja 1860. tražio posredovanje Generalnoga konzulata u refundiranju iz državne blagajne iznosa isplaćenih novčanih nagrada koje je sam isplatio livanjskim zaptijama. Dezerteri i razni prekršitelji koji su imali austrijsko državljanstvo, a boravili su na području Konzularne agencije, potpadali su pod konzularnu jurisdikciju. Dembicki je angažirao zaptije (u livanjskome mudirluku bilo je ih je svega 35) da ih privode u prostorije Konzularne agencije, gdje je jedna prostorija služila kao zatvor. Sačuvani arhivski dokumenti ne otkrivaju kako je riješen ovaj slučaj.[36]

Wassitsch 2. svibnja 1860. upućuje dopis konzularnim agencijama u Livnu, Banjoj Luci, Tuzli i Trebinju u kojemu navodi da neke novine koje stižu u Bosnu i Hercegovinu, a otvoreno zastupaju interese svojih vlada, često pišu o srpskim aktivnostima u Bosni i Hercegovini. Zahtijeva od konzularnih agenata da prikupe informacije o tim aktivnostima na svome području i da ga o tome iscrpno izvijeste.[37]

U Livnu je na blagdan sv. Petra i Pavla (Petrovo)[38] održan velik i uspješan sajam na koji su pristigli trgovci iz Travnika, Banje Luke, Sarajeva, Mostara i brojnih mjesta iz Dalmacije. Najviše su se prodavali i kupovali vuna, pamuk, manufakturna roba, riža, šećer, ulje, kava. Prodano je mnogo robe za izvoz: volova, konja, sirove kože, vune i voska. Kupovana je i galanterijska roba, proizvodi od stakla, a osobito poznati švarcvaldski satovi koje su prodavali trgovci s njemačkoga područja.[39]

Brigadni general Abdi-paša stigao je u Livno 4. srpnja 1860. Posjetio je Dembickog i obavijestio ga da ima inspekcijsku zadaću obilaska pograničnih utvrda i same granice. Obišao je gradsku tvrđavu i stalnu topničku posadu. Iz Livna je nastavio put u Grahovo, Banju Luku, Tuzlu i Sarajevo.[40] Abdi-paša kasnije je obišao i granicu od Bihaća do Kostajnice i početkom kolovoza stigao u Banju Luku, gdje se sastao s konzularnim agentom Milenkovićem, ali ni njemu nije ništa konkretnije rekao o svrsi svoje misije.[41]

Ukazom od 13. rujna 1860. imenovan je generalnim konzulom u Sarajevu Nikola grof Giorgi, carsko-kraljevski komornik s bogatom diplomatskom karijerom.[42] Odmah nakon preuzimanja dužnosti Ministarstvo vanjskih poslova upućuje 30. rujna 1860. Giorgiju strogo povjerljive političke instrukcije. U instrukcijama se navodi: *Politika c.kr. Dvora prema Turskoj uopće, a istodobno s naročitim obzirom na osmanske pokrajine koje graniče s carskim zemljama je skroz naskroz konzervativna. Taj stav je Visokoj Porti vrlo dobro poznat i konzul neće imati potrebe pobijati insinuacije koje imaju cilj da Austriju zavadi s Turskom. Ali, iako Austrija poštuje suverenitet sultana i integritet njegove države, ipak ne uskraćuje suosjećanje prema svojim istovjernicima u Osmanskom Carstvu, a napose u Bosni i Hercegovini. Austrija se već odavno s najvećim simpatijama zauzimala za kršćane koji žive blizu njezinih granica i iskorištavala sve povode da im olakša njihov položaj. Kao dokaz za to mogu poslužiti mnoga dobročinstva koja već dugo carski dvor čini kršćanima, a posebno katolicima. Ovo stajalište konzul treba na nevidljiv način podržavati kod bosanskih kršćana naglašavajući da oni u Austriji*

[36] ABiH, AUGKS, Dembicki – Wassitschu, br. 272, 2. 4. 1860.

[37] OeStA/HHStA, AUGKS Konzularnoj agenciji u Livnu, br. 344, 2. 5. 1860.

[38] Blagdan se slavio 29. lipnja, ali je sajam (pazar, vašar) trajao i do 8 dana. Godišnji sajmovi na Petrovo u Livnu i banjolučki sajam na blagdan Duhova bila su dva najveća godišnja sajma u Bosni i Hercegovini.

[39] ABiH, AUGKS, br. 574/1860, Dembicki – Wassitschu, Livno, 2. 7. 1860.

[40] OeStA/HHStA, KAL, br. 287, Dembicki – Wassitschu, Livno, 8. 7. 1860.

[41] Šljivo, 2016a, 611.

[42] *Wiener Zeitung,* br. 239, Wien, 10. 10. 1860. Prezime Giorgi talijanizirani je oblik dubrovačkoga plemićkog roda Đorđić, Đurđević. Na početku 14. stoljeća uzdigli su se među najbogatije dubrovačke rodove i obnašali vodeće javne službe u gradu. (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*; pristupljeno 30. III. 2025.) Nikola Giorgi bio je, između ostaloga, tajnik u austrijskim veleposlanstvima u Madridu (1850.), Lisabonu (1855.) i privremeni upravitelj austrijskoga konzulata u Beogradu. (*Wiener Zeitung*, br. 77, Wien, 30. 3. 1850.; *Klegenfurter Zeitung*, br. 287, Klegenfurt, 15. 12. 1855.)

imaju oslonac za njihovo uspješno djelovanje. U nastavku političkih instrukcija ministarstvo preporučuje Giorgiju da pri zajedničkim nastupima s ostalim konzulima uvijek prije toga zatraži odobrenje Ministarstva vanjskih poslova. Na kraju mu savjetuje da francuskoga i ruskoga konzula potpomaže u svim akcijama koje se odnose na zaštitu kršćana u Bosni i Hercegovini. Prema engleskomu konzulu treba biti vrlo oprezan.[43]

Internuncijatura je još u jesen 1859. zatražila od Generalnoga konzulata izvješće o provedbi mjera Porte za poboljšanje položaja bosanskoga seljaštva. Iz nepoznatih razloga izvješće nije podneseno. Imenovanjem novoga generalnog konzula Nikole Giorgia izvršenje te obveze je aktualizirano. Generalni je konzulat 8. listopada 1860. uputio svim konzularnim agencijama dopis u kojemu je zahtijevao da do kraja studenoga dostave izvješće o provedbi mjera (naredbi) koje je Porta donijela.[44] Te naredbe odnosile su se na:

1. Besplatno prehranjivanje i stanovanje putnika, službenika i zaptija koje treba potpuno prestati kao zlouporaba, a navedeni mogu besplatno tražiti samo vodu.
2. Nabave za vojsku ne smiju se tražiti ni besplatno ni po nižoj cijeni. Ondje gdje se to događalo pri dosadašnjim nabavama bit će naknadna likvidacija i plaćanje.
3. Uzimanje teretnih i jahaćih konja za putnike mora se odgovarajuće platiti.
4. Razbojnici i tlačitelji naroda moraju se najstrože kazniti.
5. Pri podavanjima usjeva koji su gospodaru podmirivani polovinom, trećinom itd. nije poduzeta nikakva izmjena, već je određeno da se od sada pa nadalje od voća, povrća i trave ondje gdje je do sada podmirivana polovina podmiruje samo trećina, a da se ondje gdje je podmirivana trećina mora dati samo četvrtina.
6. Ondje gdje seljak podmiruje polovinu ili trećinu usjeva nikako ne treba obavljati beglučenje (rabotu). U drugim se slučajevima beglučenje ograničava samo na besplatan prijevoz ljetine do gospodara ili na sajam (pazar) te na male usluge na polju, u vrtu ili vinogradu gospodara.
7. Troškovi poljoprivrednih radova (sjeme, alat i dr.) i popravak seljačkih kuća padaju na teret gospodara, a ako je građevina vlasništvo seljaka, bit će mu otplaćena ako napusti posjed.
8. Gospodar ne može seljaka otjerati s posjeda bez prethodne odluke državne vlasti.
9. Gospodar ne može iznajmiti svoj udio iz žetve.
10. Šljive se moraju ubirati u naturi, a ne prerađene u rakiju (šljivovicu).
11. Zabranjeno je besplatno nastanjivanje i prehranjivanje gospodara i njihovih obitelji kod seljaka.
12. O budućim zakupnim odnosima moraju se sklapati pismeni ugovori pred pokrajinskim vijećem.[45]

[43] *Abschrift der politischen Instruktionen dem k. k. General-Consul in Bosninen, grofu Giorgiju, d.d. Wien, am 30. 9. 1860*. (Zaplata, 1936, 143-144)

[44] Te mjere donesene su u Carigradu nakon sedmomjesečnih zasjedanja Velikoga tanzimatskog vijeća i bosanskohercegovačke delegacije koju su činila 42 člana iz 6 kajmakamija, sastavljene od predstavnika zemljoposjednika (čifluk-sahibija) i obrađivača, čifčija. Rezulat je ove višemjesečne konferencije Naredba od 14. safera 1276. (12. rujna 1859.), koja je po mjesecu donošenja prozvana i poznata kao *Saferska naredba*. Prema naredbi u Travničkome sandžaku u većini mjesta postojalo je davanje trećine, a na vrlo malo mjesta četvrtine i petine. Ova su davanja utvrđena i Saferskom naredbom. Za voće je utvrđena trećina. Beglučenje je ukinuto za one koji su davali trećinu. Na čiflucima s četvrtinom i petinom nije se mogla izmijeniti kvota davanja, zadržana je obveza beglučenja čifčije čifluk-sahibiji. Saferskom naredbom bilo je utvrđeno da se svi odnosi između čifluk-sahibije i čifčije imaju urediti u pisanome obliku. (Šabotić, 2013, 121)

[45] OeStA/HHStA, AUGKS, br. 839, Giorgi – Dembickom, Sarajevo, 8. 10. 1860.

Dembicki je odgovorio na zahtjev generalnoga konzula 20. studenog 1860. U opširnu izvješću napominje da je mjesec dana obilazio teren konzularnoga područja kako bi ga mogao što kvalitetnije pripremiti. Dembicki u svome izvješću daje iscrpne odgovore o provedbi svake naredbe na konzularnome području, i to prema redoslijedu kako su navedene u aktu Generalnoga konzulata. Pravo bogatstvo informacija koje pruža ovo izvješće Dembickog rijetkost je u historiografskoj literaturi pa smo odlučili prezentirati veći dio njegova sadržaja.

1. *Zahtjevi za prehranu i noćenje od strane putnika, posebice turskih službenika i zaptija, koje bi kao zlouporaba trebalo potpuno prestati, u ovoj je zemlji uhvatilo tako duboko korijenje da se u tim postupcima ne vidi nešto nedopušteno – to je prešlo u jednu vrstu običajnog prava – čiji teret pogađa samo kršćanske stanovnike Bosne.*[46] *Uzdržavanje zaptija s njihovim konjima toliko je uobičajeno i toliko često da je u nekim mjestima uveden raspored među kućedomaćinima kad će koji ukonačiti zaptije.*[47] *Ne bi se moglo pouzdano tvrditi da zaptija pri takvom smještaju zahtijeva nešto, no ipak samo po sebi proizlazi da seljak mora hraniti njega i njegova konja, i to dobro – samo kako bi svoga gosta ostavio u dobru raspoloženju, računajući da će u tom zaptiji nekad imati svog zaštitnika ili zagovornika kod vlasti. Na posebno perfidan način ovu uslugu traže i ostvaruju đumruk-zaptije.*

2. *Ovdašnji su granični okruzi u pravilu uvijek lišeni vojnih postrojbi, izuzev male posade topništva u tvrđavi, pa nabava hrane za njih opterećuje uglavnom mesare i pekare. Žestoke se pritužbe iznose na način rekvizicije jahaćih i teglećih konja za potrebe vojske, posebno u ratu. Stalni sukobi s Crnom Gorom i ustanak u Hercegovini iziskivali su stalnu potrebu za konjima. Tako je nedavno iz livanjskog mudirata uzeto 100 konja na 14 dana. Dugo nakon isteka roka vraćeno je manje od polovine konja. Konji su stradali zbog prekomjerna tereta i loše ili nikakve prehrane. Vlasnici su ostali bez ikakve naknade.*

3. *Budući da se spomenute rekvizicije obično smatraju neizravnim davanjem državi, koje se događaju samo u kritičnim trenucima i koje pogađaju veliki broj vlasnika konja, one, doduše, uzrokuju stanovito negodovanje i pritužbe, koje ipak prolaze s vremenom – te se to smatra neizbježnim zlom. Naprotiv, ogorčenost zbog uzimanje teretnih i jahaćih konja za službenike, zaptije i derviše traje neprestano.*

4. *Ako Turčin počini pljačku nad Turčinom, za očekivati je da će zakon imati svoj puni učinak; ako pak Turčin počini pljačku nad nemuslimanom, tada je primjena zakona upitna. U ponajveće rijetkosti spada da bosanski kršćanin protiv muslimana zbog pljačke, krađe i zlostavljanja ima hrabrosti nastupiti tužbom. A što bi mu i koristilo? Kada sam sâm čuo iz usta turskih službenika da kršćanin ne može svjedočiti protiv muslimana, pretpostavljajući da bi to bio krajnje rijedak slučaj, koje bi posljedice tada nastale za nemuslimana? Spaljivanje njegove kuće, krađa njegove stoke, navlačenje mržnje od strane muslimana, čak i opasnost po život njega i njegove obitelji. Nemusliman uvijek daje prednost prebolijevanju štete naspram nastupanju kao tužitelj. Među kršćanima je ovdje nastala poslovica: Turčin nikad neće osuditi drugog Turčina. Seljak kao svoje tlačitelje vidi prvo vlast, koja ga opterećuje visokim porezima, ne obazire se na njegovo*

[46] Fra Lovro Karaula zatražio je zaštitu od livanjskoga muteselima Osman-paše Sulejmanpašića zbog čestoga ukonačivanja i troškova koje je imao u livanjskoj župi Vidoši. U teskeri tim povodom izdanoj 7. srpnja 1837. navedeno je: *Ne smije ti se dodijavati u crkvi gdje boraviš, nadalje, nitko da ne bude gost u njegovu konaku; tko bi ubuduće zatražio hrane ili pića, morat će je sam platiti*. (Ursinus, Moačanin, 2019, 43-44)

[47] Fra Petar Bakula (1816. – 1873.), katolički pisac i povjesničar, zabilježio je da je on sam, kao župnik u Gradnićima, samo tijekom 1849. godine bio prisiljen u svoj siromašnoj kući ugostiti ništa manje nego 583 takva neželjena gosta. (Jolić, 2009, 103)

imovinsko i obiteljsko stanje, već barbarskom strogošću prisiljava na njihovo plaćanje te je on primoran prodati svoju zadnju kravu ili vola, a da to ne doprinosi njegovoj moralnoj dobrobiti. Kao drugog tlačitelja seljak vidi svog vlastelina, posebice malog, kojih ovdje ima mnoštvo.[48]

5. *i 6. U livanjskom okrugu razlikuju se tri kategorije* [izvorno: klassen] *zakupa.*[49] *Prva je i najveća kategorija ona gdje zakupnik treba podmiriti trećinu usjeva i polovinu sijena, a ne mora obavljati beglučenje (rabotu). Druga kategorija obuhvaća zakupnike koji su gospodaru dužni davati petinu ljetine, ali su obvezni na sve rabote poput obrađivanja oranica, dovoženja ljetine, pohranjivanje žita i njegova odvoženja na sajmove, gradnje gospodarovih kuća, obradu vrtova, ukratko mora za gospodara besplatno obavljati sve što ovaj od njega traži. U trećoj su kategoriji zakupnici neplodna zemljišta koji s gospodarom ugovaraju godišnje obveze. U toj kategoriji je najmanje obrađivača i najčešće je riječ o državnom zemljištu (eraz-i mirija). Najčešće pritužbe dolaze od obrađivača iz prve kategorije. Težak položaj ovih obrađivača Dembicki ilustrira kroz izračun u kojemu jedna oka*[50] *sjemena pšenice daje prinos od 5 oka. Seljak od 150 oka pšenice za sjetvu ostvari prinos od oko 750 oka. Od toga uroda mora podmiriti: dug za sjeme (150 oka), trećinu gospodaru (250 oka), desetinu državi (75 oka),*[51] *što ukupno iznosi 470 oka. Seljaku ostaje 280 oka pšenice, od koje mora prodati polovicu kako bi mogao platiti brojne poreze, a s ostatkom od 140 oka prehraniti svoju obitelj.*[52] *Osim toga davanja, mora besplatno dovesti gospodaru pšenicu (sijeno, travu i dr.) u kuću i besplatno obrađivati njegovo polje, što je ravno jednoj vrsti beglučenja (kuluka, tlake). Stoga obrađivači koji moraju davati trećinu s određenom zavišću gledaju na obrađivača koji mora davati petinu. Davanje petine bilo bi za obrađivače puno prihvatljivije kada bi broj dana za beglučenje bio nepromjenjivo određen.*[53]

7. *Gradnja ili popravci seljačkih stanova (kuća) od strane gospodara ovdje nisu uopće poznati. U slučajevima gdje obrađivač ima vlastitu kuću te je mora napustiti prima odštetu koja*

[48] Goleme razlike u društvenome i imovinskome statusu proizvele su nepomirljivi rascjep između dviju oštro suprotstavljenih skupina pučanstva – manjinske zemljoposjedničke i podređene većinske koju su činili kmetovi (obrađivači zemlje). O teškim nepravdama i poreznim anomalijama koje je proizvodio takav sustav izvrsnu analizu dao je istaknuti livanjski franjevac Lovro Karaula u svojoj Spomenici upućenoj 1. svibnja 1875. utjecajnom mađarskom primasu Jánosu Simoru (okrunio 1867. godine Franju Josipa I. za kralja Ugarske), kojega je osobno poznavao. (Badrov, 1925, 34-41)

[49] Dembicki u izvješću rabi riječi *der Pächter* (zakupnik) i *die Pacht* (zakup). Prema nekim autorima čiflučki je odnos čisto privatno-pravni odnos ugovornoga zakupa koji je nespojiv s feudalizmom. (Flipović, 1990, 441) I u zakupnim ugovorima nakon Saferske naredbe ostale su za zakupnike obveze koje su prežitak feudalnih kmetskih odnosa, kao što su davanje haka u naturi (polovina, trećina, petina) i beglučenje (kuluk, rabota, služenje) u korist gospodara, pa je na taj način vraćen feudalizam u izmijenjenu obliku.

[50] Oka = 1,28 kilograma.

[51] Nerijetko je desetina pogrešnom procjenom žetve postajala osmina pa i polovina, poglavito kada je država ubiranje desetine davala u zakup privatnim osobama. Pogrešnom procjenom desetine posljedično se povećavala kmetovska obveza u pogledu davanju trećine. (Tepić, 2008, 12) O desetini fra Jako Baltić u svome *Godišnjaku* piše: *Desetinam kraja nikad uhvatiti ne možemo. Ako ju hazni damo, ona šalje subaše, koji nas pojedoše, pociniše, koji ne znaju što je težakluk niti kakva zanata, nego se s tuđom mukom časte i hrane kano vuci s tuđim torom. Ako li je prodano zakupnicim, nasrću na nas kano mrski vuci. Desetinu često ne uzimlju, što je Bog dao i crna zemljica, nego petinu i sedminu.* (Baltić, 1991, 225)

[52] Apostolski vikar za Hercegovinu fra Rafael Barišić u pismu generalnomu konzulu Rössleru naveo je *da su porezi nametnuti kršćanskom pučanstvu pet puta veći od poreza koji plaćaju muslimani* (HHStA, AUGKS, Rössler – Buol-Schauensteinu, Sarajevo, 26. 11. 1857., u: *Освободительная борьба народов Босниии Герцеговины и Россия, 1850-1864*; ur. Milorad Ekmečić, Úrij Alekseevič Pisarev; Publisher, Nauka 1985., 94, https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIX/1840-1860/Osv_borb_BiH/index.phtml?id=14891; pristupljeno 4. III. 2025.)

[53] Ovim dijelom izvješća Dembicki je odgovorio na 5 i 6. točku naredbi navedenih prema enumeraciji Generalnoga konzulata.

Sl. 2. Seoski knezovi predaju porez trebinjskom mudiru
(F. Kanitz, *Illustrirte Zeitung*, br. 786, Leipzig, 24. 7. 1858.)

je je za dvije trećine manja od njezine stvarne vrijednosti.

8. *Propisi jasno govore da gospodar ne smije otjerati obrađivača s posjeda bez prethodne odluke državne vlasti. To se nikad i ne događa bez prethodnog znanja vlasti, ali ona uvijek odlučuje u korist gospodara.*[54] *Poznate su mi stotine takvih slučajeva, a kada se radilo o austrijskim podanicima morao sam se umiješati i prosvjedovati.*
9. *Načela da zemljoposjednik ne smije iznajmiti svoj udio iz žetve drže se samo imućniji gospodari. Manji ne daju žetvu u zakup, nego odmah zalažu cijeli prihod za pet do šest godina unaprijed.*
10. *Što se tiče ubiranja šljiva u naturi, ono se ovdje ne događa, jer ovdje ne uspijeva baš nikakvo voće.*
11. *Iako je zabranjeno nastanjivanje i prehranjivanje gospodara kod težaka, taj je dugogodišnji običaj toliko prerastao u praksu da se nijedan težak ne bi bunio da to postane i propis.*
12. *Većina obrađivača ne raduje se zaključivanju ugovora.*[55] *Tu pogodnost žele iskoristiti samo obrađivači državne zemlje* (izvorno: imanja guvernera Osman-paše), *kojih ima mnogo*.[56]

Dembicki je 22. listopada obavijestio Generalni konzulat o tome da je dolazak carsko-kraljevskih austrijskih postrojbi tijekom listopada u Sinj, Drniš i Knin izazvao veliko uznemirenje u Livnu i okolici. Livanjski medžlis zatražio je od valije Osman-paše da pošalje vojsku iz Sarajeva, a mudir Mehmed-beg zatražio je od bimbaše Imbrahim-bega

[54] Saferskom naredbom bilo je određeno da čifluk-sahibija nije mogao čifčiju odstraniti s čifluka bez prethodne odluke tijela državne vlasti. Jedino u slučaju zanemarivanja svoje dužnosti, prestanka brige za obradu zemlje ili ako je bez ikakva razloga uskratio svoju obavezu prema čifluk-sahibiji, mogao je biti odstranjen s čifluka, ali i tada uz vođenje postupka i uz suglasnost vlasti.

[55] U Arhivu Franjevačkoga samostana Gorica Livno, među dokumentima osmanske provenijencije, nalazi se nekoliko ugovora o zakupu (datiranih već od 1861. godine) napisanih na osmanskome turskom i južnoslavenskome jeziku ćiriličnim slovima, koji sadrže individualizirane standardne sporazume između vlasnika zemljišta i zakupca, sastavljene na pripremljenome službeno tiskanu obrascu.

[56] OeStA/HHStA, KAL, br. 398/1860, Dembicki – GKS-u, Livno, 20. 11. 1860.

Bušatlije da se podigne pripravnost bašibozuka i pošalju patrole na granicu. Iz Sarajeva je poslan jedan časnik koji je trebao organizirati izviđanje granice. Određeni broj povjerljivih osoba poslan je u Split, Sinj, Imotski, Vrliku i Knin prikupljati obavještajne podatke. Nekoliko muslimanskih trgovaca upućeno je u Bili Brig tobože zbog trgovine, a u stvari zbog prikupljanja informacija o stvarnim namjerama austrijske vojske. U Livnu se najviše govorilo o tome da Austrija želi okupirati Bosnu.[57]

U novome izvješću od 3. prosinca Dembicki, pozivajući se na dopis od 22. listopada, obavještava generalnoga konzula Giorgija da je iz povjerljivih izvora doznao kako je pokrajinska vlast ukorila livanjski medžlis zbog bezrazložna uznemiravanja građana.[58] Unatoč tome što se doznalo da su pokreti austrijske vojske povezani isključivo s redovitim vježbama, nastavilo se s patroliranjem i izviđanjem po planini Prolog. Nepovjerenje prema Austriji već dva mjeseca neprestano se hrani propagandom utjecajnih lokalnih odličnika Ibrahim-bega Bušatlije i Abdurahman-bega Firdusa, rođaka valije Osman-paše Sulejmanpašića. Dembicki konstatira da se propisi u vezi sa strancima i putovnicama primjenjuju vrlo labavo, o čemu je više puta razgovarao s mudirom Mehmed-begom, ali bez ikakva rezultata. Moli generalnoga konzula da iskoristi svoj snažan utjecaj kod bosanske pokrajinske vlade kako bi se taj problem riješio. Predložio je da se najstrože primjenjuju propisi o prelaska granice na strance, a da se od te mjere izuzmu austrijski i turski podanici koji posjećuju trgovišta u Livnu, Glamoču, Grahovu, Sinju, Imotskom, Kninu i Vrlici.[59]

Vjerojatno na zahtjev Generalnoga konzulata Dembicki je 31. listopada 1860. dostavio podatke o osmanskim vojnim snagama na području Konzularne agencije u Livnu. Vojne postrojbe nalazile su se samo u Travniku i Livnu. U Travniku je prema izvješću bilo 400 vojnika (pješaštvo) i 60 pripadnika tvrđavskoga topništva s 20 topova. U Livnu je bila samo jedna topnička posada s 10 vojnika i 6 topova. Zapovjednici su bili Faik Mustafa-paša i Abdi-paša, kojima je Glavni stan bio u Sarajevu.[60]

Jedna od važnih zadaća konzularnih ureda bila je promicanje austrijskih trgovačkih interesa. Konzularni uredi, prije svega oni u Livnu, Banjoj Luci i Tuzli, pratili su cijene brojnih proizvoda i cijene rada kako bi stvorili što cjelovitiju sliku o gospodarskim prilikama u Bosni i Hercegovini. Iz Konzularne agencije u Livnu redovito su Generalnomu konzulatu upućivana tabelarna mjesečna, kvartalna i godišnja izvješća već od preuzimanja dužnosti Spiridona Rajkovića (1853.). Ova izvješća od 1862. do 1868. godine nisu upućivana. Dembicki je 1. travnja Generalnomu konzulatu dostavio pregled cijena na livanjskoj tržnici jednoga broja proizvoda u ožujku 1860. godine.[61] Cijene su iskazane u pijasterima (groš) i parama (omjer 1 : 40).[62] Prosječna cijena za jednu oku[63] iznosila je: pšenica i raž – 1 pijaster i 20 para, ječam – 1 pijaster, zob – 40 para, kukuruz – 1,10 pijastera, morska sol – 35 para, maslo – 12-14 pijastera, suhe šljive – 2-3 pijastera, vosak – 25-26 pijastera, sijeno – 10 para, bravetina i govedina – 2,05 pijastera, maslinovo ulje – 10 pijastera, rakija – 5 pijastera, vino – 4 pijastera, med – 5-7 pijastera, riža – 4-5 pijastera, kava – 12-18 pijastera, šećer – 6-10 pijastera, jedna ovca – 50-56 pijastera, jedna krava – 400-800 pijastera, vol – 600-1000 pijastera, tovar[64] drva – 5-8

57 OeStA/HHStA, KAL, br. Z 25/res, Dembicki – GKS-u, Livno, 22. 10. 1860.

58 „Uzbunjivanje granice" bio je oproban način izbjegavanja rizičnih odlazaka na granicu s Crnom Gorom i borbe s ustanicima u Hercegovini.

59 OeStA/HHStA, KAL, br. 29/res, Dembicki grofu Giorgiju, 3. 12. 1860.

60 ABiH, AUGKS, br. 769/1860., Dembicki – Giorgiju, Livno, 31. 10. 1860.

61 ABiH, AUGKS, br. 312/1860, Dembicki – Wassitschu, 1. 4. 1860.

62 U platnome prometu bilo je više stranih valuta nego turskih. Za strane valute tržište je određivalo njihovu vrijednost u odnosu na turski pijaster i ona je bila različita na području Bosne i Hercegovine, a što pokazuju i konzulska izvješća.

63 Oka je služila kao mjerna jedinica i za težinu i za zapreminu.

64 Tovar = 100 oka.

pijastera. Dnevnica zidara i drvosječe – 8-12 pijastera, dnevnica zidarskoga pomoćnika – 4-5 pijastera. Austrijski carski dukat (cekin) vrijedio je 56-58 pijastera, suverendor (sovran) – 170 pijastera, austrijski talir – 24 pijastera, srebrni florin (forint) – 12 pijastera.[65] Usporedba cijena iz 1860. s cijenama iz razdoblja 1853. – 1859. upućuje na stalnu fluktuaciju cijena na koju nije utjecala u većoj mjeri inflacija već rodnost ljetine.[66]

Rad Konzularne agencije 1861. – 1862. godine

Valija Osman-paša razriješio je Mustaf-agu, vicemudira u Grahovu zbog učestalih pritužbi na njegov rad. Za novoga vicemudira postavljen je 7. siječnja 1861. Sulejman-aga. Na livanjskoj tržnici, na kojoj je bilo oko tisuću ljudi, Hasan Halilović i Osman Kerić, obojica iz Uskoplja, opljačkali su austrijskoga podanika Antu Krolu. Ovaj slučaj Dembicki je odmah prijavio mudiru Mehmed-begu. Mudir je poslao kavaza da ih uhiti, ali su oni pobjegli čim su ugledali kavaza na vratima kako izlazi iz mudirova konaka. Potjera za pljačkašima nije dala rezultata. Dembicki je bio uvjeren da je to sve bila mudirova igra, bez stvarne namjere da se počinitelji uhvate i kazne, o čemu je obavijestio Generalni konzulat. To je rezultiralo opozivom Mehmed-age.[67]

U veljači 1861. smijenjen je Osman-paša Sujemanpašić, a za novoga valiju postavljen je Topal Osman-paša.[68] Jedna od prvih mjera koju je poduzeo bila je smjena livanjskoga mudira Mehmed-age. Novi mudir postao je Hasan-beg, Osmanlija, koji je dužnost preuzeo 7. ožujka 1861. Iskazivao je veliku radinost, energiju i nepristranost u radu pa se njegovo upravljanje čvrstom rukom nije svidjelo domaćim muslimanima.[69] Zbog učestalih pljački na graničnome području između Livna i Sinja podignuto je oko 300 bašibozuka iz livanjskoga kraja i raspoređeno uz granicu od Aržana do Grahova. Umjesto Ata-efendije na mjesto livanjskoga kadije postavljen je Sulejman-efendija iz Rumelije. Za zapovjednika spahijske vojske umjesto Ibrahim-bega Bušatlije postavljen je Abdurahman-beg Firdus. Izvještčujući o personalnim promjenama koje su livanjski muslimani primili s ogorčenjem, Dembicki zaključuje da bi moglo doći do sukoba između medžlisa, u kojemu su domaći ljudi, i službenika, koji su Osmanlije.[70]

Reformatorski sultan Abdul Medžid (Abdülmecid) umro je 25. lipnja 1861.[71] Novi sultan postao je njegov brat Abdul Aziz (Abdülaziz). Ferman o proglašenju novoga sultana pročitan je u Livnu 10. srpnja 1861. Poslije čitanja fermana ispaljeno je 20 počasnih plotuna u čast novoga sultana. Dva dana poslije objavljen je ferman kojim se katoličkim i pravoslavnim svećenicima dopušta podizanje crkava i postavljanje zvona, koja mogu zvoniti samo u vrijeme vjerskih blagdana. Čitanju ovoga fermana nazočilo je nekoliko članova medžlisa, ali nijedan drugi musliman. U livanjsku tvrđavu tih je dana dopremljena velika količina oružja i streljiva. Svi članovi livanjskoga medžlisa, s

65 ABiH, AUGKS, br. 312, Dembicki – Wassitschu, Livno 1. 4. 1860.

66 Hauptmann, 1967, 165-187.

67 ABiH, AUGKS, br. 105/1861., 168/1861. i 197/1861., Dembicki – Giorgiju, Livno, 9. 1., 25. 1. i 4. 2. 1861., u: Šljivo, 2016a, 627-628.

68 Topal Osman-paša (1800. – 1874.) bio je posljednji valija Bosanskoga pašaluka i prvi valija Bosanskoga vilajeta. U Sarajevo je došao iz Beograda, gdje je obnašao dužnost muhafiza beogradske tvrđave. Dužnost valije obavljao je u razdoblju od 1861. do 1869. godine. Različiti izvori potvrđuju da je bio najuspješniji namjesnik (guverner) u Bosni u tanzimatskome razdoblju. Njegov osobni liječnik Josef Koetschet razdoblje njegova namjesnikovanja nazvao je *sjajnim dobom* bosanske historije. Zanimljivo je da je s Osman-pašom u Sarajevo stigao i Rašid-beg Beograđanin, livanjski mudir (1852. – 1855.) koji će u cijelome razdoblju namjesnikovanja biti njegov osobni tajnik. (Tadić, 2023a, 120)

69 ABiH, AUGKS, br. 370/1861, Dembicki – Giorgiju, 15. 3. 1861.

70 OeStA/HHStA, KAL, br. 146/1861., Dembicki – Giorgiju, 11. 3. 1861.; ABiH, AUGKS, 429/1861, Dembicki – Giorgiju, Livno, 31. 3. 1861.

71 Abdul Medžid (1823. – 1861.) na sultanskome prijestolju naslijedio je 1839. godine svoga oca Mahmuda II.

jakim zaptijskim snagama, upućeni su u sela radi prikupljanja poreza.[72]

Livno je bilo važno središte za trgovinu Bosne i Hercegovine s Dalmacijom i Trstom. Livanjsko tržište bilo je posebno poznato po izvozu neprerađene vune. Sinjski trgovac Ante Buljan[73] kupio je 1861. godine na velikome pazaru na Petrovo 60 000 oka vune za račun tršćanskih trgovaca. Carinarnica u Livnu htjela je naplatiti veću izvoznu carinsku tarifu. Buljanov komisionar Giuseppe Poles, kao austrijski podanik, tražio je zaštitu Konzularne agencije. Dembicki je smatrao da su za štetu odgovorni livanjski mudir i carinik (đumrukčija) Mustaf-aga pa je od Generalnoga konzulata zatražio intervenciju kod valije. U dopisu Dembicki navodi da prijeti velika šteta za trgovce jer je Buljan već dao kaparu od 800 florina kiridžijama za prijevoz vune od Livna do Splita i ugovorio brodski prijevoz vune do Trsta koji je predviđao plaćanje štete za dangubu dok brod čeka utovar.[74]

Dembicki je tijekom 1861. godine poslao Generalnomu konzulatu nekoliko izvješća koja su se odnosila na trgovinu (izvoz i uvoz), cijene stoke i različitih roba, nadnice radnika i valutne tečajeve.[75] U siječnju je izvezeno stoke u vrijednosti 54 249 forinti (volova 410, konja 215, svinja 248) te pšenice, raži, zobi, masla, svježih koža, krzna, voska, vune i vunenih prerađevina u vrijednosti 69 303 forinte. Uvezeno je robe u vrijednosti 154 518 forinti (sol, šećer, riža, ulje, kava, špirit, pamučne prerađevine, manufakturna roba, svila, sapun, lijekovi, začini, papir, staklo, staklena roba, rum, vino, stipsa i druga razna roba). U srpnju 1861. cijena govedine i bravetine za jednu oku bila je 2 pijastera, pšenice 1 pijaster, ječma 32 pare, šećera 9 pijastera, meda 6 pijastera, masla 10 pijastera, riže 6 pijastera, kruha 2 pijastera, kave 10 pijastera, rakije 4 pijastera. Nadnica zidara bila je 8-15 pijastera, stolara 10-16 pijastera, tesara 12-17 pijastera i nadničara 4-6 pijastera. Na livanjskoj tržnici austrijski dukat mijenjan je za 50-56 pijastera, suverendor (šovran) vrijedio je 3 dukata ili 152-162 pijastera, srebreni talir 24 pijastera, cvanciger 4 pijastera.

U dopisu od 29. srpnja 1861. Dembicki je molio Generalni konzulat da u Konzularnu agenciju u Livnu rasporedi jednoga dočasnika zbog velikoga opsega poslova. Kao razloge naveo je: velik broj austrijskih podanika, velik trgovački promet i postojanje glavne carinarnice, dvostruka istodobna korespondencija s livanjskim mudirom i travničkim kajmakakom, izvješća koja priprema i šalje u Sarajevo, Zadar i Zagreb te brojni stranci koji preko Livna putuju u unutrašnjost Bosne i traže usluge Agencije. Dembicki konstatira da Konzularna agencija u Livnu obavlja znatno više poslova nego agencije u Banjoj Luci i Tuzli,[76] a ima samo jednoga službenika. Bio je to Leopold Körnig.[77]

Obavljajući inspekciju utvrđenih mjesta u Bosni potkraj kolovoza 1861., u Livnu su boravili inženjerski časnici Bedrok-beg i Tarik-efendija. U livanjskome kraju prijetila je glad zbog slabe žetve i velikoga izdvajanja namirnica za potrebe vojske.[78]

U Beču je 28. rujna 1860. umro fra Marijan Šunjić (1798. – 1850.), apostolski vikar u Bosni i naslovni biskup panadenski (1855. – 1860.). Starješinstvo Provincije poslalo je, prema do tada ustaljenu običaju, Svetoj Stolici prijedlog kandidata za apostolskoga vikara. Kako ovaj put nisu svi bili suglasni oko predloženih kandidata, Sveta je Stolica, uz snažno lobiranje austrijske diplomacije,[79] odlučila ne prihvatiti prijedloge iz

72 ABiH, AUGKS, br. 827/1861, Dembicki – Giorgiju, Livno, 13. 7.1861. (Šljivo, 2016b, 68-69)

73 Ante Buljan bio je autonomaški načelnik grada Sinja (*Narodni list – Prilog*, Zadar, br. 53, 20. 8. 1862.)

74 *Oslobođenje*, Sarajevo, 19. 5. 1964., str. 9.

75 ABiH, AUGKS, br. 201, Livno, 1. 1. 1861.; 1. 2. 1861.; br. 324, 1. 3. 1861.; br. 831, 1. 7. 1861., br. 1097, 2. 10. 1861., br. 1862.

76 Konzularna agencija iz Tuzle premještena je 1865. godine u Brčko, a Konzularna agencija u Banjoj Luci privremeno je, od 1862. do 1865. godine, premještena u Bihać. (Agstner, 39-40)

77 ABiH, AUGKS, br. 841/1861., Dembicki – Giorgiju, Livno, 29. 7. 1861.

78 Šljivo, 2016b, 92.

79 I ovaj događaj bio je znakovita potvrda vrlo kompliciranih odnosa Austrije i bosanskih franjevaca. Provođenje

Provincije i za apostolskoga vikara bosanskoga i naslovnoga biskupa sionskoga imenovala je 24. ožujka 1861. fra Sebastijana Frankovića (1800. – 1864.), člana Dubrovačke franjevačke provincije. U povijesti Apostolskoga vikarijata prvi se put dogodilo da je za biskupa imenovana osoba izvan Bosne. Ta odluka izazvala je veliko nezadovoljstvo kod većine bosanskih franjevaca. Osjetit će se to i prilikom dolaska biskupa Frankovića u Bosnu radi preuzimanja dužnosti. O tome je Dembicki opširno izvijestio generalnoga konzula Giorgija u pismu od 10. studenoga 1861., a Giorgi austrijskoga ministra vanjskih poslova Rechberg-Rothenlöwenu. Dembicki navodi da je Frankovićev dolazak iz Sinja u Livno pravodobno najavljen za 28. listopada i da je molio fra Lovru Vucića (1812. – 1868.), livanjskoga župnika i gvardijana, da se temeljito pripreme za doček. Predložio mu je da njih dvojica odjašu do Prologa i ondje dočekaju biskupa Frankovića i njegovu pratnju. Vucić nije prihvatio prijedlog Dembickog, navodeći kao izgovor da biskup neće doći zbog nepogodnih vremenski prilika. Biskup Franković je sa svojim tajnikom ipak došao u livanjski kraj kako je i bilo najavljeno, a da ga nitko nije dočekao. Skromno i neprilično ugošćen je u samostanu na Gorici (*svega je manjkalo*). Kako bi izbrisao nepovoljne dojmove neprilična dočeka, Dembicki je organizirao 4. studenog 1861. *gala večeru kako bi se proslavio biskupov dolazak u Bosnu*. Dembicki svoje izvješće nastavlja ovim riječima: *Praćen počasnom stražom od šest zaptija i smješten u jednoj kočiji koja je upravo u tu svrhu za njega načinjena,*[80] *dočekao sam njegovu biskupsku ekselenciju u svečanoj uniformi ispred zgrade Konzularne agencije. Dočeku su nazočili svećenici iz livanjskog kraja i brojni dužnosnici. Poslije večere biskup je posjetio mudira Džemal-bega i podijelio pozamašan novčani iznos siromašnim građanima koji su se okupili oko mudirova Konaka. Livnjaci svih vjeroispovijesti, puni strahopoštovanja, srdačno su klicali biskupu Frankoviću.* Prilikom odlaska i ispraćaja biskupa (7. studenoga) svećenstvo se opet nije iskazalo. Brojni carski i turski podanici na konjima su pratili biskupa sve do Stržanja (Šujice). I mudir Džemal-beg pratio je biskupa jedan sat.[81]

Da Dembicki nije pretjerao opisujući kako su franjevci iz samostana na Gorici primili biskupa Frankovića, potvrđuje pismo fra Lovre Karaule upućeno generalnomu konzulu Giorgiju. Karaula osuđuje grube i sramotne pogreške goričkoga redovništva te, između ostaloga, navodi *da nije mogao ništa drugo učiniti nego sudjelovati u zajedničkom i javnom gnušanju dobrih katolika i građana*.[82]

Giorgi je 15. studenoga 1861. obavijestio Bernharda Rechberg-Rothenlöwena (1809. – 1899.), austrijskoga ministra vanjskih poslova, o događajima vezanim za doček i boravak biskupa Frankovića u Livnu. Uz svoje izvješće dostavio je i dopise Dembickog o ovome događaju. Giorgi spominje svoje političko izvješće od 20. travnja 1861. u kome je već tada izrazio bojazan da će se biskup Franković susresti s brojnim poteškoćama (*trnoviti put*) u svome djelovanju. Za probleme u Provinciji Giorgi optužuje pok. fra Filipa Pašalića[83] i fra Antu Vladića, aktualnoga provincijala. Na kraju izvješća Giorgi ističe brojne pohvale za savjestan i požrtvovan rad Dembickog i moli ministra da ga predloži za dobivanje nekoga priznanja.[84]

Bachova apsolutizma i germanizacije u Hrvatskoj imalo je vrlo negativan odjek među bosanskim franjevcima. Od ranije poznatim frankofilski orijentiranim franjevcima priključili su se novi, koji su gubili vjeru u krajnje namjere austrijske politike. Svoj epilog ti nesporazumi dobit će uspostavom redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine.

80 Biskup Franković se zbog velike tjelesne težine teško kretao.

81 Gavranović, 1956, 269-270.

82 OeStA/HHStA, Fra Lovro Karaula generalnom konzulu Giorgiju, Ljubunčić, 9. 11. 1861. (Gavranović, 1956, 271)

83 Fra Filip Pašalić (Priluka, Livno, 1806. – Carigrad, 1861.) jedan je od najistaknutijih franjevaca Bosne Srebrene u 19. stoljeću. (Kursar, 2011, 393-402; Vrgoč, 2003, 216-219)

84 *Ponašanje konzularnog agenta u Livnu, von Dembickog, u ovoj prilici bilo je za najveću pohvalu. Kao i u svakoj prilici pokazao je dokaze neumorne revnosti i spremnosti na žrtvu za službu s puno finog takta u kontaktima.* (Giorgi – Rechbergu, Sarajevo, 15. 11. 1861., Gavranović, 1956, 273) Dembicki je početkom 1862. primio odličje

Giorgi 19. studenoga 1861. upućuje pismo Dembickom u kojemu ga osobno pohvaljuje za uzoran rad, izvrsne političke analize i velik doprinos za zatvaranje slučaja biskupa Frankovića.[85] Ministarstvo vanjskih poslova u odgovoru (1. prosinca 1861.) Giorgiju naglasilo je da je sa žaljenjem primilo informaciju o neprijateljskom dočeku apostolskoga vikara od dijela njemu podređena svećenstva i valije Osman-paše. S druge strane Ministarstvo je pohvalilo hvalevrijednu revnost Dembickog.[86]

Problemi za biskupa Frankovića nisu prestajali. Mudir Džemal-beg obavijestio je Dembickog da je od travničkoga kajmakama dobio obavijest da je valiji Osman-paši stigao telegram od Visoke porte u kojemu piše *da Franković ne može nastaviti put u svojstvu bosanskog biskupa, da ga se smatra običnim austrijskim podanikom i stoga mu ne treba iskazivati bilo kakve počasti.*[87] Giorgi je o svemu obavijestio ministra Rechberg-Rothenlöwena, a on je zatražio intervenciju austrijskoga internuncija u Carigradu Antona Prokescha. Prokesch je nakon razgovora s velikim vezirom Ali-pašom doznao da je riječ o njegovoj odluci. Veliki vezir gledao je na imenovanje Frankovića za bosanskoga biskupa kao načelno pitanje u koje su uključeni tadašnje međunarodno običajno pravo, dostojanstvo i interesi Visoke porte. Osmansko Carstvo pitanje imenovanja biskupa u svojim pokrajinama tretira kao pravo suverene države da se umiješa u taj proces, kao što se to pravo priznaje svim europskim silama. Porta ovo pravo smatra formalnošću pa će brzojavni nalog za biskupa Frankovića biti opozvan i on će moći nesmetano moći obavljati dužnost apostolskoga vikara u Bosni.[88]

Dembicki je u dopisima (6. siječnja, 20. siječnja i 26. siječnja 1862.) obavijestio Generalni konzulat o svojim susretima i razgovorima s travničkim kajmakamom Ahmed-begom i livanjskim mudirom Džemal-begom. Razgovaralo se o čestim upadima razbojničkih skupina iz Dalmacije u sela na području Bosanskoga Grahova (Mračaj, Tiškovac, Stožišta i Uništa). Zbog toga je Džemal-beg naredio veću kontrolu graničnoga područja i strožu kontrolu putnih isprava. Dembicki je smatrao da te mjere nisu potrebne i da zaptije zlostavljaju austrijske podanike. Austrijske vlasti povest će istragu, ali osmanske vlasti moraju prije toga za svoje tvrdnje ponuditi dokaze.[89] Za vrijeme boravka u Livnu kajmakam Ahmed-beg organizirao je 26. siječnja 1862., u mudirovu konaku, veliki skup na koji je pozvano katoličko i pravoslavno svećenstvo te iz svakoga sela livanjskoga kadiluka (Livno, Duvno, Glamoč i Kupres) po dva predstavnika. Ahmed-beg ih je pokušao pridobiti za podršku ejaletskoj vladi obećavši pravedno suđenje i olakšanja u plaćanju desetine i poreza. Fra Lovro Karaula potužio se na razne teškoće kojima je izložen katolički puk i predao Ahmed-begu memorandum u kojemu je svoje navode dodatno obrazložio. Poslije sastanka Ahmed-beg je obišao franjevački samostan i crkvu na Gorici, gdje je gradnja i dalje trajala. Tom prilikom kajmakam je obećao da će sultanu i Visokoj porti predložiti da novčano potpomognu ovu gradnju.[90]

Polovicom ožujka 1862. generalni konzul Giorgi neočekivano je podnio zahtjev za umirovljenje.[91] Beč je tu dužnost najprije ponudio potpukovniku Rudolphu Borowitzkom,[92] generalnomu konzulu u Beogradu, koji je nije mogao prihvatiti zbog

Velikoga križa viteškoga reda pape Pija IX. (ustanovljeno 1847. godine). Car Franjo Josip I. suglasio se da Dembicki može biti nositelj stranoga odličja (*Das Vaterland*, br. 124, Wien, 29. 5. 1862.).

85 OeStA/HHStA GKS, br. 1100, Giorgi – Dembickom, Sarajevo, 19. 11. 1861.

86 Zaplata, 1935, 126.

87 OeStA/HHStA, KAL, br. 27 präs., Dembicki – Giorgiju, Livno, 11. 11. 1861., u: Gavranović, 1956, 271-272.

88 Internuncij Anton Prokesch-Osten (1795. – 1876.) ministru Rechberg-Rothenlöwenu. (Gavranović, 1956, 275-276)

89 ABiH, AUGKS, br. 33/1862. i 224/1862., Dembicki – Giorgiju, Livno, 6. 1. i 20. 1. 1862. (prema: Šljivo, 2016b, 137)

90 ABiH, AUGKS, br. 88/1862., Dembicki – Giorgiju, Livno, 26. 1. 1862.

91 *Tagespost*, br. 63, Graz, 16. 3. 1862.

92 Prije imenovanja Borowitzke za generalnoga konzula u Beogradu Giorgi je kratko bio privremeni upravitelj toga konzulata nakon iznenadne smjene dotadašnjega konzula Teodora Radosavljevića. (Deusch, 2017, 552)

obiteljskih razloga. Početkom travnja 1862. imenovan je kao upravitelj Generalnoga konzulata Stjepan Jovanović, potpukovnik u Brodskoj graničnoj pješačkoj pukovniji.[93] Jovanović je odmah na početku mandata dobio instrukcije od austrijskoga Ministarstva vanjskih poslova, gotovo istovjetne onima koje je dobio njegov prethodnik Giorgi. Posebno je istaknuta obveza konzula da pobija glasine da se Austrija premalo brine za kršćane, a napose za katolike i svećenike. Austrija rabi sva sredstva kako bi olakšala položaj bosanskohercegovačkih kršćana, ali prevratničke akcije ne želi pomagati.[94] Jovanović je o glavnim naglascima instrukcije obavijestio austrijski konzulat u Mostaru i sve konzularne agencije.

Dembicki je 12. svibnja 1862. obavijestio Generalni konzulat da je 2000 vojnika iz Travničkoga sandžaka, formiranih u 24 bašibozučke postrojbe, pod zapovjedništvom novoimenovanoga serdara Ibrahim-paše Bušatlije otišlo u Sjenicu jer se predviđalo da je rat sa Srbijom neizbježan.[95] Iz Travničkoga sandžaka odvedeno je oko 200 tovarnih konja za operativne potrebe vojske u Hercegovini. U Livnu je tih dana boravio provincijal bosanskih franjevaca fra Anto Vladić, koji je otputovao u Rim. I iz ovoga kratkog dopisa (desetak redaka) vidljivo je da Dembicki bio izvrsno obaviješten i da je o svakome imalo važnijem događaju obavještavao nadređene.[96] Informacija od 1. srpnja 1862. odnosila se na pojačanje od 10 vojnika topničkoj posadi u Livnu (ukupno 20 vojnika) i tvrđavi u Glamoču od 6 vojnika. Na cijelome konzularnom području trenutačno nije bilo drugih redovitih postrojbi.[97]

Jovanović je odmah poslije preuzimanja dužnosti najavio ministru Rechbergu da će se uputiti na obilazak Bosne i Hercegovine. U planu putovanja bio mu je i dolazak u Livno. U Livnu je planirao obaviti kontrolu rada Konzularne agencije i upoznati se s problematikom neriješenih sporova koji su se odnosili na ugovore o zakupu između austrijskih podanika s područja preture Sinj i osmanskih zemljoposjednika iz livanjskoga mudirata. Jovanović je u Livnu boravio sredinom srpnja 1862. godine. O tome sadržajnom posjetu podnio je ministru Rechbergu izvješće nakon povratka u Sarajevo. Nakon inspekcijske kontrole rada Konzularnoga ureda Jovanović je razgledao grad i zaključio da oronula stara tvrđava s vojnoga aspekta ne izaziva respekt. Za samostansku crkvu na Gorici naveo je da je predimenzionirana i da će biti potrebno još nekoliko godina i dosta sredstava kako bi bila dovršena. Pravoslavna crkva znatno je manja, ali je prilično dobro građena i lijepo se održava. U razgovoru s franjevcima nije stekao dojam da su previše zainteresirani za školstvo. Glasovi o pobunama kršćana pokazuju se

---

93 *Grazer Zeitung*, br. 85, Graz, 13. 4. 1862. Stjepan Jovanović (1828. – 1885.) bio je u ulozi upravitelja Generalnoga konzulata u Sarajevu sve do 21. listopada 1865., kada je službeno potvrđen za generalnoga konzula. (Agstner, 2018, 41) Vojnički je karijerno napredovao do čina feldmaršala. S feldmaršalom Josipom Filipovićem predvodio je austrougarske postrojbe pri okupaciji Bosne i Hercegovine. O Stjepanu Jovanoviću vidi više u: Krpić, 2024, 123-159.

94 *Politische Instruktion für des Leiter des k. k. General Consultas in Sarajevo, Oberstleutnant Stefan Jovanović, Wien, 1.4.1862*. (Zaplata 1937, 144)

95 Prijetnja rata sa Srbijom bila je aktualna i u vrijeme petrovskoga sajma u Livnu. Travnički kajmakam Ahmed-beg žurno je 26. lipnja 1862. otputovao u Travnik gdje su se okupljale postrojbe za upućivanje na granicu sa Srbijom. Zbog napete situacije na petrovskome sajmu u Livnu bilo je vrlo malo prometa (*Il Nazionale*, br. 38, Zadar, 9. 7. 1862.). Rat sa Srbijom izbjegnut je, a u Livnu su se žestoko potukli pravoslavci i katolici. Na drugi dan katoličkoga blagdana Duhova (10. lipnja 1862.) dogodio se u Livnu *sasvim grdoban slučaj. Oko jedne stotine pravoslavnih i jedno pedeset katolikah zavade se medju sobom bez ikakva uzroka, i nije bilo psovke, koje jedni drugim govorili nisu, tada se prihvate za kamenje i više ih ostane glave razbijene i ljedjah krivih: bilo bi ih mrtvih s obe strane, da ne bude kajmakam poslao svoje vojnike, da ih razćeraju.* (*Pozor*, br. 151, Zagreb, 3. 7. 1862.)

96 OeStA/HHStA, KAL br. 266, Dembicki – Jovanoviću, 12. 5. 1862.

97 Ovaj izvještaj u istovjetnome tekstu upućen je carsko-kraljevskomu Glavnom zapovjedništvu u Zagrebu, dalmatinskomu namjesniku u Zadru barunu Lazaru Mamuli i Generalnomu konzulatu u Sarajevu (OeStA/HHStA, KAL, br. 320, 321 i 322/1862., Livno, 1. 6. 1862.). Sličan izvještaj podnesen je i 30. studenoga 1862. na iste adrese, s tom razlikom što se precizira da je broj vojnika u topničkoj posadi u Glamoču deset. (OeStA/HHStA, KAL, br. 767, 768 i 769/1862., Livno, 30. 11. 1862.)

potpuno neutemeljenim. Postojanje pljačkaških bandi također je izmišljotina. Poneki putnik bude napadnut, ali nema većega remećenja sigurnosti. Za intenzivni trgovački promet koji se odvija između Splita i Sarajeva preko Livna najveći je problem dionica Prolog – Bili Brig, koja je u užasnu stanju. Jovanović piše da će zamoliti valiju Osman-pašu da iskoristi svoj utjecaj kod Visoke porte ne bi li se ta cesta što prije osposobila za normalan promet. Jovanović ovaj dio izvješća zaključuje iznošenjem ideje o izgradnji željezničke pruge Split – Sinj – Aržano – Livno i dalje prema Sarajevu. Ta željeznička pruga bila bi od neprocjenjive važnosti za razvoj ove zemlje i naroda koji u njoj živi.[98]

Uspostavljanje granične crte između Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, koja je presijecala stoljećima životno povezan livanjski i cetinski kraj, postat će izvorom brojnih problema (granični incidenti, sanitarni kordon, trgovački promet i carine, imovinski sporovi, prijelaz granice i putne isprave, migracije i pitanje državljanstva). Sa svim tim problemima suočavala se Konzularna agencija (vicekonzulat) u Livnu za cijeloga svog postojanja. Upravo su brojni imovinskopravni sporovi bili razlog što je Jovanović s Dembickim posjetio Trnovu Poljanu, lokalitet na samoj granici (tada i danas). Osmanski su zemljoposjednici svoje posjede davali u zakup težacima iz Obrovca i Glavica (Sinj).[99] Nakon obilaska Trnove Poljane Jovanović zaključuje: Zakupnici (obrađivači zemlje) dugotrajnim su naporom uspjeli obraditi nekoliko izoliranih dijelova posjeda i samo su najpovoljniji i stalno zajamčeni uvjeti zakupa mogli ohrabriti te ljude da se usude pokušati obraditi tlo u takvoj kamenoj divljini. U takvim okolnostima svakako je najsvetija dužnost zaštititi zakupnike protiv represivnih i gotovo neprihvatljivih zahtjeva koji su im sada stavljeni zbog prijenosa vlasništva. Zbog toga sam i ja mišljenja da treba svim snagama zadržati tamošnje stanje i svim zahtjevima turskih podanika energično se suprotstaviti zadržavajući *status quo*.[100]

Zaptijske postrojbe pod zapovjedništvom zaptijskoga kapetana Mehmed-age pretražile su potkraj svibnja i početkom lipnja 1862. teren na području Glamoča (Pribelja, Čardak)

98 Ideja o izgradnji željezničke pruge Split – Livno i dalje prema Sarajevu, te pruge Livno – Mostar – Trebinje – Dubrovnik prvi je put spomenuta 1846. godine u kulturno-gospodarskome časopisu *La Dalmazia* (Zadar, br. 29), u članku naslovljenome *Strada ferrata in Dalmazia* (Željezna cesta u Dalmaciji). Splitska Trgovačka komora aktualizirala je tu ideju šezdesetih godina 19. stoljeća (*Il Nazionale* Zadar, br. 16, 23. 4. 1862. i br. 17, 26. 4. 1862.; *Narodne novine*, br. 125, Zagreb, 27. 11. 1862.). Zajedničko Ministarsko vijeće Austro-Ugarske Monarhije raspravljalo je na dvije sjednice (9. i 12. veljače 1869.) o izgradnji *Dalmatinske željeznice* koja bi povezivala Split i Livno. (Österreichishe Akademie der Wissenschaften, *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867.*, https://mrp.oeaw.ac.at/pages/show.html?document=MRP-2-0-01-1-18690209-P-0034.xml&searchexpr=Livno; pristupljeno 15. III. 2025.) Ova ideja, nikad ostvarena, bila je živa sve do pedesetih godina 20. stoljeća.

99 Geneza jednoga takva imovinskopravnog spora poznata je zahvaljujući sačuvanim dokumentima. U Konzularnoj agenciji u Livnu ovjeren je 6. lipnja 1853. ugovor o zakupu Trnove Poljane između zemljoposjednika Muhamed-bega Huseinbegovića, iz Kupresa, i Pile Jadrijevića, Stipe Poljaka, Jandre Gutića, Šime Đonlića i Miška Bilobrka, kao zakupnika, iz Glavica i Obrovca. U članku 2. ugovora navedeno je *da ova pogodba duratiche* ***uvik****, i nechie mochi bitt poganorena, pobacana ili pod drugu cienu prinessena…* (ABiH, GKS, 6. 6. 1853.) Muhamed-beg Huseinbegović prodao je imanje Trnova Poljana 1857. godine Niki Jurkiću, livanjskomu trgovcu, za cijenu od 32 400 pijastera. (Ursinus, 2025, 19-20) Nakon donošenja Saferske naredbe (1859.) Jurkić, nezadovoljan visinom zakupnine, tražio je intervenciju Konzularne agencije u Livnu jer su zakupnici bili austrijski državljani. Dembicki je prihvatio posredovanje pa je 1861. godine molio sinjske vlasti (Preturu) da obavijesti zakupnike Trnove Poljane da Jurkić umjesto zakupnine (kirije) traži da mu obrađivači plaćaju trećinu od prihoda sa zemlje i polovinu od sijena. Iz ovoga slučaja nastat će spor koji će se rješavati dvadeset godina i u koji će biti umiješani: livanjski mudirat, travnički kajmakami, bosanski valija, Visoka porta, Konzularna agencija u Livnu, Generalni konzulat u Sarajevu, Internuncijatura u Carigradu, ministarstva vanjski poslova Osmanskoga Carstva i Habsburške Monarhije. Spor su nakon okupacije 1882. i 1883. godine rješavali: Kotarski red u Livnu, Okružna oblast u Travniku, Zemaljska vlada u Sarajevu i Zajedničko ministarstvo financija. Je li riječ o privatnopravnome sporu ili agrarnome sporu, bilo je pitanje koje je tako dugo tražilo odgovor. Na kraju je odlučeno u korist Jurkića. (Kasumović, 2024, 391-394)

100 Gavranović, 1956, 286-290.

i Grahova u potrazi za pljačkaškim skupinama koje su se pojavile početkom proljeća. Akcija je trajala desetak dana, ali, kako je javio Dembicki generalnomu konzulatu, bez ikakva uspjeha.[101]

Različit porezni tretman austrijskih podanika, koji su u najvećemu broju doselili iz pograničnih kotareva Sinj i Imotski, bio je stalan izvor nesporazuma između lokalnih osmanskih vlasti i Konzularne agencije u Livnu. U razdoblju od 1857. do 1861. godine na područje Konzularne agencije u Livnu doselilo je sto obitelji, najvećim dijelom iz Dalmacije. Podatci za livanjski kraj fluktuirajući su jer mnogi, kako je to kasnije izjavio austrijski generalni konzul Teodorović, traže državljanstvo *prema aktualnoj prednosti odnosno situaciji.*[102] Dembicki je opisao Livno kao mjesto *gdje najviše carskih podanika živi, koji ponekad odlaze, da se iz tjedna u tjedan ovdje nalazi 500 Austrijanaca, tako da stalno ima slučajeva da treba rješavati nesuglasice između njih i osmanskih podanika.*[103] Osmanske vlasti nisu pravile razliku pri oporezivanju svojih i austrijskih podanika. Sve veći pritisak vlasti na bosanskohercegovačke težake pri naplati poreza dao je povoda useljenicima iz Dalmacije pribaviti austrijske putovnice i tako se koristiti konzularnom zaštitom od samovolje i korumpiranosti osmanskih službenika. Sam Osman Mazhar-paša namjeravao je zabraniti zemljoposjednicima uzimanje austrijskih podanika kao zakupnika.

Nekolicinu austrijskih podanika na području Uskoplja obvezao je mjerodavni mudirat na plaćanje različitih poreza, što su oni odbili. Dembicki se umiješao u spor dokazujući da osmanske vlasti ne mogu tražiti naplatu poreza od austrijskih državljana.[104] Sličan slučaj dogodio se i na području Grahova (Mračaj, Tiskovac i Stožišta). Osmanske vlasti optuživale su Dembickog da huška austrijske podanike na neposlušnost, odnosno odbijanje plaćanja poreza. Austrijski podanici potvrdili su *da ih je na to uputio konzularni agent u Livnu*. Dembicki je odgovorio travničkomu kajmakamu Ahmed-begu da austrijski podanici nisu razumjeli njegove upute. Naime, nije prijeporno *da su austrijski podanici dužni platiti porez na zemljište, ali je protivno traktatima da austrijski podanici plaćaju osobne i vojne poreze, obveze rada sa zapregom, obavljaju rabotu i druga davanja.* Mudir Džemal-beg je carske podanike tretirao kao turske pa je naredio da se većina nastanjenih Austrijanaca pozove na osmanski sud i preslušava u vezi s njihovim podrijetlom, a onda bi slao pogrešne podatke svojim pretpostavljenim. Generalni konzul Jovanović ne samo da je odobrio ovaj postupak Dembickog nego je još i pridodao: *da bi svaki k.k. konzul ili konzularni agent u Bosni i Hercegovini, koji bi se pokušao dodvoriti osmanskim vlastima, morao prestati obavljati svoju službu.*[105] Jovanović je posebno naglasio da je pozivanje austrijskih državljana bez prethodnoga obavještavanja konzula u suprotnosti s kapitulacijama (čl. 5. Požarevačkoga trgovačkog ugovora iz 1718.).[106] Osmanski su službenici kapitulacije ignorirali kao nešto što su europske sile nametnule i što se protivi državi i vjeri. Livanjski mudir Džemal-beg otvoreno je izjavio *da se on uopće ne obazire na traktate, jer su mu oni nepoznati.*[107]

Osim što je muslimansko stanovništvo otpočetka s nepovjerenjem prihvaćalo konzule, glavni izvori nesporazuma i sukoba domaće vlasti i austrijskih konzularnih ureda nastajali su zbog pitanja državljanstva, dopustivosti i valjanosti svjedočenja kršćana u sudskim postupcima i sudskih postupaka protiv

[101] OeStA/HHStA, KAL, br. 325 (1. 6. 1862.) i br. 354 (9. 6. 1862.)

[102] OeStA/HHStA, Matice (osobni registar) Konzularne agencije, Livno, 1857.

[103] ABiH, AUGKS, br. 840/1862, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 29. 7.1862.

[104] ABiH, AUGKS, br. 11/1862, Dembicki – Jovanoviću, 14. 11. 1862. (Šljivo, 2016b, 200-201)

[105] Rill, 1977, 168.

[106] Budući da je ovaj članak uz doslovnu primjenu u praksi pružao nepotpun odgovor i k tomu stajao u neskladu s koncesijama danim drugim europskim silama, postao je glavnim uzrokom mnogobrojnih prijepora. Valija Topal Osman-paša žalio se da se konzuli u pregovorima previše pozivaju na kapitulacije koje su, po njegovu mišljenju, bile refleksija izgubljenih bitaka. (Herkalović, 1906, 27)

[107] ABiH, AUGKS, br. 841/1862, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 30. 7. 1862.

austrijskih građana pred lokalnim sudovima. Ta će se pitanja iz lokalne politike preseliti u područje „visoke politike". Ponekad su i bizarni slučajevi znali prouzročiti oštru razmjenu diplomatskih nota.[108] Na temelju jedne povjerljive poruke osmanskoga Ministarstva vanjskih poslova, od 24. listopada 1862., veleposlanik Osmanskoga Carstva u Beču Aleksandros Kalimaki-paša (1855. – 1865.) neoprezno je pokrenuo jednu diplomatsku akciju koja će duže vrijeme opterećivati odnose dviju država. U toj poruci oštro se optužuju austrijski konzularni službenici u Bosni i Hercegovini, a posebno su izdvojeni generalni konzul Jovanović i konzularni agent Dembicki.[109] Bečko Ministarstvo inozemnih poslova energično je odbacilo ove optužbe poklanjajući punu vjeru u ispravnost postupaka svojih konzularnih predstavnika. Na poticaj austrijskoga internuncija Prokescha obje strane pokrenule su istraživanje spornih slučajeva. Istraživanjem se utvrdilo da je prostor oko Livna bio najčešće poprište velikoga broja nesuglasica. U najvećemu broju slučajeva bila je riječ o sukobima Dembickog s livanjskim mudirom Džemal-begom i travničkim kajmakom Ahmed-begom. Austrijska strana ocjenjivala je da su Ahmed-beg i Džemal-beg predvodnici jedne prema kršćanima duboko neprijateljske upravne prakse. Dembicki je smatrao da je Džemal-beg inkarnacija staroazijske okrutnosti. Kada je ubijen jedan austrijski podanik, mudir nije skrivao svoj stav rekavši: *Šteta što nije ubijeno dvadeset kaura*.[110] Valija Osman-paša dobio je iz Carigrada uputu da se *zlo iskorijeni* ako se utvrdi da je krivnja na osmanskoj strani. Diplomacija je ovaj slučaj privremeno i površno riješila, što će pokazati kasniji tijek događaja.

Dembicki je i tijekom 1862. godine obavještavao Generalni konzulat u Sarajevu o visini nadnica za pojedina zanimanja i o valutnome tečaju. Uz mala odstupanja nadnice su u 1862. godine iznosile: zidara 8-12 pijastera, tesara 11-13 pijastera, stolara 12-15 pijastera i nadničara 4-6 pijastera.[111] Pri naplaćivanju carine službenici su obračunavali austrijski dukat po tečaju od 51 pijaster i 20 para i srebreni cvanciger po 3 pijastera i 20 para. Na livanjskoj tržnici tečaj je bio drukčiji: austrijski dukat 58 pijastera, cvanciger 4 pijastera, suverendor 170 pijastera, talir 20 pijastera.[112]

Rad Konzularne agencije 1863. – 1864. godine

Wiener Zeitung, bečke novine koje je kontrolirala austrijska vlada, objavile su 28. siječnja 1863. članak naslovljen *Kršćani u Turskoj i austrijski konzularni uredi.* Sadržaj članka upućuje na to da je vjerojatno pisan po narudžbi Ministarstva vanjskih poslova. U članku se optužuju novine *Pozor* (Zagreb) *i Il Nazionale* (Zadar) za objavljivanje članka od dopisnika iz Bosne i Hercegovine u kojima se ne zazire od širenja slavenske propagande objavljivanjem pristranih, a ponekad i potpuno neistinitih izvješća. U tim člancima optužuju se i austrijski konzularni uredi da ne reagiraju na svakodnevno ugnjetavanje i maltretiranje

[108] Posrijedi je bio spor oko navodne krađe jedne kobile vlasnika iz Bitelića (Sinj) i optuženoga osmanskog podanika iz Livna, koji se vodio pred bosanskim sudskim tijelima gotovo dvije godine.

[109] Britanski veleposlanik u Osmanskome Carstvu Henry Bulwer (1858. – 1865.) upozorio je početkom 1862. godine austrijskoga internuncija Prokescha na turske pritužbe u vezi s neprijateljskim djelovanjem austrijskih konzularnih predstavnika. Prokesch je priznao da se simpatiziranje austrijskoga slavenskog pučanstva prema njihovim sunarodnjacima u Osmanskome Carstvu ne može nijekati i da ovaj osjećaj dijele i pojedini austrijski službenici slavenskoga podrijetla, koji ponekad ne mogu zatomiti svoje osobno mišljenje. (Rill, 1977, 155) Internunciju Prokeschu itekako je bilo poznato da je Velika Britanija u tome razdoblju bila najveći pobornik i zaštitnik osmanskih interesa. Zanimljivo je da je početkom šezdesetih godina, nakon ruske diplomatske inicijative kojom se zahtijevalo razotkrivanje pravoga stanja kršćanskoga pučanstva u Osmanskome Carstvu, Bulwer naredio britanskim konzulima da u svojim izvješćima osmansku vlast prikazuju u što povoljnijemu svjetlu. (Hadžiomerović, 1989, 20)

[110] OeStA/HHStA, KAL, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 28. 1. 1863.

[111] ABiH, AUGKS, br. 257, Livno, 1. 3. 1862. i br. 995, Livno, 1. 10. 1862.

[112] ABiH, AUGKS, br. 454, Livno, 1. 5. 1862.

pa i zlodjela koja se čine prema kršćanima.[113] *Wiener Zeitung* navodi da postoje brojni slučajevi intervencija kod osmanskih vlasti u korist kršćana i da je Visoka porta često bila spremna uzeti u obzir utemeljene pritužbe i pružiti odgovarajući pravni lijek. Svoje navode potkrepljuje dopisom iz Livna od 3. siječnja 1863., čiji je autor najvjerojatnije bio Dembicki. U jednome od Livnu susjednih kotara musliman (izv. „Turčin")[114] ubio je mjesnoga kršćanina. Katoličko svećenstvo toga kotara tražilo je procesuiranje ubojice, ali je sud tužbu odbio. Svećenici su se za zaštitu obratili Konzularnoj agenciji u Livnu koja je odmah intervenirala. Visoka je porta naredila da se o svemu sastavi protokolarna izjava koju je moralo potpisati 20 katolika i isto toliko muslimana i pravoslavnih. Mudir je izjavu sastavio tako kao da se kršćani nemaju razloga žaliti na bilo koju vrstu ugnjetavanja i da su tvrdnje konzularnoga agenta potpuno neistinite te da on mora odgovarati za iznesene klevetničke optužbe. Takvu izjavu potpisali su muslimani, a poslije njih katolici i pravoslavni. Ovakvu protokolarnu izjavu nisu prihvatila viša tijela vlasti. Epilog je bio da je zadovoljština dobivena smjenom odgovornoga osmanskog dužnosnika.[115]

U dopisu od 30. siječnja 1863. Dembicki obavještava Generalni konzulat o širenju epidemije goveđe kuge (*rinderpest*) na području Konzularne agencije.[116] Po običaju, lokalne vlasti nisu poduzimale gotovo nikakve mjere.[117] Austrijski konzul Jovanović poslao je više dopisa valiji Osman-paši tražeći od njega da vlasti poduzmu protuepidemijske mjere kako se bolest ne bi prenijela i na susjedne austrijske pokrajine. Ponudio je i stručnu pomoć austrijskih veterinara. Prošlo je više mjeseci, a Osman-paša nije odgovarao na Jovanovićeve dopise. Talijanski konzul Cesare Durando takvo ponašanje Osman-paše opisao je kao *nezamislivu neodgovornost i lijenost*.[118] Kako se stanje pogoršavalo, Jovanovićevim apelima priključili su se i ostali konzuli u Sarajevu. Osman-paša im je odgovorio da će o svemu odlučiti Carigrad. Kada su na kraju iz Austrije stigli jedan veterinar i jedan liječnik, pokrajinske su ih vlasti obmanule tvrdeći da je epidemija zaustavljena. Po savjetu austrijskoga konzula krenuli su pregledati neke štale i već na sat hoda od Sarajeva pronašli su velik broj zaražene stoke.[119] Konzularni ured u Livnu pratio je provođenje naredbe o zabrani izvoza stoke. Na epidemiju goveđe kuge, koja se u livanjskome kraju pojavila u listopadu 1862., reagirale su veterinarske službe u Dalmaciji koje su poduzimale profilaktičke i karantenske mjere.[120]

[113] Generalni konzul Jovanović ocjenjivao je rad Dembickog izvrsnim. Jovanović je u ocjeni rada Dembickog istakao da je djelovao konsekventno i sa željeznom disciplinom. On je *obvezu nedjelovanja kod okrutnih progona raje osjetio bolnom.* (Rill, 1977, 164)

[114] Za bosanskohercegovačko pučanstvo u konzularnim izvješćima rabi se velik broj identitetskih nominacija, a nerijetko se u istome izvješću pojavljuju različite nominacije za iste skupine (Slaveni, Bošnjaci, Bosanci, Hercegovci, muslimani, muhamedanci, Turci, Osmanlije, turski podanici, raja, kršćani/hrišćani, katolici, Latini, Hrvati, pravoslavni, grko-pravoslavni, ortodoksni hrišćani, Grci, Srbi). Tome treba dodati i pogrdne nazive za svaku od nominacija, koje ne susrećemo u izvješćima, ali ih je pučanstvo itekako rabilo. (Radušić, 2011, 131-156)

[115] *Wiener Zeitung*, br. 22, Wien, 28. 1. 1863.

[116] U isto vrijeme epidemija je zahvatila Austriju, Ugarsku, Češku i Hrvatsku. (*Grazer Zeitung*, br. 24, Graz, 30. 1. 1863.)

[117] OeStA/HHStA, KAL, br. 98, Livno, 30. 1. 1863.

[118] *Una tanta indolenza era inconcepibiie*. Izvješće talijanskog konzula u Sarajevu Cesara Duranda, od 28. 9. 1863. (Mitrović, Kreševljaković, 1958, 54-55)

[119] Mitrović, Kreševljaković, 1958, 54-55.

[120] Bečki *Die Presse* (br. 325, 27. 11. 1862.) objavljuje kratku vijest dopisnika iz Dubrovnika: *Na našoj susjednoj granici, osobito prema Livnu, vlada goveđa kuga. Zbog ove bolesti dalmatinske vlasti poduzele su najstrože mjere naredivši da se krupna stoka drži u karanteni 21 dan, a male životinje (ovce i koze) 10 dana.* Zagrebačke *Narodne novine* (br. 238, 19. 10. 1863.) u članku *Glasi iz Bosne* pišu: *Marvinska kuga na toliko je biesnila amo, da po gdiekojih miestih gdie je bilo 105 goveda ostalo živih 25, a gdie 25 tu ih ostalo težko 5 ili troje. Prežalostno je ovo za siromake, kojih su dieca o mlieku jedne ili dvijuh kravicah živila, pak sad ni njih neimaju.* Fra Lovro Karaula, dok je bio župnik u Ljubunčiću, ostavio je zapis o goveđoj kugi*: God. 1864. poplavih Bosnu i Hercegovinu nemila bolest, od naroda običajno prozvana krepa govegja, koja u ovoj župi ljubunčićkoj tako je bisnila, da u samome Ljubunčiću pokrepalo je više od tri stotine volovah, kravah i junadi… Mnogobrojne lešine ležahu po njivam, po polju, po planinam, koje ni orli merljinaši, ni gavrani, ni psi, ni vuci,*

Početkom 1863. godine smijenjen je Džemal-beg, a novoimenovani livanjski mudir postao je Ibrahim-beg. On je početkom veljače 1863. obavijestio Dembickog da je u Osmanskome Carstvu strogo zabranjen ulazak u zemlju strancima bez uredno izdane putovnice i odobrenja lokalne vlasti (teskere). Pojačana kontrola prelaska granice uvedena je i zbog djelovanja srpskih emisara u Bosni i Hercegovini.[121] Valija Osman-paša ponovno je u listopadu 1863. tražio od mjerodavnih tijela da pojačaju kontrolu dolazaka i odlazaka na graničnim prijelazima, o čemu je generalni konzul Jovanović obavijestio ministra vanjskih poslova Rechberga.[122]

Početkom godine u Bosnu i Hercegovinu došao je Zija-beg, specijalni povjerenik (komesar) Visoke porte. Dolaskom u Sarajevo uputio je proglas cjelokupnomu pučanstvu.[123] Ubrzo nakon dolaska Zija-beg se sukobio s valijom Osman-pašom i njegovim službenicima. Bio je *tvrd i arogantan* pa je nailazio na poteškoće.[124] Muvekkit ga je okarakterizirao kao *podla i uobražena čovjeka i valijina neprijatelja*.[125] Već u lipnju 1863. Porta je odlučila poslati novoga povjerenika Ahmeda Dževdet-pašu.

Dembicki 1. ožujka 1863. obavještava Generalni konzulat o prisilnu odvođenju većega broja zidara, koji su trebali bez ikakve naknade graditi fortifikacijske objekte na granici s Crnom Gorom. Poslije dolaska pred sjedište mudira (Konak) čvrsto su ih vezali konopcima u skupinama od šestorice ili sedmorice. Kada su se zbog toga pobunili, zlostavljali su ih zaptije i rulja (*janhagel*). Stradale su i njihove supruge i majke koje su im htjele pomoći. Ibrahim-beg, mudir, i Ismail-efendija, kadija, koji su bili pod utjecajem Mahmud-bega Bušatlije, člana lokalnoga Medžlisa, dali su mogućnost dovedenim (oko 30) da sami odluče tko će od njih ići na daleka gradilišta. Umiješali su se u taj izbor i zemljoposjednici koji su htjeli sačuvati neke zidare za svoje potrebe. Za vrijeme zlostavljanja zidara Ibrahim-beg, koji je bio na prozoru svoga ureda,[126] poticao je zlostavljače na žešći obračun sa zidarima i njihovim pratiteljima. Na kraju je izabrano 25 zidara koji su 26. veljače 1863. odvedeni u Mostar. Kadija Ismail-efendija koji je, kako se priča, dao sebi za pravo da bude neograničeni lokalni vladar, svojom odlukama prisilio je mještane Žabljaka da isti porez plate dvaput. Ti postupci

nehtijahu samo okusit. Za krepom govedijom udarih prika cerkavica na stoku ovčiju, i koziju, i kroz četiri miseca lipanj, srpanj, kolovoz i rujan smrad iz merljinah bijaše okužio zrak… (*Zapisnik o postanju, o gragji, o dovršenju, o trošku, o prihodu o budućem uzdèržavanju Cèrkvice Gospine u selu Ljubunčiću*, Pro populo: Život i djelo fra Lovre Karaule /1800.-1875./, ur. M. Karaula, Sarajevo, 2000., 288.) Nakon što su austrijske vlasti poslale u Bosni i Hercegovinu dvojicu veterinara i poduzetih stručnih mjera bolest se počela povlačiti. Valija Osman-paša izdao je 26. veljače 1865. naredbu da se proglašava prestanak epidemije koja je trajala 18 mjeseci i da se dopušta izvoz stoke. (Sarinay, Budak, Ağanoğlu, 2009, 321-324, 326-328)

121 ABiH, GKS, br. 225/1863, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 6. 2. 1863. Osmanske vlasti u Bosni pomno su pratile kretanje stranaca i sumnjivih osoba. Tako bihaćki kajmakam Mustafa Muhiddin upozorava 24. listopada 1861. vlasti u Sarajevu da je potrebno poduzeti potrebne mjere i pratiti srpskoga popa Karnina (vjerojatno Kalinika?), koji je početkom listopada 1861. boravio u Livnu (*Ihlivne Kasabasi*) i kasnije u Bihaću i popisivao kršćane u defteru, a sve kako bi izazvao nerede između stanovnika. (Sarinay, Budak, Ağanoğlu, 2009, 69)

122 Šljivo, 2016b, 339.

123 *Čuli ste iz sultanova fermana da moj dolazak u Bosnu neima druge svrhe, nego da se brinem za mir i blagostanje pučanstva, te da izvidim jesu li i koja poboljšanja ovdie od potrebe, pa da ih odmah i zametnem… Čestiti sultan hoće da njegovi podložnici ne podnose mukah i nasiljah i da svi oni dođu do svog prava, koji su preterpili kakvu nepravdu. Čestiti sultan želi, pa je naročito i zapoviedio, da su mu svi podanici bez razlike staleža jednaki što se tiče prava i pravosudja, da im je osiguran život, imutak i poštenje, i da je svakomu slobodno raditi u ratarstvu, obrtnosti i trgovini…Ja ću radi toga, budući da su svi bogati i ubogi, mali i veliki jednaki pred sultanovim zakonom, neosverćuć se na naklonost, prijateljstvo ili neko drugo čuvstvo, bezpristrano se tersiti, da svi oni dobiju zasluženu nagradu, koji se vierno izpunjavali svoje dužnosti, a oni pako da se strogo kazne, koji ju nepriznaše i neučiniše….* (*Narodne novine*, br. 14, Zagreb, 2. 6. 1863.)

124 Skarić, 1985, 236.

125 Muvekkit, 1999, 1114-1115.

126 Dembicki navodi da se ured mudira nalazio *vis à vis* zgrade Konzularne agencije. Ovaj podatak otkriva da je Konzularna agencija i 1863. godine još uvijek bila smještena u kući Jove Todorovića.

mudira i kadije uzrokovali su među kršćanskim pučanstvom obeshrabrenost i potištenost.[127] Generalni konzul Jovanović dopisom od 16. travnja 1863. zatražio je izjašnjenje Dembickog o neuspjelome pokušaju krijumčarenja duhana iz Bosne u Dalmaciju. Službenici livanjske carinarnice spriječili su četvoricu Dalmatinaca u pokušaju krijumčarenja četiri tovara duhana.[128]

Krijumčari su sprovedeni u Livno, gdje su zadržani u pritvoru. Intervenirao je Dembicki i uspio isposlovati njihovo oslobađanje prije nego je stigao odgovor na upit livanjskih carinskih službenika od voditelja carine za Bosnu Ali-bega. Jovanović nalaže Dembickom da o činjeničnome i pravnome supstratu ovoga događaja podnese obrazloženo izvješće.[129] Nažalost, u arhivskome gradivu nije pronađen odgovor Dembickog. Vjerojatno je Dembicki svoje postupanje obrazložio mjerodavnošću konzularnih tijela kada je riječ o prekršajima koje su učinili austrijski državljani. U svim složenijim slučajevima austrijski državljani kao izvršitelji kaznenih djela i prekršaja bili su sprovođeni u Sinj i tamo predavani mjerodavnim tijelima.

U Livnu je 28. lipnja 1863. svečano proslavljena druga obljetnica stupanja na prijestolje sultana Abdul Aziza. Toga dana u pet navrata ispaljivani su počasni plotuni. Navečer je Livno bilo svečano okićeno i osvijetljeno, a Dembicki odjeven u svečanu uniformu čestitao je mudiru.[130] Problemi s granicom na području Livna i Sinja bili su stalni izvor nesporazuma austrijskih i osmanskih vlasti. U travnju 1863. Carska austrijska vlada i Visoka porta dogovorno su imenovali mješovito povjerenstvo. S austrijske strane imenovani su savjetnik u Namjesništvu Dalmacije Seifert i Franjo Plehaček, tumač u austrijskome Generalnom konzulatu, dok su s osmanske strane imenovani Ahmed-beg, travnički kajmakam i vladin službenik Abdulah-efendija. Povjerenstvo se sastalo početkom svibnja u Livnu (nazočan je bio i Dembicki), ali nije uspjelo raspraviti o najvažnijim točkama svoje zadaće zbog toga što izaslanici Visoke porte nisu dobili detaljne naputke.[131]

U zadarskim novinama *Il Nazionale* (br. 64, 12. 8. 1863.) i zagrebačkim *Narodnim novinama* (br. 189, 21. 8. 1863.) objavljeni su članci u kojima se kritiziraju austrijski konzularni uredi u Bosni i Hercegovini, a prvenstveno Konzularna agencija u Livnu zbog uskrate zaštite kršćanima na koju se Austrija obvezala Pariškim ugovorom iz 1856. godine. Tim povodom reagirao je Generalni konzulat u Sarajevu zatraživši od Dembickog očitovanje o svim navodima iznesenim u tim člancima. Dembicki je 31. kolovoza 1863. podnio izvješće konzularnomu kancelaru Stefenelliju.[132] Izvješće je započeo tvrdnjom *da se u više austrijskih novinskih listova koji šire slavenske tendencije,*[133] *poput Il Nazionale, Pozor, Narodne novine, pojavljuju članci o Bosni – posebice o ovom okrugu – koji su djelomice izmišljeni ili su toliko iskrivljeni da se ne mogu dovesti ni u kakvu vezu s činjenicama.*[134] Osporavajući opravdanost kritika iznesenih u spomenutim tiskovinama Dembicki otkriva tko je, *po svoj prilici*, autor članaka: *Svi ti napisi potječu od jednog franjevačkog duhovnika, mlada, neiskusna i sobom obuzeta čovjeka, koji se iz čiste taštine zanosi pišući članke.* Dembicki izvješće završava tvrdnjom *da s uspjehom*

127 OeStA/HHStA, KAL, br. 190, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 1. 3. 1863. Ovo izvješće Dembicki je poslao 6. ožujka 1863. i Lazaru Mamuli (1795. – 1878.), austrijskomu namjesniku za Dalmaciju u Zadru. (Gavranović, 1956, 303-304)

128 Jedan tovar = 100 oka = 128 kg.

129 OeStA/HHStA, KAL, Res br. 36, Jovanović – Dembickom, Sarajevo, 16. 4. 1863.

130 Šljivo, 2016b, 209.

131 *Klagenfurter Zeitung,* br. 124, Klagenfurt, 3. 6. 1863.

132 Josef Stefenelli, kancelar u Generalnome konzulatu, zamjenjivao je u to vrijeme odsutnoga konzula Jovanovića.

133 Iako je potjecao iz poljske plemićke obitelji, Dembicki nije skrivao svoje protuslavensko raspoloženje.

134 Budući da su spomenute novine kritizirale i osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, Osman-paša je pokušao spriječiti njihovo unošenje na bilo koji način. Kako mu to nije uspijevalo, angažirao je tajnu policiju, koja je imala razgranatu mrežu plaćenih doušnika, kako bi pronašao autore tih članaka. (Izvješće talijanskog konzula Duranda od 23. 3. 1866.; Mitrović, Kreševljaković, 1958, 105)

daje sve od sebe da kršćani budu uvažavani od Turaka.[135]

Dembicki 3. listopada 1863. upućuje molbu generalnomu konzulu Jovanoviću za pomoć Nikoli Jurkiću (1811. – 1866.), uglednomu trgovcu i katoličkomu kodžobaši iz Livna. Nikolin sin Mato (1842. – 1890.) izabran je, kao jedan od dvojice katolika iz Bosne i Hercegovine, u gardu (tjelesnu stražu) sultana Abdul Aziza u Carigradu.[136] Zbog toga se izbora Nikola Jurkić našao u velikoj neprilici jer je njegov sin Mato preuzeo upravljanje svim trgovačkim poslovima, dok se Nikola bavio obilaskom svojih imanja koja leže izvan Livna. U slučaju odlaska u Carigrad Nikola ne gubi samo svoga sina, već i poslovođu svojih trgovačkih poslova. Nikolina financijska situacija nije bila sjajna. Zbog nevraćenih dugova austrijskim kreditorima morao je dati u zalog svoja imanja vjerovnicima.[137] Dembicki potvrđuje da dobro poznaje Jurkićeve prilike i moli generalnoga konzula Jovanovića da svojim utjecajem kod valije Osman-paše pomogne Jurkiću.[138] Sačuvani arhivski dokumenti ne otkrivaju epilog ovoga slučaja.[139]

Dembicki je 7. prosinca 1863. izvijestio Generalnoga konzula Jovanovića o tragičnoj pogibiji šestorice drvosječa na visoravni Kruzi iznad Livna. U petak 4. prosinca dvanaestorica drvosječa, pretežno katolika, s 43 tovarna konja, uputila se na visoravan Kruzi iznad Livna (oko 1300 m/nv), kako bi u šumi Gvozd sjekli drva. Toga je dana padala kiša i ništa nije ukazivalo na brzu i dramatičnu promjenu vremenskih prilika. Kada su stigli na visoravan, započeo je padati snijeg nošen orkanskom burom (mećava, vijavica). U golemim prostranstvima Kruga ostali su zatrpani u snijegu ne nalazeći put za povratak.[140] Kako se do idućega dana nisu vratili, poveća skupina građana Livna uputila se u potragu i spašavanje. Uspjeli su ih pronaći, ali je za šestoricu već bilo kasno – umrli su od posljedica smrzavanja.[141] Preživjeli su pretrpjeli teške ozebline pa je bilo upitno i njihovo preživljavanje. Stradao je i velik broj konja.[142]

U Livnu je 19. siječnja 1864., ispred sjedišta mudira, pročitan ferman o dolasku izvanrednoga sultanova komesara Ahmed Dževdet-paše.[143] U nazočnosti većega broja

[135] OeStA/HHStA, KAL, br. 659, Dembicki Stefenelliju, Livno, 31. 8. 1863.

[136] Fra Grga Martić u pismu od 24. rujna 1863. upućenomu Andriji Torkvatu Brliću, hrvatskomu publicisti i političaru, piše: *Car Azis išće iz Bosne 10 mladića od 19-25 godinah, 2 katolika, 2 Pravoslavna, 6 Muslimanah oni će mu biti garda dvorska, ovi će se spremati naskoro- ja od najprve familije – i najprosvešteniјeg od naše vjere hoću da mu spremim – oni će služiti po tri godine u kapetanskom rangu koji će ga i poslije odstupa zadržati; akol koi 6 god. navrši onda ostaće mu i rang i plata do smrti. Ovo je početak za počimati uvoditi jednakost… nije ružna stvar.* (Ivanković, 2015, 592-593) Zagrebačke *Narodne novine* (br. 21, 27. 1. 1864.) otkrivaju da svi izabrani potječu iz uglednih i bogatih obitelji. Mjesečna plaća trebala bi im biti 250 groša, uz to su imali besplatnu prehranu, konja i momka slugu. U slučaju služenja 6 godina imali bi pravo uživati novčanu naknadu od 250 groša do kraja života.

[137] Kasniji događaji potvrdit će da su navedeni razlozi bili potpuno istiniti. Onodobne livanjske vlasti provele su 1873. godine ovrhu dražbom na veliku broju nekretnina (kuće, magaze, dućani, mlinovi) pok. Nike Jurkića zbog duga Aleksandru Kovačeviću (1805. – 1874.), velikomu i bogatom trgovcu iz Trsta. (*Bosna*, br. 376, 8. 9. 1873.)

[138] OeStA/HHStA, KAL, br. 743, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 3. 10. 1863.

[139] Članovi obitelji Jurkić sačuvali su uspomenu na boravak Mate Jurkića u Carigradu i njegovo služenje u tjelesnoj straži sultana Abdul Aziza.

[140] Česte i nagle promjene vremena na visoravni Kruzi Livnjacima su od davnina poznate. Teška životna borba za koricu kruha tjerala je ljude u rizične pothvate. Govorilo se: *Živjeti se ne mora, ali u goru i preko planine se mora*.

[141] U *Maticu umrlih župe Livno (1849. – 1883.*), br. 63 do 67, upisani su: Ivo Grabovac (45 god.), Pero Penjak (42 god.), Jakov Mihaljević (40 god.), Stipe Hrsto (30 god.) i Frano Laštro (25 god.). Šesti stradalnik nije upisan u Maticu umrlih, a iz izvješća doznajemo da se prezivao Mihaljević – Kavaz. Toga dana bilo je još stradalih. U Kovačiću je od smrzavanja stradao tridesetogodišnji Ilija Kujundžija. (*Matica umrlih župe Ljubunčić 1824. – 1865.*, br. 62/ za 1863. godinu.)

[142] OeStA/HHStA, KAL, br. 887, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 7. 12. 1863.; *Narodne novine*, br. 21, 27. 1. 1864.

[143] U novinskim izvješćima i literaturi spominje se kao povjerenik (komesar) i izaslanik. U osmanskim

katoličkih i pravoslavnih trgovaca te muslimana pročitan je ferman na turskome jeziku te istumačen u nekoliko rečenica na bosanskome jeziku.[144] Dembicki svoje izvješće nastavlja iznoseći svoje zapažanje: *Čini se da ovdašnji ugledniji Turci nisu suglasni sa sadržajem fermana jer se, unatoč ponovljenom pozivu od strane ovdašnjeg mudira, na čitanju pojavilo samo njih nekoliko, a od članova livanjskog medžlisa pojavio se samo jedan.*[145] Iz toga, zaključuje Dembicki, još jednom pokazuju da su protivnici svih reformi.[146] Dževdet-paša boravio je u Bosni i Hercegovini od 17. srpnja 1863. do 24. studenoga 1864. i njegova misija ocijenjena je iznimno uspješnom.[147]

Generalni konzul Jovanović obavijestio je 29. siječnja 1864. Dembickog da raspolaže pouzdanim informacijama prema kojim na području Bosne i Hercegovine djeluju emisari (agenti) iz Srbije čiji je zadatak poticati pobunu protiv osmanski vlasti. Planovi su Srbije anektirati područja osmanskih pokrajina koje s njom graniče, a posebno Bosne. Predviđa se i moguća invazija na Bosnu i Hercegovinu.[148] Jovanović nalaže Dembickom da na svome konzularnom području prikuplja informacije o osobama (agentima) koje sudjeluju u tim aktivnostima. Potrebno ih je otkrivati, pomno nadzirati i upozoriti Generalni konzulat o njihovu mogućem putovanju na austrijsko područje.[149]

Početkom 1864. godine pripreme za izgradnju puta Livno – Split (dionica Prolog – Bili Brig preko prijevoja Vaganj) ulazile su u posljednju fazu. Zagrebačke *Narodne novine* (br. 49, 1. 3. 1864.) objavile su članak u kojemu su obrazložene sve prednosti te ceste za trgovinu između Dalmacije i Bosne. Potkrijepljeno je to i podatcima o kretanju trgovine između Splita i Livna u posljednjoj četvrtini 1863. godine. U splitski lazaret stiglo je 4695 konja s 2380 vodiča, koji su donijeli robu (pretežno žito i kože) vrijednu oko 108 000 forinti. Iz Splita je odvezeno robe prema Livnu u vrijednosti od 426 000 forinti (pretežno pamučno predivo, pamučne i vunene rukotvorine, sol te vino, rakija i rum). U Livno su potkraj veljače stigli potpukovnik Tosun-beg i inženjer Husein-efendija, a iz Splita mjernik Backmann. Oni su u pratnji livanjskoga mudira Ali-bega i konzularnoga agenta Dembickog preliminarno trasirali kuda će cesta prolaziti i gdje će se spojiti. Načelno je dogovoreno da će radovi započeti na proljeće 1865. godine. Dužina trase iznosila je oko sedam hvati (cca 13,3 kilometra), a procijenjena vrijednost radova iznosila je 80 000 groša (oko 8000 forinti). Planirano je bilo završiti radove za četiri mjeseca. Kada je trebalo konačno utvrditi točke dodira na graničnoj crti, koja je dijelila Osmansko Carstvo od posjeda Habsburške Monarhije, došlo je do

dokumentima o imenovanju spominje se funkcija mufetiša (*müfettiş*) – inspektora, a sam Dževdet-paša potpisivao se kao poslanik i carski izvjestitelj. Ahmed Cevdet Paşa (1822. – 1895.), pravnik, ministar, povjesničar, jezikoslovac, bio je jedan od najistaknutijih tanzimatskih reformatora Osmanskoga Carstva.

144 Pretpostavljamo da je riječ o proglasu kojim se Dževdet-paša obratio svim stanovnicima Bosne i Hercegovine. U proglasu je navedeno da sultan Abdul Aziz *želi napredak i dobrostanje svih verstah svojih podanikah i da svaka versta njegovih podanika bude pripoznata, jednaka pred sudom, pravdom i zakonima i da bude obranjena sigurnost osobna, poštenje i napredak svakoga.* (Šljivo, 2016b, 249-250)

145 OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 5, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 20. 1. 1864.

146 Pokušaji reformi koje bi donijele jednakost među ljudima nailazili su na protivljenje viših slojeva koji su imali koristi od staroga sustava. U Livnu su na čelu antireformskih snaga bila braća Abdurahman-beg i Muhamed-beg Firdus, sinovi posljednjega livanjskog kapetana Ibrahim-bega II. Firdusa te Ibrahim-beg i Mahmud-beg Bušatlija.

147 Tajnik Dževdet-paše, Albanac i katolik Pasko Vasa-efendija (1825. – 1892.), diplomat i književnik, autor je knjige *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo, 1958.

148 Tadašnja austrijska vanjska politika slijedila je Metternichovu politiku očuvanja cjelovitosti i stabilnosti Osmanskoga Carstva. Često se citira pomalo proročanska izjava Metternichova savjetnika Friedricha Gentza: *Kraj Osmanskog Carstva Habsburška Monarhija mogla bi nadživjeti samo kratko vrijeme.* (Taylor, 1990, 47)

149 OeStA/HHStA, GKS, res. 207, (KAL, br. 108, 16. 2. 1864.), Jovanović Dembickom, Sarajevo, 16. 2. 1864.

nesporazuma.[150] Inženjer Husein-efendija optužio je austrijskoga inženjera Backmanna[151] da je granične točke odredio na štetu Osmanskoga Carstva. Tijekom lipnja i srpnja 1864. na relaciji Sarajevo, Zadar, Livno, Split, Travnik razmijenjeni su brojni dopisi i note. Generalni konzul Jovanović obavijestio je Dembickog da će se tijekom srpnja 1864. definitivno odrediti trasa ceste prema Bilomu Brigu i odrediti spojna točka na granici.[152] Tom prigodom susrest će se predstavnici Namjesništva za Dalmaciju i travnički kajmakam Ahmed-beg. Jovanović je upozorio Dembickog da se njegova prisutnost tomu događaju ograničava na olakšavanje komunikacije između austrijskih i turskih izaslanika koji govore različite jezike.[153] Shvaćajući da nitko ne može točno utvrditi gdje prolazi granična crta, a da postoji veliki obostrani interes za izgradnju puta, postignut je kompromis. On je potvrđen zajedničkim odlaskom travničkoga kajmakama Ahmed-bega i Dembickog u Split, gdje su ih primile vlasti grada Splita.[154] Velika financijska kriza koja je potresala Osmansko Carstvo odgodila je planirani početak radova na ovoj važnoj prometnici. Gradnja ceste prema Bilomu Brigu započet će u proljeće 1866. godine.

Sve do dolaska Austro-Ugarske velike površine Livanjskoga polja u razdoblju od polovice studenoga pa do svibnja bile su potopljene.[155] Zanimljivo je da je prva ideja o djelomičnoj melioraciji Livanjskoga polja došla od travničkoga kajmakama Ahmed-bega. O toj ideji Dembicki je povjerljivo obavijestio generalnoga konzula Jovanovića 30. srpnja 1864. (pov. br. 65). U tom je izvješću Dembicki iznio cijeli plan kao i svoje primjedbe, sa željom da se o tome obavijesti Namjesništvo za Dalmaciju u Zadru. U prvome dijelu izvješća Dembicki daje podatke o geografskim, geološkim i hidrološkim značajkama livanjskoga kraja, a i susjednih područja. Ahmed-beg je s inženjerom kapetanom Husein-efendijom obišao cijelo močvarno područje. Nakon obavljena pregleda terena zaključeno je da bi se projekt isušenja mogao izvesti s kapitalom od 150 000 do 200 000 pijastera. Planirano je da se preko Ševarova blata i Jagmi iskopaju dva poprečna kanala do 25 aršina[156] širine i 4 aršina dubine, koji bi u sebe primili vodu livanjskih rijeka i močvara. Ti bi kanali vodili do prirodnih i građevinskih izrađenih ponora, gdje bi se voda gubila u podzemnim kanalima. Potreban novac za ostvarenje projekta prikupio bi se od dioničkoga društva, čiji bi članovi bili domaći ljudi. Polje bi se razdijelilo na 400 dijelova i na isto toliko dionica, čija bi nominalna vrijednost bila 500 pijastera. Nitko ne bi mogao kupiti više od 20 dionica. Svima koji bi kupili dionice bio bi zajamčen posjed zemljoposjedničkim ispravama (tapijama). Ako ne bi bilo interesa za dionice od domaćih ljudi, kajmakam će ostvarenje ovoga plana zagovarati

[150] Problem međudržavne granice koja je dijelila livanjsko i sinjsko područje u tome je što granica nije bila prirodna (granična crta nije išla najvišim točkama visova planinskoga lanca kako je uobičajeno), nego ugovorna i nastala je na temelju ratova i mirovnih ugovora u 17. i 18. stoljeću (*Linea Grimani i Linea Mocenigo*). Problem je te granice i u tome što se o njoj odlučivalo u središtima okupatorskih imperijalnih sila (Istanbulu, Veneciji i Beču), ne vodeći računa o narodu kojega do tada nije dijelila granica.

[151] Karl Beckmann (1824. – 1897.) bio je djelatnik Državnoga građevnog ureda u Splitu.

[152] Talijanski konzul Durando u svome izvješću od 28. lipnja 1864. napisao je *da bi se takvi sporovi mogli lako riješiti kada različiti interesi koje Austrija i Turska imaju u Bosni ne bi učinili ove dvije sile međusobno osjetljivima i nepovjerljivima u tom pogledu.* (Mitrović, Kreševljaković, 1958, 66)

[153] OeStA/HHStA, GKS, Res. br. 202, Jovanović – Dembickom, Sarajevo, 1. 7. 1864.

[154] U austrijskome državnom arhivu sačuvano je više dokumenata o ovome prijeporu: OeStA/HHStA, Jovanović – Dembickom, GKS, Res. br. 185, 23. 6. 1864. i Res. br. 211, 3. 7. 1864.; Dembicki – Jovanoviću, KAL, Res. br. 47, 27. 6. 1864.; Res. br. 51, 4. 7. 1864. i Res. br. 58, 16. 7. 1864.

[155] Philipp Ballif, građevinski inženjer, prvi bosansko-hercegovački meteorolog i službenik Zemaljske vlade, u svojoj studiji iz 1896. godine naveo je da je čak 240 četvornih kilometara Livanjskoga polja (bez Buška blata) prije melioracije i čišćenja ponora bilo potopljeno. (Ballif, 1896, 40) Stranci koji su u Livno dolazili preko Vagnja u razdoblju potopljenosti polja u svojim putopisima spominju veliko jezero kod Livna.

[156] Aršin je turska mjera za dužinu, a pretvoren u metre iznosi 0,71 metar.

kod pokrajinske vlade i Visoke porte. Dembicki je plan ocijenio dobrim za domaće ljude, ali je iznio bojazan da bi tako velika količina vode poplavila Sinjsko polje kao i druga polja koja natapa Cetina.[157] Ovaj projekt nije realiziran za vrijeme osmanske uprave.[158]

Rad Konzularne agencije 1865. – 1867. godine

Porta je već u Hatihumajunu (Hatt-i humayun) iz 1856. godine, uz ostalo, najavila i reorganizaciju uprave unutar svojih provincija. S tim u vezi sultan je 1864. godine izdao Uredbu o vilajetima koja je, kao eksperiment, uspješno primijenjena u Dunavskome i Bagdadskome vilajetu, a kasnije postupno i u ostalim provincijama Carstva. Prema ovoj Uredbi dotadašnjih 27 ejaleta Osmanskoga Carstva preimenovana su u 27 vilajeta. Vilajetskim ustavnim zakonom iz svibnja 1865. godine određeno je da se dotadašnji ejaleti Bosanski i Hercegovački objedine u jedan jedinstven Bosanski vilajet. Ovaj se vilajet, pri novoj upravnoj podjeli, dijelio na 7 liva (okruga) koje su se u potpunosti podudarale s ranijim sandžacima. Na čelu svake live (sandžaka) nalazio se mutesarif (ranije kajmakam). Live su se dijelili na kaze (kotar, srez) kojima su upravljali kajmakami (ranije mudiri).[159] Jovanović je 4. listopada 1865. uputio cirkularno pismo svim konzularnim agencijama zahtijevajući da sa zanimanjem prate sve promjene koje će se na temelju novoga Vilajetskoga ustavnog zakona dogoditi u političkoj, upravnoj, pravosudnoj i gospodarskoj sferi Vilajeta. Također je zatražio da izvijeste Generalni konzulat o napretku, prednostima i nedostatcima provedene reorganizacije, kao i o njezinu utjecaju na pučanstvo.[160]

Porta je ovom reorganizacijom htjela dati bolju upravu zemlji povećavajući broj državnih službenika i njihove plaće, ali i troškove administracije. Međutim, ostali su i brojni stari službenici i nepromijenjene procedure. Osmansko Carstvo nije imalo školovanih kadrova za rad u državnoj upravi. Taj nedostatak najviše se osjetio u udaljenim pokrajinama. Dodatni problem bio je što su rijetki osmanski službenici poznavali jezik domorodaca. Gdje god se vidio napredak, on nije dolazio iz promijenjenoga sustava, već samo iz dobre volje ili veće obzirnosti pojedinih dužnosnika.[161]

Najveći godišnji pazar (sajam)[162] u Livnu, koji je imao višestoljetnu tradiciju još iz predosmanskoga razdoblja, održavao se za katolički blagdan sv. Petra i Pavla.[163] Dembicki izvješćuje Generalni konzulat da je u Livnu

157 Zaplata, 1935b, 28-31.

158 Radovi na melioraciji Livanjskoga polja započeti 1882. trajali su do 1904. godine. Poseban projekt melioracije s navodnjavanjem obuhvatio je prostor Jagma, gdje je 1035 hektara podijeljeno u 1254 parcele površine 8 dunuma. (*Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1906, 232-233.)

159 Aličić, 1983, 82-83.

160 OeStA/HHStA, GKS, Res. br. 116, (KAL, br. 749, 17. 10. 1865.), Jovanović – Dembickom, Sarajevo, 4. 10. 1865.

161 Izvješće Konrada Wasitsch, austrijskoga konzula u Mostaru, od 20. 8. 1866. upućeno Namjesništvu u Zadru. (Gavranović, 1956, 328-329)

162 Hamdija Kreševljaković navodi da su se tjedni sajmovi zvali pazar, a godišnji vašar, panađur ili dernek. Za godišnje sajmove u Livnu i Banjoj Luci (Petrovo i Duhovi), kao dva najveća i najpoznatija u Bosni i Hercegovini, navodi da su stari koliko i ti gradovi, a to će reći da su se održavali i prije pada tih mjesta pod Turke. Na to upućuje i vezivanje ovih sajmova za kršćanske blagdane, što isključuje mogućnost njihova ustanovljavanja u osmanskome razdoblju. (Kreševljaković, 1991, 303-304)

163 Najstariji spomen toga pazara (uobičajeni naziv je *Petrovo*) nalazimo u osmanskome defteru iz 1574. godine, u kojemu je zapisano: *Crkva sv. Petra* (tur. Killisa-i Isveti Petri) *u blizini sela Rapovine. Tu se održava pazar* (tur. panayiri) *nekoliko puta godišnje i oni koji tada trguju od njih se uzima badž godišnje 100 akči*. (Perković, 2014, 291) Ranosednjovjekovna katolička crkva posvećena sv. Petru u Rapovinama kod Livna izgrađena je u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća. Srušena je potkraj 17. stoljeća. (Delonga, 1994, 84) Petrovski pazar (isključivo se rabio i rabi taj termin) trajao je u osmanskome razdoblju osam dana, a u austrougarskome od 29. lipnja do 3. srpnja. (*Kalendar Bošnjak za 1891*, Sarajevo, 1890, 129.) U livanjskome kraju postojala je pučka zdravica koja je glasila: *Kćeri razudo, sinove oženio, mlade neve dovodio, pa se njima podičio, k'o Glamoč pšenicom, Kupres volovima, Banja Luka kukuruzom, a Livno pazarom.* (*Jadranski dnevnik*, br. 287, Split, 9. 12. 1936.)

na godišnjemu pazaru 29. lipnja 1865., koji je jedan od najposjećenijih u Bosanskome ejaletu, bilo oko 20 000 stranaca, među kojima najviše dalmatinskih težaka. Na pazaru je bio i velik broj trgovaca iz cijele Bosne i Hercegovine, ali je sklopljeno malo trgovačkih poslova jer je svuda nedostajalo gotova novca. Ipak, Dalmatinci su pokupovali dosta stoke, a prodano je i dosta jahaćih konja za potrebe eskadrona konjaništva u Hercegovini. Na pazaru su prvi put ponuđene i knjige koje je prodavao Franz Tabori, trgovac iz Novoga Sada, ali nije bilo velika zanimanja za njegovu robu.[164] Problema s prodajom imali su težaci iz Imotskoga, koji su pokušali prodavati vino i špirit čija je prodaja bila zabranjena odlukom gradskih vlasti. Lokalne vlasti poduzeli su sve mjere da bi se onemogućilo hajduke da na putu pljačkaju trgovce.[165]

S obzirom na to da je 1865. godina u Dalmaciji bila nerodna, očekivao se povećani dolazak dalmatinskih zemljoradnika i stočara kako bi osigurali prehranu za sebe i stoku. Dembicki moli generalnoga konzula Jovanovića da se pokuša od Porte dobiti pristanak za liberalniji prelazak granice ovoj kategoriji austrijskih podanika.[166] Međutim, livanjski kajmakam Ali-beg obavijestio je Dembickog da će osmanske vlasti pooštriti kontrolu prelaska granice za austrijske podanike. S druge strane austrijske vlasti imale su liberalni režim za osmanske podanike, koji su nesmetano prelazili granicu bez putovnica i viza. Dembicki moli Jovanovića da se ovo pitanje riješi na načelima reciprociteta.[167] Intervencija Jovanovića preko internuncija Prokescha dala je rezultata. Livanjski kajmakam, koji navodno nije bio obaviješten o sporazumu o reciprocitetu, nastavio je naplaćivati za svaku jolteskeru osam pijastera. Svaki austrijski podanik koji nije imao urednu jolteskeru bio je priveden u Konzularnu agenciju ili u Travnik.[168]

U prosincu 1865. generalni konzul Jovanović razriješen je dužnosti i postavljen za zapovjednika Brodske pješačke graničarske pukovnije.[169] Već u ljeto 1866. s tom postrojbom sudjelovao je u opsadi Mantove i u bitki kod Custozze.[170] Rukovođenje Generalnim konzulatom preuzeo je Pavao Relja, kancelar Konzulata.

Dembicki obavještava Generalni konzulat o pojačanoj nazočnosti bašibozučkih postrojbi na konzularnome području. Travnički sandžak mobilizirao je oko 4000 vojnika, od kojih je 500 dodijeljeno združenim okruzima Livno i Duvno, a glavni im je zapovjednik bio bimbaša Mahmud-beg Bušatlija,[171] iz Livna, s petoricom juzbaša.[172] Razlozi mobilizacije Dembickom nisu bili poznati. Godine 1864. i 1865. bile su nerodne, a epidemija goveđe kuge, koja se prenijela na ovce i koze, dodatno je osiromašila seljake. U dvije prethodne godine nije bilo nasilja nad kršćanima na javnim mjestima, ali posljednjih dana bilo je nekoliko takvih slučajeva. Tako je jedan zaptija zlostavljao zatvorenika kršćanina u poodmakloj dobi jer ovaj nije mogao raditi zbog iscrpljenosti od gladi. Sluga Ali-age Čizmića, vrlo utjecajna člana Medžlisa, zlostavljao je sina bogatoga, pristojnoga i tihoga kršćanskog trgovca, i to danju u prisutnosti mnogih svjedoka. Građani su zamolili Dembickog da zbog ovih slučajeva

164 Uglavnom su to bile vjerske knjige.

165 Šljivo, 2016b, 278-279.

166 ABiH, AUGKS, br. 112, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 5. 8. 1865.

167 ABiH, AUGKS, br. 113, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 17. 9. 1865.

168 ABiH, AUGKS, br. 116, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 17. 3. 1866.

169 Jedan od razloga razrješenja bili su sukobi Jovanovića s konzularnim službenicima Josefom Sefenellijem i Cornelom Stadlerom. Jovanović je za njih tražio otpuštanje iz službe zbog stegovnih prijestupa, ali su ih Ministarstvo vanjskih poslova i internuncij Prokesch uzeli u zaštitu. (Deusch, 2017, 616, 626)

170 *Narodne novine*, br. 286, Zagreb, 14. 12. 1865.

171 Prilikom obrazovanja regularne bosanske pokrajinske vojske u vrijeme misije Dževdet-paše odlučeno je da se vojnici ne stavljaju pod zapovjedništvo časnika koje nisu poznavali, nego da se podređuju zapovjedništvu domaćih begova i aga.

172 Juzbaša > zapovjednik nad stotinom vojnika u osmanskoj vojsci, kapetan, satnik.

intervenira kod mudira, ali je odbio jer je mudir Ali-beg potpuno predan *staroturskoj stranci*.[173] Dembicki je kontakte s mudirom ograničio samo na službene susrete u vezi s Austrijom.[174]

U Bosni su saznali kako je Austrija ustupila Veneciju Italiji pa su se ljudi jedan drugoga pitali zašto, i odmah odgovorali: *To ćemo mi platiti*! Vjerojatno su tom prilikom naslućivali da će Porta ustupiti Bosnu i Hercegovinu Austriji. Dembicki je izvijestio Generalni konzulat da valija Osman-paša ima uhodan sustav špijuna u Dalmaciji pa su zato tako dobro obaviješteni o svemu što se tamo događa. U Livnu se pričalo da se po Dalmaciji uvećavaju zalihe hrane i da je u Split dopremljeno nekoliko sanduka opanaka namijenjenih vojnicima kako bi se mogli verati po neprohodnim bosanskim planinama. Pričalo se i to da je austrijska državna blagajna premještena iz Splita u Sinj i da je već veća količina novca otpremljena iz Zadra u Knin. Zato se svuda vjerovalo da će Bosna i Hercegovina biti uključena u Austrijsko Carstvo. A zadarski *Il Nazionale*[175] objavio je članak u kojemu je razvio teoriju da je inkorporiranje Bosne i Hercegovine u Austrijsko Carstvo već gotova stvar i pretpostavio kako će to prihvatiti bosanski stanovnici. Muslimani će bez otpora napustiti svoje kuće i imanja i iseliti se, a samo bi Srbija mogla podići *nijemi otpor*. Takve glasine šire i Dalmatinci koji dolaze u Livno. Atmosfera u Livnu zbog tih je glasina vrlo napeta. Iz noći u noć održavaju se privatni sastanci koje organiziraju porodice Bušatlija i Čizmić, ali se ne zna o čemu vijećaju. Vidljivo je da se provjerava stanje arsenala, skladišta baruta i topovi.[176] U drugoj polovici srpnja 1866. iznenada je u Livno došao travnički kajmakam Ahmed-beg.[177] Obavijestio je Dembickog da je razlog njegova posjeta uvid u stanje radova na cesti Prolog – Bili Brig. Dembicki je brzo doznao da je razlog dolaska bio posve druge prirode. Ahmed-beg se sastao s jednim od najutjecajnijih pravoslavnih trgovaca[178] pokušavajući ga nagovoriti da pravoslavci u Livnu, preko svojih najodličnijih zastupnika, potpišu izjavu lojalnosti sultanu, kojom će dati opipljive dokaze svoje podaničke vjernosti. A to je podrazumijevalo da će *u slučaju rata dragovoljno svoje sinove za vojevanje predati, da će za vladara krvlju i blagom stajati i da će za ratne potrebe dati svoje novčane priloge*.[179] Kako bi ga lakše pridobio za ovu akciju, Ahmed-beg je neistinito tvrdio da je pravoslavno pučanstvo u Mostaru već potpisalo izjavu lojalnosti te da je to učinio i fra Anto Tuzlančić u ime travničkih katolika. I livanjski gvardijan (fra Filip Kunić) to je navodno bio spreman učiniti u ime livanjskih katolika. Pravoslavni trgovac tražio je vrijeme kako bi čuo mišljene i drugih ljudi iz svoje zajednice. Nakon održanoga sastanka odgovoreno je Ahmed-begu[180] da pravoslavni ne mogu potpisati onakvu izjavu kakvu je tražio, osim da se pošalje adresa na Visoku portu u kojoj se *podanička viernost Serbaljah izražuje*.[181]

[173] Zanimljivo j da je mudir Ali-beg, u proljeće 1866., po višemu naređenju dao svakomu mjesnom starješini nalog posaditi po 25 stabala šljiva i dudova te da za svaku sadnicu koja se ne primi plati kaznu od dvadeset para. (*Vereinigte Laibacher Zeitung,* br. 85, 14. 4. 1866.)

[174] OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 20, Dembicki kancelaru Relji, Livno, 25. 6. 1866.

[175] Prvi članak o ovoj temi u hrvatskome tisku objavio je zagrebački *Pozor* pod naslovom *Naknada* (br. 164, 4. 6. 1866.). U okviru kombinacija o rušenju europske Turske i s tim vezanim problemom naslijeđa njezinih teritorija stalno je dominiralo *bosansko pitanje*. Šezdesetih godina 19. stoljeća u diplomatskim krugovima, a onda i u onodobnome tisku, pregovaralo se i pisalo o tome da će Austrija nakon gubitka Venecije i izgubljenoga rata s Pruskom kao kompenzaciju dobiti Bosnu i Hercegovinu. O tome u: Petrović, 1977, 279-299.

[176] OeStA/HHStA, P. A. XXXVIII, GKS, br.171, Dembicki – Jovanoviću, Livno, 16. 7. 1866.

[177] *Bosna*, br. 12, Sarajevo, 1. 8. 1866.

[178] Pretpostavljamo da je to mogao biti Lazar Kujundžić, u to vrijeme najutjecajnija osoba u pravoslavnoj zajednici u Livnu.

[179] Vlasti u Bosni i Hercegovini stalno su stvarale atmosferu postojanja ratne ugroze i sukoba sa Srbijom i Austrijom.

[180] Ahmed-beg je u rujnu 1866. premješten za kajmakama bihaćkoga sandžaka, a za novoga kajmakama travničkoga sandžaka imenovan je Mustafa Hulusi efendija, dotadašnji muhasebedžijski pomoćnik Bosanskoga vilajeta. (*Bosna*, br. 20, Sarajevo, 28. 9. 1866.)

[181] OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 23, Dembicki – Relji, Livno, 28. 7. 1866. Dembicki je ovo izvješće uputio Generalnomu konzulatu u Sarajevu, a privremeni

Radovi na izgradnji prometnice Split i Livno (dionica Prolog – Bili Brig preko prijevoja Vaganj) nakon dugotrajnoga usuglašavanja trase i utvrđivanja spojnih graničnih točaka započeli su u proljeće 1866. godine. Izgradnja ovoga puta trebala je biti *jedno od najvećih djela u struci građenja drumova.*[182] Sarajevske novine *Bosna* (br. 12, 1. 8. 1866.) donijele su vijest da je do početka kolovoza 1866. izgrađeno 7,5 tisuća aršina ceste (oko 5,3 km) i 6 tisuća četvornih aršina potpornih zidova. Put je građen u širini od 9 aršina. Zbog stjenovita terena dnevno je ispaljivano oko 800 laguma. Dembicki je 5. rujna 1866. izvijestio austrijsko Namjesništvo u Zadru da tehnički voditelj gradnje Moise[183] predlaže korekcije na trasi ceste.[184] Stav je Dembickog da su prijedlozi Moise opravdani pa moli mjerodavne u Namjesništvu da se žurno očituju. Namjesništvo je odgovorilo 19. rujna 1866. notom u kojoj je navedeno da će odmah uputiti inženjera Clocchiattija s nalogom da se usuglasi s Moisom, obiđe s njim različite projektirane cestovne pravce te se uvjeri o prednosti izmjene trase koju je predložio Moise. Utvrde li se prednosti pravca koji je projektirao Moise, inženjer Clocchiatti zamolit će ga da se i sa svoje strane založi kod turske vlasti za izvođenje korekcija projekta. Namjesništvo će se u tome slučaju odustati od projektirane spojne točke ceste bez pokretanja novih pregovora s osmanskom vlašću.[185] U izgradnji ove ceste osmanske vlasti primjenjivale su sustav masovnoga kuluka. Samo iz livanjskoga i uskopaljskoga okruga zatraženo je za izgradnju cesta 24 000 ljudi, koji su bili obvezni odraditi gotovo 100 000 radnih dana, *Sarajevski cvjetnik* objavio je podatak da je za dvije godine izgradnje ovoga puta odrađeno 140 000 nadnica koje nisu plaćene.[186] Dembicki 18. listopada 1866. obavještava Generalni konzulat da je dionica ceste Livno – Split, koju su gradile osmanske vlasti, većim dijelom dovršena. U dopisu je istakao svoje zasluge za izgradnju ceste (ukazivanje brojnim dužnosnicima na važnost te ceste, pisma upućena brojnim institucijama, pružanje pomoći tehničkom voditelju gradnje i dr.). Na kraju dopisa Dembicki konstatira da su izgradnjom ove ceste uklonjene sve prepreke razvoju industrije i trgovine u Dalmaciji i Livnu.[187] Kao i drugi putovi građeni kulukom i na brzinu, i ovaj je put brzo propao. Već 1870. godine put je u većemu dijelu bio neprohodan ne samo za kolski nego i za karavanski promet. Vilajetska skupština raspravljala je te godine o njegovoj ponovnoj izgradnji.[188]

Dembicki je 17. kolovoza 1866. izvijestio Generalni konzulat da postoje kompaktna i netaknuta šumska područja s velikim sječivim drvnim masama na području Konzularne agencije u Livnu, a posebno na području Glamoča, Kupresa i Grahova, gdje se nalaze prave netaknute prašume. Iako je general Christian Leiningen, u specijalnoj misiji u Istanbulu 1853. godine, uspio osigurati slobodan izvoz drvne građe iz Osmanskoga Carstva (Bosne) u Austriju, loše prometne veze između Livna i Splita spriječile su izvoz. Budući da se cesta preko Vagnja brzo gradi, očekuje se da će nesumnjivo najvažnija i najljepša trgovačka ruta za obje pokrajine biti otvorena do kraja godine. Otvorit će se nova prilika za izvoz drvne građe potrebne za austrijsku trgovačku i ratnu brodogradnju. Drvna građa

upravitelj Konzulata Pavao Relja proslijedio ga je austrijskomu ministru vanjskih poslova Alexanderu Mensdorffu-Pouilly (1813. – 1871.). U lancu primatelja očito je netko izvješće dostavio novinskim redakcijama, koje su ga u novinarskoj formi objavile. (*Narodne novine*, br. 195, Zagreb, 25. 8. 1866.; *Die Debatte*, br. 231, Wien, 24. 8. 1866.)

182 Vlajinac, 1932, 350; *Bosanski vjestnik*, br. 18, Sarajevo, 5. 8. 1866.

183 Franjo Moise (ponegdje Mojze i Mojzes), građevinski inženjer iz Splita, izradio je 1854. godine nacrte za gradnju crkve i franjevačkoga samostana na Gorici – Livno. Od 1861. djelovao je u Sarajevu gdje je s Franjom Linardovićem gradio vojnu bolnicu i rezidencijalni objekt Konak za vrijeme valije Topal Osman-paše.

184 OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 25, Dembicki Namjesništvu u Zadru, Livno, 5. 9. 1866.

185 OeStA/HHStA, Namjesništvo u Zadru Dembickom, Nota br. 14313, Zadar, 19. 9. 1866.

186 Tepić, 1981, 55.

187 OeStA/HHStA, KAL, br. 121, Dembicki Generalnom konzulatu, 18. 10. 1866.

188 Vlajinac, 1932, 353.

iz jugozapadne Bosne, zaključuje Dembicki, znatno je kvalitetnija od istarske, a bit će, u konačnici, i jeftinija.[189] Ovo izvješće Generalni konzulat proslijedio je Ministarstvu vanjskih poslova i Ministarstvu rata. Generalni je konzulat 14. studenoga 1866. dostavio Carsko-kraljevskoj konzularnoj agenciji u Livnu prijepis pisma Ministarstva vanjskih poslova, kojim je odgovoreno na izvješće od 17. kolovoza 1866. U tome se pismu navodi da će stručna tijela Ratne mornarice, u pogodno vrijeme na neupadljiv način i na samome mjesta, utvrditi isplativost uvoza drvne građe iz jugozapadne Bosne za brodograditeljske svrhe.[190]

Novi austrijski generalni konzul u Sarajevu imenovan je istom 7. listopada 1866. Protekla je gotovo godina dana od odlaska bivšega konzula Stjepana Jovanovića, kada je 7. listopada 1866. odlukom Apostolskoga Veličanstva Franje Josipa I. za novoga generalnog konzula imenovan Ferdinand Haas.[191] Novi generalni konzul Haas[192] preuzeo je dužnost 12. studenoga 1866.[193] U Sarajevu su ga svečano dočekali domaći visoki dužnosnici, konzulski zbor[194] i kolonija austrijskih državljana. Ušao je u Sarajevo u kočiji koju je poslao valija Osman Šerif-paša.[195]

Fra Filip Kunić (1821. – 1871.), livanjski župnik i gvardijan franjevačkoga samostana na Gorici, obavijestio je 27. ožujka 1867. Dembickog o sadržaju fermana koji je pročitan u zgradi suda: *S gledišta crkveno pravoslovnog uzimljem si slobodu Vašoj svitlosti, kao predstavniku katoličke zaštitne vlasti, slideće javiti službeno. Dne 23. tekućeg mjeseca i godine pročitana je na ovdašnjem sudištu našeg premilostiva cara Abdula Aziza ferman u kome se među ostalim stvarim nalazi i sliedeća za nas katolike ubitačna točka, to jest: Da, kao ostali sliedbenici vjerozakonski, tako i mi katolici, koi se nalazimo u Bosni i Hercegovini, imamo tražiti potrebne dozvole za gradjenje crkavah i školah; i kakvih mu drago javnih zavodah, preko patrijaršije grčko nesjedinjene u Carigradu. Cijenim da nijedan svećenik katolički, ujedno sa svim pučanstvom, neće biti zadovoljan s ovom previsokom naredbom.*[196] U arhivskome gradivu Konzularne agencije u Livnu sačuvana su još tri Kunićeva pisma u kojima je tražio novčanu pomoć za izgradnju franjevačkoga samostana na Gorici. Pisma su upućena zagrebačkomu nadbiskupu i kardinalu Jurju Hauliku, provincijalu Dubrovačke franjevačke provincije i krčkomu biskupu dr. Ivanu Viteziću.[197]

---

189 OeStA/HHStA, KAL, br. 570, Dembicki – Relji, Livno, 17. 8. 1866.

190 OeStA/HHStA, GKS, res. br, 43, Generalni konzulat – Dembickom, Sarajevo, 14. 11. 1866.

191 *Klagenfurter Zeitung*, br. 239, Klagenfurt, 18. 10. 1866.

192 Ferdinand Haas (Prag, 1820. – Busovača, 1868.) bio je istaknuti austrijski karijerni diplomat. Pravnik i poliglot, s izvrsnim poznavanjem turskoga jezika, obavljao je razne diplomatske dužnosti u Velikoj Britaniji, Grčkoj, Bugarskoj i Rumunjskoj. Umro je 29. prosinca 1867. nadomak Busovače nakon teška putovanja (olujna mećava) iz Beča u Sarajevo. Pokopan je u Sarajevu 8. siječnja 1868. s brojnim počastima domaćih vlasti. (Deusch, 2017, 307-308; *Bosna*, br. 85, 13. 1. 1868.; 307; *Laibacher Zeitung*, br. 26, 1. 2. 1868.)

193 *Bosna*, br. 28, 21. 11. 1866.

194 Iako su zastupali suprotstavljene interese i politike svojih država, konzuli u Sarajevu organizirali su različitim povodima česta zajednička druženja (*soirée*) na balovima, maskenbalima i banketima. Britanski konzul Holmes u želji da obogati društveni život jedan je dio svoje kuće *s mnogo troška obratio u teatar enternacional tj. međunarodni teatar.* Predstave su bile većinom drame i vesele igre koje su se izvodile na francuskome jeziku. Valije su također znale organizirati sjajne večere i plesove. (Đurđević, 1910, 29-31; *Sarajevski cvjetnik*, br. 16, 7. 3. 1870.)

195 *Wiener Zeitung*, br. 307, Wien, 18. 12. 1866. Zagrebačke *Narodne novine* (br. 300, 31. 12. 1866.) komentirale su Haasovo preuzimanje dužnosti riječima: *Bilo je puno simpatije za Beč u Bosni; no konzuli austrijski utèrnuli su ju.*

196 OeStA/HHStA, KAL, br. 58, fra Filip Kunić – Dembickom, Livno, 27. 3. 1867.

197 Popratno pismo kardinalu Hauliku potpisao je Dembicki. (OeStA/HHStA, KAL, br. 3, Livno, 16. 1. 1867. i br. 4, Livno, 16. 1. 1867.) U *Kronici Franjevačkog samostana na Gorici kod Livna* o tim Kunićevim aktivnostima piše i ovo*: Građu je* [misli se na gradnju crkve i samostana, nap. a.] *unapredjivao najviše preko dobročinitelja, koje je znao u velikom broju si pribaviti po cieloj Austrougarskoj, a osobito kod Društva Immaculatae Conceptionis u Beču i Društva sv. Ladislava u Budimpešti i drugih osoba ponajviše biskupa.* (*Kronika Franjevačkog samostana na Gorici kod Livna*, sv. I., 1833.-1962., /dalje: *Kronika FSG*/, 19.)

Radovi na cesti Prolog – Bili Brig u potpunosti su dovršeni 9. kolovoza 1867. pa su istoga dana otpušteni i austrijski i osmanski radnici koji su radili na njezinu dovršavanju.[198] Sutradan su okončani i radovi na cesti Livno – Šujica preko Vrbovnika pa je tako uspostavljena solidna cestovna veza između Sarajeva i dalmatinske granice. Dembicki u izvješću navodi *kako se priča da je ova cesta najbolja u Vilajetu Bosna*.[199]

Dembicki 22. kolovoza 1867. izvješćuje da vilajetske vlasti planiraju provesti procjenu vrijednosti nekretnina.[200] Ferman je upućen u okviru napora osmanske središnje vlasti da se nakon propasti timarskoga sustava obavi klasifikacija i registracija nekretnina i poreza prema Zemljišnome zakonu iz 1858. godine. Toj namjeri usprotivili su se stanovnici Sarajeva, a u tome su, kako ističe Dembicki, imali potporu livanjskih muslimana. U Livnu su kružile glasine da će doći vojska u Livno i razoružati sve one koji pružaju otpor provedbi odluka središnje vlasti. Najavljena je izgradnja telegrafske linije između Travnika i Livna te njezino povezivanje sa Sinjom. Radovi bi trebali uskoro započeti.[201]

Tijekom 1867. godine Konzularna agencija u Livnu preselila je na novu lokaciju. Od obitelji pok. Nike Jurkića uzeta je u zakup zgrada poznata kao *Jurkića kula.* U toj zgradi djelovat će austrougarski konzulat sve do njegova gašenja 1880. godine.[202] Državnopravnim ugovorom zaključenim 1867. utemeljena je Austro-Ugarska Monarhija. Konzularna agencija, a kasnije Vicekonzulat, nastavit će djelovati pod novom nominacijom. Od 1. kolovoza 1869. Konzularna agencija isticala je novu, tzv. dvostruku građansku zastavu kao simbol korporativna identiteta.

Sinjska pretura[203] obavijestila je Dembickog 25. rujna 1867. o tome da osmanske vlasti kod Trnove Poljane[204] grade uz novu cestu dvije utvrde, i to na austrijskome teritoriju. Mještani iz sela uz Cetinu u strahu su da im osmanske vlasti spriječe stoljećima zajamčenu ispašu i sječu drva do vrhova dinarskoga gorja. Sinjske vlasti mole Dembickog da zaštiti interese austrijskih podanika.[205] Dembicki je odmah reagirao i livanjskomu kajmakamu hadži Ali Riza-begu uputio dopis (na hrvatskome jeziku) u kojemu se navodi: *Vi ste meni dali na znanje da austrijanski podajnici koji derǧu Trnove Poljane ne samo da su veliku štetu dosad učinili novom putu, nego da još u skupu od 10 do 15 zajedno oružani vrte se okolo gradjah koje ste vi počeli činiti. Kako mi sada javlja carsko kraljevska Sinjska Pretura ovaj slučaj imao bi sasvim drugčji biti. Budući da se neće da pripoznaje po traktatima preostaju zapovidi starijih. Ja Vas ponudjam da Vi s običajnim Vašim znanstvom i razumom u ovakovim poslima sada učinite sve*

198 Izdatci za gradnju ceste, koji su teretili državnu blagajnu, iznosili su tri tovara i 60 000 kuruša (1 tovar = 100 000 kuruša, nap. a.). U konačnome obračun utvrđen je dodatni trošak od 87 335 kuruša. Iako je prije početka izvođenja radova odlučeno da se neće priznati dodatni troškovi, presudna je bila ocjena da je riječ o iznimno važnoj i potrebnoj cesti pa je i taj trošak 14. svibnja 1868. priznalo Državno vijeće. (Sarinay, Budak, Ağanoğlu, 2009, 359)

199 Šljivo, 2016b, 497. Da radovi na ovoj cesti nisu kvalitetno izvedeni, potvrđuju i zamašni radovi na njegovoj rekonstrukciji koje je austrougarska vojska obavila tijekom 1879. i 1880. godine. (*Zastava*, br. 86, Novi Sad, 6. 6. 1880.)

200 Obveza procjene temeljila se na fermanu od 1. srpnja 1867. (28. safera 1284.) godine. Ferman je donesen u okviru napora osmanske središnje vlasti da se poslije propasti timarskoga sustava obavi klasifikacija i registracija nekretnina i poreza prema Zemljišnome zakonu iz 1858. godine. (Muvekkit, 1999, 1127)

201 OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 23, Dembicki – Generalnom konzulatu, Livno, 22. 8. 1867.

202 Financijski odbor, raspravljajući o prijedlogu proračuna za 1868. godinu i sredstvima predviđenim za Ministarstvo vanjskih poslova, konstatirao je da je tijekom 1867. potrošeno 50 000 foriniti za novoizgrađene konzularne urede u Amsterdamu, Šangaju, Livnu, Brindisiju, Teheranu, Suezu, Sofiji i Yeddi (*Klagenfurter Zeitung*, br. 31, Klagenfurt, 7. 2. 1868.). Troškovi za konzularni ured u Livnu odnosili su se na renoviranje zgrade. U Jurkića kuli bit će od 1886. godine smještena Trgovačka škola. Ta povijesno vrijedna zgrada srušena je barbarskim činom livanjskih gradskih vlasti 2020. godine.

203 Preture su imale upravno-politički karakter (poglavarstva gradskih kotareva).

204 Postoje dva različita naziva ovoga lokaliteta na granici između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine: Trnove Poljane i Trnova Poljana.

205 OeStA/HHStA, Pretura Sinj Dembickom, br. 2488. (KAL, br. 622, 27. 9. 1867.)

Sl. 3. Jurkića kula – sjedište Konzularne agencije /Vicekonzulata (1867. – 1880.), Livno, 1978. (foto: zbirka D. Tadića)

da se ne dogodi nekakva raspra medju našim i vašim ljudima i da dokle ne dodje starije zapovidi ostavite tu gradju od rečenih terdjavah.[206] Odgovor (na osmansko-turskome)[207] na ovaj dopis stigao je vrlo brzo (29. rujna 1867.) od livanjskoga kajmakama: *Iz sadržaja vašeg prijateljskog pisma datiranog 26. rujna 1867. godine, pod brojem 623, zaključio sam da je nužno žurno pregledati „utvrde" u izgradnji koje se nalaze duž novoizgrađene ceste od Bilog Briga* (Akbayira) *prema Prologu. Obišao sam to područje i otkrio da tamo nema nikakvih utvrda, nego da je na tom području započela izgradnja tri stražarnice u koje će se moći smjestiti po deset policajaca. Stražarnice se grade isključivo radi sigurnosti putnika. Je li ih druga strana zaista pregledala i prepoznala kao utvrde? Bilo kako bilo sadržaj vašeg pisma priopćen je mutesarifu u Travniku.*[208]

Rad Konzularne agencije 1868. – 1870. godine

Nakon iznenadne smrti konzula Haasa Ministarstvo vanjskih poslova reagiralo je brzo i predložilo Stephana Herzfelda (1828. – 1903.), umirovljenoga kapetana fregate i aktualnoga honorarnog konzula na Krfu, za novoga generalnog konzula u Sarajevu.[209] Herzfeldovo imenovanje bilo je veliko iznenađenje jer je njegovo novo radno mjesto tražilo osobu s dužim diplomatskim iskustvom i boljim poznavanjem lokalnih prilika.[210] Njegova brza smjena (proveo je na dužnosti svega osam mjeseci) bila je posljedica nesnalaženja u složenim bosanskohercegovačkim prilikama

[206] OeStA/HHStA, KAL, br. 623, Dembicki livanjskom kajmakamu Hadži Ali-begu, 27. 9. 1867.

[207] Za transkripciju i prijevod dopisa na njemački jezik zahvaljujem prof. dr. Michaelu Ursinusu (Heidelberg).

[208] OeStA/HHStA, Ali-beg Dembickom, Livno, 29. 9. 1867.

[209] Imenovan je carsko-kraljevskim ukazom Franje Josipa I. 27. siječnja 1868. (*Grazer Volksblatt*, br. 43, Graz, 13. 2. 1868.; Deusch, 2017, 335)

[210] Herzfeld je bio dvorski čovjek i osoba od povjerenja nadvojvode Maksimilijana, brata Franje Josipa I., koji je bio car Meksika (1864. – 1867.). Nastupao je s protuslavenskih pozicija, a bosanske franjevce nazivao je turskim špijunima. (*Освободительная борьба народов Босниии Герцеговины и Россия, 1865-1875*, 171.)

i neshvaćanju vanjskopolitičkih smjernica novoga ministra vanjskih poslova Friedricha Beusta (1809. – 1886.).[211] Za razliku od prethodnika (Jovanovića i Haasa) dobio je posve drukčije instrukcije. Morao je obratiti posebnu pozornost na slavensku propagandu Rusije i Srbije i stvaranja nove države na granicama Austro-Ugarske. Savjetuju mu se dobri odnosi s britanskim i francuskim konzulima. Pruski konzul Otto Blau ocijenjen je kao jedan od najlukavijih i najpodmuklijih pruskih agenata na Orijentu pa prema njemu treba biti osobito oprezan. Prema ruskomu konzulu treba imati isti stav kao i prema pruskomu.[212]

Migracijska gibanja na kontaktnome pograničnom području i problemi s državljanstvom bili su stalni izvor nesporazuma između osmanskih vlasti i austrijske Konzularne agencije u Livnu. Austrijski podanici Ivan Vujević,[213] iz Dobranja, kotar Imotski, i Stipe Rančić, iz Budimira, kotar Sinj, obratili su se molbom livanjskomu Medžlisu da bi prešli iz austrijske podaničke zajednice u onu Visoke porte. Ivan Vujević je u dobi od 16 godina doselio 1851. u Livno, a Stipe Rančić u dobi od 19 godina 1855. godine, također u Livno. Obojica su zaposlena u franjevačkome samostanu na Gorici u Livnu. Lokalna vlast u Livnu traži provjeru od pokrajinske vlasti u Sarajevu o postojanju razloga koji bi mogli utjecati na uskraćivanje osmanskoga državljanstva.[214] Dembicki 1. ožujka 1868. upućuje dopis Generalnomu konzulatu u kojemu dostavlja dodatne obavijesti o ovome slučaju. Vujević i Rančić već su dugo nastanjeni u Livnu. Nemaju nekretnina u Dalmaciji i također nemaju austrougarske putovnice. Od ušteđevine kupili su jedno malo imanje u Livnu. Poslije obavljene kupoprodaje pojavio se jedan lokalni musliman zainteresiran za to imanje, koji je uz potporu kajmakama Hadži Ali-bega htio osporiti valjanost obavljene kupoprodaje. Glavni argument bio je da su kupci austrijski državljani i da zbog toga ne mogu stjecati nekretnine u Bosni. Dembicki je livanjskomu kajmakamu potvrdio da se Vujević i Rančić kod Konzularne agencije ne vode kao austrijski državljani. Njegovo objašnjenje nisu prihvatile lokalne vlasti pa su tražile mišljenje pokrajinskih vlasti. Dembicki moli Generalni konzulat da se pruži zaštita Vujeviću i Rančiću jer bi inače pretrpjeli nenadoknadivu štetu.[215]

Tijekom 1868. godine Dembicki je uputio tri izvješća o trgovini, uvozu i izvozu roba, valutama u optjecaju te nekim obrtničkim djelatnostima. Trgovina s Bečom i Trstom najvećim je dijelom obavljana preko Livna, a od 1867. godine postupno će biti usmjeravana cestom Metković – Mostar – Sarajevo.[216] Kolonijalna roba nabavljana je u Beču i Trstu, a sol, vino, ulje i likeri iz dalmatinskih gradova. Na godišnjemu petrovskom sajmu najviše su traženi švarcvaldski zidni satovi kukavice, džepni satovi s posrebrenim i zlatnim lančićima, petrolejske lampe, bisage za konje, pamučne čarape, slike Majke Božje i dr. U Livnu je bio razvijen krznarski obrt (ćurčije), a sirovinu je pribavljana od domaćih lovaca. Godišnji ulov iznosio je: 200 vukova, 2000 lisica, 3000 zečeva, po 1000 divljih mačaka i kuna, 1000 risova, lasica i jazavaca. Domaći krznari

[211] Beust nije slijedio konzervativnu politiku podupiranja Osmanskoga Carstva po svaku cijenu, kako je i dalje preporučivalo austrougarsko veleposlanstvo u Carigradu. Trebalo je spriječiti balkanske narode da ne odlutaju u položaj običnih satelita Rusije i, s druge strane, onemogućiti Srbiju da ostvari svoje aspiracije prema Bosni i Hercegovini.

[212] Zaplata, 1936, 145.

[213] Vujevići su podrijetlom iz stare župe Mostarsko Blato odakle su potkraj 17. stoljeća doselili u Dobranje (Imotski). U Livnu su od polovice 19. stoljeća, gdje će njihovo prezime biti preinačeno u Vujica. (Arhiv Franjevačkog samostan Gorica, *Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Livno od 1849. do 1883. godine.*)

[214] OeStA/HHStA, Prijepis prijevoda bilješke pokrajinske vlade za Generalni konzulat u Sarajevu, 10. 7. 1867.

[215] OeStA/HHStA, KAL, br. 138; Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 1. 3. 1868.

[216] Da se do tada sav trgovački promet između Dalmacije i Sarajeva odvijao preko Livna, potvrđuje i zanimljiv podatak koji donosi pruski konzul Otto Blau u svome izvješću od 2. rujna 1867. Putujući Bosnom i Hercegovinom, Blau se kratko zadržao u malome selu Vratna Gora (Konjic). U tome selu dobro su uspijevale trešnje pa su, piše Blau, *cijeli karavani trešanja išli prema Livnu odakle se opskrbljivali cijelu Dalmaciju.* (Šljivo, 2016b, 502)

prerađivali su lisičje i vučje krzno, a krzna ostalih divljih životinja upućivana su u Leipzig i Trst na daljnju preradu. U livanjskome kraju najviše je austrijskoga zlatnoga i srebrenoga novca u optjecaju. Osmanski novac služi samo za preračunavanje, a tečaj u gradovima je različit. Ovo izvješće Dembicki je upotpunio i podatcima o zdravlju pučanstva i školstvu. Najraširenije su bolesti tifus i groznica. U Livnu i okolici nije bilo ni liječnika ni ljekarnika. Od škola postoji ruždija koja je osnovana potkraj 1867,[217] pravoslavni imaju jednu osnovna školu,[218] a katolici samo škole uz crkve[219] i pored nastojanja inteligentnoga franjevca gvardijana fra Filipa Kunića.[220]

U Livnu je početkom svibnja započeo najavljivani popis cjelokupne pokretne i nepokretne imovine radi uvođenja novih poreza. Porez na nekretnine ponajviše je pogađao muslimane, a porez na pokretnine bolno je pogodio kršćanski puk. Osim vergije, bedel-i askerije, desetine i trećine uveden je godišnji porez na svaka kućna vrata i svaki prozor (5 pijastera ili groša), od tkalačkoga stana (5 pijastera), preslice (20 para), za konja i vola (7 pijastera), kravu (5 pijastera), tele (2,5 pijastera), kozu ili ovcu (3 pijastera), pijetla (2 pijastera), kokoš (1,5 pijaster).[221] Pučanstvo svih staleža revoltirano je uvođenjem i visinom novih poreza.[222] Između Šujice i Kupresa pojavila se hajdučka banda pod vodstvom nekoga Vulete[223] i Ercega. Lokalne vlasti mobilizirale su sve snage za pronalaženje i uhićenje članova bande. Radovi na telegrafskome povezivanju dobro napreduju. Stupovi su već postavljeni i očekuje se da će za dva tjedna biti povezani žicom.[224] Postavljanje stupova obavljeno je kulukom.[225]

[217] U do sada objavljenim radovima kao godina otvaranja livanjske ruždije navodi se 1868. godina. (Ćurić, 1983, 145-146; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, h. 1285/1868*., str. 90.) Prvi učitelj u livanjskoj ruždiji imenovan je 2. lipnja 1868. Bio je to Osman efendija, dotadašnji učitelj u mostarskoj ruždiji. Mjesečna plaća bila mu je 417 kuruša ili pijastera. Nemuslimanska djeca nisu bila prihvaćana u ruždije do 1867. godine. Kako bi se velikim silama pokazalo da nema razlike između osmanskih podanika na području obrazovanja, od te godine nadalje u ove su škole prihvaćana i kršćanska djeca. (Şimşek, 2017,115, https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/52949/700180; pristupljeno 23. IV. 2025.)

[218] Nakon završetka školske 1867./1868. godine učitelj je napustio Livno i nije se više vratio pa je pravoslavna škola iduće školske godine bila zatvorena. Zalaganjem sandžačkih vlasti angažiran je za školsku 1869./1870. učitelj Ilija Pavasović s ugovorenom mjesečnom plaćom od 5 dukata. (*Bosna*, br. 174, Sarajevo, 11. 10. 1969.) O srpsko-pravoslavnome školstvu vidi više u: Karanjac, 1909, 182-191, 301-306, 441-444, 568-577, 975-1003.

[219] Nakon završetka prvoga polugodišta, u vrijeme kada Dembicki podnosi ovo izvješće, katolička je škola bila zatvorena. O hrvatskim katoličkim školama vidi više u: Marković, 1923.

[220] Dembicki Generalnom konzulatu, br. 182, Livno, 13. 3. 1868. (Šljivo, 2016b, 545)

[221] *Narodne novine*, br. 127, Zagreb, 3. 6. 1868.

[222] O uvođenju novih poreza zanimljiv osvrt nalazimo u pismu (Sarajevo, 20. lipnja 1868.) Klementa Božića, kancelara u pruskome konzulatu u Sarajevu: *Tereti se umnožavaju svaki dan, te se može računati da će Bosna morati platiti preko tri milijuna groša više poreza nego do sada. Marva se popisuje i porez se odmah utjeruje, te se iz torovah najbolji komadi prodaju po organih poreznih samo da se novac smogne… Vlada ne zna drugo nego samo traži „para, para" – niti je za drugo postavljena nego da puni svoje džepove i iztjeruje od naroda porez… pa ako se porez ne plati onda gospodara bace u prange i u smrdljivi aps.* (Korunić, 1984, 195)

[223] Sarajevska *Bosna* (br. 119, 9. 9. 1868.) objavila je vijest *da je nakon organizirane potjere razbojnik Vuleta ubijen.*

[224] Ovo izvješće poslao je Dembicki Herzfeldu 6. svibnja 1868. Generalni konzulat proslijedio ga je Namjesništvu u Zadru. (Gavranović, 1956, 333-334) Vijest o uspostavljanju telegrafske veze između Travnika i Livna objavila je sarajevska *Bosna* (br. 104, 27. 5. 1868.) ovim riječima: *U zdravlju njegovoga veličanstva cara sad je žica podignuta i telegraf počeo raditi. Prva depeša tog telegrafa bila je ona od mutesarifa travničkog sandžaka njegovoj preuzvišenosti valiji vilajetskom.* Upravo u to vrijeme u Livnu je boravio Asim-beg, artiljerijski kajmakam i član medžlisa tophane-amira, koji je od središnjega artiljerijskog zapovjedništva određen za pregledanje stanja artiljerije u Rmueliji i Bosni. (*Bosna*, br. 106, 10. 6. 1868.)

[225] Uspostavljanjem telegrafske veze s Travnikom, u svibnju 1868. godine, Livno je povezano s Istanbulom udaljenim 253 sata u idealnim vremenskim uvjetima i sa stalnom izmjenom konja i jahača. Bosna i Hercegovina prvi je put uključena u telegrafski sustav 1858. godine izgradnjom telegrafske linije između Metkovića i Mostara (Subaşi, Bal, 2015, 42; Ljiljak, 1975, 132, 135). O kuluku na izgradnji telegrafske mreže objavio je zadarski *Narodni list* (br. 1., 2. 1. 1869.) članak u kojemu je navedeno: *Potrla je neboga raja sebe siekuć direke, potrla volove vukući ih na označeno mjesto; pa ni ovo dosti: iste direke još i sadit je morala. Jedino žicu osman troškom dobavit*

Generalni konzul Herzfeld u izvješću upućenu ministru vanjskih poslova Beustu predložio je da se honorarni konzularni agenti u Livnu (Dembicki), Banjoj Luci (Stanislav Dragančić) i Brčkom (Nikola Omčikus), sva trojica nekadašnji vojni časnici, razriješe i na njihova mjesta imenuju državni službenici.[226] Herzfeldov razgovor s talijanskim generalnim konzulom Eugeniom Duriom, vođen prije napuštanja Sarajeva i odlaska na novu dužnost u Tunisu, otkriva razloge ovoga prijedloga. Zbog opstrukcije konzularnih agenata i namjesnika u Zagrebu i Zadru koji nisu prihvaćali njegove upute zatražio je premještaj „zbog zdravstvenih razloga". Herzfeld ih ocjenjuje kao ljude iz staroga sustava, koji nisu spremni prihvatiti novu politiku nastalu nakon Austro-ugarske nagodbe. Podržavajući dualizam stvoren nagodbom, Herzfeld se zalagao za favoriziranje mađarskoga elementa na štetu slavenskoga pučanstva.[227] Početkom 1869. godine u austrougarskome Ministarstvu vanjskih poslova bili su spremni prihvatiti Herzfeldov prijedlog o smjeni konzularnih agenata u Bosni i Hercegovini. Toj namjeri oštro se suprotstavilo Ministarstvo rata pa je odlučeno da konzularni agenti ostanu na svojim dužnostima.[228]

Na prijedlog carskoga kancelara i ministra vanjskih poslova Njegovo Carsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Franjo Josip I. odobrio je imenovanje generalnoga konzula Stephana Herzfelda u Sarajevu na nepopunjeno mjesto generalnoga konzula u Tunisu te je imenovao Franza Rittera von Soretića,[229] generalnoga konzula u Carigradu, koji nosi titulu i čin generalnoga konzula, generalnim konzulom za Bosnu.[230] Zoretić je preuzeo dužnost istom u svibnju 1869. godine.[231] Sredinom listopada 1868. livanjski kajmakam hadži Ali Riza-beg premješten je u Brčko, a za livanjskoga kajmakama imenovan je Sulejman Sitki-beg, dotadašnji brčanski kajmakam. Dembicki uz ovu informaciju konstatira da je dotadašnji livanjski kajmakam zbog svoje nesposobnosti trebao biti otpušten iz službe, a ovakvom neshvatljivom odlukom on je nagrađen.[232]

U izvješću od 9. siječnja 1869. Dembicki obavještava Generalni konzulat o zabrinjavajućoj pojavi hajdučije, razbojstva i krijumčarenja u pograničnome području između Livna i Grahova s bosanske strane i tri bivše krajine: Sinjske, Kninske i Imotske s dalmatinske (austrijske strane). Dembicki naglašava da nijedan distrikt u Bosni nije poznat po pljačkama, razbojništvu i krijumčarenju kao što je Livno s pripadajućim distriktima Duvno i Grahovo.[233] Samo u siječnju i veljači 1868.

je morao, jer je kod raje naći nije, drugčije i ovu bi raja imala mukte dati. U zapisniku troškova pako mislimo da ne stoji samo žica. Nakon velikoga nevremena praćena snijegom i kišom 16. listopada 1869. (22. redžepa 1286.) *grom udari u telegrafsku postaju u Livnu te sve žice istrga. Telegrafist je ostao neozlijeđen te nije bilo nikakve dalje štete na čijem životu ili mašinama.* (*Sarajevski cvjetnik*, br. 47, Sarajevo, 20. 11. 1869.)

226 Herzfeld – Beustu, 28. 8. 1868. (Šljivo, 2016b, 558)

227 Izvješće generalnog konzula Duria Ministarstvu vanjskih poslova Italije, Sarajevo, 18. 11. 1868. (Mitrović, Kreševljaković, 1858, 174-175)

228 Visokopozicionirani dužnosnici austrougarskoga Ministarstva vanjskih poslova barun Orzsi i Barb obavijestili su u Beču početkom travnja 1869. godine Klementa Božića (1837. – 1893.), bivšega kancelara u pruskome konzulatu u Sarajevu, da će u najskorije vrijeme biti postavljeni novi konzularni agenti u Bosni i Hercegovini. Božić je bio predviđen za konzularnoga agenta u Livnu ili Banjoj Luci. Ipak, na kraju do promjena nije došlo. (Korunić, 1984, 202-203)

229 Franjo Zoretić (Soretic) rođen je 1825. u Oštrcu (Hrvatska), a umro je u Tunisu 1888. godine. Imenovan je 1856. konzularnim kancelarom u austrijskome Generalnom konzulatu u Sarajevu. Samostalno je upravljao Generalnim konzulatom nakon smrti Dimitrija Atanaskovića (veljača – srpanj 1857.). Iz toga razdoblja pripisuju mu se zasluge za organizaciju sprovoda konzula Atanaskovića kada se prvi put od osmanskoga osvajanja Bosne nosio križ ulicama Sarajeva. Također je uspio dobiti suglasnost vlasti da se tjedni tržni dan u Sarajevu premjesti s nedjelje u drugi radni dan. Vrlo uspješno vodio je i austrijski Generalni konzulat u Carigradu od 1862. do 1868. godine. (Deusch, 2017, 611-612; *Prager Abendblatt,* br. 153, 6. 7. 1888.)

230 *Wiener Zeitung*, br. 262, Wien, 5. 11. 1868.

231 *Sarajevski cvjetnik*, br. 22, 8. 5. 1869.

232 ABiH, GKS, br. 1372, Livno, 15. 10. 1868.

233 Slična zlodjela događala su se i u drugim europskim pokrajinama. Razlika u odmetništvu između hajduka i cestovnih razbojnika u drugim europskim državama očitovala se u tome što je hajdučija na spomenutim područjima imala tradicionalni korijen, a time i oblik

dogodilo se deset pljački stoke koje su prijavljene Agenciji, jedno ubojstvo i jedno kriminalno razbojstvo te su četiri vojna bjegunca pobjegla na područje Bosne i Hercegovine. Suha i svugdje propusna međudržavna granica olakšavala je bjeguncima prijelaz s jedne na drugu stranu. U takvim slučajevima bjegunac, sad turski, sad austrijski podanik, mogao je zametnuti trag i izbjeći odgovornost pred vlastima. U oba slučaja te osobe su, osim iznimno, dolazile iz kruga prijestupnika. Za hajduke s područja Grahova i sjeverno od Vrlike Dembicki navodi da su neotesani, grubi i surovi i da pljačkaju uz upotrebu oružja. Hajduci iz okoline južno od Vrlike i livanjske okoline bili su lukavi i najčešće su se odlučivali na pljačku stoke oslanjajući se na brojne jatake. Hajduci Imotskog i buškoblatskih sela su pokretljivi, prepredeni, smioni i drski. Najčešće su otimali plijen od osmanskih kradljivaca stoke i onda ga prodavali u bescjenje. Dembicki je u ovome izvješću pohvalio travničkoga mutesarifa Mustafu Hulusi efendiju[234] i livanjskoga kajmakama Sulejmana Sitki-bega, koji su poduzimali mjere kako bi spriječili pogranične krađe, razbojstva i ubojstva pa su s vremena na vrijeme raspoređivali uz granično područje vojne snage za progon hajduka.[235] Dalmatinsko namjesništvo je, s druge strane, tijekom 1868. organiziralo potjere za uhićenje hajduka. U kninskome okrugu bilo je zabranjeno nositi oružje. Mreža dragovoljnih i ucijenjenih jataka te konfiguracija terena, koja je omogućavala skrivanje, otežavali su otkrivanje i uhićenje počinitelja zlodjela.[236]

Dembicki je 2. siječnja 1869. uputio dopis Generalnomu konzulatu i travničkomu mutesarifu kako bi ih upoznao s nepravilnostima u obračunu i naplati carine na livanjskoj carinarnici. Kao krivca za nepropisan rad carinske službe označio je Ismail efendiju koji je za rukovoditelja carinarnice postavljen 1867. godine. Gotovo svakodnevno podnošene su pritužbe na njegov rad od osmanskih i austrijskih podanika. Kako livanjski kajmakam nije ništa poduzimao, Dembicki je tražio da Generalni konzulat o ovome problemu upozna valiju.[237] Budući da je početkom siječnja 1869. godine Šerif Osman-paša razriješen dužnosti valije, vjerojatno je rješavanje ovoga problema odgođeno za neko drugo vrijeme.[238]

Mještani pograničnoga sela Aržana (Imotski), koji su bili austrijski podanici, dolazili su preko ljeta u livanjski kraj i obrađivali zemlju koju su uzimali u zakup. Lokalne vlasti obvezivale su ih na plaćanje poreza na zemlju i

svoga postojanja, dok je u ostalim državama imala isključivo karakter trenutačne materijalne koristi. Tako su hajdučke vođe opjevane u narodnim pjesmama kao narodni junaci, a iznimno kao razbojnici ili pljačkaši. Njihovi potomci dugo su se ponosili svojim hajdučkim predcima i isticali njihova imena i djela kao da su oni najveći junaci i pravednici koji su poginuli u nadljudskoj i hrabroj borbi. (Oršolić, 2006, 242) Hajdučiju su tijekom 17. i početkom 18. stoljeća poticale mletačke vlasti kao svojevrsni oblik otpora protiv osmanske vlasti, a kasnije su organizirali akcije da bi je suzbile. Francuske vlasti u Dalmaciji vodile su znatno uspješniju borbu protiv hajdučije. Austrijske vlasti najuspješnije su se suprotstavile pljačkašima, razbojnicima i krijumčarima u vrijeme dok je namjesnik za Dalmaciju (1831. – 1840.) bio general Wenzel Lilienberg. (Peričić, 204, 203-212)

234 Dembicki ime travničkoga kajmakama piše pogrešno kao Ulusy-bey. Osmanski izvori otkrivaju da su njegovo puno ime i titula glasili Mustafa Hulusi efendija. U osmanskome društvu svaka se titula veže za određenu društvenu skupinu. U tome smislu titulu beg nosili su krupni zemljoposjednici, titulu age nosili su vojni zapovjednici, sitni zemljoposjednici i mjesni uglednici koji nisu bili pripadnici ni aristokracije ni inteligencije. Titulu efendije nosili su obrazovani i učeni ljudi (uglavnom vjerska i svjetovna inteligencija).

235 Ti progoni donijeli su rezultat. U listopadu je ubijen razbojnik Cvjetko Grizelj iz Uništa. Na grahovskome području ubijena su još trojica razbojnika koji se nisu htjeli predati. (*Bosna*, br. 124, 14. 10. 1868.)

236 ABiH, AUGKS, br. 109 i 379, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 9. 1. i 5. 3. 1869. (Šljivo, 2016c, 69-73)

237 ABiH, AUGKS, br. 91, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 2. 1. 1869.

238 Šerif Osman-paša smijenjen je s dužnosti valije Bosanskoga vilajeta i imenovan za valiju Dunavskoga vilajeta. Za novoga valiju i vojnoga zapovjednika vilajeta bosanskoga postavljen je Omer Fevzi-paša, čiji je mandat trajao svega jedan mjesec, a da nije ni došao u Sarajevo. Kada je Šerif Osman-paša napustio Sarajevo i bio na putu preuzimanja nove dužnosti, u Carigradu su promijenili odluku. Šerif Osman-paša ponovno je imenovan bosanskim valijom. Taj drugi mandat trajao je do mjeseca svibnja 1869. godine. (Muvekkit, II, 1999, 1032; *Bosna*, br. 135, 11. 1. 1869.)

svih drugih osobnih poreza (bedelije ili vojnice i dr.), kao da su osmanski podanici. Dembicki je štiteći austrijske podanike intervenirao kod livanjskoga kajmakama Sulejmana Sitki-bega, ali bez ikakva uspjeha. Kajmakam ga je uputio da se obrati valiji. Dembicki je zatražio pomoć Generalnoga konzulata.[239]

Sarajevska Bosna, službeno glasilo vilajetske vlasti, objavila je 12. lipnja 1869. vijest sljedećega sadržaja: *Na preporuku vilajetske vlade blagoizvoljelo je njegovo veličanstvo Sultan premilostivo darovati orden Medžidija četvrtog stepena*[240] *g. Dembjenskom, austrijsko-ugarskom vice konsulu*[241] *u Hlijevnu, i za to je taj v. konsul u uniformu obučen i rečenijem ordenom ukrašen otišao u hućumet*[242] *hljevanski i tu svoju blagodarnost prema carskoj vladi izjavio, a ovo je postupak koji pokazuje poštovanje vlade, koja s njegovom vladom u prijateljstvenom odnošaju stoji, i koji pohvalu zaslužuju.*[243]

O tome koliko je bio širok spektar interesa austrougarskih vlasti za sve što događalo na području Bosne i Hercegovine svjedoči i sljedeći dopis generalnoga konzula Zoretića Dembickom:

Budući da se novačenje za dopunjavanje osmanske vojske sada definitivno proširuje na Bosnu, i budući da je nedavni pristanak izazvao nezadovoljstvo među lokalnim muslimanskim stanovništvom, Carska i kraljevska konzularna agencija poziva se da obavijesti jesu li turske vlasti naišle na bilo kakve poteškoće od strane muslimanskog stanovništva u provedbi ovih mjera na vašem konzularnom području? Istodobno, Carska i kraljevska konzularna agencija također treba izvijestiti o općem raspoloženju izraženom u tom pogledu.[244]

U Livnu su od 11. do 13. studenog 1869. boravili valija Safvet-paša[245] i zaptijski alajbeg Emin-beg. Valijino krajnje odredište bilo je Trebinje. Razlog je bio pobuna pučanstva u Kotoru i Herceg Novom protiv novačenja koje su provodile austrougarske vlasti. Osmanske vlasti pribojavale se da se val pobune ne proširi na Hercegovinu zbog čega je Safvet paši iz Carigrada naređeno da odmah krene prema Trebinju i poduzme stroge mjere za zaštitu granice. Safvet-paša je u ulozi glavnoga vojnog zapovjednika naredio da se po jedan bataljun vojske iz Sarajeva i Bijeljine premjesti u Livno, a poslije su bili prebačeni na Klek. Valiju Safvet-pašu, koji je bio smješten u konaku livanjskoga kajmakama, posjetio je Dembicki 12. studenoga. Dembicki je obavijestio Generalni konzulat da su u pratnji valije bili Josef Koetschet[246] u svojstvu dragomana i Mustafa Hulusi, travnički mutesarif. Posjet Dembickog imao je uglavnom protokolarni karakter. Dembicki je izvijestio i da je teško pokretljivi valija odavao veliku nesklonost prema ovomu putovanju. Valija i njegova pratnja, kojoj se priključio i Dembicki, krenuli su 14. studenoga u Sinj, gdje su ih primile lokalne vlasti, a nakon toga nastavili su putovanje prema Splitu. Iz Splita je valija brodom otputovao u Dubrovnik.[247]

Dembicki je 28. studenoga 1869. uputio dopis neimenovanomu sinjskom kapetanu u kojemu ga upozorava na opasno djelovanje Jove Ercega Skoble,[248] trgovca iz Livna,

[239] ABiH, AUGKS, br. 407, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 13. 3. 1869. (Šljivo, 2016c, 70)

[240] Medžidija (Mecidiye Nişani) je orden koji je ustanovio sultan Abdul Medžid.

[241] Dembicki je krivo tituliran vicekonzulom. Vicekonzul će postati istom potkraj 1871. godine, kada će Konzularna agencija biti podignuta na rang vicekonzulata.

[242] Hućumet > zgrada u kojoj su smještene upravne vlasti.

[243] *Bosna*, br. 161, 12. 6. 1869. Vijest o dodjeli ovoga odlikovanju objavile su i bečke novine *Neues Fremden-Blatt* (br. 138, 20. 6. 1869.)

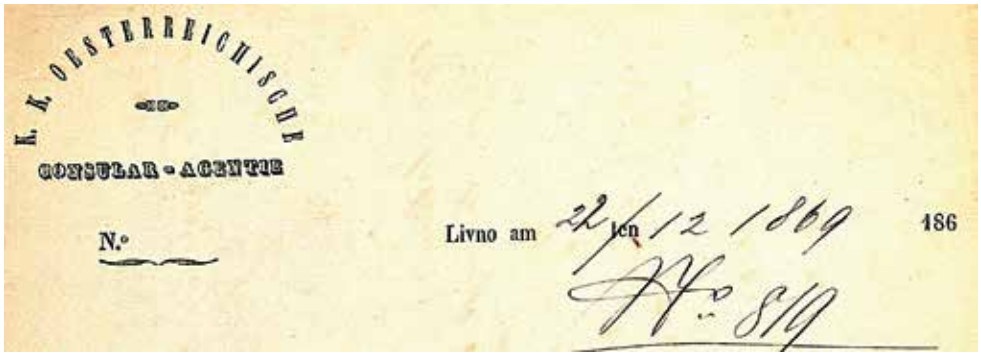
[244] OeStA/HHStA, AUGKS, br. 127, Soretić – Dembickom, Sarajevo, 9. 7. 1869.

[245] Safvet-paša bio je namjesnik Bosanskoga vilajeta u razdoblju od svibnja 1869. do travnja 1871. godine. Prije postavljenja na tu dužnost bio je ministar vojnih škola. U svome mandatu osobito se zalagao za poboljšanje prilika u školstvu. (*Sarajevski cvjetnik*, br. 22, 29. 5. 1869.; *Bosna*, br. 158, 21. 6. 1869. i br. 178, 8. 11. 1869.)

[246] Josef Koetschet (1830. – 1898.) bio je osobni liječnik Omer-paše Latasa i Šerif Osman-paše.

[247] OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 9, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 13. 11. 1869. Koetschet, 1909, 38.

[248] Jovo Erceg Skobla (Livno, 1821. – Beograd, 1894.), trgovac u Livnu i Splitu, djelovao kao agent srpske

Sl. 4. Poslovni formular (memorandum) Konzularne agencije u Livnu

koji je politički agitator i srpski agent i koji trenutačno boravi u Splitu.[249] Skobla je dobio pismo od Koste Vojnovića, zastupnika u Dalamatinskome saboru, čiji bi sadržaj za austrougarske vlasti sa sigurnosnoga aspekta mogao biti vrlo zanimljiv.[250] Nastavak ovoga slučaja moguće je pratiti na temelju pisanja zadarskih novina *Il Nazionale*. Splitski istražni sudac već je 2. prosinca 1869. naredio pretragu stana i drugih prostorija kojima se Skobla služio u Splitu. Pretragom nije pronađen nikakav inkriminirajući materijal. Skobla je nakon svega tražio ispriku od sudskih vlasti i policije, ali je nije dobio.[251]

Uspostavljajući široku mrežu suradnika (informatora, pa i doušnika) i u stalnoj komunikaciji s ljudima na važnim pozicijama Dembicki je bio izvrsno informiran o svim važnim događajima u livanjskome kraju i na širemu konzularnom području. To potvrđuje i zanimljivo izvješće koje je Dembicki uputio 18. rujna 1870. generalnomu konzulu Zoretiću. Već prva rečenica izvješća potvrđuje upravo izrečenu konstataciju: *Osoba koja uživa moje povjerenje i u stalnom je kontaktu s lokalnim vlastima obavijestila me u strogom povjerenju da je turski vicekonzul u Splitu gospodin Jeličić*[252] *poslao lokalnim vlastima povjerljivu poruku da će 15. rujna ove godine u Livno doći austrijski povjerenik prema kojem bi trebalo poduzeti mjere nadzora.*[253] Nakon što je Dembicki primio tu informaciju, posjetio ga je mjesni zemljoposjednik Muhamed-beg Firdus i u povjerenju ga obavijestio da u Livnu namjerava izgraditi pilanu. Da bi planirano ostvario, povezao se s jednom trgovačkom kućom u Trstu, koja je u Livno uputila svoga ovlaštenog predstavnika Antona Krammera, carskoga i kraljevskoga šumarskog inspektora i konzultanta bankarske kuće Morpurgo u Trstu. U vezi s Krammerovim dolaskom Firdus je pozvan kod livanjskoga mudira, gdje je obaviješten da će zbog povjerljive obavijesti

vlade na priključenju Bosne i Hercegovine Srbiji, član Vilajetske skupštine, jedan od vođa u ustanku 1875., potpredsjednik i predsjednik Privremene narodne bosanske vlade. (Ekmečić, 1973., passim; *Vreme*, br. 1267, Beograd, 1. 7. 1925.; OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 95-378 Johann (Jovo Erceg) Skobla, 1878 /Sammelakt, Grundzl, Konvolut, Dossier, File/).

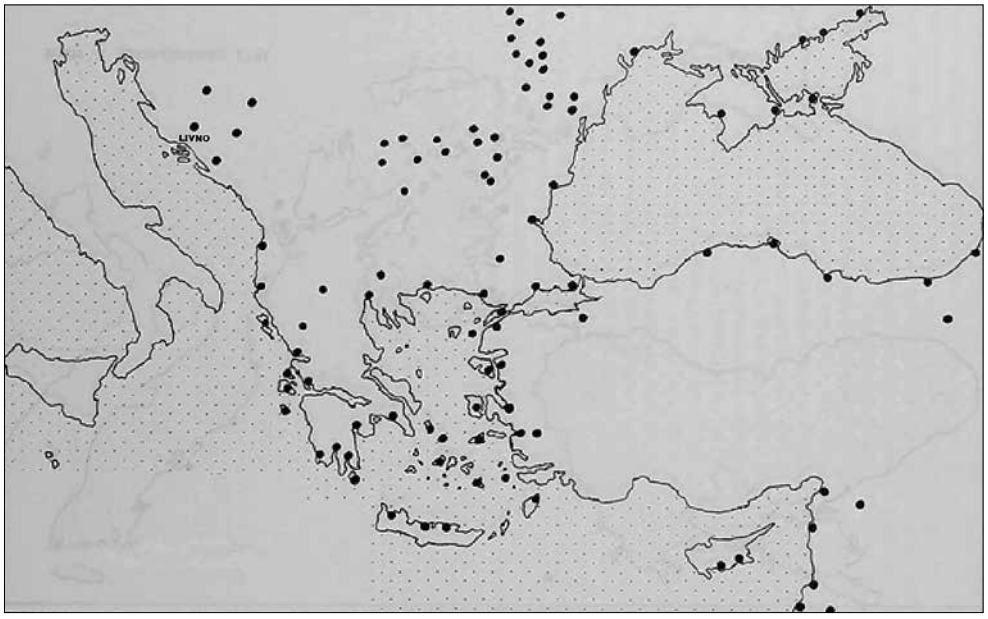
249 Dembicki u dopisu navodi da je informaciju o Skoblinu djelovanju dobio od nepoznate osobe. Moguće je da je informaciju dobio od Muhamed-age Šćete ili Derviš-bega Bušatlije, iz Livna, za koje je Skobla tvrdio da su skloni ideji priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji. (Ekmečić, 1973, 48)

250 OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 12, Livno, 28. 11. 1869.

251 *Il Nazionale*, br. 98, Zadar, 8. 12. 1869.

252 Riječ je o dr. Anti Jeličiću koji je bio konzul Osmanskoga Carstva u Splitu od 1864. do 1879 godine. (Tudor, 2017, 35)

253 U vrijeme valije Šerif Osman-paše obavještajna djelatnost bila je podignuta na vrlo visoku razinu. To stanje opisuje Klement Božić, dragoman u Pruskome konzulatu u Sarajevu, u pismu Matiji Mrazoviću (25. rujna 1868.): *Tako je nategnuto stanje kod nas da zbog intrigah i špionstva ne može se pošten čovjek s čovjekom sastati.* (Korunić, 1984, 197) Talijanski konzul u Sarajevu Eugenio Durio (1869. – 1874.) izvijestio je *da je strah od špijuna toliki da nitko neće komentirati ni vrijeme* [klimu, nap. a.] *bojeći se da je to neka policijska zamka.* (Mitrović, Kreševljaković, 1958, 8)

Sl. 5. Austrougarski konzularni uredi u Osmanskome Carstvu oko 1870. godine
(Kartu izradio T. Tadić, dipl. ing. geod.)

primljene od turskoga vicekonzula u Splitu njegov gost biti za vrijeme boravka u Livnu pod nadzorom. Nikakve mjere nadzora neće se poduzimati ako Krammer bude smješten u kući Muhamed-bega i ako on prihvati jamčiti za ispravnost Krammerovih postupaka. Krammer je stigao u Livno 15. rujna i odmah se prijavio u konzularni ured. Dembicki je utvrdio da su svi njegovi dokumenti uredni. Krammer je prosvjedovao protiv postupka konzula Jeličića i tražio od Dembickog da o svemu upozna više austrijske vlasti s obzirom na to da je Jeličić austrijski državljanin. I unatoč svemu Krammer je za vrijeme boravka stavljen pod policijski nadzor.[254] Iako je Muhamed-beg Firdus, sin posljednjega livanjskog kapetana Ibrahim-bega, bio najugledniji i najbogatiji livanjski beg, osmanske su vlasti u ovome slučaju pokazale da mogu biti vrlo učinkovite kada to žele.

U izvješću od 6. studenoga 1870. Dembicki je iznio teške optužbe protiv livanjskoga kajmakama Emin-bega. Osim ocjene o potpunoj nesposobnosti za obavljanje dužnosti, Dembicki navodi da je kajmakam povezan s pljačkašima koji djeluju na području livanjskoga kadiluka i Novoga Sela (Bosanskoga Petrovca). Ta je povezanost Emin-bega s pljačkašima razlog što su organizirane potjere okončane neuspjehom.[255] Ovo je izvješće generalni konzul Zoretić proslijedio ministru vanjskih poslova grofu Beustu obavještavajući ga da je sa sadržajem izvješća upoznao i valiju Safvet-pašu i zamolio ga da posebno obrati pozornost na ponašanje livanjskoga kajmakama Emin-bega ako ga već ne može premjestiti na neko drugo mjesto. Valija je Zoretiću odgovorio pismom u kojemu je iznio primjedbe na postupke austrijskih vlasti u Dalmaciji, koje nedovoljno surađuju u akcijama progona pljačkaša. Zoretić prenosi i mišljene Edwarda Freemana, tajnika britanskoga konzulata, koji je nekoliko dana boravio u Livnu prateći brata britanskoga generalnog konzula Williama Holmesa na putu u Split. Nakon povratka u Sarajevo Freeman je priopćio Zoretiću da je livanjski kajmakam Emin-beg, koji je zet vilajetskoga zaptijskog alajbega Emin-bega, stvarno nesposobna i korumpirana osoba.[256]

[254] Arhiv BiH, GKS, br. 183, Dembicki – Zoretiću, Livno, 18. 9. 1870.

[255] OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 27, Livno, 6. 11. 1870.

[256] Zoretić ministru vanjskih poslova Beustu, br. 67/res. Sarajevo, 26. 11. 1969. (Gavranović, 1956, 361-362)

Odbor za konzularne poslove Ministarstva vanjskih poslova Austro-Ugarske raspravljao je na sjednici održanoj 18. veljače 1870. pod predsjedanjem Ferdinanda Beusta, carskoga kancelara i ministra vanjskih poslova, o konzularnim uredima na području Osmanskoga Carstva. Donesena je preporuka da se konzularne agencije u Livnu, Banjoj Luci i Brčkom podignu na rang vicekonzulata te da se otvori novi vicekonzulat u Travniku.[257] Ova preporuka bit će realizirana tijekom 1871. godine.

Rad Konzularne agencije/ Vicekonzulata 1871. – 1873. godine

Trgovački poslovi obavljani preko Livna za unutrašnjost Bosne bili su tijekom 1870. gotovo istoga opsega kao 1869. godine. Povećao se samo uvoz alkoholnih pića. Trgovina prema Sarajevu sve se više usmjeravala preko Mostara. Dembicki u izvješću od 1. siječnja 1871. predviđa da će Livno ostvarivati još manji trgovački promet kada se dovrši gradnja željezničke pruge do Banje Luke.[258] Carsko i kraljevsko geografsko društvo u Beču u svome časopisu[259] objavilo je 1871. stručni rad Juliusa von Jaxe Dembickog naslovljen *Der westliche Thell von Bosnien: Ethnographisch-handelpolitische Skizze*.[260] Rad je rezultat desetogodišnjega boravka Dembickog na dužnosti austrijskoga konzularnog agenta u Livnu. Dembicki je, kako je već rečeno, redovito svojim nadređenim podnosio izvješća koja su se odnosila na trgovački promet i političku situaciju na području djelovanja Konzularne agencije u Livnu. Objavljene knjige generalštabnih časnika Gustava Thoemmela[261] i Johanna Roskiewicza,[262] koji su u vrijeme boravka u Livnu bili gosti Dembickog, bile su mu poticaj za pisanje rada slične tematike. Rad je pisan s manje znanstvenih pretenzija, ali su iznesena zapažanja vrlo vrijedno vrelo podataka. U radu autor donosi korisne podatke: o administrativno-teritorijalnome ustroju Bosanskoga vilajeta, kratke povijesno-geografske crtice o svim važnijim naseljima Travničkoga mutesarifata, statističke podatke o brojnosti pučanstva, o svojevrsnoj etnogenezi pučanstva, organizaciji i funkcioniranju uprave, o odnosima unutar i između vjerskih skupina, političkim odnosima, školstvu, stanju zdravlja pučanstva i zdravstvene zaštite, ratarstvu, stočarstvu i o svim aspektima trgovine (robe, cijene, izvoz i uvoz, trgovci, prijevoz).

Najvišom odlukom Apostolskoga Veličanstva Franje Josipa I., od 18. rujna 1871., a na prijedlog austrougarskoga Ministarstva vanjskih poslova, odobreno je podizanje dotadašnjih konzularnih agencija u Livnu, Banjoj Luci, Tuzli i Trebinju[263] u kategoriju vicekonzulata, a istom su odlukom dotadašnji konzularni agenti u tim uredima, među kojima i Dembicki u Livnu, promovirani u počasne vicekonzule.[264] Osim ovoga važnog događaja za Austrijski (-ugarski) konzularni ured u Livnu, u godini 1871. došlo je do važnih personalnih promjena koje će bitno utjecati na razvoj političkih odnosa između Osmanskoga Carstva i Austro-Ugarske Monarhije. Za austrougarskoga ministra vanjskih poslova umjesto Beusta imenovan je Gyula Andrássy (1823. – 1890.), koji će u svome mandatu (1871. – 1879.) započeti novu orijentalnu politiku Monarhije. Prvi znak promjene bila je smjena austrougarskoga internuncija u Carigradu Antona Prokescha kojemu se pripisivalo turkofilstvo. Poslije smrti uspješnoga velikog vezira Ali-paše na čelo Visoke porte došao je

[257] *Neue Freie Presse*, br. 1967, 19. 2. 1870. Vicekonzulat u Travniku nije otvoren.

[258] ABiH, AUGKS, Dembicki – Zoretiću, Livno, 1. 1. 1871.

[259] *Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft*, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band), Wien, 1871., 162-176. Dembicki je bio redoviti član Geografskoga društva u Beču.

[260] *Zapadni dio Bosne: Etnografske i trgovačko-političke skice*.

[261] Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascie*, Wien, 1867.

[262] Johann Roskiewicz, *Studien über Bosnien und Herzegowina*, Leipzig – Wien, 1868.

[263] Odlukom su obuhvaćene i dotadašnje konzularne agencije u Sofiji, Jaffi, Prevezi i Antivariju (Bar).

[264] *Wiener Zeitung*, br. 282, Wien, 23. 11. 1871.

1871. godine protureformski Mahmud Nedim-paša koji je odmah nakon preuzimanja dužnosti smijenio brojne tanzimatske ljude i poslao ih u progonstvo. Odrazilo se to i na Bosanski vilajet u kojemu je u posljednjemu desetljeću osmanske uprave namjesnikovalo čak trinaest valija. Nastupilo je razdoblje u kojemu su, kako piše Koestchet, *(…) svi viši dužnosnici letjeli unaokolo kao elastične lopte, nijedan nije smio računati da će ostati duže od mjesec dana na svom položaju, a nekima nije dano ni toliko*.[265] Namjesnik Safvet-paša smijenjen je potkraj ožujka 1871., a za novoga valiju imenovan je Akif Mehmed-paša,[266] koji će se zadržati na dužnosti do rujna 1871. godine kada je imenovan Mehmed Asim-paša.[267] Livanjski kajmakam Emin-beg, često kritiziran zbog nesposobnosti i korumpiranosti, smijenjen je potkraj rujna 1871. i imenovan za kajmakama u Taslidži (Pljevlja). Novim livanjskim kajmakamom imenovan je Ahmed-beg, dotadašnji kajmak u Konjicu.[268] U ožujku 1872. razriješen je dužnosti Franjo Zoretić, austrougarski generalni konzul u Sarajevu, a na tu dužnost imenovan je Svetozar Teodorović, dr. iur., dotadašnji kancelar konzulata u Beogradu.[269] U svibnju 1872. za kajmakama livanjskoga kadiluka imenovan je Rauf-beg, dotadašnji kajmakam u Brčkom.[270]

Zadarske novine *Il Dalmata*[271] objavile su 13. ožujka 1872. kritički članak o konzularnome agentu Dembickom.[272] Povod je bila brošura naslovljena *Il cavaliere Dembinsky*[273] koja je uredništvu *Il Dalmate* stigla poštom iz Padove tijekom ožujka 1871. Brošura je tiskana na talijanskome jeziku (35 stranica), bez navođenja imena autora te mjesta i godine izdavanja. Iako je uredništvo *Il Dalmate* istaklo *da nije sklono pridavati ikakvu važnost anonimnim spisima* i ocijenilo da je brošura u većemu dijelu običan pamflet, ipak je odlučilo objaviti članak u kojemu je optužbama protiv Dembickog iznesenim u brošuri dodan i dio novih od autora nepotpisana članka. U spomenutoj se brošuri od mjerodavnih austrougarskih vlasti traži smjenjivanje Dembickog s položaja austrougarskoga vicekonzula u Livnu. Zahtjev je obrazložen sljedećim navodnim grijesima Dembickog: nedovoljna zaštita austrijskih podanika, zanemarivanje unaprjeđenja trgovačkih odnosa, podilaženje osmanskim vlastima i nereagiranje na zlostavljanje i ugnjetavanje kršćana, favoriziranje katolika i mržnja prema pravoslavnim („Grcima"), nezakonito bogaćenje, iskorištavanje učitelja iz srpsko-pravoslavne škole za besplatno obavljanje pisarskih poslova u vicekonzulatu, pa čak i varanje u kartaškim igrama za novac.[274] Nekoliko stranica brošure posvećeno je prezentaciji pisama koje su razmijenili uspješni i bogati splitski trgovac Kosta Vučković (1828. – 1894.) i Dembicki.[275] U objavljenome članku *Il Dalmata* dodaje i svoje zamjerke: Dembicki ne posjeduje stručne kompetencije i odgovoran je za loše izvedene radove na cesti Livno – Sinj.

Dembicki je 17. ožujka 1872. uputio uredništvu *Il Dalmate* zahtjev za objavu ispravka neistinitih informacija. Uredništvo je *iz dužnosti pravednosti i nepristranosti* objavilo ispravak.[276] U demantiju je Dembicki ukazao na brojne neistine iznesene u brošuri i članku. Posebno se osvrće na optužbe *Il Dalmate* da

265 Koestchet, 1909, 60-62.

266 *Sarajevski cvjetnik*, br. 12, 27. 3. 1871.

267 Kožar, 2007, 103-104.

268 *Bosna*, br. 26, 3. 10. 1871.

269 *Wiener Handelsblatt*, br. 62, 15. 3. 1872.; Deusch, 2017, 655. Teodorović je došao u Sarajevo početkom travnja 1872. i preuzeo dužnost generalnoga konzula. (*Bosna*, br. 302, 9. 4. 1872.)

270 *Bosna*, br. 309, 28. 5. 1872. U Kronici FSG ime Rauf-bega na više mjesta pogrešno je upisano oblikom Reuf-beg.

271 *Il Dalmata*, list autonomaške stranke iz Zadra orijentirane prema talijanskomu nacionalizmu i iredentizmu, izlazio je od 1866. do 1916. godine uglavnom na talijanskome jeziku i manjim dijelom na hrvatskome.

272 *Il Dalmata*, br. 21, Zadar, 13. 3. 1872. Članak je objavljen pod naslovom *Il consolati austriaci in Bosnia*.

273 Površnost pri pisanju brošure ogleda se i u pogrešnu pisanju vicekonzulova prezimena.

274 *Il cavaliere Dembinsky*, 6-18.

275 Dembicki je zastupao Kostu Vučkovića u postupku naplate duga iz imovine umrloga Tripka Pavlovića iz Livna. (*Il cavaliere Dembinsky*, 20-33.)

276 *Il Dalmata*, br. 26, 30. 3. 1872.

je kriv za loše izvedene radove na cesti Livno – Sinj. Dembicki napominje da je radovima na izgradnji rukovodio inženjer Moise i da je on posljednja osoba kojoj bi se mogla pripisivati krivica za propuste u gradnji. Poslije objave ovoga ispravka *Il Dalmata* nije više pisala o Dembickom. Seriju članaka u kojima se kritizira *beg Dembicki* nastavio je objavljivati zadarski *Narodni list.*[277] Budući da je i na adresu vicekonzulata stigla brošura, Dembicki je Generalnomu konzulatu u Sarajevu poslao opsežno izvješće (45 stranica) u kojemu je nastojao dokazati da su optužbe iznesene na njegov rad potpuno neutemeljene. Kao osobu koja je organizirala izdavanje brošure Dembicki je označio Jovu Ercega Skoblu. Motiv je bio osveta. Dembicki je Skoblu, a na temelju instrukcija Generalnoga konzulata, prijavio austrougarskim vlastima kao agenta Kneževine Srbije.[278] Generalni konzul Teodorović obavio je početkom 1873. inspekcijski nadzor u Vicekonzulatu u Livnu. Njegova je ocjena bila da je Dembicki uredno, pravilno i pravodobno obavljao sve konzularne poslove, a brošuru protiv Dembickog ocijenio je kao *zbirku kleveta.* Međutim, Teodorović je konstatirao i to da Dembicki boluje *od jednog vrlo razdražljiva stanja* i da, nažalost, *ne posjeduje uravnoteženi takt.* Tom prigodom Dembicki je zamolio Teodorovića da Ministarstvu vanjskih poslova predloži njegov premještaj u Prevezu.[279]

Generalni konzul Teodorović obavijestio je Dembickog o ishodu molbe koju je fra Lovro Karaula, tada na dužnosti generalnoga vikara Apostolskoga vikarijata Bosne, uputio Ministarstvu vanjskih poslova još 1869. godine. Molbom je tražena novčana pomoć za pokrivanje bakrenim limom samostanske crkve na Gorici.[280] Ministarstvo je Karaulinu molbu proslijedilo Društvu Bezgrešnoga začeća Blažene Djevice Marije u Beču. Bivši generalni konzul Zoretić predložio je subvenciju u iznosu od 500 austrijskih guldena (forinti). S obzirom na to da je ukupan trošak pokrivanja crkve procijenjen na 25 000 guldena, Društvo je procijenilo da ne raspolaže sredstvima kojima bi makar približno moglo bitnije pomoći ostvarenju te namjere. Prilog od 500 guldena ne bi ništa riješio.[281] Ministarstvo vanjskih poslova priklonilo se tomu stavu, a konačno odlučivanje o ovoj molbi trebalo bi ostaviti otvorenim za onaj trenutak kada radovi zaista započnu. Teodorović traži da Dembicki o ovome stavu Ministarstva obavijesti molitelje.[282] Dembicki je odmah nakon prispijeća ovoga dopisa obavijestio fra Lovru Karaulu, koji je u to vrijeme bio gvardijan. Karaula je najavio da bi radovi na pokrivanju krova mogli vrlo brzo započeti.[283]

U dopisu poslanomu Dembickom (18. siječnja 1873.) generalni konzul Teodorović traži informaciju o mogućnosti smještaja sestara milosrdnica i prostora za školu koju bi one vodile u Livnu. Teodorović napominje da će Generalni konzulat subvencionirati troškove rada škole, ali se od lokalne zajednice očekuje da osigura prostor za smještaj sestara i prostor

277 *Narodni list*, br. 22, 16. 3. 1872.; br. 52, 14. 6. 1872. i br. 80, 5. 10. 1872.

278 Skobla je vladi Kneževine Srbije redovito slao izvješća. U dopisu iz Carigrada, poslanome u listopadu 1870., uvjeravao je srpsku vladu o potrebi suradnje s begovima, koji su spremni prihvatiti priključenje Bosne Srbiji. (Ekmečić, 1959, 211) Razvoj događaja u ustanku (1875. – 1878.) pokazat će da je Skobla bio jedna od ključnih osoba u organizaciji ustanka, najuže povezan s vlastima u Kneževini Srbiji.

279 Rill, 1977, 164.

280 Karaula je uputio molbu i talijanskomu konzulu u Sarajevu Eugeniju Duriju da talijanska vlada sudjeluje novčanim prilogom za nabavku bakrenoga lima. Talijanska vlada odobrila je fra Filipu Rimcu, Livnjaku na službi u Zadru, da može u Firenci prikupljati novčanu pomoć za tu namjenu. (Mitrović, Krešević-Jaković, 1958, 244-245; Ivanković, 2015, 793)

281 U zahtjevu za dopuštenje pokrivanja krova goričke crkve bakrenim ili olovnim limom, podnesenu livanjskomu kajmakamu, naveden je trošak od 200 000 groša. (Ursinus, Moačanin, 2019, 21-22)

282 OeStA/HHStA, AUGKS, Res. br. 82, Teodorović – Dembickom, Sarajevo, 7. 5. 1872.

283 OeStA/HHStA, KAL, br. 289, Dembicki – Teodoroviću, 24. 5. 1872. Kasniji tijek događaja pokazuje da se tada ipak odustalo od pokrivanja krova bakrenim limom. Crkva je 1874. godine pokrivena lepiricom. Samostanska crkva na Gorici, kakvu je danas poznajemo, građena je od 1854. do 1906. godine. (Gavran, 1994, 199-213)

za školu.[284] Dembicki u odgovoru pohvaljuje inicijativu, ali ističe da u Livnu, nažalost, trenutačno ne postoji odgovarajući prostor za smještaj sestara i školu.[285]

Potkraj 1872. godine vilajetske vlasti odaslale su poruku franjevcima da će morati plaćati desetinu i poreze kao i svi drugi osmanski podanici. Fra Lovro Karaula tim je povodom sastavio spomenicu i predao je livanjskomu kajmakamu Rauf-begu. Pozivajući se na stoljetne povlastice što ih je franjevcima dao sultan Mehmed Fatih, Karaula moli da se zastane s ubiranjem desetine i poreza dok se o tome ne odluči u Carigradu. Prijepis spomenice Karaula je uputio i vicekonzulu Dembickom s molbom da se ona posredovanjem Generalnoga konzulata u Sarajevu dostavi Visokoj porti.[286] Generalni konzul Teodorović obavijestio je Dembickog 29. ožujka 1873. da austrougarsko veleposlanstvo u Carigradu snažno podupire Karaulinu molbu kod Visoke porte i da se očekuje da će franjevci i dalje biti oslobođeni plaćanja desetine. Veleposlanstvo je u tome predmetu dobilo posebne upute od Ministarstva vanjskih poslova.[287]

Slučaj Kate Jurkić (1853. – 1930.) duboko je potresao crkvene strukture i cijelu katoličku zajednicu u Livnu i Bugojnu 1873. godine. Dvadesetogodišnja Kata Jurkić bila je te godine isprošena za mještanina Peru Radulovića.[288] Prije njihova vjenčanja u kuću Jurkićevih došao je Niko Pavlović-Batinić, bogati trgovac iz Bugojna, s namjerom da u dogovoru s Katinom majkom i braćom isprosi Katu za svoga sina Peru. Majka i braća ocijenila su da je Pero Pavlović „bolja prilika" za njihovu kćer i sestru pa su dali svoj pristanak. Poštujući patrijarhalne običaje, Kata se i bez svoga izričita pristanka našla u Bugojnu. Kada je prema crkvenim propisima trebalo dogovoriti i navijestiti vjenčanje, Kata je pred uskopaljskim župnikom izjavila da se ne želi udati za Peru Pavlovića. Od toga trenutka nastaje teški sukob u koji su bili umiješane crkvene i zemaljske vlasti, rodbina i građani Livna i Bugojna, oštro podijeljeni s jedne strane na pristaše Pavlovića i s druge strane na one koji su smatrali da je slobodna volja djevojke iznad dogovorena braka po želji roditelja, koju su predvodili franjevci. Na strani Pavlovića bili su travnički mutesarif, kajmakami Livna i Bugojna, koje je bogati Pavlović navodno podmitio.

Dembicki u izvješću od 17. kolovoza 1873. obavještava Teodorovića da se situacija u ovome slučaju pogoršava. Dio katoličkoga puka u Livnu, Uskoplju i Bugojnu, koji se svrstao u pristaše Pavlovića, ulagao je napore da na svaki način našteti franjevcima. Pavlovićeva strana zaprijetila je da će ubiti bugojanskoga franjevca koji je bio inicijator Katina bijega iz Pavlovića kuće. Kada je to franjevac doznao, napisao je pritužbu protiv Pavlovića i njegovih pristaša i predao je bugojanskomu kajmakamu. S još dvojicom lokalnih svećenika pobjegao je u franjevački samostan u Gučoj Gori kod Travnika. U Livnu, gdje je gvardijan fra Anđeo Ćurić (1839. – 1917.) pokrenuo dogradnju jednoga krila samostana, pristaše Pavlovića uspjele su utjecati na kajmakama Rauf-bega da naredi obustavu započetih radova. Dembicki navodi da je upotrijebio sav svoj utjecaj da zaštiti redovnike od tiranije i ugnjetavanja kajmakama i da se radovi na gradnji nastave. Vilajetske vlasti u Sarajevu odlučile su da livanjski franjevci mogu nastaviti s radovima na dogradnji samostana.[289] Razloge ovim žalosnim događajima Dembicki

[284] OeStA/HHStA, AUGKS, br. 242 ex 1872, Teodorović – Dembickom, Sarajevo, 18. 1. 1872.

[285] OeStA/HHStA, KAL, br. 58, Dembicki – Teodoroviću, Livno, 7. 2. 1872.

[286] OeStA/HHStA, KAL, br. 91, Karaula – Dembickom, Livno, 12. 3. 1873.

[287] OeStA/HHStA, AUGKS, br. 128, Teodorović – Dembickom, 29. 3. 1873.

[288] Livanjski Radulovići podrijetlom su iz Jajca. Prema rodozačetniku Bernardu Raduloviću (Jajce, oko 1790. – Livno, 1867.) nosili su i sekundarno prezime Brno. (Tadić, 2013, 138)

[289] U *Kronici Franjevačkog samostana Gorica*, sv. I. također se nalazi zapis o ovome događaju (str. 22-23). Nažalost, prostor nam ne dopušta obradu svih detalja ovoga zanimljivog slučaja.

vidi u nepopustljivosti i aroganciji franjevaca i u najgrubljemu neznanju i pretjeranu seljačkom ponosu suprotstavljene strane (*die roheste Unwissenheit und der anmassendste Bauernstolz*).[290] Uzgredno spominjemo da je u isto vrijeme problem s izgradnjom svoje škole imala i srpsko-pravoslavna zajednica u Livnu, ali iz posve drugih razloga.[291]

I dok Baltić ovu aferu naziva *čudnovatim događajem*[292], samostanska kronika spominje je kao *pobunu* vjernika koja je proizvela nesnošljivo stanje za redovnike i vjernike.[293] Oglas o ekskomunikaciji dvadesetak vjernika, uglavnom uglednijih građana među kojima je bila i majka Kate Jurkić, pročitan je na pučkoj misi 21. rujna 1873.[294] Fra Jako Baltić, kustod Provincije, zahtijevao je da se Kata Jurkić, koja je bila zatočena u kući Pavlovićevih, pusti na slobodu i da slobodno odluči za koga se želi udati. Kada joj je to bilo omogućeno, *cura reče i na sudu turskom i na crkvenom da nije njezina volja udati se za Pavlovića*. Nekoliko dana poslije u crkvi u Docu (Travnik), za koju je Katin otac Niko Jurkić darovao zvono, vjenčao je fra Jako Baltić Peru Radulovića i Katu Jurkić.[295]

Generalni konzul Teodorović obavijestio je 27. kolovoza 1873. Dembickog da je ugarski ministar unutarnjih poslova odobrio franjevcima iz samostana Gorica kod Livna prikupljanje novčanih priloga (kolektu) u Ugarskoj i Transilvaniji u trajanju od šest mjeseci za dovršenje goričke crkve. Za prikupljanje priloga određeni su fra Mihovil Marijanović-Tadić, fra Rafael Ćaleta i fra Blaž Kulijer. Teodorović napominje da franjevci moraju posjedovati uredno izdane putovnice, registrirati se kod mjerodavnih lokalnih vlasti i istodobno uredno voditi knjigu evidencije prikupljenih prihoda.[296] O tome je Dembicki obavijestio fra Mihovila Marijanovića-Tadića u pismu od 14. listopada 1873.[297] Kada je vicekonzul Dembicki opskrbio franjevce svim potrebnim dokumentima, oni su početkom studenoga krenuli na put u Mađarsku. Spletom teško objašnjivih okolnosti ugarsko Ministarstvo unutarnjih poslova već je u prvim danima boravka franjevaca u Mađarskoj opozvalo svoj dekret i zabranilo franjevcima prikupljanje kolekte.[298] Teodorović je svejedno 6. veljače 1874. zatražio dostavu izvješća o obavljenoj kolekti.[299] Izvješća su dostavili fra Rafael Ćaleta i fra Anđeo Ćurić, gvardijan, u kojima su konstatirali da zbog zabrane kolekta nije uspjela. Jedino su mađarski svećenici, koji su

290 OeStA/HHStA, KAL, br. 424, Dembicki – Teodoroviću, Livno, 17. 8. 1873.

291 Prema članku 4. Zakona o školama iz 1869. godine troškovi gradnje osnovnih škola i plaće učitelja padali su na teret građana. (*Bosna*, br. 169, 25. 8. 1869.) Srpsko-pravoslavna zajednica u Livnu izgradila je 1868. godine novu školu. Ta škola, koja se nalazila iza zgrade današnjega Konzulata Republike Hrvatske i u blizini kuća braće Đogića, Ercega Skobla i Mate Meštrovića, izgorjela je u velikome požaru 28. studenoga 1871. (*Narodni list*, br. 91, 6. 12. 1871.) Na temelju dopuštenja vilajetskih vlasti izgradnja nove škole započela je početkom travnja 1873. godine. Već u svibnju 1873. kajmakam Rauf-beg zabranio je gradnju škole. Sve do polovice srpnja trajala je zabrana gradnje. Tada je mitropolit (vladika) Pajsije uz potporu vilajetskih vlasti uspio ukinuti zabranu gradnje. (*Narodni list*, br. 33, 9. 4. 1873.; br. 39, 14. 5. 1873.; i br. 68, 19. 7. 1873.) Škola je dovršena 1874. i bila je najljepši javni objekt u Livnu do 1878. godine. Danas je u njoj smještena livanjska gimnazija (sjeverno krilo). Kao zanimljivost ističemo i podatak da su osmanske vlasti 1873. godine izgradile kamene mostove na rijekama Žabljaku i Sturbi dužine 50-60 aršina i širine 7 aršina. (*Bosna*, br. 387, 24. 11. 1873.)

292 Baltić, 1991, 269-271.

293 *Kronika FSG*, 21.

294 OeStA/HHStA, KAL, res.br. 16, Dembicki – Teodoroviću, Livno, 8. 7. 1873. i br. 270, 8. 10. 1873.; *Kronika*, *FSG*, 21. Težinu ovoga sukoba potvrđuje i podatak da je među ekskomuniciranim bio i Mato Marijanović-Tadić (r. 1835.), stariji brat uglednoga franjevca Mihovila Marijanovića-Tadića.

295 Pero i Kata (bila je tetka proslavljenoga slikara Gabrijela Jurkića) živjeli su u Livnu i imali su brojno potomstvo – desetero djece. (Kaić, 1939, 151-152) Pero Pavlović oženio se 1875. Anđom Kaić iz Livna. (Tadić, 2013, 180)

296 OeStA/HHStA, AUGKS, br. Teodorović Dembickom, Sarajevo, 27. 8. 1873.

297 Arhiv FSG, Dembicki – Marijanoviću-Tadiću br. 469, 14. 10. 1873.

298 Neslužbene informacije upućivale su na to da je razlog nerodna godina u Mađarskoj.

299 OeStA/HHStA, AUGKS, br. 305 ex 1873., Teodorović – Dragomanoviću, Sarajevo, 6. 2. 1874.

bili domaćini livanjskim franjevcima, darovali 140 dukata za dovršenje crkve na Gorici.[300]

Franjevci iz samostana na Gorici bili su pretplaćeni na zagrebačke *Narodne novine* i *Obzor* te zadarski *Narodni list.* Te novine, zajedno s ostalom poštom, preuzimao je na Bilome Brigu poštar kojega je angažirao vicekonzul Dembicki. Carinici na bosanskoj strani detaljno su 11. rujna 1873. pretražili poštu koja je adresirana na franjevački samostan Gorica (ne dirajući konzulovu poštu) i zaplijenili novine adresirane na samostan. Nastavili su to raditi i idućih dana. Dembicki je o ovome događaju obavijestio Generalni konzulat, napominjući da nije službeno intervenirao jer konzulova pošta nije pretraživana.[301] Zapljenu novina naredio je livanjski kajmakam Rauf-beg na temelju valijine naredbe koja nije nigdje objavljena.[302] Prikazujući da su novine prokrijumčarene i da je riječ o činu veleizdaje što su je počinili franjevci, Rauf-beg je o svemu obavijestio valiju Mustafa Asim-pašu.[303] Početkom studenoga 1873. Rauf-beg je obavijestio fra Anđela Ćurića, gvardijana, da će svi fratri zbog istrage i saslušanja morati ići u Travnik. Ćurić je rekao da će o svemu obavijestiti fra Grgu Martića, franjevačkoga agenta u Sarajevu.[304] Martić je odmah nakon što je dobio obavijest otišao valiji i uspio ga uvjeriti da postupci livanjskih fratara ne zaslužuju kazneni progon.[305] Iako je ovaj put Martićevim zalaganjem izostao kazneni progon, optužbe protiv livanjskih franjevaca nisu prestajale.[306]

Posljednje izvješće Dembickog sačuvano u arhivskoj građi je ono od 22. listopada 1873. U tome izvješću Dembicki upoznaje Teodorovića s aktualnom situacijom vezanom za sukob jednoga dijela katoličkoga puka i franjevaca u župi Livno. Poduzeti koraci radi pomirenja sukobljenih strana ostali su bez željena rezultata. Ekskomunicirani katolici (Pavlovićeve pristaše), srušivši za sobom sve mostove pomirenja, namjeravaju angažirati svjetovnoga svećenika iz Dalmacije, kojega bi uzdržavali o svome trošku. Dembicki ih je upozorio da bi tomu svećeniku, kao austrougarskomu državljaninu, uskratio obavljati crkvene dužnosti u Livnu. Ta skupina nakon toga odbila je Dembickovo posredovanje u ovome sukobu.[307]

Različite optužbe protiv vicekonzula Dembickog, objavljivanje ponajviše u *Naro-*

[300] Ćurić i Ćaleta dostavili su izvješća vicekonzulu Dragomanoviću, a on ih je proslijedio generalnomu konzulu Teodoroviću.

[301] OeStA/HHStA, KAL, res.br. 20, Dembicki – Teodoroviću, Livno, 17. 9. 1873.

[302] Zapljenu *kojekakvih buntovnih knjiga protivnih interesima naše deržave*, školskih udžbenika, zabranu distribucije „južnoslavenskih" političkih novina i protjerivanje nepodobnih učitelja provodio je još 1865. godine valija Topal Osman-paša. (*Narodne novine*, br. 218, Zagreb, 23. 9. 1865.) Utjecajni valijin tajnik Rašid-efendija Beograđanin govorio je na sarajevskome medžlisu *da kršćanima treba dopustiti zidati crkve, neka ih zidaju koliko im volja, neka zvonike dižu ako hoće do oblaka, u to neka po svom običaju ludo troše novce jer od crkava nema opasnosti, ali ima velike opasnosti od njihovih škola.* (*Narodne novine*, br. 186, 16. 8. 1865.)

[303] Bio je valija od studenoga 1872. do studenoga 1873. godine.

[304] Fra Grga Martić uspio je spasiti livanjske franjevce od kaznenoga progona, ali je u travnički zatvor po najvećoj mećavi odveden Stipuka Tadić (1826. – 1884.), trgovac koji je prodavao knjige, školski pribor i kod kojega su se našle novine. (*Kronika FSG,* 24-25.)

[305] Obraćajući se valiji i njegovim najbližim suradnicima, fra Grga je, između ostaloga, rekao: *Gospoda moja, nema krivice u tome što se novine štiju, jer to ne štiju ljudi neznalice, nego koji razumiju lučiti zlo od dobra, a oni u svom uvjerenju ostaju uvijek jednako. Ja sam štio luteranske knjige i Kuran vašeg svetca, ali nisam postao ni luteran ni vaše vjere postao.* (*Jutarnji list*, Zagreb, 7. 1. 1941.)

[306] Novi vicekonzul Dragomanović u dopisu poslanome Teodoroviću poslao je i pismo provincijala fra Mate Čondrića upućeno 9. siječnja 1874. gvardijanu goričkoga samostana fra Anđelu Ćuriću. U pismu provincijal Čondrić upoznaje Ćurića *da iz livanjskog i travničkog hućumeta* [uprava, vlast, nap. a.] *stalno stižu valiji Akif-paši mazbate* [izvješće, nap. a.] *u kojima se grdno optužuje livanjske franjevce da i dalje primaju i čitaju zabranjene novine.* Čondrić preklinje Ćurića *da utječe na nesvjesnu mlađariju, jer će nas sve prerano u grob otjerati.* Valija je dao posljednju opomenu i u interesu je svih franjevaca Bosne Srebrene da se više ne daje povoda za nove optužbe. Gvardijan Ćurić odgovorio je da je riječ o izmišljotinama i lažnim optužbama koje dolaze od livanjskoga kajmakama i travničkoga mutesarifa. (OeStA/HHStA, KAL, res.br. 29, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 24. 1. 1874.)

[307] Arhiv BiH, AUGKS, br. 364, Dembicki – Teodoroviću, Livno, 22. 10. 1873.

dnome listu (Zadar) i *Obzoru* (Zagreb), nisu prestajale ni tijekom 1873. godine.[308] Dembicki je bio uvjeren *da se nakovanj na komu se kuju novinski članci protiv njemu* nalazi u franjevačkome samostanu na Gorici.[309] Rezultirat će to teškim verbalnim napadom Dembickog na fra Lovru Karaulu, onodobnoga gvardijana, u prostorijama samostana na Gorici na blagdan Blagovijesti (25. ožujka). Drugi verbalni napad zbio se 26. ožujka 1873. u prostorijama vicekonzulata. Karaula je odlučio o svemu obavijestiti Teodorovića. Detaljno opisujući te napade, Karaula moli Teodorovića da *Dembicskija dotjera u brazdu časti činovniku carskom i kraljevskom pristojne*.[310] Dobro obaviješteni fra Grga Martić piše 6. lipnja 1873. biskupu fra Paškalu Vujčiću: *Dambinski će iz Livna biti premješten nekuda, najviše što je napao na Karaulu. Na njegovo mjesto bit će predložen Dragomanović.*[311] Da je Martić bio dobro obaviješten, potvrdit će odluka cara i kralja Franje Josipa I. od 9. rujna 1873. kojom je odobren premještaj počasnoga vicekonzula Juliusa von Jaxe Dembickog iz Livna u grčki grad Prevezu, koja je sve do 1912. godine bila u sastavu Osmanskoga Carstva, i počasnoga vicekonzula Josipa Dragomanovića iz Preveze u Livno.[312] Dembicki je potkraj studenoga 1873., nakon 14 godina obnašanja dužnosti konzularnoga agenta/vicekonzula u Livnu, napustio Livno i otišao na novu dužnost u Prevezu.

Vicekonzul Josip Dragomanović (1873. – 1879.)

Josip Dragomanović, novi vicekonzul, sin Martina i Brigite r. Jakičić, rođen je 8. ožujka 1828. u Komarnici kraj Nove Gradiške. Umro je u Novoj Gradiški 1908. godine. Šest razreda gimnazije završio u franjevaca u Požegi, sedmi (filozofiju) nastavio u zagrebačkome Nadbiskupskom sjemeništu. Od 1848. do 1851. godine službovao pri 8. vojno-graničarskoj pješačkoj pukovniji u Novoj Gradiški i postigao časnički čin. Hoteći nastaviti bogoslovlje, vraća se u Zagreb, no bude odbijen te u potrazi za službom dolazi u Sarajevo. Zauzimanjem fra Lovre Karaule primljen je 1851. godine u službu austrijskoga Generalnog konzulata u Sarajevu.[313] Kao vrstan poznavatelj turskoga, arapskoga, perzijskoga, talijanskoga, njemačkoga i francuskoga jezika (služio se i engleskim i ruskim jezikom) godine 1856. uzdignut je na dužnost prevoditelja i tumača istočnih jezika. Bio je zacijelo najsvestraniji i ponajbolji prevoditelj svoje epohe u Bosni i Hercegovini. Godine 1862. premješten je u Mostar, a 1872. imenovan je vicekonzulom u Prevezi. U Livnu obnaša dužnost vicekonzula od prosinca 1873. do studenoga 1879. kada je dodijeljen Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Godine 1882. kratko je vrijeme kotarski predstojnik u Ljubinju, a od listopada pa sve do umirovljenja 1890. godine obnašao je dužnost kotarskoga predstojnika u Žepču.[314]

Za boravka u Mostaru s konzulom Pavlom Reljom, biskupom fra Anđelom Kraljevićem i Franom Milićevićem uspio je, uz pomoć bečkih veza Franje Plehačeka, kancelara u Generalnome konzulatu u Sarajevu,[315] nabaviti malu tiskaru koja je predana na

[308] *Narodni list*, br. 21, 12. 3. 1873.; br. 31, 16. 4. 1873.; br. 32, 19. 4. 1873. i br. 39, 14. 5. 1873.

[309] Fra Lovro Karaula u pismu upućenu generalnomu konzulu Teodoroviću 27. travnja 1873. napisao je, između ostaloga, i ovo: *Od nekoliko godinah nazad g. Dembicski zaratio je sa svakom Classom ljudih varošanah i seljakah, steko je neprijatelje u Sinju i Splitu i u drugim mjestim Dalmacie: u svojoj razpri progonio je i klevetao sad jednu, sad drugu stranku, ogorčenost medjusobna rasla je sa manjega na više, najkraj njegovi uvridjenicih počeli su protiva njegovu ponašanju pisat u Narodnom listu, zadarskom, i u Obzoru čitave članke.* (*Pro populo*, 2000, 406-408)

[310] *Pro populo*, 2000, 406-408.

[311] Vrčić, 1989-1990, 127.

[312] *Fremden-Blatt*, br. 261, Wien, 22. 9. 1873.

[313] Vladić, 1923, 307-308.

[314] Deusch, 253; *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*; https://hbl.lzmk.hr/clanak/dragomanovic-josip; pristupljeno 22. VIII. 2025.

[315] Dragomanović je bio oženjen Plehačekovom kćeri Paulinom.

Sl. 6. Josip Dragomanović (1828. – 1908.) (*Hrvatski biografski leksikon*, br. 3, Zagreb 1993.)

upravu franjevcima.[316] Godine 1870. preveo je te djelomice preradio i dopunio tursku slovnicu *Kavâ'idi Osmânije* Mehmeda Fuada i Ahmeda Dževdeta, prvu gramatiku turskoga jezika iz 1851. godine.[317] Za osobite zasluge u obnovi crkava te zapuštenih pučkih škola i prosvjete u Hercegovini papa Pio IX. odlikovao ga je 1872. godine Redom sv. Silvestra pape.[318] Nastojanjem Dragomanovića i generalnoga konzula Teodorovića nabavljen je 1875. godine kip Majke Božje za crkvu u livanjskoj župi Vidoši.[319] U Livnu mu je 13. travnja 1879. rođena kći Karolina.[320]

316 Petrović, 1937, 57-70.

317 Šabanović, *Osvit*, br. 84, 1943. U članku je kao ilustracija objavljena naslovnica Dragomanoviće knjige na kojoj je autorovom rukom ispisano: *Velečasnom ocu Lovri Karauli namjesniku biskupovom poklanja spisatelj J. Dragomanović.*

318 *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*; https://hbl.lzmk.hr/clanak/dragomanovic-josip; pristupljeno 14. VI. 2025.

319 Tadić, 2007, 204.

320 *Matica krštenih župe Livno (1849.-1883.)*, br. 761/1879.

Rad Vicekonzulata 1874. – 1878. godine

Glas o uspješnu djelovanju sestara milosrdnica u Sarajevu (od 1871.), Banjoj Luci, Mostaru, Derventi i Docu (od 1872.) potaknuo je fra Lovru Karaulu da 30. siječnja 1874. zatraži pomoć od generalnoga konzula Svetozara Teodorovića kako bi zagrebačke sestre milosrdnice došle u Livno i otvorile školu za djevojčice.[321] Uz pozitivan odgovor Teodorović je obećao da će se pobrinuti osigurati novčanu pomoć milosrdnim sestrama čim se nastane u Livnu.[322] Vicekonzul Dragomanović obavijestio je 18. ožujka 1874. Teodorovića da je gorički gvardijan i livanjski župnik fra Anđeo Ćurić kupio kuću za smještaj sestara i školu koju će biti potrebno renovirati.[323] Sestre milosrdnice došle su u Livno 4. rujna 1874., o čemu je Dragomanović istoga dana obavijestio Teodorovića.[324] Odmah nakon dolaska sestre su otvorile školu za djevojčice.[325] Teodorović obavještava 29. studenoga 1874. Dragomanovića da je Ministarstvo vanjskih poslova odobrilo sestrama 300 forinti godišnje subvencije za školu i moli vicekonzula da sestrama preda 150 forinti.[326] Dragomanović

321 ABiH, AUGKS, Karaula – Teodoroviću, 30. 1. 1874. Karaula je 17. ožujka 1874. molio i novčanu pomoć od zagrebačkoga nadbiskupa (od 1877. i kardinala) Josipa Mihalovića (1814. – 1891.) za zavod sestara milosrdnica koji se ima osnovati u Livnu (ABiH, AUGKS, Karaula – Mihaloviću, 17. 3. 1874.). U postupak dovođenja sestara milosrdnica bio je uključen i biskup Paškal Vujčić. (Tadić, 2000, 145-146)

322 ABiH, AUGKS, Teodorović – Karauli, 12. 4. 1874.

323 Bila je to kuća Ante Bilića koja na kraju nije bila obnovljena nego je srušena, a na njezinu mjestu izgrađena je nova u Karanfil mahali (Deronjin ili Krešića sokak), danas Ulica sestara milosrdnica. Očekivalo se da će sestre doći do kraja svibnja. (OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 5, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 18. 3. 1874.; Marković, 1923, 42-43)

324 OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 20, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 4. 9. 1874.

325 Prvi put u povijesti livanjskoga obrazovanja otvorena je škola za djevojčice. Sestre su pri dolasku donijele i šivaći stroj do tada nepoznat u livanjskome kraju. (Vračić, Kovačić, 1998, 511-512; Ćurić, 1953, 12-16)

326 OeStA/HHStA, KAL, br. 796, Teodorović – Dragomanoviću, Sarajevo, 29. 11. 1874.

15. prosinca 1874. odgovara Teodoroviću da je predao novac predstojnici Genovevi Horvat i dostavlja potvrdu o primitku.[327]

U dopisu upućenu 6. veljače 1874. Generalnomu konzulatu Dragomanović izvješćuje o polugodišnjemu ispitu učenika Katoličke škole u Livnu. Ispit je održan 16. siječnja 1874. pod predsjedanjem fra Lovre Karaule, ravnatelja katoličkih škola u Livnu, uz nazočnost uglednijih građana, gvardijana fra Anđela Ćurića i vicekonzula Dragomanovića.[328] Ispitu je pristupilo 50 učenika koji su ispravno odgovarali na postavljena pitanja i dobili dobre ocjene.[329] Dragomanović 30. ožujka 1874. obavještava Generalni konzulat da su se u Livnu započele poduzimati mjere za provedbu propisa o uvođenju monopola na duhan.[330] Propisima su regulirani uzgoj, rezanje, prodaja i oporezivanje duhana. Propisane su i visoke kazne za prekršitelje propisa, a posebno za krijumčarenje. Svi rezači duhana (havandžije) bili su dužni donijeti sve zalihe duhana na livanjsku carinarnicu radi vaganja kako bi se mogla obračunati trošarina na duhan i kontrolirati njegova prodaja.[331]

U svibnju 1874. godine u Upravno vijeće travničkoga sandžaka (*Meclis-i İdare-i Liva - Sancak İdare Meclisi*) izabrani su iz kaze Livno: Mahmud-beg Bušatlija, Arif Fehimović, Nina Tadić i Niko Stanišić.[332] Mahmud-beg Bušatlija istaknut je i kako kandidat za člana Vilajetskoga upravnog vijeća (*Meclis-i İdare-i Vilayet*). Dragomanović izvješćuje Teodorovića da je Bušatlija travničkomu mutesarifu Ali Riza-paši predao zahtjev usuglašen na lokalnome upravnom vijeću kaze Livno (*Meclis-i İdare-i Kaza Ihlevne),* koji je sadržavao četiri točke: a) da se porezi plaćaju u naturi (proizvodima), a ne u novcu; b) da se porezi na stoku plaćaju u vrijeme kada je stoka postizala najvišu cijenu; c) da se porez na stoku vrati na prethodnu razinu; d) da se uspostavi telegrafska linija između Livna i Sinja za koju svrhu je lokalno pučanstvo već prikupilo 2000 pijastera i pribavilo telegrafske stupove; e) da se u Livnu osnuje trgovački sud za rješavanje pravnih sporova koji nastaju iz svakodnevnoga prometa i trgovačkih odnosa s austrougarskim podanicima. Vilajetsko upravno vijeće odobrilo je za besplatnu podjelu 290 tovara žita u livanjskome kraju za poljoprivrednike čije su zalihe iscrpljene i pučanstvu koje gladuje. Također je odlučeno da se siromašnijemu pučanstvu da na posudbu 160 tovara žita. Vijest da je smijenjen travnički mutesarif Ali Riza-paša i da je imenovan novi mutesarif Hafiz-paša primljena je s radošću. Međutim, vrlo brzo ta je odluka u Carigradu opozvana.[333]

Dopisom od 3. svibnja 1874. Dragomanović izvješćuje Teodorovića da je na kapitulu Franjevačke provincije Bosne Srebrene, održanu u Gučoj Gori 26. travnja 1874., odlukama o premještanju nekih franjevaca započet proces pomirenja između katoličkoga duhovništva i dijela katoličkoga puka iz Livna i Bugojna (afera Pavlović).[334] U dopisu od 7. lipnja 1874. Dragomanović obavještava Generalni konzulat da su ekskomunicirani katolici uputili biskupu Paškalu Vujčiću molbu za oprost i povratak u zajednicu Crkve. U tome su imali punu potporu gvardijana fra Anđela Ćurića. U postupku ukidanja anateme bili su dužni obvezati se na određen broj hodočašća i plaćanje novčane kazne za pokoru. Jedan od

[327] OeStA/HHStA, KAL, br. 894, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 15. 12. 1874.

[328] Člankom 3. Zakona za opću prosvjetu bilo je propisano da su u mjestima s mješovitim stanovništvom odvojene škole za muslimansku i nemuslimansku djecu. (*Bosna*, br. 169, Sarajevo, 25. 8. 1869.)

[329] OeStA/HHStA, KAL, res. br. 3., Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 28. 2. 1874.

[330] U livanjskome kraju proizvedeno je 1871. godine 2350 oka (oko 3000 kg) duhana. (Šljivo, 1995, 141)

[331] OeStA/HHStA, KAL, br. 164, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 15. 12. 1874.

[332] Dvojica muslimana i dvojica nemuslimana (Nina Tadić kao predstavnik katolika i Niko Stanišić kao predstavnik pravoslavnih).

[333] OeStA/HHStA, KAL, br. 313, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 11. 5. 1874.

[334] OeStA/HHStA, KAL, Res. br. 11, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 3. 5. 1874.

izopćenih nije na to pristao jer je smatrao da će prihvaćanje bilo kakve kazne naštetiti njegovoj trgovačkoj reputaciji.

U istome izvješću Dragomanović obavještava o izboru članova upravnih i sudskih medžlisa. Na temelju naloga koji je primila lokalna kajmakamija svi članovi medžlisa, uključujući i one izabrane prethodne godine, morali su biti zamijenjeni novim. Popis kandidata potvrdili su kajmakam i kadija i upućen je svima koji su imali pravo glasa. Dragomanović se u izvješću osvrće i na rad carinskoga ureda u Livnu. Za dvojicu carinskih službenika navodi da su se za vrijeme boravka u Livnu prilično obogatili. Pregovori između carinika i trgovaca su svakodnevnica. Obje se strane cjenkaju i prepiru oko iznosa carina koje treba platiti dok ne postignu dogovor, a govor je takav da jedan dio prikupe za riznicu, drugi zadrže za sebe, a treći ostave trgovcima. Takvo ponašanje carinika posebno je uobičajeno za godišnji sajam na Petrovdan, na koji hrle trgovci iz cijele regije i kada carinici utaje više od 1000 dukata carine za sebe. Dragomanović navodi da mu je ove informacije priopćio livanjski kajmakam Rauf-beg koji je rješenje vidio u tajnome nadzoru rada carinika.[335] Teodorović šalje 4. rujna 1874. telegram Dragomanoviću, a povodom note vilajetske vlade o neprikladnu ponašanju gosp. Hinkovića, službenika u austrougarskome Vicekonzulatu u Livnu. Hinković je želio ući u livanjsku tvrđavu u čemu su ga spriječili stražari. Poslije toga primijetili su ga stražari kako s jedne uzvišice izrađuje kartu tvrđave. Dragomanoviću se nalaže da oštro upozori službenika zbog nedopuštena ponašanja i da ga odmah uputi u Sarajevo radi provođenja istrage o tome slučaju.[336] Generalni konzul Teodorović u dopisu upućenu Dragomanoviću 13. listopada 1874. traži informacije o ukupnome broj topova, broju Kruppovih topova i broju topova ostragana[337] na području vicekonzulata. Također traži informaciju o postojanju civilne bolnice i ljekarne.[338] Dragomanović je odgovorio da nema topova ostragana, već samo topova s prednjim punjenjem. Na konzularnome području ne postoji civilna bolnica ni ljekarna. U Travniku su smještene vojna bolnica i ljekarna.[339] U samostanskoj crkvi na Gorici kod Livna, tada najvećoj katoličkoj crkvi na području Bosne i Hercegovine, proslavljena je u nedjelju 22. studenog 1874. pedeseta obljetnica svećeničkoga ređenja fra Lovre Karaule. Dragomanović je u svome izvješću istakao Karauline zasluge za vjernički narod, Katoličku Crkvu i franjevačku zajednicu.[340] U prigodnoj propovijedi istaknuto je *da zlatna misa u livanjskom kraju nije proslavljena unatrag trista godina*.[341]

Dragomanović obavještava 14. siječnja 1875. Generalni konzulat da lokalna školska uprava katoličke zajednice u Livnu, na čelu koje je fra Lovro Karaula, planira proširiti nastavu uvođenjem novih predmeta i povećati broj učenika u muškoj i ženskoj katoličkoj školi na 200 učenika. Za ostvarenje toga plana potrebno je osigurati veći broj udžbenika i angažirati još jednoga učitelja kao pomoć fra Andriji Tomiću. Očekuje se i financijska pomoć Generalnoga konzulata.[342] Nekoliko dana poslije Teodorović obavještava Dragomanovića da je odobrio isplatu 100 forinita učitelju fra Andriji Tomiću.[343] Vicekonzulat u Livnu redovito je Generalnomu konzulatu u Sarajevu upućivao izvješća o sastavu vojnih postrojbi i broju vojnika u naseljima na konzularnom području. Na dan 31. ožujka 1875. topnička posada u livanjskoj tvrđavi brojila je 30 vojnika.

335 OeStA/HHStA, KAL, br. 360, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 7. 6. 1874.

336 OeStA/HHStA, AUGKS, br. 17, Teodorović – Dragomanoviću, 4. 9. 1874.

337 Topovi koji su se punili odostraga.

338 OeStA/HHStA, AUGKS, br. 258, Teodorović – Dragomanoviću, 13. 10. 1874.

339 OeStA/HHStA, KAL, br. 752, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 29. 10. 1874.

340 OeStA/HHStA, KAL, br. 798, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 22. 11. 1874.

341 *Zagrebački katolički list*, br. 53, 31. 12. 1874.

342 OeStA/HHStA, KAL, br. 27, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 14. 1. 1875.

343 OeStA/HHStA, AUGKS, br. 17, Teodorović – Dragomanoviću, 21. 1. 1875.

Broj vojnika u pričuvi (redifa) bio je: Livno – 250, Duvno – 100, Glamoč – 100, Skoplje – 400 i Jajce – 250. Lokalne snage (uglavnom zaptije i bašibozuk): Livno – 60, Duvno – 30, Glamoč – 30, Skoplje – 80 i Jajce – 40. Posebna postrojba (kordon) bila je raspoređena uz granicu s Dalmacijom u naseljima: Uništa, Tiškovac, Grab, Grahovo, Bili Brig, Prisika, Liskovača i Vinica i imala je 100 vojnika.[344]

Austrijski car i hrvatski kralj Franjo Josip I. (vladao je od 1848. do 1916. godine) tijekom svoga posjeta Dalmaciji od 10. travnja do 12. svibnja 1875. posjetio je 18. travnja i Sinj. Livanjski franjevci nisu htjeli propustiti priliku susresti se s utjecajnim vladarem Habsburške Monarhije pa su zalaganjem (programom boravka nisu bile predviđene privatne audijencije) Konstantina Antuna Matasa, svećenika i kulturnoga djelatnika, i Gabrijela Rodića, namjesnika za Dalmaciju, uspjeli dobiti termin za audijenciju. Na zajedničkome sastanku franjevaca iz livanjskoga kraja odlučeno je da izaslanstvo (*poklonstvo*) čine fra Lovro Karaula, fra Anđeo Ćurić i fra Mihovil Marijanović-Tadić.[345] O odlasku i boravku u Sinju te audijenciji livanjskih franjevaca kod cara izvijestio je Dragomanović Teodorovića 28. travnja 1875. Izaslanstvo franjevaca i više od 200 kršćana i muslimana[346] iz Livna otišlo je već 17. travnja u Sinj kako bi nazočili svečanostima dočeka cara. Sutradan oko 18 sati Franjo Josip I. primio je livanjske franjevce. U razgovoru vođenu na njemačkome (fra Anđeo Ćurić) i talijanskome jeziku (fra Lovro Karaula i fra Mijo Marijanović-Tadić) franjevci su ga upoznali s položajem kršćana iznoseći pritužbe na prekomjerne poreze i druge namete, njihovu neravnomjernu raspodjelu, nehumano postupanje poreznika i ugnjetavanje što ga provode gramzivi i beskrupulozni dužnosnici, od zaptija do kajmakama.[347] Određeni broj privilegiranih žele požnjeti tamo gdje nisu sijali i ubijaju među ljudima svako povjerenje u vlast. Novoimenovani kadija zahtijeva dar za svaku radnju koju poduzme i u svemu je u dosluhu s kajmakamom. Samovolja se provodi diljem Osmanskoga Carstva, a u pokrajinama je dosegla neobuzdane razmjere. Na te pritužbe car je odgovorio riečima: *Infelice governo! Infelice la gente! Faro tutto il possibile*.[348] Franjevci su zahvalili caru na dotadašnjoj pomoći i zamolili za novu.[349] Poslije toga sastanka Karaula je napisao opširnu Spomenicu s molbama[350] na latinskome jeziku i poslao je ugarskomu primasu kardinalu Janosu Simoru s molbom da je uruči Franji Josipu I.[351] Ovu je Spomenicu Karaula potajno poslao, a kasnije nekim svojim župljanima i priopćio. Stvar se nije mogla držati u tajnosti pa su za nju mnogi brzo doznali. Vlasti su postupak franjevačkoga izaslanstva tretirale kao veleizdaju.[352] I dok je Franjo Josip I. još uvijek boravio u Dalmaciji, generalni konzul Teodorović obavijestio je vicekonzula Dragomanović da je car odobrio pomoć u iznosu od tisuću forinta (200 dukata) za livanjske katoličke škole i samostansku crkvu

344 OeStA/HHStA, KAL, br. 187, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 31. 3. 1875.

345 *Kronika FSG*, 27.

346 Među njima su bili i oni koji su namjeravali predati caru molbe i pritužbe (Matan Jurkić i Salih Bajagić zbog Trnovih Poljana, trojica kršćana iz Grahova zbog nasilja poreznih službenika i dr.).

347 U drugome dijelu ovoga izvješća Dragomanović je dao pregled svih poreza, nameta, trošarina i taksi i njihove iznose i postotke koji su iz godine u godinu prekomjerno rasli kako bi država mogla vraćati goleme dugove inozemnim bankama. Žalosno je bilo da porezni obveznici nisu uživali gotovo nikakve blagodati od plaćenih dažbina.

348 *Nesretna vlada! Nesretni ljudi! Učinit ću sve što je moguće.* (Badrov, 1925, 33; *Kronika FSG,* 27.)

349 Arhiv BiH, AUGKS, br. 164, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 28. 4. 1875.

350 *Folium complectens Gravinima publica quibus dominans elementum muhamedanum plebem christianum in Circulo Livno data opera injuste opprimit, malisque artibus atque intensis viribus internetione delere adnititur.*

351 Badrov, 1925, 33.

352 Za vrijeme boravka austrougarskoga cara u Dalmaciji brojni osmanski dužnosnici, uključujući i valiju Derviš Ibrahim-pašu (6. travnja 1874. – 4. rujna 1875.), susretali su se s Franjom Josipom I. Susret livanjskih franjevaca s carem bio je posve naravna stvar jer je Austrija (Austro-Ugarska) bila priznati zaštitnik katolika u Bosni i Hercegovini, a car im je često pomogao zagovorom kod sultana i Visoke porte, ali i darovima.

u jednakim dijelovima.[353] Dragomanović je o tome obavijestio Karaulu, Ćurića i Marijanovića-Tadića i izrazio zadovoljstvo što im carev novčani dar može osobno uručiti.[354] U svibnju 1875. Livno je dobilo novoga kajmakama. Bio je to Remzi-beg, dotadašnji kajmakam u Pljevljima. Rauf-beg, koji se u Livnu zadržao tri godine, premješten je u Pljevlja.[355]

Generalni konzul Teodorović poslao je 12. srpnja 1875. fra Lovri Karauli, kao upravitelju škola, 260 udžbenika (početnice, čitanke, računske vježbenice, katekizmi) za učenike dviju osnovnih katoličkih škola u Livnu. U popratnome dopisu Teodorović poručuje Karauli: *Molim vas da se pobrinete da bi ti udžbenici svojoj zadaći shodno odgovorili*.[356] Karaula nije dočekao Teodorovićevo pismo ni udžbenike. Dana 20. srpnja 1875. godine vraćajući se u Ljubunčić iz sela Prisap, gdje je na groblju Grebci rekao puku svetu misu, kod sela Žirović, ubijen je fra Lovro Karaula.[357] O ovome tragičnom događaju Dragomanović je obavijestio Generalni konzulat u Sarajevu 24. srpnja 1875.:

Visokorođenom gospodinu von Teodoroviću, carskom i kraljevskom austro-ugarskom generalnom konzulu! Ugnjetavanjima kršćanskog naroda ovoga okruga, koja se stalno ponavljaju, pridružio se ovih dana vrlo tužan događaj. Biskupskog vikara fra Lovru Karaulu zatekla je 20. tekućeg mjeseca poslije mise proslavljene u selu Prisap, na području njegove župe Ljubunčić, na povratku na cesti iznenadna smrt. Na tu se vijest gvardijan samostana Gorica s još jednim franjevačkim duhovnikom [fra Jerko Vladić, nap. a.] *obratio mjesnim vlastima i zatražio upućivanje komisije kako bi se ustanovio uzrok smrti. Mjesne su vlasti odmah odaslale na mjesto događaja žandarmerijskog časnika s nekoliko zaptija i sudskog službenika. Poduzetim pregledom leša nisu uočene niti prostrijelne niti druge rane, dakle, prema mišljenju izaslanih tijela vlasti nisu primijećeni nikakvi tragovi nasilne smrti, te je time s njihove strane zaključeno da je smrt uzrokovana nesretnim slučajem pada s konja. Međutim, budući da je tijelo pronađeno 4 do 5 koraka od ceste sa strane u plitkom jarku, s kapom na glavi, s obućom na nogama i krunicom u ruci, a nedostajali su mu džepni sat i milodari sakupljeni toga dana, te da mu je u ustima bila vidljiva prašina, a na nosu i čelu ogrebotine pomiješane s prašinom, franjevci i neki katolici tvrdili su da je smrt prouzrokovana nasilnim gušenjem u prašini. To je mišljenje potkrijepljeno svjedočenjem nekih katolika, a sumnja je pala na nekog Turčina imenom Nurija Dizdar(ević), koji je prije nekoliko dana otvoreno prijetio pokojniku i koji se tog dana našao u Ljubunčiću te je u vrijeme smrti koja je uslijedila viđen u istoj okolici. Sljedećeg je dana pokojnik pod brojnom pratnjom prevezen iz Ljubunčića u Livno, gdje je leš ponovno pregledan od strane brijača koji u Livnu figurira kao liječnik, u prisutnosti spomenutih organa mjesnih vlasti, franjevaca i mnoštva katolika. Osim već navedenih tragova nije uočena prostrijelna rana ili rana od noža te se time brijač priklonio mišljenju da smrt nije bila nasilna. Međutim, nakon što su franjevci i katolici ukazali na tragove prašine na ustima i nosu, objasnio je da o uzroku smrti ne može dati svoj konačni sud. Franjevci su potom zaključili da će dovesti liječnike iz Travnika i Sinja te su nakon dobivenog dopuštenja mjesnih vlasti poslali telegram u Travnik, a glasnika u Sinj. Iz Travnika su dobili odgovor da ondje nije prisutan nijedan liječnik. Iz Sinja je stigao odgovor da Namjesništvo u Zadru ne može odobriti upućivanje liječnika bez službenog zahtjeva Vicekonzulata u Livnu. I pored toga što su katolici pod zaštitom carske i kraljevske vlasti smatram da se austrijski liječnici ne mogu miješati u unutarnje stvari koje su u mjerodavnosti turskih vlasti, te je tako pokojnik*

[353] OeStA/HHStA, AUGKS, br. 136, Teodorović – Dragomanoviću, 7. 5. 1875.

[354] OeStA/HHStA, KAL, br. 288, Livno, 27. 5. 1875.

[355] *Bosna*, br. 465, 24. 5. 1875.

[356] OeStA/HHStA, br. 268, Teodorović – Karauli, Sarajevo, 12. 7. 1875.

[357] Dva relevantna i iscrpna teksta o ubojstvu Karaule napisali su fra Anđeo Ćurić (1839. – 1917.), gvardijan samostana Gorica u vrijeme Karauline smrti (*Kronika FSG* sv. I., 27-30; objavljeno u knjizi: *Pro populo: Život i djelo fra Lovre Karaule*, Livno, 2000., 425-432) i fra Jerko Vladić (1848. – 1923.), nastavnik teologije na Gorici u vrijeme Karauline smrti (Vladić, 1923, 303-311).

tek danas – pet dana nakon svoje smrti – mogao biti pokopan. Pokojnikove istaknute zasluge, koje je stekao tijekom svoga gotovo 51-godišnjeg svećeničkog djelovanja, njegov ugled, njegova stara dob, krađe, zlostavljanja, pa čak i ubojstva počinjena od strane Turaka nad kršćanima, a da krivce ne doseže kažnjavajuća ruka pravde, ovaj zastrašujući događaj izaziva opću zabrinutost, a glasne su pritužbe kršćana obiju konfesija da pri postojećim prilikama za kršćane ne postoji sigurnost života niti jamstvo vlasništva. Neki od pastira koji su se našli u blizini mjesta smrti pokojnika navodno su franjevcima ispričali da su vidjeli tragični čin usmrćenja pokojnika. Franjevci su uputili pritužbu mjesnim vlastima zbog istraživanja smrtnog slučaja te zahtijevali vilajetske liječnike iz Sarajeva kako bi se cjelovitom obdukcijom ustanovio uzrok smrti pokojnika.[358]

U javnost su puštene razne verzije o ubojstvu Karaule. Jedna od njih bila je da su Karaulu ubili ustanici s namjerom da se katoličko pučanstvo okrene protiv ustanika.[359] Prema drugoj verziji koja je kružila u Hercegovini u Livnu je ubijen *dindušmanin* i smutljivac don Mihovil Pavlinović,[360] a ne Karaula (*Vlasi sada veću davu protiva turskom dižu da prikažu da je od njih Karaula poginuo*).[361] Smrt fra Lovre Karaule silno je uzbudila narod livanjskoga kraja. Za vlasti je to bilo nezgodno jer je u Hercegovini već bio pokrenut ustanak. Nepovoljne vijesti koje su dolazile iz Hercegovine o brojnim akcijama ustanika, kao i o porazima pokrajinske vojske i uništavanju imovine uznemirile su muslimane livanjskoga kraja. Mobilizacija pričuvnih postrojbi u Livnu donijelo je još veće uznemirenje. Već 12. kolovoza 130 vojnika iz Livna odlazi u Hercegovinu boriti se protiv ustanika. U isto vrijeme u livanjskome kraju napadi i pljačke postaju sve učestaliji pa su lokalne vlasti organizirale vojne i zaptijske patrole.[362] Da je postojalo veliko nezadovoljstvo naroda, bilo je vidljivo i po tome što zakup desetine u livanjskome kraju nije mogao biti prodan.[363] Edward Freeman, konzularni savjetnik u britanskome konzulatu u Sarajevu, u izvješću upućenu 27. kolovoza 1875. Edwardu Derbyju, britanskomu ministru vanjskih poslova, piše: *Kruže glasine o planiranom ustanku u blizini Livna na dalmatinskoj granici te su izdane naredbe mutesarifu Travnika da odmah krene tamo sa svom snagom koja mu je na raspolaganju i da nastoji spriječiti bilo kakvo izbijanje pravodobnom zapljenom svega oružja i streljiva u posjedu seljaka*.[364] Da su informacije britanskoga konzulata bile točne, pokazat će i prva akcija livanjskih ustanika (ustaša, eškije) na prijevoju Vaganj (cesta između Livna i Sinja). Dana 28. kolovoza 1875. ustanička četa od 16 odvažnih momaka ustaša, koju je predvodio fra Stjepan Krešić,[365] sukobila se s vladinim[366] vojnicima koji su pratili provijantu. U tome sukobu ubijeno je i ranjeno nekoliko vladinih

[358] OeStA/HHStA, KAL, br. 436, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 24. 7. 1875. Dragomanović je kasnije obavijestio franjevce da je generalni konzul Teodorović iz vrlo pouzdanih izvora doznao da su Karaulino umorstvo naručile same vilajetske vlasti u Sarajevu. (Badrov, 44) Četvrtoga svibnja 1877. dogodio se u Čukliću pokušaj ubojstva župnika fra Mihovila Marijanovića-Tadića (1838. – 1902.), koji je također bio član izaslanstva u Sinju 1875. godine. Na njega je iz puške pucao bašibozuk Ćosko Mulić. Fra Mihovil je teško ranjen u koljeno desne noge, koja će kasnije biti amputirana. (*Kronika FSG,* 33.) Lokalne vlasti pokušale su ubiti i Juru Ištuka (r. u Ljubunčiću 1851.), svjedoka ubojstva fra Lovre Karaule (Marković, 1970.-71, 440-441).

[359] Izvješće britanskoga konzula u Sarajevu Williama Holmesa britanskomu veleposlaniku u Carigradu Georgu Elliotu od 6. 8. 1875. (Ekmečić, 1973, 102)

[360] Don Mihovil Pavlinović (1831. – 1887.), katolički svećenik, književnik i hrvatski političar.

[361] *Narodni list*, br. 66, 18. 8. 1875.

[362] OeStA/HHStA, KAL, br. 514, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 18. 8. 1875.

[363] ABiH, KAL, br. 490, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 31. 8. 1875. Prema oglasu objavljenu u službenim novinama *Bosna* (br. 471, 5. 7. 1875.) licitaciju za prodaju zakupa desetine u Livnu trebalo je održati u vremenu od 27. srpnja do 2. kolovoza 1875.

[364] Ekmečić, 1973, 101.

[365] Fra Stjepan Krešić (Livno, 1850. – Donja Rama, 1938.), sekulariziran 1905. godine. (Marković, 1970.-71.; Nikić, 2000) U ustanak se nešto kasnije uključio i fra Bono Šarić Drežnjak (1848. – 1910.) koji će postati vojvoda i član Privremene ustaničke bosanskohercegovačke vlade.

[366] Izvorno piše: *turski vojnici.*

Sl. 7. Pripadnici bašibozučkih odreda
(F. Kanitz, *Illustrirte Zeitung*, br. 786, Leipzig, 24. 7. 1858.)

vojnika i zapaljena utvrda (kula) na cesti Livno – Sinj na području prijevoja Vaganj.[367]

Već pokraj kolovoza 1875. u Livno dolaze velika vojna pojačanja s namjerom da se spriječi širenje ustanka iz zapadne Hercegovine i njegovo vezanje za onaj u Bosni.[368] Dragomanović je 1. listopada 1875. izvijestio Generalni konzulat o ukupnome broju vojnika na konzularnome području. Redifska vojska imala je 1250 pripadnika, od čega 400 vojnika u Livnu, a 850 na području Grahova. Bašibozučke postrojbe brojale su 940 vojnika (Livno, Jajce i Glamoč po 100, Grahovo 320, Skoplje 200 i Duvno 120). Uz graničnu crtu s Dalmacijom operirao je kordon u čijemu je sastavu bilo 16 vojnika. Najjače topništvo bilo je stacionirano u Livnu (14 topova) i 30 vojnika, a u svim ostalim mjestima ukupno 14 topova.[369] Smještaj i prehrana vojnika pali su na teret iscrpljenih seljaka. Godina 1874. bila je nerodna, a bilo je i pomora stoke. Iz Jajca je u Livno stiglo 150 pripadnika bašibozuka, a iz Uskoplja 120. Kako nisu imali redovitu plaću, odlučivali su se za pljačku hrane, odjeće i obuće upadajući u kuće domaćega pučanstva. Oni koji se pokušali obraniti bili su pretučeni.[370]

U izvješću od 13. listopada 1875. Dragomanović navodi da su pretjerani glasovi da je fra Stjepan Krešić u Sinju okupio četu od 150 ustanika. Što se tiče odnosa livanjskih fratara prema Krešiću, Dragomanović misli *da su prije za njega nego protiv njega.*[371]

[367] Marković, 1970.-71, 422.

[368] Austrougarske vlasti dopustile su korištenje luke Klek za iskrcaj vojske koja je dolazila iz Turske radi gušenja ustanka. (*Bosna*, br. 478, 23. 8. 1875.)

[369] OeStA/HHStA, KAL, br. 875, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 1. 10. 1875.

[370] OeStA/HHStA, KAL, br. 612, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 18. 9. 1875.

[371] OeStA/HHStA, KAL, br. 663, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 15. 10. 1875.

Dragomanović je u više svojih izvješća obavještavao Generalni konzulat o zlosilju razuzdanih bašibozučkih odreda. Nitko nije bio pošteđen. Bašibozuci su 5. studenog 1875. pucali na franjevački samostan na Gorici želeći preplašiti fratre. Na samostan je ispaljeno više od 20 hitaca.[372]

U Kronici franjevačkog samostana Gorica nalazi se i ova bilješka: *U ovoj* [1876., nap. a.] *kao i u prošloj godini su se mnoga ubojstva počinila na kršćenom narodu porad ustanka, a najviše od bašibozuka.*[373] Dragomanović je po nalogu Teodorovića prikupljao podatke o slučaju Ivana Dronjića (1836. – 1893.) iz Zabrišća. Potkraj listopada 1875. Dronjić i članovi njegove obitelji kao izbjeglice došli su u Split. Nezbrinuti, prijavili su se lokalnim vlastima nadajući se bilo kakvoj pomoći. U uredu splitskoga okružnog kapetana Dronjić je saslušan. Poslije saslušanja splitski okružni kapetan uputio je 29. listopada 1875. molbu Namjesništvu u Zadru za pomoć Dronjiću jer nema od čega živjeti, a ne usudi se vratiti u Livno. U molbi su navedeni i razlozi Dronjićeva bijega u Split. Dronjić je u Zabrišću bio seoski knez. Jednoga su mu dana u kuću upali pripadnici bašibozuka i naredili mu da im osigura novac, hranu i konje. Pokušao ih je uvjeriti da je to prevelik namet koji njegovi bijedni suseljani ne mogu ispuniti. Sva uvjeravanja bila su uzaludna. Bojeći se za vlastiti život, uspio je nekako prikupiti 18 konja. Vodeći konje u grad, presreo ga je neki aga i oduzeo mu pet konja tvrdeći da su to konji njegova kmeta. Preostale konje odveo je vojnicima i pokušao objasniti što mu se na putu dogodilo. Optužili su ga da održava vezu s ustanicima i nastavili ga vrijeđati i tući. Na kraju su ga vezali i objahivali kao konja. Zaprijetili su da će ga ubiti ako se dokaže da surađuje s pobunjenicima. Strahujući za život, odlučio je sa suprugom i petero djece pobjeći u Dalmaciju. Nakon što je pribavio informacije o ovome slučaju Dragomanović je obavijestio Teodorovića da je iskaz koji je Dronjić dao splitskomu okružnom kapetanu istinit.[374] Kako se ustanak širio, tako se broj izbjeglica iz livanjskoga kraja u Dalmaciju sve više povećavao.

Austrougarski Generalni konzulat nastavio je i tijekom 1876. upućivati financijsku pomoć za katoličke škole u Livnu. Teodorović je 12. kolovoza obavijestio Dragomanovića da je odobrena donacija u iznosu od 100 forinti za školu sestara milosrdnica, i to za razdoblje od 5. svibnja do 3. rujna 1876.[375] Dragomanović je obavijestio Teodorovića da su u katoličkim školama 12. kolovoza 1876. održani ispiti za dječake i djevojčice.[376] U Livnu je 18. kolovoza proslavljen rođendan cara i kralja Franje Josipa I. podizanjem velike zastave na zgradi vicekonzulata i na livanjskoj tvrđavi. Slavljena je u samostanskoj crkvi sv. misa. Vicekonzul Dragomanović primio je brojne čestitke.[377]

Teodorović šalje 2. prosinca 1876. telegram Dragomanoviću i traži da mu žurno dostavi podatke gdje su trenutačno raspoređeni ustanici, je li zavladalo primirje i tko su vođe ustanika.[378] Istoga dana Dragomanović šalje odgovor u kojemu obavještava Teodorovića o području na kojemu ustanici djeluju, njihovu

[372] OeStA/HHStA, KAL, br. 612, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 7. 11. 1875. U vrijeme ovoga događaja član samostanskoga bratstva bio je i fra Grgo Lozić (1811. – 1876.). *Srpske novine* (br. 34, 14. 2. 1876.) navode da su *Turci u Livnu zverski zlostavljali katoličkog patera Lozića*. Strahujući za svoj život, Lozić je pobjegao u Split, gdje je i umro u veljači 1876. Strah je bio i razlog fra Stipi Martiću za bijeg iz župe Ličani i fra Pavi Vukadinu za napuštanje župe Čuklić. (*Kronika FSG*, 31.)

[373] *Kronika FSG*, 31.

[374] OeStA/HHStA, KAL, br. 778, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 17. 11. 1875. U spisu se nalazi i molba splitskoga okružnog kapetana od 29. listopada 1875. upućena Namjesništvu u Zadru.

[375] OeStA/HHStA, AUGKS, br. 465, Teodorović – Dragomanoviću, Sarajevo, 12. 8. 1876.

[376] OeStA/HHStA, KAL, br. 540, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 25. 8. 1876.

[377] OeStA/HHStA, KAL, br. 525, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 20. 8. 1876.

[378] OeStA/HHStA, AUGKS, telegram pisan osmansko-turskim jezikom i arapskim pismom, Teodorović – Dragomanoviću, Sarajevo, 2. 12. 1876. Za čitanje i transkripciju dokumenta zahvaljujem prof. dr. Michaelu Ursinusu.

brojnom stanju i tko su njihove vođe. Ukupan broj ustanika procjenjuje na 2500. Djeluju na području Odžaka (Glamoč), u Peuljama i Crnim Potocima (Grahovo), Crnome Lugu (Livno), Kadinoj Bukvi (Prolog, Livno), Aržanu (Duvno) te na granici sa Studencima Ričicama, Tihaljinom i Vrgorcem (Ljubuški). Vođe ustanika su Mileta Despotović u Grahovu, Mate Lavrić u Prologu (Livno), Aleksa Jakšić u Peuljama. Na udaru su ustanika i kršćanska i muslimanska sela.[379]

Potkraj 1876. godine aktualizirano je bilo pitanje utvrđivanja demarkacijske između ustanika i osmanskih vlasti. Guverner Dalmacije Rodić zatražio je od Dragomanovića da obavijesti zapovjednika ustaničkih snaga pukovnika Miletu Despotovića o sastanku koji će se održati u Splitu 14. prosinca 1876.[380] Dragomanović je 13. prosinca preko glasonoše uputio u Grahovo Despotoviću poziv za sastanak Povjerenstva za demarkaciju u Splitu. Despotović je trebao odrediti dva delegata čija bi zadaća bila da zajedno s ostalim članovima Povjerenstva *omeđe granice ustaša bosanskih u zapadnoj Bosni i na granicama hrvatskim i dalmatinskim*. Dragomanovićevo pismo delegatima će omogućiti nesmetani dolazak u Split.[381] Despotović je prihvatio poziv i odredio dva delegata. Neočekivano Rodić je obavijestio Dragomanovića da se sastanak otkazuje i da delegati ne trebaju dolaziti u Split. Sastanak je otkazan jer valija, suprotno inzistiranju konzularnoga zbora, nije bio spreman poslati svoje delegate jer bi određivanjem demarkacijske crte ustanici bili priznati kao zaraćena strana.[382] Pije održavanja Carigradske konferencije (11. prosinca 1876. – 20. siječnja 1877.) u Livnu je 1. studenoga 1876. održana skupština na kojoj su bili prisutni predstavnici svih triju zajednica. Skupština se održavala u kući Mahmud-bega Bušatlije. Za skupštinu je bila pripremljena izjava u kojoj je bilo navedeno da među narodima vlada potpuna harmonija i mir. Prisutni u ime katoličke zajednice (gvardijan fra Anđeo Ćurić) i pravoslavne zajednice (proto Stojan Jovanović, Niko Stanišić te Kosta i Špiro Kujundžić) nisu htjeli potpisati pripremljenu izjavu.[383] Ćurić je o svemu obavijestio vicekonzula Dragomanovića, a on austrougarski Generalni konzulat.[384] Nastojanja svih velikih europskih sila da privole Osmansko Carstvo za stvarno provođenje ozbiljnih reformi doživjela su na Carigradskoj konferenciji (prosinac 1876. – siječanj 1877.) potpuni neuspjeh. Teodorović obavještava Dragomanovića da preda novac koji je Generalni konzulat odobrio katoličkim školama u Livnu i Bugojnu: 150 forinti sestrama milosrdnicama, 100 forinti učitelju dječake škole u Livnu i 230 forinti za katoličku školu u Bugojnu.[385] U dopisu od 18. srpnja 1877. Teodorović obavještava Dragomanovića da se udžbenici za učenike osnovnih škola u Livnu i Bugojnu nalaze u Fojnici i da ih treba preuzeti.[386]

379 OeStA/HHStA, KAL, br. 732, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 2. 12. 1876.

380 OeStA/HHStA, Rodić – Dragomanoviću, Zadar, 11. 12. 1876.

381 OeStA/HHStA, KAL, br. 745, Dragomanović – Despotoviću, Livno, 13. 12. 1876.

382 Godina 1876. bila je za Osmansko Carstvo vrlo turbulentna. Država je u nemogućnosti vraćanja golemih dugova proglasila bankrot. Svrgnut je sultan Abdul Aziz i nekoliko dana poslije pronađen mrtav. Pučisti su na čelo države doveli Murata V., koji je na vlasti bio vrlo kratko. Tri mjeseca poslije svrgnut je sultan Murat V., a za novoga sultana postavljen je Abdul Hamid, koji će osmanskim političkim životom dominirati idućih trideset godina. Godine 1876. donesen je novi ustav. Već iduće godine Abdul Hamid zanemarit će ustav, raspustiti parlament i nastaviti vladati kao diktator.

383 Hadži Mujaga Gagić tom je prilikom izjavio: *Ja ću muhurleisati* [staviti pečat, nap. a], *a da imam 50 muhurova sa svih pedeset bi to napravio… a ko ne muhurleiše je eškija (ustaša).* (*Kronika FSG*, 34-35.)

384 OeStA/HHStA, KAL, br. 674, Dragomanović – Teodoroviću, Livno, 3. 11. 1876.

385 OeStA/HHStA, AUGKS, br. 107, Teodorović – Dragomanoviću, Sarajevo, 1. 5. 1877.

386 OeStA/HHStA, AUGKS, br. 248, Teodorović – Dragomanoviću, Sarajevo, 18. 7. 1877. Pashko Vasa (Vaso-paša), albanski katolički književnik i osmanski državnik i političar (1825. – 1892.), postavljen je 1863. godine na mjesto tajnika i prevoditelja Ahmeda Dževdeta-paše, osmanskoga državnika i povjesničara, u misiji provedbe reformi u Bosni i Hercegovini. Događaje iz te misije zapisao je u djelu *La Bosnie et l'Herzégovine pendant la*

U travnju 1877. Dragomanović je poslao tri izvješća Teodoroviću o brojčanome stanju vilajetskih vojnih postrojbi. Prema prvome izvješću od 7. travnja na konzularnome području (Livno, Duvno, Glamoč, Grahovo, Uskoplje i Jajce) okuplja se iz dana u dan sve veći broj vojnika koji pripadaju nizamu, redifskoj vojsci i bašibozucima. Njima Dragomanović priključuje zaptije, topničku posadu u Livnu te posebnu kordonsku postrojbu. U Livnu je stacionirano 800 pripadnika redifske vojske, bašibozuka 150, zaptija 150, musthafiza (čuvara livanjske tvrđave, domobrana) 103 i pogranični kordon od 150 vojnika. Redifska vojska u Glamoču i Duvnu broji 800 pripadnika. Bašibouzuk u Uskoplju i Jajcu ima 800 pripadnika. Za zapovjednika svih postrojbi postavljen je Ismet-paša Uzunović koji je u Livno stigao 16. travnja 1877. U izvješću od 17. travnja Dragomanović procjenjuje da se u livanjskome kraju okupilo oko 4800 vojnika. Potkraj svibnja u Livnu je provedena dodatna mobilizacija još 300 vojnika, pa je sada, kako javlja Dragomanović Generalnomu konzulatu 30. svibnja, pod Ismet-pašinim zapovjedništvom 5100 vojnika.[387] Četvrtoga kolovoza 1877. vilajetska vojska („Carska vojska“) izvojevat će u Crnim Potocima važnu pobjedu nad ustaničkom vojskom kojom je zapovijedao Mileta Despotović.[388] U arhivskome materijalu austrougarskoga Vicekonzulata u Livnu nalazi se i zanimljiva molba seoskih knezova iz livanjskoga kraja upućena 21. lipnja 1877. sultanu Abdul Hamidu. Seoski knezovi u uvodnome dijelu molbe iznose očajno stanje u koje je seoski puk doveden bez svoje krivice *od kako buna buknu*. Morali su davati hranu vojsci. Pljačkao ih je tko god je htio. Morali su vojsci davati hranu i konje. Konji nikad nisu vraćeni niti im je vojska bilo što platila. Potpuno su osiromašeni i nemaju mogućnosti platiti *danjke* koje vlasti od njih traže. Ako ne plate dug, prijeti im zatvor, a članovima njihovih obitelji glad i smrt. Zbog svega mole *carsko veličanstvo* da ih oslobodi plaćanja duga.

Djelovanje ustanika u livanjskome kraju, ali i na širemu području, proteglo se i u 1878. godini. Austrougarski generalni konzul Konrad Wassitsch[389] obavijestio je 23. svibnja 1878. ministra vanjskih poslova Andrássyja da prema izvješću Dragomanovića ustanak u livanjskome kraju malo-pomalo jenjava.[390] Nakon završetka trogodišnjega ustanka pučanstvo je bilo osiromašeno i velikim dijelom iseljeno, sela popaljena, a zemlja uništena. Na kraju nije ispunjen ni jedan ustanički zahtjev, a ustanak je samo još više zamrsio nacionalne, vjerske i društvene odnose u Bosni i Hercegovini. Situacija koja je prethodila Berlinskomu kongresu obilježena je složenom mrežom saveza, sukoba i diplomatskih manevra tadašnjih europskih velesila. Ova složena mreža opadajućih carstava, rastućega nacionalizma i strateških interesa velikih sila postavila je pozornicu za Berlinski kongres (13. lipnja – 13. srpnja 1878.). Člankom XXV. Berlinskoga ugovora određeno je da će Austro-Ugarska provincije Bosnu i Hercegovinu zaposjesti i njima upravljati (*occuper et administrer*).[391] Nagovještaj mogućnosti ovakva ishoda postojao je u javnosti i prije Berlinskoga kongresa. Završetak kongresa i njegove odluke o Bosni i Hercegovini dodatno su izazvali veliko uznemirenje. Austrougarski generalni konzul Wassitsch u izvješću podnesenu

mission de Djevdet Efendi (Carigrad, 1865.). Vaso-paša se u tome djelu osvrće na nebrigu države za razne potrebe stanovništva i o veliku odljevu ostvarenih prihoda u državnu blagajnu u Carigradu. Ilustrira to financijskim pokazateljima. Ukupni prihodi Bosne i Hercegovine iznose oko 35 milijuna pijastera. Ukupni troškovi uprave iznose 15 milijuna pijastera, što daje dobit od 20 milijuna pijastera u korist carske blagajne. Ništa od čistih prihoda ne izdvaja se za potrebe školstva, zdravstva i druge potrebe pučanstva u Bosni i Hercegovini. (Pashko Vasa, 1958, 38)

387 OeStA/HHStA, KAL, Dragomanović – Teodoroviću, br. 181 od 7. 4. 1877.; br. 193 od 17. 4. 1877. i br. 221 od 30. 4. 1877.

388 Ekmečić, 1973, 286-287.

389 Dužnost generalnoga konzula u Sarajevu obavljao od 2. studenoga 1877. do prosinca 1878. (Agstner, 2018, 41)

390 *Obzor,* br. 202, Zagreb, 4. 9. 1978.

391 Imamović, 1976, 17.

ministru vanjskih poslova Andrássyju 15. srpnja 1878., a na temelju informacija koje mu je dostavio Dragomanović, navodi da *agitacija među Muslimanima u Livnu traje intenzivno od kraja lipnja 1878. godine.* Ubrzano se mobiliziraju i organiziraju snage za pružanje otpora. Pokušana je i pljačka skladišta oružja i streljiva u livanjskoj tvrđavi.[392] Hafiz-paša vojni zapovjednik svih postrojbi u vilajetu Bosna, koji nije bio za pružanje otpora, obavijestio je Wassitscha da su njegove naredbe spremni izvršavati samo bataljuni (4) sastavljeni od nebošnjaka stacionirani u Sarajevu, Livnu i Travniku i da će u tim gradovima biti spriječena pljačka skladišta oružja i streljiva.[393]

Kako se ulazak austrougarskih postrojbi očekivao iz smjera Dalmacije (preko prijevoja Vaganj), Livno je postalo središte otpora u jugozapadnoj Bosni. Već polovicom srpnja u Livnu je bio stacioniran jedan nizamski bataljun, dvije redifske bojne i 400 konjanika te oko 2000 pješaka. Računalo se i s potencijalom tvrđave dodatno ojačanom dvjema redutama na zapadnoj strani, produbljenim šančevima, popravljenim bedemima i uvježbanom topničkom posadom s 14 topova. Iz Sarajeva je dopremljeno i 800 modernih *Sniderovih* pušaka.[394] U Livno su tijekom srpnja svakim danom pristizali brojni dragovoljci iz okolnih mjesta (Glamoč, Uskoplje, Rama). Među pristiglim bio je utjecajni šejh derviškoga nakšibendijskog reda Abdullatif, starješina tekije na Oglavcima kod Fojnice.[395] U Livnu je dočekan s velikim oduševljenjem i u kratku vremenu prometnuo se u duhovnoga vođu otpora protiv austrougarske okupacije. Fanatični zagovornik okoštalih feudalnih odnosa i neprijatelj svih tanzimatskih reformi svojim govorima neprekidno je mobilizirao pripadnike snaga otpora, podizao borbeni duh muslimanskomu narodu bodreći ga i uvjeravajući u pobjedu nad din-dušmaninom. Zabranio je nošenje europske odjeće u Livnu, *pa su se svi morali navrat-nanos presvući*.[396] U izvješću od 21. srpnja Dragomanović obavještava Wassitscha da je u brojnim razgovorima uvjeravao livanjske muslimanske uglednike da će austrougarske vlasti štiti njihovu čast, vjeru, običaje, tradiciju i posjed. Prema njihovim izjavama nije se činilo da se tvrdoglavo opiru okupaciji. Čekale su se vijesti iz Sarajeva i od Visoke porte. Dragomanović pohvaljuje postupke zapovjednika (*vojnoga kajmakama*) nizamskoga bataljuna[397] Mustafu-bega (Mustaj-bega)[398] i kajmakama livanjskoga kadiluka Abdulah efendiju[399] na očuvanju javnoga reda i mira. Svi članovi kršćanske zajednice hvale njihovu predanost i trud. Najžešći agitatori za pružanje otpora okupaciji su Muhamed-beg Bušatlija i Salih-aga Čizmić.[400] Mahmud-beg Bušatlija, kao delegat livanjskoga okruga i Travničkoga sandžaka, nazočio je 20. srpnja 1878. u Sarajevu konstituiranju privremenoga pokrajinskog zastupstva.[401] Kada se Mahmud-beg vratio u Livno, pozvao je domaće muslimane i kršćane na veliki zbor. Njegova je poruka na zboru bila da se oružanom silom spriječi okupacija Bosne.

392 Gavranović, 1973, 204.

393 Gavranović, 1973, 203.

394 *Il Dalmata*, br. 77, Zadar, 25. 7. 1878.

395 Šejh Abdullatif bio je stariji sin karizmatičnoga Abdurrahmana Sirrije (Sirri-babe), utemeljitelja derviške tekije u Oglavcima, kojega su posjećivali bosanski namjesnici i druge ugledne osobe njegova vremena. Abdullatifova sestra Latifa bila je prva supruga Muhameda Hadžijamakovića, duhovnoga vođe otpora austrougarskoj okupaciji u Sarajevu. (Edin Urjan Kukavica, *Šejh Abdurrahman Sirri, sin Mehmedov sina Fadkullaha Balta-zade, Bošnjak* /1775.-1847./, *Behar*, br. 126, 2015., 68-103.)

396 *Kronika FSG,* 38-39.

397 Bataljun je bio sastavljen pretežno od vojnika iz Turske i Albanije.

398 Zbog protivljenja priključenja nizamskoga bataljuna snagama otpora ubijen je početkom kolovoza 1878. Vijest o njegovu ubojstvu stigla je u Zadar 10. kolovoza 1878. (*Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. nach autentischen Quellen*, Wien, /dalje: *Die Occupation /,* 1879., 357.)

399 Uspostavom austrougarske uprave postao je prvi kotarski predstojnik Livna. (Tadić, 2014, 243-244)

400 OeStA/HHStA, KAL, br. 418, Dragomanović – Wassitschu, Livno, 21. 7. 1878.

401 Wassitsch Andrássyju, Sarajevo, 25. 7. 1878. (Gavranović, 1973, 230-235)

Sl. 8. Antonin Chittussi, Livno (Topovi) i obrambeni zid sa strijelnim prorezima (puškarnicama)[402]
Livno, listopad 1878.

Dragomanović se odmah poslije toga sastao s Mahmud-begom pokušavajući ga uvjeriti da će neprijateljski stav prema Austro-Ugarskoj biti štetan za interese onih koje predstavlja. Preporučio mu je umjerenost i razboritost i zamolio ga da umirujuće djeluje na mase. Mahmud-beg je izrazio žaljenje što nije mogao udovoljiti njegovoj molbi jer on mora provoditi odluke donesene u Sarajevu i pokušaji smirivanja naišli bi na otpor. Dragomanović na kraju izvješća iznosi mišljenje da se pripreme za otpor temelje na neslužbenoj potpori Visoke porte.[403]

Dragomanović 29. srpnja 1878. upućuje livanjskomu kajmakamu Abdulah efendiji proglase da se austrougarska vojska sprema prijeći granicu s Bosnom i Hercegovinom.[404] Istodobno moli kajmakama da se proglasi dostave i objave i u Duvnu, Glamoču Donjem Vakufu i Jajcu kako bi se s njihovim sadržajem upoznalo pučanstvo tih okruga.[405] Procjenjujući da daljnji boravak u Livnu za njega i njegovu obitelj postaje životno opasan, Dragomanović odlučuje napustiti Livno.[406] Uz pratnju koju je osigurao Mahmud-beg Bušatlija, Dragomanović s obitelji stiže u Aržano 6. kolovoza 1878., o čemu je okružni kapetan u Imotskom izvijestio namjesnika Rodića.[407] Dragomanović će se vratiti u Livno i nastaviti rad u Vicekonzulatu nakon kapitulacije snaga otpora 28. rujna 1878.[408]

[402] Antonin Chittussi (1847. – 1891.), češki impresionistički slikar, pripadnik austrougarske vojske. (https://www.obrazyvaukci.cz/polozka/antonin-chittussi_livno-114849; pristupljeno 30. IV. 2025.)

[403] OeStA/HHStA, KAL, br. 430, Dragomanović – Andrássyju, Livno, 31. 7. 1878.

[404] Toga dana započela je vojna akcija zaposjedanja Bosne i Hercegovine.

[405] OeStA/HHStA, KAL, br. 428, Dragomanović – Abdulah efendiji, Livno, 29. 7. 1878.

[406] Generalni konzul Konrad Wassitsch pobjegao je 31. srpnja 1878. iz Sarajeva u Mostar, a iz Mostara u Metković. (Gavranović, 1973, 284-285)

[407] Die Occupation, 354.

[408] Die Occupation, 812.

Prestanak rada Vicekonzulata

Savladavanjem posljednjih džepova otpora u listopadu 1878. dovršeno je zaposjednuće Bosne i Hercegovine, ali time nije prestala službena djelatnost austrougarskih konzularnih ureda. Oni neće odmah biti zatvoreni, nego će nastaviti i dalje djelovati s postupnim reduciranjem svojih djelatnosti. Generalni konzul Heinrich Holzinger nije se slagao sa strategijom *via facti* diskretnoga smanjenja konzularnih ovlasti te je obavijestio Ministarstvo vanjskih poslova u Beču da se konzularni uredi ne mogu raspustiti uklanjanjem jednoga dužnosnika za drugim i obustavom njihovih plaća, već samo prvo smanjenjem funkcija, a tek zatim ograničavanjem osoblja.[409] Najprije je reducirana politička funkcija konzularnih ureda, a to je prouzročila njihovu sve manju povezanost s Ministarstvom vanjskih poslova, Internuncijaturom u Carigradu i Generalnim konzulatom u Sarajevu. U građi Austrijskoga državnog arhiva sačuvana su samo dva Dragomanovićeva izvješća iz postokupacijskoga razdoblja[410] upućena generalnomu konzulu Heinrichu Holzingeru.[411] Djelatnost vicekonzulata u Livnu sve se više svodila na konzularnu jurisdikciju (sudbenost).[412] Već polovicom 1879. godine Zemaljska vlada planirala je povući Dragomanovića u zemaljsku službu u Sarajevu, a na njegovo mjesto postaviti školovanoga sudca. Dogodit će se to istom krajem 1879., kada će konzularne agende od Dragomanovića preuzeti Adolf Falkner.[413] Odlukom Zemaljske vlade od 21. ožujka 1880. određeno je da austrougarski konzularni uredi u Bosni Hercegovini trebaju prestati raditi i svoje agende predati ovlaštenim državnim tijelima na postupanje. Prema toj odluci Falkner je trebao Kotarskoj oblasti u Livnu predati konzularne pologe, sudske predmete, upisnike, registre, indekse kaznenih, parničnih, stečajnih i ostavinskih postupaka i sve druge spise.[414] Okružnicom generalnoga konzulata u Sarajevu od 16. travnja 1880. određeno je da će se potpuni prijenos mjerodavnosti konzularnih ureda dogoditi 1. svibnja 1880. i da će toga dana nakon 29 godina od osnivanja austrijski (-ugarski) konzulat u Livnu biti pravno likvidiran.[415]

Zaključak

Reformom koju je inicirao i dobrim dijelom proveo Karl Ludwig Bruck (1798. – 1860.), austrijski ministar trgovine i javnih radova, broj austrijskih konzularnih ureda u razdoblju od 1848. do 1856. porastao je sa 179 na 371. Već poslije prve godine rada Generalnoga konzulata u Sarajevu i Vicekonzulata u Mostaru uvidjelo se da se konzularna mreža u Bosni i Hercegovini mora proširiti. Nakon konzultacija s generalnim konzulom Atanaskovićem Ministarstvo trgovine uputilo je prijedlog Ministarskomu vijeću (*Ministerrat*) da se u Bosni i Hercegovini osnuju još dva konzularna ureda na razini

409 Kammerhofer, 1996, 30.

410 Izvješće br. 284 od 26. veljače 1879. u kojemu Dragomanović izvješćuje Holzingera o otvaranju Cassina u Livnu, higijenskoj situaciji u gradu i poduzetoj dezinfekciji i formiranju odbora za prikupljanje potpore izbjeglicama u vrijeme ustanka. U drugome izvješću (br. 355 od 22. ožujka 1879.) Dragomanović daje podatke o Mustaj-begu Lakišiću, koji bi trebao postati novi kotarski predstojnik u Livnu. (OeStA/HHStA, KAL)

411 Heinrich Holzinger (1848. – 1901.) bio je posljednji austrougarski generalni konzul u Sarajevu od listopada 1878. do listopada 1880. (Deusch, 2017, 346-347; Agstner, 2018, 41)

412 Lippmann, 1898, 94; Kasumović, 2014, 237-251.

413 Adolf Falkner (Karlovac, 1853. – Zagreb, 1933.) završio je pravoslovni studij u Zagrebu 1875. godine. Obavljao je dužnost sudca u brojnim hrvatskim gradovima, a sudačku je karijeru završio kao sudac Banskoga stola u Zagrebu 1923. godine. (*Obzor*, br. 8, 11. 1. 1933.) Na vlastiti zahtjev razriješen je dužnosti službenika pri Zemaljskoj vladi 7. travnja 1881. (*Sarajevski list*, 28. 4. 1881.)

414 Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 21. März 1880, Nr. 1242 Just., betreffend die Uebernahme der Consularagenden (*Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und Hercegovina, 1878.-1880.*, 65).

415 *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und Hercegovina, 1878.-1880.*, 66.-69. (https://alex.onb.ac.at/static_tables/tab_lbh.htm; pristupljeno 5. V. 2025.)

konzularnih agencija. Ministarsko vijeće prihvatilo je prijedlog Ministarstva trgovine i 16. kolovoza 1851. donijelo odluku o osnivanju konzularne agencije u Livnu. Donošenjem te odluke Livno se našlo u zajedničkoj austrijskoj konzularnoj mreži povezano sa svjetski poznatim gradovima poput Bukurešta, Sofije, Soluna, Damaska, Liverpoola, Roterdama, Bagdada i drugih u kojima su bila sjedišta konzularnih ureda Habsburške Monarhije. Time je Livno otkriveno svijetu, ali i svijet Livnu. U tim konzulskim vremenima izvješća iz Livna odlaze konzulskom poštom, a kasnije i telegrafom, u brojne gradove, ali i u imperijalna središta – Carigrad i Beč. Do tada zatvoreni grad, koji je u veljači 1807. krajnje negostoljubivo dočekao Pierra Davida, prvoga francuskog konzula u Bosni, nije više mogao provincijskom isključenosti ignorirati odjeke europske politike. To je bilo vrijeme kada je utjecaj međunarodnih velikih sila preko njihovih predstavništva postajao sve važniji i važniji. Osmanske su ih vlasti sumnjičavo promatrale, a konzuli poslani u Bosnu i Hercegovinu odmah su postali utjecajan čimbenik lokalne igre moći. Iako korespondencija rezidirajućih konzularnih agenata i vicekonzula u Livnu: Nikolić (1852.) Rajković (1853. – 1855.), Pavasović (1855. – 1856.), Maričić (1856. – 1859.), Dembicki (1859. – 1873.), Dragomanović (1873. – 1879. i Falkner (1879. – 1880.) nije u cijelosti sačuvana, nedvojbeno je da i takva predstavlja iznimno posvjedočenje o brojnim sastavnicama iz bogate livanjske povijesti. Glavni zadatci austrijskih konzula bili su određeni u dugačku popisu poslova točno definiranim i vrlo zahtjevnim. Granica interesa konzula postavljena je vrlo široko. S obzirom na to da je jedna od primarnih funkcija konzularnih predstavništava bila obavještavanje, glavno načelo u djelovanju konzula bilo je: biti na vrijeme o svemu obaviješten, a informacije što valjanije iskoristiti i što žurnije proslijediti. Zahvaljujući široku spektru konzulskih zadaća i interesa, nastala su konzulska izvješća koja nisu samo birokratski izrađeni uradci, nego dokumenti koji kao svojevrstan pečat vremena služe razumijevanju njegova konteksta. Konzulska izvješća prezentirana u ovome radu dragocjen su i relevantan povijesni izvor za istraživanje, poznavanje i razumijevanje političkih, gospodarskih, kulturnih, prosvjetnih, vjerskih, pa i nacionalnih prilika u Livnu i regiji posljednjih desetljeća osmanske uprave u Bosni i Hercegovini.

Izvori

Austrijski državni arhiv Beč (Österreichische Staatsarchiv Wien, Haus-,Hof-und Staatarchiv)

- AT-OeStA/HHStA GKA KsA Livno, Archiv der Konsularagentie, 1853-1879 (Teilbestand)
- AT-OeStA/HHStA GKA KsA Livno1, Konsularagentie Livno, 1853-1879 (Karton/ Faszikel)

Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo

- Spisi Konzularne agencije i Vicekonzulata Livno

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno

- *Kronika Franjevačkog samostana Gorica*, Livno, sv. I., 1833. – 1962.
- Matice krštenih, vjenčanih i umrlih župe Livno od 1849. do 1883. godine
- Matica umrlih župe Ljubunčić (1824. – 1865.)

Österreichishe Akademie der Wissenschaften, *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867.*

Україна, дуплікати метричних книг Західно-Української Католицької церкви, 1600-1937.

Novine, kalendari, godišnjaci

Bosna, Sarajevo, 1866. – 1876.

Bosanski vjestnik, Sarajevo, 1866.

Bošnjak za 1891., kalendar, Sarajevo, 1890.

Das Vaterland, Wien, 1862.

Deutsches Volksblatt, Wien, 1890.

Die Debatte, Wien, 1866.

Die Presse, Wien, 1862.

Fremden-Blatt, Wien, 1873.

Grazer Volksblatt, Graz, 1868.

Il Dalmata, Zadar, 1872. – 1878.

Il Nazionale, Zadar, 1862. – 1869.

Illustrirte Zeitung, Leipzig, 1858.

Jadranski dnevnik, Split, 1936.

Jutarnji list, Zagreb, 1941.

Klagenfurter Zeitung, Klagenfurt, 1863.

Narodni list, Zadar, 1869. – 1878.

Narodne novine, Zagreb, 1860. – 1869.

Laibacher Zeitung, Ljubljana, 1866. – 1869.

La Dalmazia, Zadar,1846.

Neue Freie Presse, Wien, 1870.

Neues Fredmen-Blatt, Wien, 1869.

Obzor, Zagreb, 1878.

Oslobođenje, Sarajevo, 1964.

Osvit, Sarajevo, 1943.

Pozor, Zagreb, 1862.

Prager Abendblatt, Prag, 1888.

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, Sarajevo, h. 1285/1868.

Sarajevski cvjetnik, Sarajevo, 1869. – 1872.

Srpske novine, Beograd, 1876.

Tagespost, Graz, 16. 3. 1862.

Wiener Handelsblatt, Wien, 1872.

Wiener Zeitung, Wien, 1860. – 1876.

Zagrebački katolički list, Zagreb, 1874.

Zastava, Novi Sad, 1880.

Objavljeni izvori i literatura

Aličić 1983
Aličić, A. *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.

Agstner 2018
Agstner, R. *Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes: Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918. Aus dem Nachlass herausgegeben vom Bundesministerium für Europa, Integration und Äußeres in Zusammenarbeit mit Gerhard Gonsa*, Wien 2018.

Badrov 1925
Badrov, B. *Fra Lovro Karaula*: *Prilog povijesti bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1925.

Ballif 1896
Ballif, P. *Wasserbauten in Bosnien und der Hercegovina: Meliorationsarbeiten und cisternen in karstgebiete*, Wien 1896.

Baltić 1991
Baltić, J. *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vrimena u Bosni*, Sarajevo 1991.

Ćurić 1953
Ćurić, H. *Osnovne škole milosrdnih sestara u Bosni i Hercegovini*, Naša škola, Sarajevo 1953, 12-16.

Ćurić 1983
Ćurić, H. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983.

Delonga 1994
Delonga, V. *Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 81-88.

Dembicki 1871
Dembicki, J. *Der westliche Thell von Bosnien: Ethnographisch-handelpolitische Skizze*. Mittheilungen der kais. und königl. geographischen Gesellschaft, XIII. Band (der neuen Folge 3. Band), Wien 1871, 162-176.

Deusch 2017
Deusch, E. *Die effektiven Konsuln Österreich (-Unagarns) von 1825-1918): Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*, Köln – Weimar – Wien 2017.

Die Occupation Bosniens und der Hercegovina 1879
Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. nach autentischen Quellen, Wien 1879.

Draganović 2012
Draganović, K. *Katolička crkva u otomanskoj Bosni u XIX. stoljeću*, Vrhbosnensia, god. XVI, br. 1, Sarajevo 2012, 143-200.

Džaja 1912
Džaja, M. *Jubilarac – fra Anđeo Ćurić*, Serafinski perivoj, br. 8-9, Sarajevo 1912, 141-143.

Đurđević 1910.
Đurđević, M. *Memoari s Balkana (1858.-1878.)*, Sarajevo 1910.

Ekmečić 1959
Ekmečić, M. *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875*), Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959, 197-219.

Ekmečić 1973
Ekmečić, M. *Ustanak u Bosni 1875-1878.*, Sarajevo 1973.

Filipović 1990
Flipović, N. *Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu „Stvaranje Jugoslavije 1790.-1918." Milorada Ekmečića*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 41, Sarajevo 1990, 434-457.

Firdus 1967
Firdus, A. *Livno od najstarijih vremena do 1878. godine* /rukopis/, Sarajevo 1967.

Gavran 1994
Gavran, I. *Samostanska crkva na Gorici kod Livna*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 199-213.

Gavranović 1935
Gavranović, B. *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd 1935.

Gavranović 1956
Gavranović, B. *Bosna i Hercegovina od 1853.-1870.*, Sarajevo 1956.

Gavranović 1973
Gavranović, B. *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine,* Sarajevo 1973.

Gelez 2008
Gelez, P. *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (1800-1918.)*, Historijska traganja, br. 2, Sarajevo 2008, 17-75.

Hadžijahić 1967
Hadžijahić, M. *Jedan neostvareni nacionalno-politički projekt u Bosni iz g. 1853*., Historijski zbornik, vol. 19-20, br. 1-4, Zagreb 1967, 87-102.

Hadžiomerović 1989
Hadžiomerović, O. *Na vratima Istoka: Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka,* Sarajevo 1989.

Hauptmann 1967
Hauptmann, F. *Pregled tržišnih cijena nekih artikala u Bosni 1852.-1862.*, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*,* knj. VII., Sarajevo 1967, 163-190.

Herkalović 1906
Herkalović, T. *Vorgeschichte de occupation Bosnies und der Herzegovina*, Zagreb 1906.

Imamović 1976
Imamović, M. *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976.

Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, Zagreb 1906.

Ivanković 2015
Ivanković, Ž. *Pisma bosanskih franjevaca*, Sarajevo – Zagreb 2015.

Jolić 2009
Jolić, R. *Franjevci na prostoru Hercegovine u osmanlijsko doba*, Hercegovina franciscana, br. 5, Mostar 2009, 83-104.

Kaić 1939
Kaić, A. *Ljubav koja je zavadila dva grada*, Hrvatica, br. 4, Zagreb 1939, 151-152.

Kammerhofer 1996
Kammerhofer, L. *Das Konsularwesen der Habsburgermonarchie 1752-1918. Ein Überblick mit Schwerpunkt auf Südosteuropa*, Weg führt über Österreich. Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jh. bis zur Gegenwart), Zur Kunde Südosteuropas II/21, Wien/Köln/Weimar 1996, 7-35.

Karanjac 1909
Karanjac, D. *Srpska konfesionalna škola u Livnu*, Školski vjesnik, Sarajevo 1909, 182-191; 301-306; 441-444; 568-577; 975-1003.

Kasumović 2014
Kasumović, A. *Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije*

1878.-1881., Godisnjak Centra za balkanološka ispitivanja, knj. 43, Sarajevo 2014, 237-251.

Kasumović 2024
Kasumović, A. *Zemljišni odnosi u pograničju: Dalmatinsko stanovništvo i potraga za zemljom uz granicu s Bosnom i Hercegovinom u drugoj polovici 19. stoljeća*, Radovi Zavoda za povijesnu znanost HAZU u Zadru, br. 66, Zadar 2024, 385-405.

Koetschet 1909
Koetschet, J. *Osman Pascha: Der letzete grosse wesier Bosniens und seine nachfolger*, Sarajevo 1909.

Korunić 1984
Korunić, P. *Pisma Klementa Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867.-1869*., Historijski zbornik, vol. 37, Zagreb 1984,165-205.

Kožar 2007
Kožar, A. *Bosanskohercegovačke valije u zadnjem desetljeću osmanske vlade*, Povijesni zbornik, br. 1-2, Osijek 2007, 95-113.

Kreševljaković 1991
Kreševljaković, H, *Izabrana djela II*, Sarajevo 1991.

Krpić 2024
Krpić, A. *Baron Stjepan Jovanović, vojskovođa i državnik u Bosni i Hercegovini (1878.-1882.),* Prilozi, br. 53, Sarajevo 2024, 123-159.

Kukavica 2015
Kukavica, E. *Šejh Abdurrahman Sirri, sin Mehmedov sina Fadkullaha Balta-zade, Bošnjak* (1775.-1847.), *Behar*, br. 126, Sarajevo 2015, 68-103.

Kursar 2011
Kursar, V. *Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti*, Prilozi za orijentalnu filologiju, br. 60, Sarajevo 2011, 371-401.

Lippmann 1898
Lippmann, K. *Die konsularjurisdiktion im Orient. Ihre historische entwicklung von den frühesten zeiten bis zur gegenwart*, Leipzig 1898.

Ljiljak 1975
Ljiljak, M. *Pošta, telegraf, i telefon u Bosni i Hercegovini*, knj. I., Sarajevo 1975.

Malfatti 1904
Malfatti, J. *Handbuch des österreichisch-unagarischen consularwesens*, Wien 1904.

Marković 1923
Marković, S. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave*, Mostar 1923.

Marković 1970
Marković, S. *Uspomene don Stjepana Krešića iz Bosanskog ustanka 1875.-1878*., Glasnik arhivâ i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. X-XI, Sarajevo 1970-71, 411-464.

Mitea 2024
Mitea, I. C. *Oficiali consular austrieci în orașe Românești din regiunea Moldovei: Repere biografice și profesionale (1833.-1923.)*, Buletinul Ştiinţific al Universităţii de Stat „Bogdan Petriceicu Hasdeu" din Cahul: Ştiinţe Sociale Volumul XVIII, Nr. 1, Cahul 2024, 1-43.

Mitrović, Kreševljaković 1958
Mitrović, P., Kreševljaković, H. *Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870)*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, knj. V, Sarajevo 1958.

Muvekkit 1999
Muvekkit (S. Sidki Hadžihuseinović), *Povijest Bosne*, II. dio, Sarajevo 1999.

Nikić 2000
Nikić, A. *Ustanak u livanjskom kraju 1875. -1878. i fra Bono Šarić*, Mostar 2000.

Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия, *1850-1864*., ur. Milorad Ekmečić, Ûrij Alekseevič Pisarev, Moskva 1985.
Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия, *1865-1875*., ur. Milorad Ekmečić, Ûrij Alekseevič Pisarev, Moskva 1988.

Oršolić 2006
Oršolić, T. *Hajdučija, razbojstva i krijumčarenja u Dalmaciji od uspostave druge austrijske uprave do sredine 19. stoljeća*, Anali Dubrovnik, br. 44, Dubrovnik 2006, 241-254.

Peričić 1999
Peričić, Š. *Hajdučija u mletačkoj Dalmaciji XVIII. stoljeća*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, br. 41, Zadar 1999, 203-212.

Perković 2014
Perković, T. *Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine,* Cleuna, br. 1, Livno 2014, 284-380.

Petrović 1938
Petrović, L. *Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini*, Napredak, hrvatski narodni kalendar za 1938. godinu, Sarajevo 1937, 57-70.

Petrović 1977
Petrović, R. *Ideja o prodaji Bosne i Hercegovine šezdesetih godina 19. stoljeća,* Balcanica, br. VIII, Beograd 1977, 279-299.

Piskur 1862
Piskur, J. *Oesterreichs Consularwesen*, Wien 1862.

Pro Populo 2000
Pro populo: Život i djelo fra Lovre Karaule /1800.-1875./, ur. M. Karaula, Sarajevo 2000.

Radušić 2011
Radušić, E. *Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine*, Identite Bosne i Hercegovine kroz historiju, 1, Sarajevo 2011, 131-156.

Rill 1977
Rill, G. *Zur Geschichte der österreichischen Konsulargerichtsbarkeit in Bosnien*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Nr. 30., Wien 1977, 153-190.

Roskiewicz 1868
Roskiewicz, J. *Studien über Bosnien und Herzegowina*, Leipzig – Wien 1868.

Sainte-Marie 1875
Sainte-Marie, E. *L'Herzégovine: étude géographique, historique et statistique*, Paris 1875.

Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und Hercegovina 1878.-1880., II. band, Wien 1881.

Sarinay, Budak, Ağanoğlu 2009
Sarinay, Y. , Budak, M., Ağanoğlu, Y. *Osmanli belgelerinde Bosna Hersek (Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima)*, Istanbul 2009.

Şimşek 2017
Şimşek, M. *Salnamelere göre Bosna vilayeti'nde eğitim (1866-1891.)*, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Eurasian Journal of Researches in Social and Economics, 2017, br. 4(8), 107-122.

Skarić 1985
Skarić, V. *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, knj. 1, Sarajevo 1985.

Subaşi, Bal 2015
Subaşi, T., Bal, E. B. *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'e Yaptığı Muhaberat Ve Telgraf Hizmetleri*, PESA International Journal of Social Studies, sv. 1., br. 2, Sakarya 2015, 37-55.

Šabanović 1943
Šabanović, H. *Naše zanimanje za turski jezik u prošlosti*, Osvit, br. 84, Sarajevo 1943.

Šabotić 2013
Šabotić, I. *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839.-1878.)*, Tuzla 2013.

Šljivo 1995
Šljivo, G. *Trgovina u livanjskom kraju 1871. godine*, Istorijski časopis, knj. XL-XLI, 1993-1994., Beograd 1995, 137-151.

Šljivo 2016a
Šljivo, G. *Bosna i Hercegovina 1854 – 1860.*, Tešanj 2016.

Šljivo 2016b
Šljivo, G. *Bosna i Hercegovina 1861 – 1869.*, Tešanj 2016.

Šljivo 2016c
Šljivo, G. *Bosna i Hercegovina 1869 – 1878.*, Tešanj 2016.

Tadić 2000
Tadić, D. *Karaulina prosvjetna djelatnost*, Pro populo: Život i djelo fra Lovre Karaule /1800.-1875./, Sarajevo 2000, 132-150.

Tadić 2007
Tadić, D. *Gradnja crkve u Vidošima, Župa Vidoši*, Župa Vidoši, Livno 2007, 147-206.

Tadić 2013
Tadić, D. *Livanjski Kaići*, Zagreb 2013.

Tadić 2014
Tadić, D. *Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave*, Cleuna, br. 1, Livno 2014, 240-282.

Tadić 2023a
Tadić, D. *Austrijska (-Ugarska) konzularna agencija i vicekonzulat u Livnu (1851.-1880.), I. dio*, Cleuna, br. 5. Livno 2023, 103-149.

Tadić 2023b
Tadić, D. *Livno u oku kamere Franza Laforesta*, Cleuna, br. 5, Livno 2023, 152-180.

Taylor 1968
Taylor, A. J. P. *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990.

Tepić 1981.
Tepić, I. *Izgradnja saobraćajnica u Bosni i Hercegovini od sredine XIX vijeka do austrougarske okupacije*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981, 45-71.

Tepić 1988
Tepić, I. *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988.

Tepić 2008
Tepić, I. *O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog Carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX. stoljeća u svjetlu ruskih izvora*, Prilozi, br. 37, Sarajevo 2008, 11-29.

Thoemmel 1867
Thoemmel, G. *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascie*, Wien 1867.

Tudor 2017
Tudor, G. *Konzulati i konzuli u Splitu za vrijeme druge austrijske uprave (1815.-1914.)*, Kulturna baština, br. 42-43, Split 2017, 31-50.

Ursinus, Moačanin 2019
Ursinus, M., Moačanin, N. *Arhiv Franjevačkog samostana sv. Petra i Pavla na Gorici, Livno: Turske isprave*, sv. I., Livno 2019.

Ursinus 2025
Ursinus, M. *Arhiv Franjevačkog samostana na Gorici, Livno: Turske isprave,* sv. II., Livno 2025.

Pashko Vasa 1956
Vasa, P. *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet efendije*, Sarajevo 1956.

Vladić 1923
Vladić, J. *Fra Lovro Karaula*, Hrvatska duša, Almanah hrvatskih katoličkih svećenika, knj. 2, Zagreb 1923, 297–312.

Vlajinac 1932
Vlajinac, M. *Zgon ili kulučenje van mesta stanovanja od Srednjeg veka do naših dana*, Beograd 1932.

Vračić, Kovačić 1998
Vračić, B., Kovačić, A. *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s kućom maticom u Zagrebu, 1845.-1995*. II., Zagreb 1998.

Vrčić 1990
Vrčić, V. *Pisma fra Grge Martića biskupu Paškalu Vujčiću*, Kačić, sv. XXI. – XXII., Split 1989-1990, 107-134.

Začek 1976
Začek, V. *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františeka Zacha iz Beograda (1843.-1848.),* Sarajevo 1976.

Zaplata 1935a
Zaplata, R. *Katolici u Bosni za turske vlade*, Croatia sacra, br. 9 i 10, Zagreb 1935, 125-135.

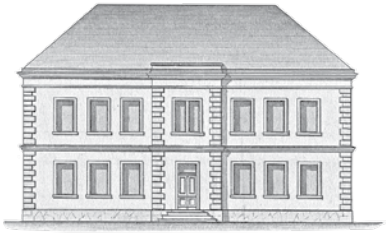
Zaplata 1935b
Zaplata, R. *Projekt turske vlade za isušenje močvara Livanjskog polja*, Napredak, br. 3, Sarajevo 1935, 28-31.

Zaplata 1937
Zaplata, R. *Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade*, Kalendar Gajret za 1937. godinu, Sarajevo 1936, 116-149.

Austrian (-Hungarian) Consular Agency Vice Consulate in Livno (1851 – 1880), Part II

Key words: Livno, Bosnia and Herzegovina, Austria, Austro-Hungarian Monarchy, Consular Agency, Vice Consulate, General Consulate, Julius Dembicki, Josip Dragomanović

With the reform initiated and largely implemented by Karl Ludwig Bruck (1798-1860), Austrian Minister of Trade and Public Works, the number of Austrian consular offices in the period from 1848 to 1856 increased from 179 to 371. Already after the first year of operation of the General Consulate in Sarajevo and the Vice Consulate in Mostar it became clear that the consular network in Bosnia and Herzegovina must be expanded. After consultation with Consul General Atanasković, the Ministry of Trade sent a proposal to the Council of Ministers (*Ministerrat*) to establish two more consular offices at the level of consular agencies in Bosnia and Herzegovina. The Council of Ministers accepted the proposal of the Ministry of Trade and on August 16, 1851, decided to establish a consular agency in Livno. By making that decision, Livno found itself in the common Austrian consular network connected to world-famous cities such as Bucharest, Sofia, Thessaloniki, Damascus, Liverpool, Rotterdam, Baghdad and others where the consular offices of the Habsburg Monarchy were located. Livno was thus revealed to the world, but also the world to Livno. In those consular times, reports from Livno were sent by consular mail, and later by telegraph, to numerous cities, but also to the imperial centres - Constantinople and Vienna. A closed city until then, which in February 1807 welcomed Pierre David, the first French consul in Bosnia, in an extremely inhospitable manner, could no longer ignore the echoes of European politics with its provincial exclusion. That was the time when the influence of international great powers through their representative offices became more and more important. The Ottoman authorities observed them with suspicion, and the consuls sent to Bosnia and Herzegovina immediately became an influential factor in the local power game. Although the correspondence of resident consular agents and vice consuls in Livno: Nikolić (1852), Rajković (1853-1855), Pavasović (1855-1856), Maričić (1856-1859), Dembicki (1859-1873), Dragomanović (1873-1879) and Falkner (1879-1880) has not been preserved in its entirety, there is no doubt that even as such it represents an exceptional testimony of numerous components from the rich history of Livno. The main tasks of the Austrian consuls were clearly outlined in a long list of precisely defined and very demanding tasks. The limit of the consul's interests was set very broadly. Considering that one of the primary functions of the consular missions was to inform, the main principle in the consul's actions was: to be informed about everything on time, and to use the information as effectively as possible and forward it as quickly as possible. Thanks to the wide spectrum of consular tasks and interests, the consular reports that were created are not only bureaucratic documents, but documents, which as a kind of seal of time serve for the understanding of its context. The consular reports presented in this paper are a valuable and relevant historical source for research, knowledge, and understanding of political, economic, cultural, educational, religious, and even national circumstances in Livno and the region during the last decades of Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina.

Ivo Dalić

Austrougarski utjecaji na urbanizam i arhitekturu Livna u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća

AUSTROUGARSKI UTJECAJI NA URBANIZAM I ARHITEKTURU LIVNA U DRUGOJ POLOVICI 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Ivo Dalić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno
ivo.dalic98@gmail.com

UDK: 71/72.01(497.6Livno)"1878/1918"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 25. IV. 2025.
Prihvaćeno: 5. V. 2025.

U ovome radu autor je iznio rezultate svoga istraživanja o tome kako su se opće društvene promjene, koncentrirane oko austrougarskoga zauzeća Bosne i Hercegovine, odrazile na urbanizam i arhitekturu Livna. Poticaj za istraživanje bila je potreba da se prepoznaju i analiziraju temeljna arhitektonska i urbanistička obilježja grada Livna iz 19. stoljeća, koja prethodno nisu bila sustavno istražena, te potreba da se ta obilježja povežu s općim i arhitektonskim kontekstom Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1878. do 1918. godine. Ciljevi rada uključivali su detektiranje promjena u urbanističkome razvoju i arhitektonskoj tradiciji, podrijetlo arhitektonskih utjecaja, potom opseg zastupljenih stilova i evaluaciju njihove kvalitete i vrijednosti s obzirom na lokalni i širi kontekst razmatranja. Rezultati su ovoga istraživanja povijesno-umjetnička analiza pojedinačnih građevina, sinteza dostupnih podataka o njima te pozicioniranje u povijesno-umjetnički kontekst Bosne i Hercegovine, a jedan od bitnih praktičnih rezultata jest ilustriranje urbanoga života i njegovih obilježja u Livnu iz druge polovice 19. i s početka 20. stoljeća.

Ključne riječi: Livno, Austro-Ugarska, 19. stoljeće, urbanizam, arhitektura, historicizam

Uvod

Čovjeka je oduvijek fascinirao svijet oko njega i u njemu samome pa je neprestance tragao za odgovorima na ključna pitanja o vlastitoj egzistenciji i svijetu koji ga okružuje. Ta je potraga iznjedrila mnoštvo humanističkih disciplina koje slažu kompleksan mozaik spoznaja o svemu što čini čovjeka u njegovu cjelovitu bitku. Iako vjerojatno nije općeprihvaćeno mišljenje, mnogi se slažu da je jedan od najljepših tragova čovjekova postojanja onaj koji izražava njegov smisao za sklad, estetiku i kreaciju. Taj se sklad očituje i u likovnome izrazu ovjekovječenu u likovnoj umjetnosti i arhitekturi. Polazeći od toga stava, može se reći da je svako novo otkriće vezano za ljudsku kreaciju na spomenutome području vrijedna spoznaja o onome što je čovjek u svojoj biti.

Ovomu je radu glavni cilj, skroman u širemu kontekstu, ali vrijedan za Livnjake zato što omogućuje bolje razumijevanje njihove kulturne povijesti, prikazati kontinuitet i slojevitost urbanoga kulturno-povijesnog ambijenta grada Livna. Osobita je vrijednost ovoga istraživanja u tome što obrađuje dosad neobrađenu temu. Arhitektura potkraj 19. i s početka 20. stoljeća, odnosno u vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, tema je s još uvijek mnogo neistražena potencijala na razini države. Dosadašnja su, naime, istraživanja uglavnom bila usmjerena na najbolja arhitektonska ostvarenja, a ona su ponajviše koncentrirana u Sarajevu ili, u znatno manjoj mjeri, u kakvu

većem gradu kao što je Banja Luka.[1] Drugi smjer istraživanja pratio je rad ponajboljih arhitekata koji su djelovali u Bosni i Hercegovini, čiji je doprinos arhitekturi manjih gradova bio tek pojedinačan ili sporadičan.[2] Posljedica je toga činjenica da se livanjskom arhitekturom iz spomenutoga razdoblja, u kontekstu povijesti umjetnosti, odnosno arhitekture, još nitko nije bavio. Stoga su informacije o livanjskim građevinama, uz podatke iz arhiva,[3] dolazile iz izvora koji su se bavili livanjskom povijesti s drukčijim znanstvenim usmjerenjima, mahom povijesno-dokumentarnim, rodoslovnim i etnografskim, a tu su najistaknutiji autori Manđeralo i Tadić.[4] Problem manjka stručne literature značio je velike izazove i ograničenja pri istraživanju, a tomu valja pridodati i relativno slabu sačuvanost austrougarskoga urbanog sloja u Livnu zbog devastacije i pregradnji. Zbog nedostatka odgovarajuće arhivske dokumentacije za predodžbu o izgledu onodobnoga stanja građevina i uličnih poteza iznimno vrijednima pokazale su se razglednice s motivima Livna s kraja 19. stoljeća naovamo, a objavljene su u *Pozdravu iz Livna* Stipe M. Crnjaka u dvama izdanjima.[5] Razglednice mnogih bosanskohercegovačkih gradova iz navedenoga razdoblja također su korisne za usporedbu livanjske arhitekture s onom drugih gradova te za pronalazak komparativnih primjera. Te su razglednice objedinjene u knjizi *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini* koju su priredili Huseinović i Babić.[6]

Arhitekturi Livna od 1878. do 1918. godine pristupalo se s motrišta promjena u urbanizmu, stilu i pristupu gradnji u odnosu na prethodno osmansko razdoblje. Istraživačka pitanja koja se takvim pristupom nameću su: Je li prije austrijske okupacije bilo europskih utjecaja na urbanizam u Livnu? Kakav je odnos novoga urbanoga arhitektonskog sloja prema zatečenu stanju? U kojemu stilskom opsegu i kakvoj se kvaliteti javlja europska arhitektura 19. stoljeća u Livnu? Tko su projektanti i realizatori građevina u Livnu od 1878. do 1918. godine? Kako su se opće društvene promjene i modernizacija bosanskohercegovačkih gradova odrazile na primjeru arhitekture u Livnu?

Ovdje primijenjena metodologija istraživanja podrazumijeva analizu relevantne literature, arhivskoga i drugoga materijala, arhitektonsku i stilsku analizu građevina te njihovu interpretaciju, komparaciju i smještanje u različite kontekste.

Bosna i Hercegovina u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća

Europska je povijest 19. stoljeća iznimno živopisna i turbulentna. Brojni događaji koji su pogodili onodobnu Europu izmijenili su, u mnogočemu preoblikovali i redefinirali društvo, život i ljudsku misao. To je vrijeme revolucija, rušenja feudalnoga sustava, doba političkih previranja i prekrajanja granica u Europi i svijetu, a također je i stoljeće industrijalizacije i imperijalizma. Sve to nije moglo potpuno zaobići ni Osmansko Carstvo, pa tako ni njegovu manju rubnu pokrajinu Bosnu i Hercegovinu. Štoviše, upravo je Bosna i Hercegovina postala središte mnogih događaja koji su uzrokovali njezinu okupaciju 1878., zatim aneksiju 1908., a najposlije i početak Prvoga svjetskog rata 1914. godine.[7]

Posljednja desetljeća osmanske uprave Bosnom i Hercegovinom bila su u znaku tanzimatskih reformi dugovječnoga Osmanskog Carstva. Te su promjene znatno kasnile i bile spore u odnosu na promjene koje

1 Krzović, 1987; Kurto, 1999, 115-127; Hadžibegović, 2004; Malinović, 2014 (2012); Husedžinović, 2020.

2 Dimitrijević, 2010 (1989); Damjanović, Zadro, 2014, 219-229; Puljić, 2017, 40-46; Šabanović, 2022.

3 Arhiv Bosne i Hercegovine; Kantonalni arhiv Travnik; Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno; Arhiv Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno.

4 Manđeralo, 1987; 1993, 8; 1996; 1999; 2009; 2011; 2015, 255-276; 2019; Tadić, 2013; 2017, 145-186; 2019, 115-152; 2021, 145-190.

5 Crnjak, 2005; Crnjak, 2010.

6 Huseinović, Babić, 2004.

7 Simpson, Jones, 2000, 117-123; 306-323; Beus Richemberg, 2010, 328-331.

su u Europi 19. stoljeća bile u veliku zamahu.[8] Zastarjeli je društveni i gospodarski poredak, unatoč reformama, u Bosni i Hercegovini dočekao početak svoga kraja Hercegovačkim ustankom 1875. godine. Ustanak je trajao do 1878. godine, a u međuvremenu se proširio i na okolna područja.[9] Godine 1878. Berlinskim je kongresom Austro-Ugarska dobila pravo na zaposjedanje Bosne i Hercegovine iako je na vlasti formalno ostao osmanski sultan. Ulazak austrougarskih postrojbi nije blagonaklono dočekalo muslimansko stanovništvo koje je pružalo otpor od 29. srpnja do 20. listopada 1878.[10] Austrougarska vojska naišla je na otpor i u Livnu, koje je zauzeto istom 28. rujna 1878.[11]

Novostečeni je teritorij Austro-Ugarskoj Monarhiji bio iznimno vrijedan jer je kaskala za drugim europskim velesilama koje su imale prekomorske kolonije i razvijen sustav njihove gospodarske eksploatacije. Stoga je četrdesetogodišnja austrougarska vladavina obilježena brzim razvojem dotad nepostojeće industrije u Bosni i Hercegovini te transporta. Razvijala se funkcionalna administrativna mreža koja je uređivala društvene i gospodarske odnose te rješavala probleme vezane za život i imovinu stanovništva. Došlo je do razvitka životnoga standarda koji je postao tipičan europski, urbani. Uključivao je razvoj vodovodnih mreža, zasnivanje zdravstvenoga i obrazovnoga sustava, poštanske, telegrafske, a potom telefonske mreže, zatim uvođenje struje te izgradnju restorana, hotela, kasina i drugih sadržaja u urbanim sredinama, što je činilo jedan moderan europski grad 19. stoljeća.[12] Međutim, modernizacija i europeizacija bosanskohercegovačkoga društva i gradova ne prati jedinstven obrazac promjena. Novine su različito zastupljene i na različit su se način odrazile na urbanizam pojedinih gradova, ovisno o drugim uvjetima i predispozicijama. Modernizacija nije tekla tako brzo i nije nužno korjenito promijenila zatečene slike gradova kao drugdje u Europi ili u obližnjoj kontinentalnoj Hrvatskoj.[13] Industrijalizacija većih razmjera nije osobito utjecala na promjenu strukture gradskoga stanovništva, čemu u prilog govori kontinuirana prevlast sitnih trgovinskih i zanatskih obrta.[14] Uključenjem u veliko europsko carstvo mijenja se struktura stanovništva. Među brojnim doseljenicima bile su vojne osobe i činovnici iz drugih dijelova carstva, koji su omogućili kulturne tranzite i familijarizaciju s europskim kulturnim elementima i ukusom.[15] U političkome smislu Austro-Ugarska je nastojala održati

[8] Tanzimat je naziv za razdoblje reformi u Osmanskome Carstvu, od 1839. godine, kada je proglašen Hatišerif od Gülhane. Reforme su trebale modernizirati državu i društvo prema europskim liberalno-građanskim načelima, a samim time omogućiti daljnje opstojanje Osmanskoga Carstva u modernome svijetu 19. stoljeća. (Tanzimat. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025.; https://www.enciklopedija.hr/clanak/tanzimat; pristupljeno 18. VIII. 2025.; Beus Richemberg, 2010, 318-319)

[9] Babić, 2008, 41-42; Beus Richemberg, 2010, 319; Lovrenović, 2016, 1.

[10] Babić, 2008, 42-43; Beus Richemberg, 2010, 319.

[11] Kapidžić, 1957, 301-302.

[12] Ovdje valja napomenuti da su ipak prva željeznica i telegrafske veze prethodile okupaciji 1878. godine. Međutim, njihovo postojanje treba promatrati u kontekstu šire europske slike modernizacije, pa i izravnih austrougarskih političko-ekonomskih ambicija, što će do punoga izražaja doći upravo nakon okupacije. (Hadžibegović, 2004, 23-27; Beus Richemberg, 2010, 321-322) Puljić naglašava čelik i armirani beton kao tehničke novitete koji se javljaju u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine, kao i niz novih tipova objekata koje je grad trebao imati, od bolnica, hotela, administrativnih zgrada do najamnih i stambeno-poslovnih zgrada i industrijskih pogona. (Puljić, 2017, 42)

[13] Hadžibegović, 2004, 7-8.

[14] Godine 1907. u 84,6 % obrta zarađivao je vlasnik, u 15,4 % vlasnik s pomoćnim radnicima, a tek 0,5 2 % gospodarstva činila su velika poduzeća s više od dvadeset radnika. (Hadžibegović, 2004, 44)

[15] Nakon uspostavljanja austrougarske vlasti javila se potreba za činovnicima i drugim slojevima stanovništva, koji su mahom bili doseljenici, o kojima Hadžibegović sažeto konstatira: *Oni su činili oko 1/3 ukupnog građanstva koje se po mnogo čemu razlikovalo od domaćeg tradicionalnog građanstva i bilo je nosilac procesa evropeizacije i modernizacije u bosanskohercegovačkim gradovima.* Oni su ujedno unijeli bitne promjene i u etničku i vjersku sliku bosanskohercegovačkih gradova. (Hadžibegović, 2004, 49-66; Beus Richemberg, 2010, 322-327; Lovrenović, 2016, 3-4)

svoju unutarnju homeostazu, inače krhkoga, nacionalnim idejama već načetoga poretka. U kontekstu upravljanja Bosnom i Hercegovinom to je značilo više ili manje uspješne pokušaje održavanja ravnoteže između njezinih etničkih i vjerskih skupina.[16]

Kada je riječ o stilskim i arhitektonskim utjecajima u okrilju Austro-Ugarske, u središtu je Beč, ne samo kao prijestolnica Austro-Ugarske Monarhije nego i kao kulturno i umjetničko središte srednje Europe. Bečki ukus, promjene na bečkim obrazovnim ustanovama te najutjecajniji bečki arhitekti određivali su stilove, njihovo trajanje, njihove inačice i obilježja na području cijele Monarhije. S tim na umu treba promatrati arhitekturu u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave: prva referentna točka za tipologiju i datiranje stila upravo je Beč.[17] Nimalo slučajno, u administrativnoj je praksi Beč također bio vrhovni autoritet. S obzirom na to da je Austro-ugarska nagodba tek nešto više od desetljeća prije okupacije Bosne i Hercegovine stvorila delikatnu situaciju kada je posrijedi upravljanje državom,[18] kako bi se izbjegla teritorijalna prisvajanja, Bosnom i Hercegovinom moralo je upravljati jedno od zajedničkih ministarstava Dvojne Monarhije, a to je bilo Zajedničko ministarstvo financija, smješteno u Beču.[19] Zajedničkom je ministarstvu financija odgovarala Zemaljska vlada u Sarajevu koja je prvotno imala tri odjeljenja: I. – Političko-administrativno, II. – Financijsko i III. – Pravosudno. Za graditeljstvo je prvo bila mjerodavna građevinska služba, koja je potom prerasla u Građevinski odsjek (*Baudepartment*), pri Političko-administrativnome odjeljenju Zemaljske vlade u Sarajevu, a odsjek je imao i okružne urede u Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Sarajevu, Travniku i Tuzli.[20] Građevinski odsjek, osnovan 1884. godine, imao je dva biroa, jedan za cestogradnju i hidrogradnju te drugi za visokogradnju.[21] Godine 1890. dotadašnji Građevinski odsjek postaje vlastito IV. odjeljenje Zemaljske vlade, Građevinsko odjeljenje.[22] Osnivanjem Gospodarstvenoga odjeljenja 1909. godine u njegov sastav ulazi Građevinski odsjek, a od 1912. godine dolazi do nove reorganizacije pa je pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu osnovano Tehničko odjeljenje koje postaje mjerodavno za građevinske i željezničke poslove.[23]

Romantično Livno – europski utjecaji prije austrougarske okupacije

Dok su osmansko razdoblje prvotno obilježile graditeljske djelatnosti mimara i neimara, prvi obrazovani graditelji-inženjeri ipak se javljaju prije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, već od sredine 19. stoljeća, nakon otvaranja Osmanskoga Carstva nakon tanzimatskih reformi.[24] Tako je prvi zabilježeni inženjer u Bosni i Hercegovini, kao i mnogi drugi, došao s područja Dalmacije, donijevši sa sobom utjecaje zapadne arhitektonske tradicije.[25] Riječ je o Franji Moiseu iz Splita, koji je djelovao u Sarajevu od 1862. godine,[26] a u ovome je kontekstu osobito zanimljiv jer je simbolički započeo 19. stoljeće u livanjskoj arhitekturi projektom samostanske crkve na Gorici kraj Livna.

Franjevačka samostanska crkva svetih Petra i Pavla na Gorici

Franjevačka samostanska crkva svetih Petra i Pavla na Gorici počela se graditi 1854. godine, no nije dočekala svoj konačan oblik

16 Babić, 2008, 35-64; Lovrenović, 2016, 1-3.

17 Dimitrijević, 2010 (1989), 8-18.

18 Austro-ugarska nagodba. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025.; https://www.enciklopedija.hr/clanak/austro-ugarska-nagodba (18. III. 2025.)

19 Šabanović, 2022, 18-25.

20 Dimitrijević, 2010 (1989), 22-24; Šabanović, 2022, 30-39.

21 Dimitrijević, 2010 (1989), 32.

22 Dimitrijević, 2010 (1989), 37.

23 Dimitrijević, 2010 (1989), 43.

24 Puljić, 2017, 41.

25 Puljić navodi još nekoliko zabilježenih inženjera koji dolaze iz Dalmacije i djeluju u Bosni i Hercegovini. (Puljić, 2017, 41-42)

26 Puljić, 2017, 41.

Sl. 1. Franjevačka crkva i samostan sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna 1878./1879. godine, prije dogradnje zvonika (Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno, Svj. 70/10, kut. 23/27)

do sveobuhvatnih intervencija Josipa Vancaša, koje su dovršene zaključno s oslikom interijera 1906. i instalacijom glavnoga oltara 1908. godine.[27] U kontekstu ovoga istraživanja u središtu je pozornosti stanje građevine u predaustrougarskome dobu, odnosno njezina prva faza izgradnje, još prije nego je izgrađen južni zvonik 1887. i 1888. godine (sl. 1).

Crkva je građena prema projektu Splićanina Franje Moisea, u izvedbi graditelja Antona Cicilianija, a nakon njega Špire Marića.[28] Osmišljena je kao trobrodna bazilika, s razmjerno uskim bočnim brodovima u odnosu na onaj glavni, zaključena širokim svetištem koje gotovo odgovara širini glavnoga broda. Svetište je manje pravokutne osnove s polukružnim završetkom u interijeru, a poligonalno zaključeno u eksterijeru. Po tri bočne kapele, koje se javljaju u svakome od bočnih brodova, također su polukružne u interijeru, a poligonalne u eksterijeru. Između bočnih kapela bili su smješteni vertikalni polukružno zaključeni prozori, po dva na svakome bočnom brodu, kao jedini otvori brodova.[29] Prvotno izvedena crkva nije imala zidane zvonike te je zapadno pročelje transparentno odražavalo bazilikalni presjek građevine. Vizualna dominanta zapadnoga pročelja trodijelna je vertikalna podjela središnjega dijela pročelja, koji odgovara širini glavnoga broda, postignuta četirima pilastrima velikoga reda, jednostavno stiliziranih kapitela,[30] koji nose naglašeno profilirano građe, o koje se upire trokutni zabat. Pilastri su odignuti na visoku plintu, koja kontinuirano teče, definirajući cijelu površinu pročelja. Otvora je malo. Uz aksijalno smješten ulaz s jednostavnom edikulom, zaključenom ravnim vijencem iznad konzola, pročelje ima tek četiri polukružno zaključena prozora i omanji okul u središtu.

[27] Gavran, 1995, 9-10.

[28] Gavran, 1995, 9-27; Karaula, 2009a, 137-148; Damjanović, Zadro, 2014, 222-225.

[29] Prozori su u Vancaševoj intervenciji zazidani, a bočni su brodovi osvijetljeni velikim polukružnim prozorima iznad svake kapele, na naknadno povišenim zidovima bočnih brodova, kompenziranih smanjenjem nagiba njihovih krovova. (Damjanović, Zadro, 2014, 224-225)

[30] Donji vijenac gređa prijelomom vizualno definira vrh kapitela.

Pravoslavna crkva Uspenija Presvete Bogorodice

Dio arhitektonske baštine Livna iz 19. stoljeća pravoslavna je crkva Uspenija Presvete Bogorodice. Izgrađena je 1859. godine, zamijenivši raniju drvenu crkvu u Zastinju, a smjestila se unutar urbanoga tkiva Livna, na parceli koju su za izgradnju crkve ustupili begovi Gagići.[31] Crkva je duga 22,4 metra te široka 11,3 metara, a njezin graditelj nije poznat.[32] Jednobrodna građevina nadsvođena je bačvastim svodom sa susvodnicama i s pojasnicama podijeljenim u pet traveja. Zidovi interijera artikulirani su pilastrima dorskoga reda nad kojima je kontinuirano naglašeno gređe koje odvaja zonu zidnih ploha od zone svoda. Osim dva polukružno zaključena, manja prozora zapadnoga pročelja bočni zidovi crkve nemaju prozore, nego je crkva osvijetljena polukružnim prozorima u susvodnicama triju traveja.[33] Artikulacija eksterijera prati raščlambu interijera, gdje je visina zida zaključena kontinuiranim kordonskim vijencem pod kojim je neobična dekoracija s izmjenom konkavnih i konveksnih oblika, kao svojevrsni viseći slijepi lukovi. Zid se nastavlja nad vijencem kao zona atike, koja odgovara zoni svoda u interijeru, a cijela je građevina zaključena profiliranim vijencem. Uz ugaonu rustiku naglašeni su i profilirani okviri otvora. Prvotni je zvonik crkve bio drven. Kameni je zvonik, zaključen dvostruko-lukovičastim krovom, dozidan pročelju 1889. godine, trideset godina nakon same crkve, a kao graditelj zvonika angažiran je klesar Ilija Konjik.[34]

[31] Kašić, 1979, 7.

[32] Kašić prenosi pretpostavku Đoke Mazalića da bi graditelj crkve mogao biti Mato Baja. (Kašić, 1979, 9)

[33] Kašić ističe jedinstvenost rješenja rastvaranja livanjske crkve isključivo polukružnim prozorima u zoni svoda u arhitekturi pravoslavnih crkava u Bosni i Hercegovini. (Kašić, 1979, 9)

[34] Konjik je navodno obišao crkvu u Mostaru prema čijemu je zvoniku izradio skicu za livanjski. (Kašić, 1979, 8)

⁎

Stilska razmatranja ovih dviju crkava zanimljivo je provesti u jedinstvenu diskursu. Naime, uz činjenicu da su radovi na obje crkve tekle usporedno u šestome desetljeću 19. stoljeća, mogu se između njih povući i stanovite stilske usporedbe te se čak sugerirati i određeni međusobni utjecaji. Obje građevine imaju skromne stilske elemente, malo projektiranih otvora, a za dekorativnu profilaciju eksterijera rabljen je kamen. Iako su skromni, stilski elementi ipak su ponajprije klasični, odnosno deriviraju iz klasične tradicije, međutim prilično slobodno interpretirani ili stilizirani kao kapiteli pilastara s pročelja goričke crkve. S obzirom na to da su polukružni otvori svojevrsna anomalija u arhitekturi pravoslavnih crkava u Bosni i Hercegovini, a dio su izvornoga projekta one na Gorici, može se pretpostaviti da je rješenje goričke crkve poslužilo kao određeni lokalni uzor na koji se ugledalo pri gradnji pravoslavne crkve. Uz navedene klasične elemente može se reći da građevine u stanovitu obliku imaju i neorenesansne obilježja. Međutim, s obzirom na slobodu interpretacije tih elemenata, neoromaničku tektoničnost i zatvorenost crkve na Gorici, neobično rješenje slijepih lukova na pročeljima pravoslavne crkve, koja također ima i određene barokizirajuće odlike kao što je zabat pročelja, a poslije i kapa zvonika, obje su građevine stilski eklektične. Samim time, uzevši u obzir i vrijeme projektiranja i izgradnje, crkve pripadaju sloju arhitekture romantičnoga historicizma ili ranoga historicizma, lokalne i razmjerno skromne varijante koja se u referiranju vjerojatno oslanja na klasičnu tradiciju obližnjega dalmatinskog prostora, očito i u uporabi kamena kao osnovnoga građevnog materijala pri izvedbi artikulacija eksterijera.

⁎

U kontekstu predaustrougarske arhitektonske baštine Livna iz 19. stoljeća ključno je osvrnuti se na djelatnost jedne klesarske i graditeljske obitelji – Baja (Bajo) odnosno Radnić. Obitelj se prema predaji doselila u livanjski kraj na

poziv begova Firdusa za koje su Baje radili kao kamenoklesari i graditelji. Na područje Livna došli su iz prekodinarskih krajeva, gdje su još nosili staru inačicu prezimena – Radnić. Tek u Livnu staromu prezimenu počinju pridodavati, a ponekad ga i potpuno zamjenjivati prezimenom Baja.[35] Iako djelatnost Baja naizgled dodatno širi zadane okvire promatranja livanjske arhitekture iz austrougarskoga razdoblja, dva se bitna zapažanja pokazuju ključnima za cjelovito razumijevanje stečevina europske arhitekture u Livnu u 19. stoljeću. Prvo bitno zapažanje vezano je za podrijetlo obitelji Baja. Iako njihov dolazak u Livno prethodi austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine za više od pola stoljeća, ipak su došli s područja koje je kulturalno i umjetnički baštinilo zapadnu tradiciju. Nadalje, makar se za djelatnost Baja obično ističe njihova samoukost, to praksa demantira, pogotovo kada je riječ o najvičnijemu od njih, odnosno o Mati Baji.[36] Svjedokom određene učenosti Baja, poglavito Mate Baje, jest vještina i visoka kvaliteta izvedbe, elaborirani koncepti dekorativnih programa, distinktivan i definiran stil koji se (u ovome je kontekstu to najvažnije istaknuti) oslanja na prilično dobro poznavanje jezika klasične arhitekture. Nadalje, klesar se upušta u prilično slobodnu stilizaciju i razradbu klasičnih elemenata koja konačno rezultira specifičnim i prepoznatljivim stilom, što teško može biti rezultat pukoga oponašanja nečega što je klesar tek mogao vidjeti. Graditeljska djelatnost, provenijencija stila i analogije s radom klesara i graditelja Baja zasebna su tema koju bi bilo potrebno sustavno istražiti te osuvremeniti i provjeriti spoznaje koje je već davne 1987. godine prikupio i objavio Manđeralo.[37] Takvo istraživanje zavrjeđuje više vremena i prostora te središte znanstvene pozornosti, stoga se na ovim stranicama neće detaljnije u njega ulaziti. U nastavku će biti predstavljeni stil i elementi na građevinama koje su radili klesari Baje radi potvrde prethodno rečenoga te radi daljnjega stilskog diskursa, što bi trebala biti bitna nadopuna cjelovitim spoznajama o europskim arhitektonskim utjecajima u Livnu 19. stoljeća.

Srpsko-pravoslavna osnovna škola

Početak, ili bolje rečeno začetak, razvoja modernoga školstva u Livnu vezan je za predaustrougarsko vrijeme, kada nastaju vjerske škole kao prve takve ustanove, koje su često bile smještene u improviziranim prostorima.[38] Jedna od rijetkih vjerskih škola koja je dobila reprezentativnu i k tome trajnu formu bila je zgrada Srpsko-pravoslavne osnovne škole, izgrađena 1874. godine, svega nekoliko godina prije Austro-Ugarske okupacije.[39] Građevina je smještena podno brežuljka na kojemu je nekih petnaest godina prije podignuta pravoslavna crkva Uspenija Presvete Bogorodice, a njezin graditelj bio je Mato Baja (Bajo).[40] Zgrada je bila longitudinalna katnica, pravokutnoga tlocrta glavnoga zapadnog pročelja. Volumenom su se izdvajala dva rizalitna istaka. Na glavnome pročelju aksijalno je bio smješten rizalit u obliku ulaznoga trijema s natkrivenim balkonom na katu. Središnji rizalit istočnoga pročelja bio je pandan opisanomu zapadnom, no za razliku od zapadnoga nije do danas sačuvan. Zapadno pročelje bilo je rastvoreno s petnaest osi otvora, a istočno pročelje s trinaest osi otvora. Dva kraća bočna pročelja imala su po četiri prozorske osi. Neke su od prozorskih osi prizemlja do 1909. godine zatvorene, a južno

35 Manđeralo, 1987, 22-33.

36 *Svako ko i ovlaš pregleda šta su uradili ostaje zbunjen i začuđen pred činjenicom da se to i tako moglo uraditi za jedan ljudski vijek, pogotovo ako znamo da su ti vrsni samouki klesari bili i nepismeni.* Manđeralo navodi da je Bajama klesarstvo bilo obiteljski zanat koji se prenosio s oca na sina. To načelno može biti istina, međutim vrlo suvereno vladanje elementima klasične arhitekture teško bi se moglo prenijeti s koljena na koljeno, a posebice uzevši u obzir da su najmonumentalnije i najkvalitetnije radnje pripisane Mati Baji, dok djelatnost njegovih predaka nije niti pouzdano poznata. (Manđeralo, 1987, 22, 33-60)

37 Manđeralo, 1987, 22-60.

38 Karanjac, 1909, 182-191; 301-306; 441-444; 568-577; 975-1003; Marković, 1923; Manđeralo, 2019, 13-88.

39 Karanjac, 1909, 985.

40 Graditelj i godina gradnje zabilježeni su na četverodijelnome natpisu koji je, kao spomen-ploča posvećena izgradnji, naknadno postavljen. (Karanjac, 1909, 986-987)

Sl. 2. Detalj pročelja nekadašnje Srpsko-pravoslavne osnovne škole, suvremeno stanje (foto: I. Dalić)

je pročelje 1894. godine dobilo nadozidani prizemni nastavak.[41] Cijela je građevina bila zaključena četverostrešnim krovom.

Ovdje je likovno najzanimljivije razmotriti upravo trijem s balkonom zapadnoga pročelja s obzirom na to da je do danas sačuvan (sl. 2). Rizalit kvadratnoga tlocrta čine stupovi i polustupovi koji se javljaju i u prizemlju i na katu. Nosači prizemlja zdepasti su i zaključeni stiliziranim kompozitnim kapitelima. Nosači kata manji su i vitkiji jer su smješteni na parapetnome zidu, koji čini ogradu balkona, s reljefno izvedenim balustrima. Polustupovi kata nose vaze, a stupovi pridržavaju kubične forme, koji stilizacijom podsjećaju na triglife dorskoga reda, a pridržavaju ravni krov balkona s balustradom koji su, međutim, vrlo vjerojatno dio kasnije intervencije s obzirom na to da je balkon izvorno imao trostrešni krović. Nad vratima balkona smještena je spomen-ploča s natpisom te s dekorativno stiliziranom rozetom i grčkim križem između četiriju polja. O drugim elementima izvorne artikulacije teško je govoriti zbog malo dostupnih informacija o izvornome izgledu građevine. U interijeru su prostorije prizemlja bile organizirane oko vestibula s dvama međusobno simetričnim drvenim stubištima te hodnicima s otvorima na istočnome pročelju koji je vodio u veliku dvoranu na južnoj strani prizemlja i tri prostorije na sjevernoj strani prizemlja.[42] Kat je potpuno aksijalno simetrično koncipiran, s kvadratnim prostorom koji veličinom odgovara vestibulu prizemlja, hodnikom uz istočno pročelje te prostorijama namijenjenim učitelju škole i učionicama.[43]

Zavra džamija i Bušatlijina (Milošnik) džamija

Iako se, za razliku od zgrade Srpsko-pravoslavne osnovne škole, graditelji nisu potpisali na Bušatlijinoj (*Milošnik*) i Zavra džamiji, intervencije na njima Manđeralo pripisuje majstorima Bajama, što stilske usporedbe s drugim njihovim djelima opravdavaju, a dodatno ih potvrđuju pouzdano poznate datacije intervencija.[44] Glavno, sjeverozapadno pročelje Zavra džamije (sl. 3) u potpunosti je izvedeno od pravilno tesanih kamenih blokova. Lezenama su zaključeni uglovi pročelja, a završeno je jednostavnim potkrovnim vijencem. Dominira aksijalno smještena edikula s polukružno zaključenim ulaznim vratima, koju još čine dva polustupa stiliziranih korintskih kapitela. Edikulu zaključuje atika s natpisom, nad njom je volutni atektonski zabat, a sa strana vaze. Slično je volutno riješen zaključak dvaju pravokutnih prozora donje od dvije zone u elevaciji pročelja,

41 Graditelj pozornice, koja je bila smještena u nadozidani prostor, bio je Ilija Konjik. (Karanjac, 1909, 988)

42 U sjevernim je prostorijama prizemlja od 1907. godine bilo smješteno Srpsko pjevačko i tamburaško društvo *Sundečić*. (Karanjac, 1909, 988)

43 Karanjac, 1909, 986-991.

44 Natpis iznad portala Bušatlijine džamije svjedoči da je Emir Muhamed Bušatlija dao obnoviti džamiju 1875. godine. Natpis također datira obnovu Zavra džamije, i to u 1867. godinu. (Mujezinović, 1982, 109-111; 113-115; Manđeralo, 1987, 43-44)

Sl. 3. Zavra džamija, suvremeno stanje
(foto: I. Dalić)

nad kojima se još nalaze polukružno zaključeni prozori.[45] Glavno sjeveroistočno pročelje Bušatlijine džamije čini trijem natkriven trima kupolama koje pridržavaju zdepasti stupovi i polustupovi sa stiliziranim kapitelima, a prijelaz između kupola i stupova riješen je arkadno i trompama. Arhitektonski su elementi rađeni od fino klesanoga kamena. Time dobivena tri vertikalna, polukružno zaključena polja pročelja smjestila su po jedan prozor u bočna i vrata u središnje polje. Prozori i vrata polukružno su zaključeni, međutim profilirane edikule svih otvora imaju dodatne lunete nad vijencem. U lunetu nad vratima smjestio se natpis, a nad prozorima se nalaze specifično stilizirane rozete. Zanimljivo je da kupole nad trijemom ne pokreću volumen građevine, nego su inkorporirane u njezinu kubičnu formu, čiji se zid stoga nastavlja nad arkadama trijema, raščlanjen jednostavnim kamenim pilastrima i dekoriran oktogonalnim kamenim medaljonima.[46] Dok izvori klasificiraju stilove primijenjene na ovim dvjema džamijama kao barok ili neobarok,[47] oni ipak zahtijevaju nešto delikatniji pristup stilskoj analizi i promatranje u širem stilskome, a isto tako u ništa manje važnu vremenskom kontekstu.

*

Ono što se može primijetiti na trima opisanim građevinama stilska je sličnost, međutim vidno je poznavanje klasičnih profilacija, arhitektonskih i dekorativnih motiva, a ponajprije njihovo smisleno povezivanje u cjelovite arhitektonske ansamble edikula i jedinstvenih cjelina pročelja. Međutim, njihova je stilizacija posve slobodna, referentna u odnosu na klasični arhitektonski jezik, no ne slijedi sustavno nijedan specifičan stil, a dijelom je i pod orijentalnim utjecajima. Cjeloviti su rezultat ponajprije dekorativne kompozicije koje u središte pozornosti stavljaju estetski dojam, a ne interpretiranje klasičnih elemenata radi dočaravanja strukturalne logike. Rezultat je slikovit, eklektičan, zapravo potpuno romantičan. Samim time djelatnost obitelji Baja Radnić predstavlja Livnu svojstven, osebujan i kvalitetan primjer arhitekture romantizma, odnosno romantičnoga historicizma koji je proizašao iz specifičnoga konteksta i poprimio specifično obličje, ali ipak apostrofira ono u ovome radu ključno, a to je postojanje funkcijom, formom i dekoracijom distinktivnoga sloja arhitekture 19. stoljeća koju je moguće uključiti i u raspravu o stilovima arhitekture europske provenijencije.

Svi navedeni primjeri odjeka romantizma u livanjskoj arhitekturi pokazuju predaustrougarski proboj elemenata zapadne klasične tradicije, lokalnu posebnost, oslanjanje na najbližu „europsku", zapravo austrougarsku pokrajinu Dalmaciju, dijelom u stilu, ali još jasnije u ljudstvu. Pregled ovih građevina također potvrđuje prisutnost najranije razvojne faze arhitekture 19. stoljeća u Livnu, romantičnoga historicizma i njemu svojstvenoga eklekticizma

[45] https://medzlis-livno.com/dzamija-zavra/ (19. III. 2025.).

[46] https://medzlis-livno.com/dzamija-milosnik/ (19. III. 2025.).

[47] Mujezinović, 1982, 113; https://medzlis-livno.com/dzamija-milosnik/ (19. III. 2025.); https://medzlis-livno.com/dzamija-zavra/ (19. III. 2025.)

stilova, koji do sada nisu bili u dovoljnoj mjeri obznanjeni i objašnjeni.[48]

Obilježja urbanizma i javne arhitekture u Livnu pod austrougarskom upravom

Godine 1910. šezdeset šest naselja imalo je status grada, u kojima je živjelo 14,7 % stanovništva Bosne i Hercegovine, a jedno od njih bilo je i Livno.[49] Dolazak austrougarske vlasti donio je bitne promjene kada je o prirodnome prirastu riječ, što se odrazilo i na društveno-vjerske strukture u pojedinim gradovima.[50] Međutim, Livno je do 1910. godine zabilježilo povećanje broja stanovnika tek za 3 % iako je u osmanskome razdoblju bilo važno upravno i gospodarsko urbano naselje. No nakon dolaska austrougarske vlasti nije doživjelo znatan industrijski napredak, nego je zadržao kontinuitet gospodarstva koje je prepoznatljivo po manjim obrtima i trgovini.[51] Livno je bilo tranzitno mjesto preko kojega je Bosna trgovala s Italijom. Ondašnja je roba, preko Splita i Dalmacije, išla kroz Livno u Bosnu, a bosanska preko Livna i Dalmacije u Italiju.[52] Do 1885. godine Livno je imalo 33 službeno registrirane trgovačke radnje u Trgovačkome registru.[53] To su društveno-gospodarske okolnosti koje su na određen način oblikovale i definirale urbani razvoj Livna za vrijeme austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini.

Urbanizam iz doba osmanske vlasti podrazumijevao je gradove sačinjene od mahala, stambenih četvrti, koje čine sokaci, ulice, a središnji gospodarski prostor gradova činila je čaršija.[54] Imenovanje i definiranje trgova praksa je uvedena istom nakon dolaska austrougarske vlasti.[55] Na primjeru Livna, koje nije zabilježilo velik porast broja stanovnika pa time ni veliku ekspanziju urbanoga prostora, evidentno je da definiranje ulica i trgova nije nužno podrazumijevalo plansku izgradnju i oblikovanje posve novoga prostora, nego je moglo značiti imenovanje i daljnje definiranje prostora koji je već odranije postojao.[56] Ipak, valja naglasiti kako austrougarske intervencije nisu značile potpunu transformaciju postojećega ili nestajanje prethodno postojećega jer se austrougarski urbani sloj nastavlja na zatečeno stanje, ne zadire nužno u povijesnu jezgru. To je bio slučaj i s Livnom: austrougarski se povijesni urbani sloj smjestio tek u južni i jugoistočni dio ondašnjega grada, dok stari dio grada nije doživio bitne promjene.[57] Prostor koji će

48 Tek Damjanović i Zadro suvereno, konkretno i utemeljeno definiraju stil(ove) i njegovu (njihovu) interpretaciju na crkvi sv. Petra i Pavla na Gorici kraj Livna. (Damjanović, Zadro, 2014, 222-225)

49 Hadžibegović, 2004, 31.

50 Došlo je do velikoga porasta broja katoličkoga stanovništva zbog useljavanja iz drugih dijelova Carstva, a mnogi od njih bili su činovnici koji su sudjelovali u novoutemeljenim organizacijama lokalnih vlasti i državnih službi. Smanjen je prirast muslimanskoga stanovništva zbog većega iseljavanja na područja koja su još uvijek bila pod osmanskom vlašću. Pravoslavno stanovništvo bilježilo je normalan prirast, dok je židovska populacija naglo rasla zbog doseljavanja aškenaskih Židova iz srednje Europe. (Hadžibegović, 2004, 19-20)

51 Hadžibegović, 2004, 35-36.

52 Tadić, 2013, 49-50.

53 Hadžibegović naglašava kako službeni podatci ne moraju nužno odgovarati stvarnomu broju, odnosno moguće je bilo više neregistriranih trgovačkih radnji. (Hadžibegović, 2004, 40-41)

54 Čaršije su oko sebe okupljale manje ulice s različitim obrtnim radnjama, a oko čaršija i u njihovoj blizini bili su koncentrirani i najvažniji javni objekti gradova. Dalje prema periferijama nizala su se naselja stambenoga karaktera, najčešće vjerski obilježena, s pripadajućim vjerskim objektima pojedine zajednice. (Hadžibegović, 2004, 11-14) *Austrougarsku okupaciju Livno je dočekalo podijeljeno u osam mahala (Ćurčića, Perkuša, Prikorika, Begluk, Milošnik, Džemanuša, Balaguša i Zavra). Cijeli je grad bio isprepleten mnoštvom sokaka i sokačića, imenovanih najčešće po najmoćnijim i najuglednijim porodicama koje su u njima živjele.* (Manđeralo, 2009, 7)

55 Manđeralo, 2009, 7.

56 Manđeralo donosi reprodukciju austrougarske karte iz 1883. godine prema kojoj se vidi urbanističko stanje koje *de facto* zatiče Austro-Ugarska nakon dolaska na vlast. (Manđeralo, 2011, 155)

57 Ono što potvrđuje da takvo interveniranje u prostoru nije iznimka nego česta praksa Malinovićev je zaključak da austrougarske intervencije u Banjoj Luci također nisu zadirale, odnosno vrlo su rijetke u povijesnome središtu grada, a nastavljaju urbani razvoj u slobodnim dijelovima grada, odnosno onim s rezidencijalnom gradnjom niske kvalitete. (Malinović, 2014 /2012/, 54)

Sl. 4. Detalj austrougarske karte Livna iz 1883. godine, jugozapadni dio grada
(kopija izvorne karte, zbirka Udruženja građana "Čuvari starina" iz Livna)

obilježiti urbani razvitak u austrougarskome razdoblju podrazumijeva današnje uže središte Livna, smješteno između triju trgova, koji su svoj oblik počeli poprimati upravo za austrougarske vlasti, s njima okolnim ulicama (sl. 4).

Današnji Trg kralja Tomislava prvotno se zvao *Stojan Platz*, po satniku austrougarske vojske čije su zasluge vezane za osvajanje Livna nakon proglašenja austrougarske okupacije, a njegovo je ime bilo France Stojan.[58] Na početku okupacije *Stojan Platz* bio je sjecište putova, koje će izgradnjom stambeno-poslovnih katnica postupno, formom i funkcijom, poprimati definiran prostor trga.[59] Nakon dolaska Austro-Ugarske na vlast suvremeni Trg branitelja Livna dobio je naziv *Konak Platz*. Razlog je tomu što se na njemu našla glavna upravna zgrada u koju se smjestila nova austrougarska administracija.[60] Godine 1916. *Konak Platz* dobio je jedinu javnu plastiku u Livnu iz austrougarskoga doba, kameni kip cara Franje Josipa I., djelo bečkoga kipara Theodora Khüna, koji je svečano otkriven 12. kolovoza.[61] Treći trg, Trg Žitarnica smješten je na strmu terenu, nastao je iznad džamije Perkuše, na prostoru Donje čaršije.[62] Nakon dolaska austrougarske uprave dobiva naziv *Kronprinz Rudolfs Platz*. Funkciju pazarišta dobiva upravo u austrougarskome razdoblju, kada je pazarište, 1892. godine, livanjski načelnik Ali-aga Čizmić dao premjestiti s dotadašnjega na Turbaši.[63] *Kronprinz Rudolfs Platz* je dobivenom sajmišnom ulogom postao kolokvijalno poznat kao Žitarnica, sve do suvremenoga doba, kada mu je to postao i službeni naziv.[64] Pazarište je bilo mjesto susreta, na njemu se odvijao javni život grada, a i njegove šire okolice jer je okupljao stanovnike sela koji su dolazili u grad trgovati.[65] Ulice koje su okruživale ove trgove i koje su s njima postale središte austrougarskoga

58 Manđeralo, 2009, 16.

59 Manđeralo, 2011, 85-87.

60 Manđeralo, 2011, 76-78.

61 Manđeralo, 2011, 77.

62 Prostor novodefiniranoga trga našao se na mjestu koje je već imalo gospodarsku ulogu mjesta zanatskih radnji i trgovanja. (Manđeralo, 2011, 9-11)

63 Manđeralo, 2011, 38.

64 Manđeralo, 2011, 42.

65 Manđeralo, 2011, 38-42.

Sl. 5. Fotografija *Livno, u Obrtničkoj ulici* Mate Kaića, nastala između 1903. i 1909., prikaz ondašnje *Wurtemberg Gasse* (Fototeka Arhiva Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno)

Livna su: *Berkić Gasse*, *Wurtemberg Gasse* (sl. 5), *Spalato Strasse* i *Travnik Gasse*.[66]

Ono što valja spomenuti, osobito u općemu govoru o urbanističkome razvoju, a pozivajući se na civilizacijske boljitke i napredak gradova u vrijeme austrougarske vlasti, unaprjeđenje je i ulaganje u gradsku infrastrukturu, što je pridonosilo kvaliteti života urbanoga stanovništva. U Livnu je to možda najvidljivije u razvoju vodovodnoga sustava iako Livno ima iznimno dugu povijest vodoopskrbe, s pronađenim arheološkim ostatcima rimskih vodovoda, potom povijesnim dokumentima i arheološkim dokazima koji svjedoče o postojanju osmanske vodovodne mreže.[67] Međutim, početci suvremenoga vodovodnog sustava, s izvora Bistrice, iz razdoblja su austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom. Vodovod je izgrađen 1898. godine, a izgradnja je započeta još 1886. godine. Sustav je prvotno iskoristio prirodni pad terena za opskrbu Donjega grada vodom pomoću željeznih cijevi.[68] Gornji je grad priključen na vodovodnu mrežu 1910. godine dogradnjom sustava i stavljanjem u pogon vodovodne pumpe koja je omogućila pristup vodi iz izvora Dumana i na višoj nadmorskoj visini od njega.[69] Livno je bilo jedan od 26 gradova u Bosni i Hercegovini koji su do 1914. godine imali tada suvremen sustav vodoopskrbe.[70]

Podizanje kvalitete života u austrougarskome Livnu potvrđuje prisutnost različitih građevina koje su ispunile naselje urbanim sadržajima. Izgradnja škola nedvojben je pokazatelj ulaganja u javno školstvo. Izgradnja Zemaljske poljoprivredne stanice upućuje na austrougarska ulaganja u razvoj livanjskoga

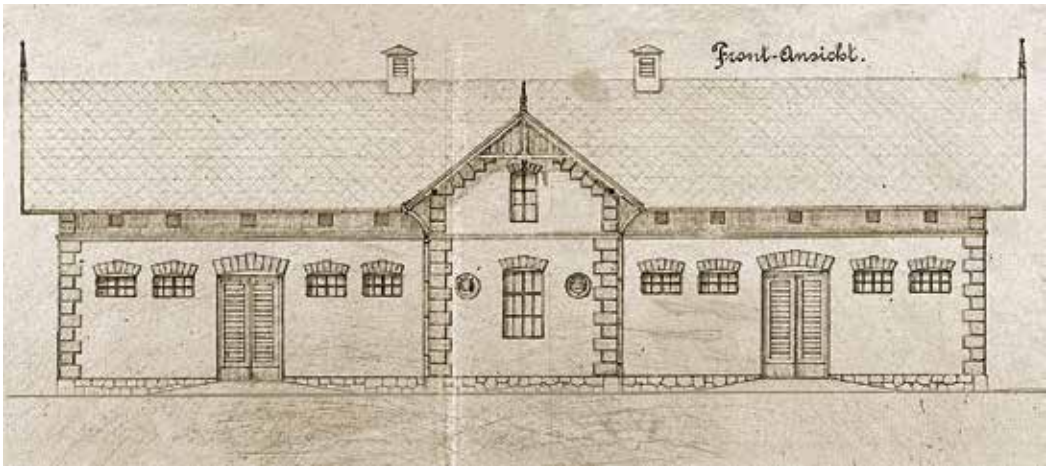
66 Način pisanja naziva ulica i trgova izravno je preuzet s karte Livna iz austrougarskoga razdoblja pa nužno ne odgovara pravopisnim standardima (sl. 4); Manđeralo, 2011, 155.

67 Manđeralo, 1996, 134-135.

68 Manđeralo, 1996, 135; Tadić, 2021, 147, bilj. 3

69 Manđeralo, 1996, 135; Tadić, 2021, 147, bilj. 3.

70 Hadžibegović, 2004, 69.

Sl. 6. Detalj izvornih građevinskih planova Zemaljske poljoprivredne stanice u Livnu – nacrt pročelja gospodarske zgrade (Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutija 48, Poljoprivredna stanica Livno)

gospodarstva. Uključenje u projekt pokrivanja prostora Bosne i Hercegovine odgovarajućom zdravstvenom skrbi očito je smještanjem kotarske bolnice u Livno. Razvojem sustavnoga administrativnog aparata reguliran je, zabilježen i uređen život u raznim aspektima, a svjedoci su toga administrativne zgrade u Livnu. Livno također dobiva i vjerske objekte u urbanome tkivu za sve tri prisutne konfesije. Trgovački i obrtnički grad, koji nastavlja svoj život i u austrougarskome dobu, dobiva sadržaje za uživanje tipične za europske gradove; tomu svjedoči razvoj hotelijerstva i prvi hotel koji nastaje upravo potkraj 19. stoljeća. O svim ovim doprinosima livanjskomu razvoju više će biti govora kada bude riječ o pojedinim primjerima onodobne arhitekture Livna, u kojima su ove promjene trajno i fizički ostale zabilježene. To je ujedno i povod i za povijesno-umjetničko razmatranje o tome što čini i kakva je točno austrougarska arhitektonska baština Livna.

Svakako valja spomenuti jednu važnu otegotnu okolnost pri proučavanju livanjskoga urbanog sloja iz austrougarskoga doba. Problem austrougarske graditeljske baštine u Livnu njezina je velika devastacija. U bombardiranjima u proljeće 1944. godine znatno je oštećeno urbano tkivo tadašnjega Livna te su pojedine distinktivne građevine nepovratno devastirane, a brojne druge znatno oštećene.[71] Riječ je o događajima koji će bitno uvjetovati urbanizam i sliku grada iz druge polovice 20. stoljeća i stanje koje zatječemo danas, što čini sačuvane austrougarske građevine Livna, po načelu rijetkosti na lokalnoj razini, vrijednim.

Zemaljska poljoprivredna stanica u Livnu (Landwirtschaftliche Station)

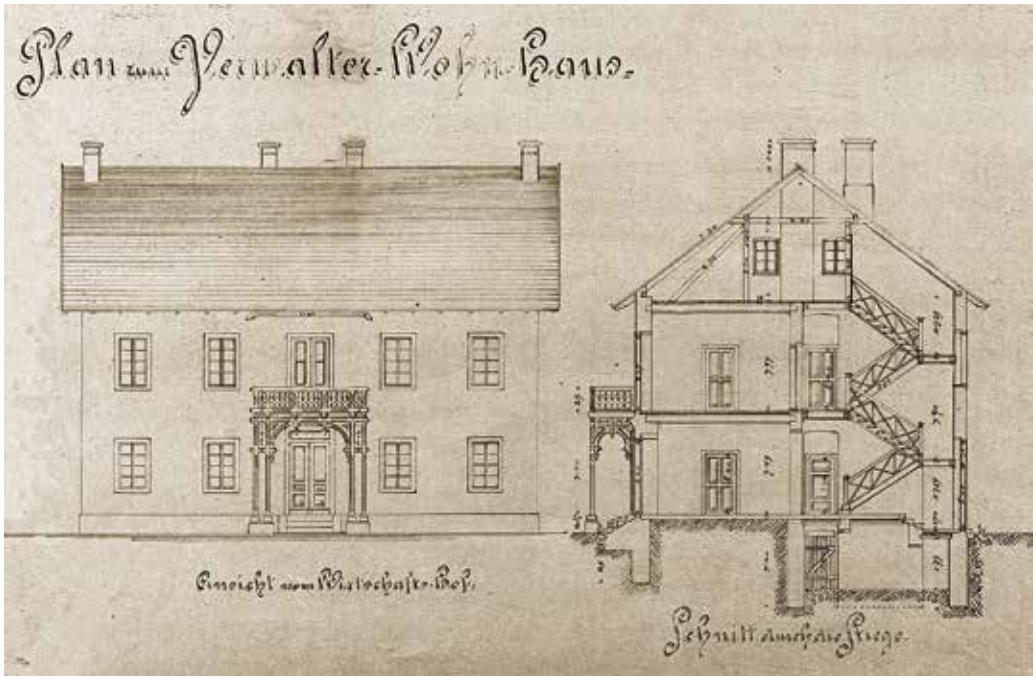
Zemaljska poljoprivredna stanica u Livnu osnovana je 1886. godine, uz poljoprivredne stanice u Gackom i Modriči.[72] Osnovana je na imanju Derviš-bega Bušatlije, čiji je dvor izgradio majstor iz porodice Baja, a cijeli je posjed otkupila Zemaljska vlada.[73] Posjed je bio smješten jugozapadno od Livna, izvan tadašnjega gradskog prostora. Iako je posjed imao niz gospodarskih građevina, ovdje će pozornost biti usmjerena tek na zanimljive stilske elemente nekih od njih.[74] Na gospodarskoj zgradi (sl. 6) primjetna je uporaba

[71] O razmjerima bombardiranja najbolje govori procjena devastacije: 60 % izgrađenoga gradskog prostora. (Tadić, 2019, 115-152)

[72] Manđeralo, 2019, 135.

[73] Manđeralo, 2019, 136-140.

[74] Nacrti pojedinačnih građevina Poljoprivredne stanice u Livnu i ispostave na Krug planini čuvaju se u Arhivu BiH. Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutija 48, Poljoprivredna stanica Livno.

Sl. 7. Detalj izvornih građevinskih planova Zemaljske poljoprivredne stanice u Livnu – nacrt pročelja i vertikalni presjek kuće upravitelja (Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutija 48, Poljoprivredna stanica Livno)

dekorativne ugaone rustike, segmentnih rasteretih lukova otvora, koji također imaju dekorativnu ulogu, no najzanimljiviji su elementi oni drveni, uporabljeni u potkrovnoj zoni te kao šiljati dekorativni završetci krovnih zabata. Ipak, stilski najelaboriraniji i najreprezentativniji drveni elementi čine trijem s balkonom na upraviteljevoj kući (sl. 7). Spomenute građevine nisu sačuvane te je njihov izvorni izgled poznat tek iz projektnih nacrta. Drveni elementi ovih građevina, rađeni u romantičnoj arhitektonskoj tradiciji, mogu se smatrati primjerima nacionalnoga stila koji nije neuobičajena pojava u arhitekturi 19. stoljeća.[75] Stil je često primjenjivan upravo na tipove građevina koje imaju prvotno gospodarsku namjenu pa je usporedan primjer otkupni ured za duhan u Ljubuškom, koji uz drvene elemente u zoni krova također ima vrlo dekorativan drveni trijem s balkonom, poput onoga u Livnu. Ovaj je stil odgovarajuće rješenje za utilitarnu namjenu građevina jer je asocijativno vezan uz ne-gradski ambijent, ne rabi skupocjene materijale, a pridonosi estetskoj kvaliteti građevina. Rabljen je i na projektima

[75] Pitanje nacionalnoga stila u Bosni i Hercegovini zahtijeva poseban oprez zbog postojanja bosanskoga stila (sloga) kao svojevrsne inačice nacionalnoga stila, koja se sustavno razvijala u prvim desetljećima 20. stoljeća na temeljima secesijskih odnosno modernih principa u arhitekturi i reinterpretaciji tradicionalne arhitekture osmanskoga razdoblja. Međutim, u kontekstu Livna nema zabilježenih primjera bosanskoga stila kao takva. Stoga govor o elementima nacionalnoga stila ovdje aludira na historicističko posezanje za dekorativnim elementima vernakularne arhitekture različita podrijetla, koje je utemeljeno u idejama romantizma te često s njim i nacionalizma, a u praksi se često oslanja na uporabu drvenih rezbarenih elemenata. Husedžinović u pregledu povijesti bosanskohercegovačke arhitekture za ovaj stil rabi termin „neoromantizam", naglašavajući njegovu vezu s romantizmom, a ovaj je neo-stil okarakterizirala upravo slikovitošću, velikom uporabom drvene građe i općenito elementima kojima izvorište nalazi u alpskoj arhitekturi. Krzović ga naziva folklorno-romantičarskim te smatra jednim od oblika romantizma, a još ga imenuje švicarski, alpski i nacionalni stil. Ovdje se ipak preferira naziv nacionalni stil jer bolje odražava vezu s vernakularnom arhitekturom s kojom je nedvojbeno vezan, bez obzira na podrijetlo uzora na koji se ugleda. (Krzović, 1987, 29-32; 245-246; Kurto, 1999, 118-126; Husedžinović, 2020, 915-920; 1005-1016)

bolnica, kao što su bolnice u Derventi i Zenici, a zanimljiva je i njihova uporaba na građevinama posve drukčije namjene, hotelima, kao što su *Grand hotel* u Jajcu i hotel *Lobenwein* u Maglaju, čijoj namjeni priliči svojom asocijacijom na ladanje.

Narodna osnovna škola

Projektant zgrade Gradske škole, kako je nakon otvorenja nazvana, a potom joj službeni naziv postaje Narodna osnovna škola, bio je Marko Nani. Nani je bio učitelj podrijetlom iz Splita, rođen 1855. godine, koji je za djelovanja u Livnu izradio projekte za zgradu nove osnovne škole i za uređenje njezina vrta, a vrt je dalje *popunio i dotjerao* Ivan Sitarić.[76] Gradila se od 1885. do 1886. godine te je uz osnovnu školu smjestila i razrede Trgovačke škole kojoj je od te godine Nani postao ravnateljem, a proširena je 1905. godine.[77] Nani je djelovao u Livnu do 1892. godine, kada je preselio u Sarajevo.[78] Zgrada Narodne osnovne škole izgrađena je na onodobnome južnom rubu grada, na sjevernoj strani *Travnik Gasse*, koja se protezala jugoistočno od *Stojan Platza*, no bila je smještena na razmjerno velikoj udaljenosti od ulične linije. Izgradnja ove zgrade, površine 300,74 m^2, stajala je 36 000 kruna, odnosno 18 000 forinti.[79] Veliki otvoreni prostor ispred građevine koncipiran je kao uređena zelena površina, školski vrt, sa središnjim aksijalnim pristupnim putom kojim je ostvarena izravna komunikacija između ulice i zgrade te dodatno vizualno naglašen njezin središnji rizalit s ulazom. Koncepcija vrta, iako je imao gospodarsku namjenu, u jasnoj je estetskoj vezi sa samom građevinom, s kojom čini jedinstvenu vizualnu cjelinu, pri čemu su otvoreni prostor i vegetacija iskorišteni kako bi naglasili arhitektonske kvalitete građevine i ujedno je harmonizirali s urbanom slikom Livna. Narodna osnovna škola (sl. 8) izvorno je osmišljena kao katnica „T" tlocrta, najduljega glavnog pročelja sa sedam osi otvora te s plitkim središnjim rizalitom, na kojemu je smješten ulaz u zgradu s pristupnim stubištem. Elemente artikulacije i dekoracije činili su kameni sokl, ugaona rustika, koja se javljala i na središnjemu rizalitu, kordonski vijenac, koji je razdvajao kat od prizemlja, skromni i jednostavni profili pravokutnih otvora, naglašeno gređe, kojim je građevina bila zaključena te niska atika, koja je dodatno vertikalno naglašavala središnji rizalit.

Izgled građevine odražavao je tlocrtnu organizaciju: središnji je rizalit odgovarao aksijalno smještenim hodnicima, dva krila u odnosu na rizalit smještala su učionice na katu i prizemlju, a središnji rizalit začelja građevine smještao je utilitarne prostorije u prizemlju i dodatne prostorije na katu. Hodnik prizemlja bio je popločan taracom, a druge prostorije imale su drvene podove. Cijela je zgrada bila pokrivena složenim četverostrešnim krovom od crijepa.[80] Prvotna građevina dograđena je 1905. godine,[81] čime je dobila dva bočna rizalita, artikulirana uganom rustikom, svaki s po dvije prozorske osi na glavnome pročelju, kao i odgovarajuću dogradnju hodnika na

[76] Nani je u Livno došao 1885. godine, na mjesto Augusta plemenitoga Tartaglie, kao učitelj muške katoličke Općinske škole. (Marković, 1923, 35-36; 40-41) Ivan Sitarić također je bio učitelj u livanjskoj osnovnoj školi od 1886. do 1888. godine. Odrastao je i školovao se u Slavoniji, a uz Slavoniju učiteljevao je i po Bosni i Hercegovini. Zanimao se za vrtlarstvo, voćarstvo i pčelarstvo pa je tako ostavio znatan trag uređenjem i njegovanjem vrta Narodne osnovne škole u Livnu. (Manđeralo, 2019, 92-93)

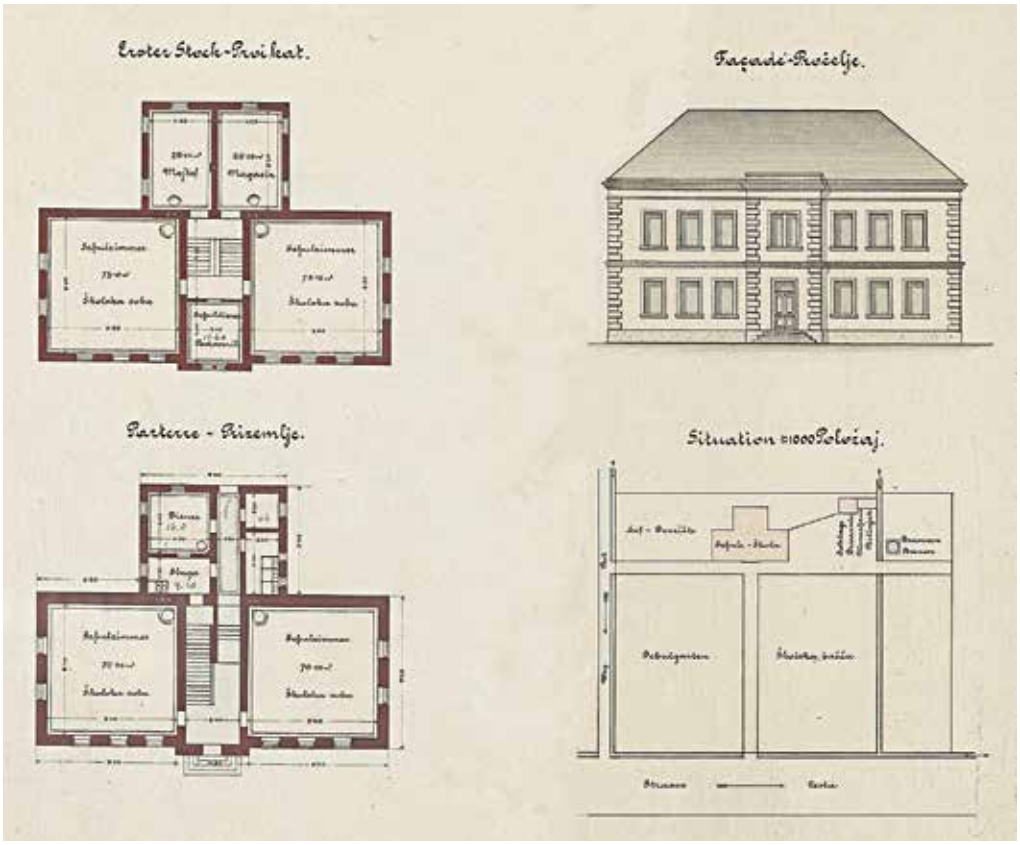
[77] Kameni materijal donesen je od *novije gradske tvrđave*. (Marković, 1923, 35-36; Manđeralo, 2015, 259-260)

[78] U Sarajevo preseljava dobivši mjesto ravnatelja Središnje Vladine radionice za umjetnički obrt te je ondje ostao do smrti 1918. godine. Nani je u Livnu također bio uposlen kao vladin povjerenik koji je nadzirao rad inkrustatorske radionice obitelji Mamić te je ujedno bio učitelj crtanja šegrtima do odlaska, 1892. godine. Tada je postao ravnatelj radionice za umjetnički obrt u Sarajevu. Njegova djelatnost i očigledne umjetničke kompetencije (ako ćemo se ograditi od riječi umjetnost, bar je i dalje valjana riječ umijeće) objašnjavaju njegovu ulogu kao projektanta zgrade, i to sa stanovitim uspjehom njezina urbanističkog smještaja te jedinstva koncepcije arhitekture i krajolika. (Manđeralo, 1993, 8; Tadić, 2017, 156-157; 161-162)

[79] Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutija 86, Narodna osnovna škola Livno.

[80] Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutija 86, Narodna osnovna škola Livno.

[81] Manđeralo, 2015, 259-260.

Sl. 8. Detalji građevinskoga plana Narodne osnovne škole u Livnu iz 1900. godine
(Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutija 86, Narodna osnovna škola Livno)

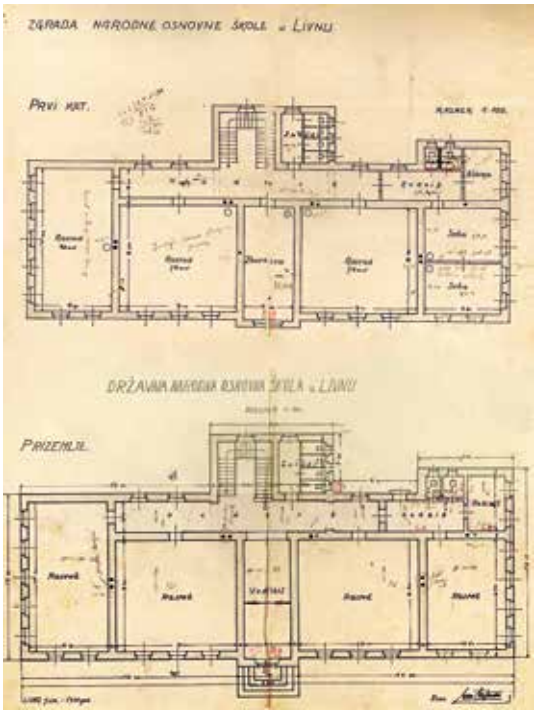
začelju građevine te reorganizaciju tlocrta (sl. 9).[82] Stilski su elementi relativno rudimentarni neorenesansni; riječ je o tipičnoj provincijalnoj historicističkoj građevini, vrlo ograničenih arhitektonskih kvaliteta, međutim u kontekstu Livna ponovno je riječ o projektu Dalmatinca, projektu u potpunosti u zapadnoj arhitektonskoj tradiciji. To je ujedno i svjedočanstvo napora austrougarske uprave da se stvori sustav javnoga školstva i da se Livno oblikuje kao istinski moderno europsko, iako krajnje provincijalno, urbano naselje. Nije zanemariva ni činjenica da je zgrada projektirana kao jedinstvena cjelina s uređenim vrtom, što govori o onodobnome sustavnom promišljanju o građevinama kao sastavnim elementima cjelovite slike grada i uličnih poteza. Školske građevine u drugim manjim bosanskohercegovačkim gradovima također su bile razmjerno jednostavne katnice s konvencionalnim i jednostavnim historicističkim, neorenesansnim dekoracijama, a kao primjeri mogu se navesti školske zgrade u Prijedoru i Stolcu.

Kompleks sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskoga

Dio povijesti livanjskoga školstva čini i katolička djevojačka osnovna škola koju su otvorile sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga nakon što su došle u Livno 1874. godine.[83] Sestre milosrdnice ostavile su trag i u urbanoj slici Livna iz druge polovice 19. stoljeća. Već nakon njihova doseljenja za njihov smještaj i smještaj škole izgrađena je manja dvoetažna

[82] Tlocrtno stanje dograđene Narodne osnovne škole vidljivo je iz nacrta datiranih 1939. godine. [Kantonalni arhiv Travnik, kutija inv, br. 1-6-220, Razni nacrti.]

[83] Manđeralo, 2019, 57.

Sl. 9. Tlocrti prizemlja i kata zgrade Narodne osnovne škole iz 1939. godine (Kantonalni arhiv Travnik, kutija inv. br. 1-6-220, Razni nacrti)

građevina. S obzirom na to da nije bila odviše prikladno i trajno rješenje za smještaj, uskoro je nedaleko od prve zgrade izgrađen posve novi kompleks.[84] Zahvaljujući inicijativi sestre Radegunde Pogačar, samostan sestara milosrdnica s kapelom i djevojačkom osnovnom školom izgrađen je 1888. godine na mjestu gdje je bila muška katolička općinska škola.[85] Kompleks je dodatno nadograđen 1914. godine za potrebe smještaja Više djevojačke škole koja je djelovala do 1918. godine.[86] Kompleks građevina skromnih je arhitektonskih kvaliteta, tek nekih konvencionalnih profila, od kojih je najistaknutiji romantizirajući zaključak u obliku trapezoidne atike, sličan onomu na tadašnjemu hotelu *Olehla* u Goraždu. No u panorami Livna riječ je o jednoj od većih građevina koja se k tome smjestila na još neizgrađeni jugoistočni rub grada te je pridonosila definiranju njegove vizure potkraj 19. stoljeća. Iako je izvorna građevina opstala do današnjih dana, temeljito je preuređena 1996. godine, čime je izgubila ranije proporcije, oblik i obradbu elemenata pročelja.[87]

Kotarska bolnica

Važan element modernoga europskog grada bila je dostupnost odgovarajuće medicinske skrbi. Lošu opću zdravstvenu situaciju u Bosni i Hercegovini nakon okupacije 1878. godine austrougarska je uprava nastojala sustavno i institucionalno poboljšati.[88] U Livnu je prva zdravstvena institucija bila vojna bolnica *Truppen-Spital*, otvorena već 1878. godine zbog velikoga broja stacioniranih vojnika, a bila je smještena u zgradi Srpsko-pravoslavne osnovne škole. Njezini su liječnici donekle mogli pružiti skrb i civilnomu stanovništvu.[89] Kotarska bolnica u Livnu jedna je od devet kotarskih bolnica izgrađenih u Bosni i Hercegovini za austrougarske uprave.[90] Građena je 1892. godine, a svečano je otvorena 1. srpnja 1893. Izgrađena je prema tipskomu projektu projektanta inženjera Ludwiga Hubera, a smjestila se zapadno od grada, na neizgrađenu dijelu desne obale rijeke Bistrice. Zgrada bolnice imala je po dvije sobe za muške pacijente s po osamnaest kreveta, te dvije sobe za pacijentice s po šest kreveta, kao i operacijsku dvoranu, ambulantu, bolničku ljekarnu, dvije čekaonice, kupaonicu i toalete te kuhinju, smočnicu i ostavu. Uz glavnu zgradu bolnice bile su dvije popratne; u jednoj je bio smješten liječnikov stan te uprava bolnice, a u drugoj se nalazio prostor za dezinfekciju, prostorija za izolaciju pacijenata, mrtvačnica i utilitarna prostorija praonice sa sušionicom.[91] Kompleks zgrada okruživao je

84 Manđeralo, 2019, 58-60.

85 Marković, 1923, 44.

86 Manđeralo, 2019, 83-84; Marković, 1923, 44.

87 Radove 1996. godine provodilo je Građevinsko poduzeće iz Livna. (Manđeralo, 2019, 61)

88 Tadić, 2021, 160-161.

89 Tadić, 2021, 161-163.

90 Uz devet gradova s kotarskim (sreskim) bolnicama još je njih četrnaest imalo općinske bolnice. (Hadžibegović, 2004, 77)

91 Tadić, 2021, 169-170; Dimitrijević, 2010 (1989), 98.

uređeni zeleni prostor.[92] Zgrada austrougarske kotarske bolnice porušena je 1937. godine, kada je donesena odluka o izgradnji nove bolnice, građene od 1938. do 1939. godine, koja bi većim kapacitetom i osuvremenjenim sadržajem bolje zadovoljila tadašnje potrebe zdravstvene skrbi stanovnika Livna i okolnih gradova. Ona je i danas dio bolničkoga kompleksa.[93]

Konak

Do 1885. godine kotarski administrativni aparati u Bosni i Hercegovini smještali su se u adaptirane postojeće objekte, a od 1885. počinje izgradnja novih namjenskih zgrada za koje su se počeli izrađivati tipski projekti u četirima inačicama, različitima površinom i tlocrtnom organizacijom.[94] Projekti koji su izrađivani za konake, odnosno kotarske zgrade bili su prvotno rađeni u neorenesansnome, a od 1895. godine počinju se javljati u neomaurskome stilu.[95] Ono što se općenito može primijetiti kod građevina konaka jest određena težnja za reprezentativnošću. Međutim, mahom su ih projektirali arhitekti i inženjeri iz tadašnje građevinske administracije Bosne i Hercegovine. Stoga su relativno jednostavne, konvencionalne i bez većih arhitektonsko-estetskih pretenzija od zadovoljenja namjene doličnim i dovoljno reprezentativnim rješenjem pročelja.[96]

Zgrada livanjskoga Konaka sagrađena je na mjestu ranije kuće s vrtom, u koju je prvotno uselila austrougarska vlast nakon dolaska u Livno. S obzirom na namjenu ta se kuća već zvala *Konak*, što je osmansko naslijeđe, no taj se naziv rabio tijekom čitava razdoblja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini kao naziv za upravne zgrade.[97] Izgradnja nove namjenske zgrade livanjskoga Konaka počela je oko 1893. godine.[98] Prema usmenoj predaji kamen za izgradnju vađen je u ležištima oko izvora rijeke Žabljak.[99] Ono što je iz nacrta izvornih projekata sačuvanih u Arhivu Bosne i Hercegovine pouzdano poznato jest činjenica da su projektni nacrti datirani 1893. i 1894. godine. Na najranijemu je nacrtu, koji je naslovljen kao alternativni projekt za kotarsku zgradu u Livnu, u lijevome kutu, rezerviranome za projektanta ili samoga crtača nacrta,[100] potpisan, pretpostavljeno, izvjesni Jarosl(av) Meřínský. Kasnije nacrte, iz 1894. godine, u Travniku je potpisao u lijevome kutu inženjer Malý, uz još jedan nečitljiv potpis, a u desnome se kutu kao nadinženjer potpisao Svoboda.[101]

Zgrada Konaka bila je smještena na nekadašnjemu *Konak Platzu*, na njegovoj istočnoj strani. Izgrađena je s tlocrtnom dispozicijom u obliku slova „U“, s nešto kraćim sjevernim krakom. Smještena je tako da najduljim, zapadnim, pročeljem zatvara istoimeni trg, koje poprima značaj njezina glavnoga reprezentativnog pročelja (sl. 10). Međutim, ulaz u građevinu bio je na njezinu južnom pročelju. Južno i zapadno pročelje ostvarivali su vizualnu komunikaciju s važnim gradskim prometnicama, no južno se nije nalazilo na uličnoj liniji. Zanimljivost smještaja

92 Manđeralo, 2011, 128.

93 Manđeralo, 2011, 131; Tadić, 2021, 187-188.

94 Dimitrijević, 2010 (1989), 96.

95 Dimitrijević, 2010 (1989), 96.

96 Hartmuth ponajviše gradi usporedbu na dihotomiji gradskih vijećnica i kotarskih ureda, u Bosni i Hercegovini poznatih kao konaci, koji su, međutim, u pojedinim slučajevima, zbog promjene administrativnoga ustroja u 20. stoljeću, međusobno poistovjećeni s nazivom „općina“. Prvotnu razliku administrativne namjene zadržava određena razlika u arhitekturi tih građevina, čiji je rezultat nerijetko bolja estetska i arhitektonska ocjena gradskih vijećnica, što će biti slučaj i u Livnu, a o čemu će još biti riječi pri govoru o livanjskoj Gradskoj vijećnici. (Hartmuth, 2023, 300-301, 308-313)

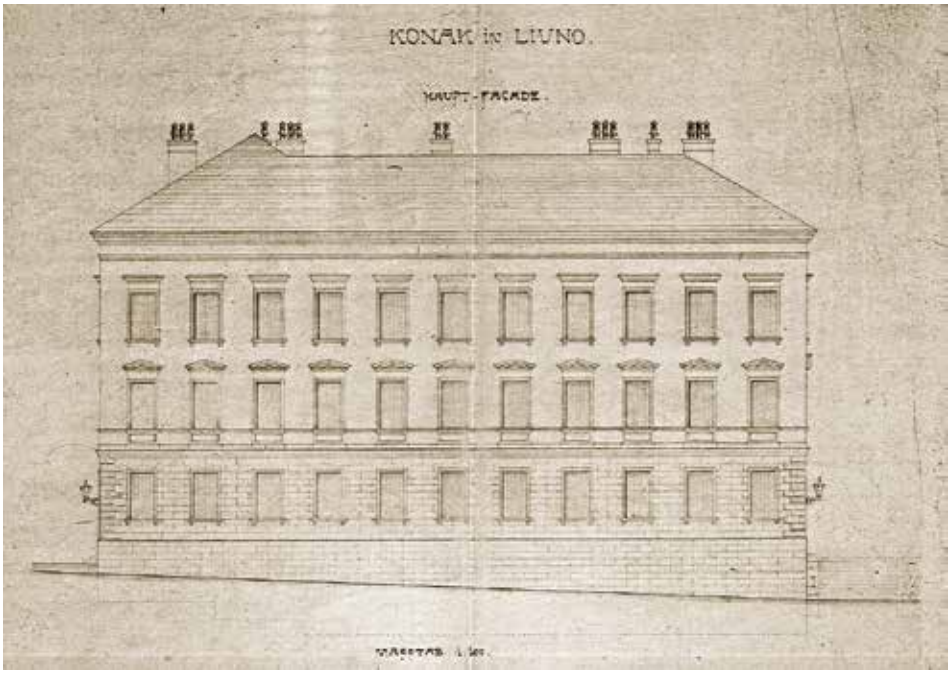
97 Manđeralo, 2011, 45-47.

98 Prema Manđeralu (izvor podataka bila su kazivanja) na izgradnji su radili Talijani iz Istre, dok je građevinski poslovođa bio Livnjak, Pero Dolić. (Manđeralo 2011, 46-49)

99 Manđeralo, 1987, 120.

100 Ovdje je potrebno skrenuti pozornost na niz mogućnosti pogrešnih interpretacija potpisa na nacrtima, koji mogu navesti na pogrešan zaključak pri pokušaju određenja projektanta. Važno je razlikovati uloge potpisa prema njihovu smještaju na nacrtima te mogućnost da se na izvedbenim nacrtima idejni projektant, prema čijemu se rješenju zgrada gradi, ne potpiše. (Dimitrijević, 2010 /1989/, 27-28)

101 Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutije 23 i 30, Kotarski ured Livno.

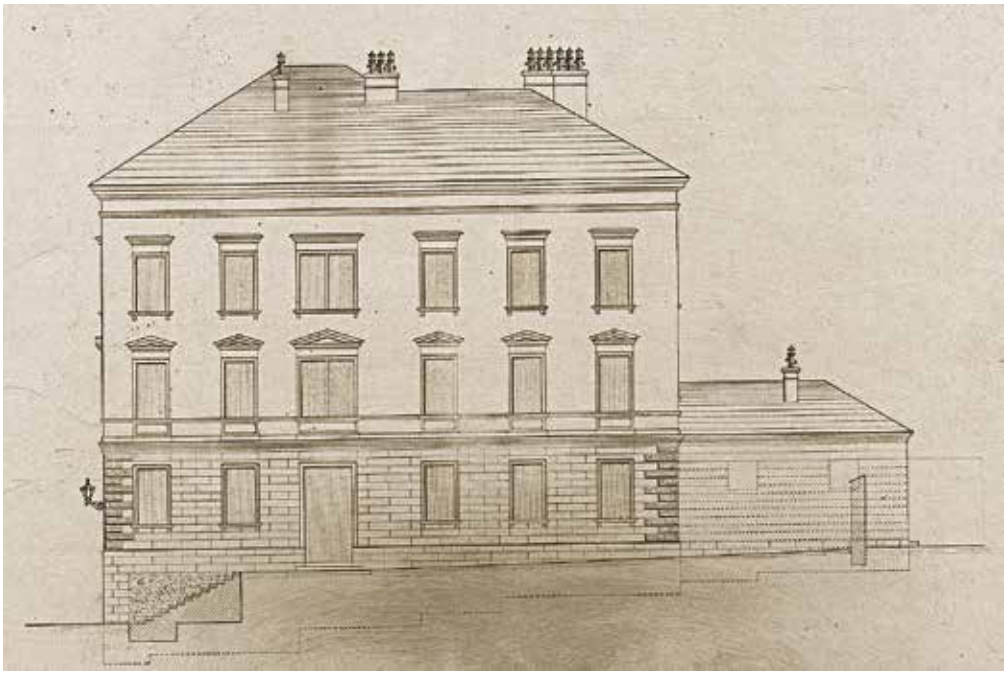

Sl. 10. Nacrt zapadnoga pročelja Konaka u Livnu
(Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutije 23 i 30, Kotarski ured Livno)

građevine čini i promjena elevacije terena, zbog čega je ulaz u građevinu podignut u odnosu na prostor trga i ulice. Južno pročelje zgrade (sl. 11) izravno je komuniciralo s manjom zelenom površinom koja je od ulice bila odvojena kamenim potpornim zidom. Pristup ulazu u Konak bio je ostvaren jednokrakim stubištem smještenim na jugozapadnome uglu. Zbog pada terena građevina je imala visoki sokl u kamenoj rustici. Površina zida visokoga prizemlja bila je obrađena žbukanom rustikom, a rastvorena jednakim pravokutnim prozorima profiliranih okvira. Prvi i drugi kat (sl. 12) imali su jedinstvenu, glatko žbukanu površinu fasade, kordonskim vijencem odvojenu od visokoga prizemlja, s tim da je prvi kat imao vijencem definiranu parapetnu zonu. Preostalu arhitektonsku dekoraciju pročelja činile su profilacije prozorskih okvira, gdje su prozori prvoga kata zaključeni trokutnim zabatima nad frizom te su imali profilirane parapete s pravokutnim ukladama, a prozori drugoga kata bili su zaključeni ravnim vijencem nad frizom. Građevina je bila zaključena naglašenim gređem i pokrivena složenim četverostrešnim krovom.[102] Objedinjenje površine fasade prvoga i drugoga kata kompozicijski je ustabililo građevinu s obzirom na njezine velike dimenzije i izduženost, osobito zapadnoga pročelja s jedanaest prozorskih osi. Konak je izvorno imao projektiranu gospodarsku zgradu u dvorištu te prizemnu prigradnju, nastavno na njegov južni krak, u službi pritvora te s vlastitim ograđenim dvorištem.[103] Zgrada Konaka dimenzijama je bila najšira i najviša građevina u onodobnome Livnu, čija su pročelja jednakim ritmom arhitektonskih artikulacija i skladnim odnosom veličina naglašavala njezinu monumentalnost, čemu je pridonosio i smještaj na jednome od tek triju definiranih trgova. Konvencionalnost i konzervativnost tipičnoga neorenesansnoga visokohistoricističkoga arhitektonskog jezika odgovaraju namjeni smještanja apersonalnoga

[102] Izgled građevine vidljiv je prema projektnoj dokumentaciji. (Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutije 23 i 30, Kotarski ured Livno.)

[103] Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutije 20, 23 i 30, Kotarski ured Livno, Pomoćna zgrada i Kotarski ured Livno.

Sl. 11. Nacrt južnoga pročelja Konaka u Livnu iz 1894. godine (Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutije 23 i 30, Kotarski ured Livno)

činovničkog aparata. S obzirom na to da je riječ o tipu građevine koji se gradio diljem Bosne i Hercegovine, komparativnih primjera ne manjka. Usporedbom se može ustvrditi da je uistinu riječ o varijacijama tipskoga projekta,[104] prilagođenih pojedinim estetsko-funkcionalnim detaljima po kojima se razlikuju. Najjasnija je razlika s obzirom na dvije varijante stila: neomaurske građevine, poput konaka u Gračanici, Kladnju, Ključu i Srebrenici, a livanjskomu su, dakako, sličniji neorenesansni u Cazinu, Derventi, Prnjavoru, Tešnju, Višegradu, Vlasenici, Zvorniku i ondašnjemu Županjcu, odnosno današnjemu Tomislavgradu. Neke od distinktivnijih razlika pri oblikovanju jesu naglašenije edikule portala ulaza kod pojedinih ili rizalitni istaci kao u Cazinu, Vlasenici i Zvorniku, koji pridonose bogatijemu i monumentalnijemu izgledu. Međutim, livanjski i onaj u Tešnju ističu se među svim navedenim kao dvokatni, dok su ostali tek katne građevine.

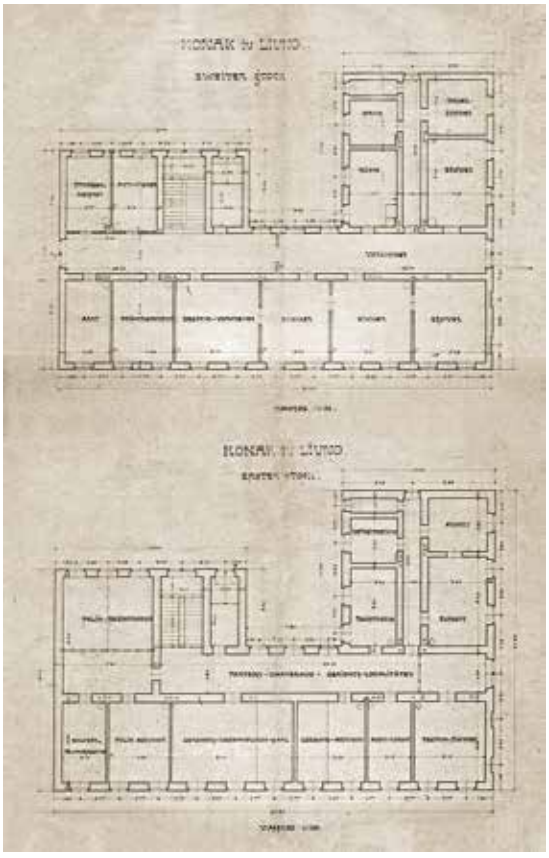
Kako su se politički sustavi i vrste administracija mijenjali, i Konak u Livnu mijenjao je ime, postajući sjedište kotarske, sreske i općinske vlasti, no njegova izvorna uloga mjesta administracije u kontinuitetu se zadržala do danas.[105] Neke promjene sadržaja dogodile su se još za austrougarske uprave. Administrativnom promjenom 1906. godine, koja je zahtijevala razdvajanje sudova s gruntovnicama od kotarskih ureda, došlo je do potrebe adaptacije i dogradnje postojećih zgrada ili, ponekad, izgradnje potpuno novih zgrada sudova. Tako je, među ostalima, 1906. godine izrađen projekt za adaptaciju livanjskoga Konaka. Na projekt se potpisao Alois Erlach.[106] Kasnije je zgrada pretrpjela znatnu štetu od bombardiranja 1944. godine, nakon čega je obnovljena, a prošla je temeljitu rekonstrukciju od 2008. do 2011. godine, pri čemu je ranije postojeći prostorni plan korjenito izmijenjen, a zadržani su tek nosivi zidovi.[107] Iako se

[104] Dimitrijević je objavila nacrt tipskoga projekta neorenesansne zgrade iz 1891. godine. (Dimitrijević, 2010 /1989/, sl. XXVI. a)

[105] Manđeralo, 2011, 47.

[106] Dimitrijević, 2010 (1989), 96-97.

[107] Pri bombardiranju 29. svibnja 1944. godine zgrada je pogođena sa sedam bombi. (Tadić, 2019, 137, 141)

Sl. 12. Tlocrti prvoga i drugoga kata Konaka u Livnu (Arhiv Bosne i Hercegovine, ZVS, građevinsko odjeljenje, zbirka nacrta, kutije 23 i 30, Kotarski ured Livno)

najrecentnijom intervencijom referiralo na prvotni izgled zgrade, on nije rekonstruiran te prevladavaju suvremeni materijali, čime je vrijednost ove zgrade bitno degradirana.

Trgovačka škola

Kao jedan od etabliranih trgovačkih i obrtničkih gradova u Bosni i Hercegovini Livno je bilo primjereno mjesto za smještaj trgovačke škole. Nju je nova austrougarska uprava odlučila otvoriti već u prvome desetljeću okupacije. Inicijativom Zemaljske vlade Trgovačka škola u Livnu osnovana je 1886., svega godinu nakon osnivanja prvih takvih škola u Bosni i Hercegovini. Nakon osnivanja nije imala predodređenu zgradu za smještaj te je prve školske 1886./1887. godine djelovala u Jurkića kuli, a nadalje, do 1895., djelovala je u zgradi Narodne osnovne škole. Prvoga dana u rujnu 1895. započinje raditi u vlastitoj zgradi na *Stojan Platzu*.[108] Longitudinalna građevina izgrađena je na *Stojan Platzu* 1895. godine (sl. 13), na njegovoj istočnoj strani, uvučena od ulične linije od koje ju je odjeljivao vrt.[109] Građevina je bila katnica čije je glavno zapadno pročelje izduljeno u odnosu na kraće sjeverno. Dominantni element arhitektonske artikulacije pročelja prozori su kata koji se na zapadnome pročelju javljaju u deset pravilno raspoređenih osi. Fasada prizemlja bila je rustično obrađena i dodatno naglašena ugaonom rustikom. Kat je od prizemlja odjeljivao kordonski vijenac, a profilacije kata činili su jednako oblikovani, profilirani prozorski okviri, zaključeni frizom i ravnim vijencem. Cijela je građevina bila zaključena profilacijom u obliku greda te pokrivena četverostrešnim krovom. Stilski elementi Trgovačke škole bili su posve konvencionalni visokohistoricistički neorenesansni, a jednostavna forma građevine bila je jednako konvencionalna i konzervativna, bez posebnoga isticanja volumena.

Damjanović neorenesansu naziva stilska *lingua franca* javne i rezidencijalne arhitekture u većemu dijelu Europe 19. stoljeća, a jedan je od važnijih razloga simbolična asocijacija s renesansom kao dobom općega ljudskoga i društvenoga prosperiteta i napretka, čime je posebice primjeren odabir za obrazovne ustanove.[110] Za usporedbu se mogu navesti zgrade dviju drugih trgovačkih škola, u Bijeljini i Brčkom, čiji je stil također neorenesansni, imaju naglašene neorenesansne profilacije koje artikuliraju njihova izduljena pročelja, međutim livanjski je primjer nešto jednostavniji jer su zgrade u Brčkom i Bijeljini imale središnje

Suvremenu obnovu provodile su tvrtke LI-GRAD Livno, koja je obavila konstrukcijske poslove, te *Intergradnja*, zadužena za oblikovanje fasade. (Manđeralo, 2011, 47-49)

[108] Manđeralo, 2015, 257-259.

[109] Manđeralo naglašava da je riječ o cvijetnjaku, odnosno da vrt ima formalnu estetsku i dekorativnu funkciju, dok je neformalni poljoprivredni uzgoj smješten na većoj zelenoj površini iza zgrade. (Manđeralo, 2009, 17-18)

[110] Damjanović, 2023, 225.

Sl. 13. Razglednica s pogledom na *Stojan Platz* i *Spalato Strasse* te Trgovačkom školom, smještenom uz lijevi rub (Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno, Razgl. /2 kut. 1/)

rizalite i segmentni zabatni, odnosno zaključak u obliku atike, koji im je davao dojam veće monumentalnosti i pokretao volumene pročelja, što livanjskoj zgradi manjka. Zgrada Trgovačke škole u Livnu imala je važnu ulogu i u međuratnome razdoblju, kada je pod svoj krov privremeno smještala Gimnaziju i Osnovnu, a potom i Građansku školu.[111] Međutim, građevina je tijekom bombardiranja Livna 28. i 29. svibnja 1944. uništena te je prestala postojati.[112]

Gradska vijećnica („Stara općina")

Zgrada Gradske vijećnice namjenski je izgrađena za smještaj gradske uprave i njezina administrativnog aparata, no nije ju moguće pouzdano datirati; može se tek okvirno smjestiti u posljednje desetljeće 19. stoljeća.[113] Smještena je na *Kronprinz Rudolfs Platzu*.[114] Riječ je o samostojećoj građevini koja urbanistički i vizualno definira ovaj strmi sajamski trg, nepravilna oblika, koji okružuju manji objekti građeni bez jasna urbanističkog plana. Zgrada Gradske vijećnice (sl. 14) smjestila se na sjeveroistočnoj strani trga, kojemu je okrenuta svojim glavnim južnim pročeljem. Izgrađena je na nepravilnoj tlocrtnoj osnovi, trapezoidnoga oblika. Specifičnost strmoga pada terena, koji prati i smjer pružanja trga od sjeveroistoka prema jugozapadu, znači i nužnu prilagodbu terenu. Zgrada se nalazi u visini ulice koja je omeđuje s istočne strane, no na zapadnoj je strani odignuta na visoki sokl u kamenoj rustici, koji prelazi u potporne zidove što definiraju uličnu liniju oko zgrade. Do južnoga pročelja vodilo je pristupno stubište koje je aksijalno smješteno u odnosu na građevinu. Stubište je bilo omeđeno dvama manjim parterima s

111 Manđeralo, 2009, 18.

112 Tadić, 2019, 141.

113 Zgrada zadržava svoju izvornu namjenu i u međuratnome razdoblju. Njezina namjena nakon Drugoga svjetskog rata pa sve do šezdesetih godina 20. stoljeća bila je smještaj Narodnoga odbora općine Livno, suda, katastra i vojnoga odsjeka, a potom gubi javnu funkciju i postaje stambeni objekt, pri čemu je došlo do znatne degradacije njezina građevnog stanja. (Manđeralo, 2011, 11-12)

114 Manđeralo navodi da je Gradska vijećnica sagrađena na mjestu prijašnje kuće i njezina dvorišta. Prema usmenoj predaji gradili su je, kao i zgradu Konaka, majstori iz Italije. (Manđeralo, 2011, 11-13)

Sl. 14. Gradska vijećnica u Livnu (*Stara općina*), detalj fotografije iz 2010. godine, prije recentne obnove (https://mapio.net/pic/p-57014083/)

padom terena, zasađenih drvećem i pravilnim cvjetnim gredicama. Parteri su bili omeđeni ogradom. Ponovno je primjetno razmišljanje o zelenim površinama i vegetaciji kao jedinstvenoj cjelini s arhitekturom te dijelom urbanističkoga plana.

Gradska je vijećnica katnica zanimljiva stila, obradbe i forme. Bočna su pročelja riješena prilično konvencionalno, no vizualna potentnost potpuno počiva na izgledu južnoga pročelja i vizualnome dojmu koji je ostvaren s trga, ali i s veće udaljenosti, s obzirom na to da je zgrada smještena na uzvišenju i vidljiva je izvan grada te je važan element u kreiranju vizure i prepoznatljive panorame Livna. Južnim pročeljem dominira vertikalna podjela na tri pravokutna polja definirana četirima stupcima koji su formom reminiscencija na zidane kontrafore i tornjeve. Središnje vertikalno polje blago je istaknuto u obliku rizalita. Stupci dodatno naglašavaju igru volumena, premašujući visinu pročelja, a zaključeni su masivnim kvadrima. U kompoziciju južnoga pročelja uključeni su i simetrično postavljeni dimnjaci, kao i njezin piramidalni četverostrešni krov. Fasada južnoga pročelja u cijelosti je obrađena u sofisticiranoj kamenoj rustici s fino klesanim kvadrima koji se javljaju naizmjenice u nizovima u dvjema veličinama. Svako od triju vertikalnih polja obrubljeno je svojevrsnim tankim lezenama kojima je stupnjevan prijelaz prema stupcima, a lezene međusobno povezuju gusti nizovi malih konzola nad kojima se nastavlja naglašeni potkrovni vijenac. Otvori su raspoređeni u tri osi. Otvore prizemlja čine troja dvokrilna vrata, polukružno zaključena, izvorno s metalnim dekorativnim rešetkama, a vrata na središnjemu rizalitu glavni su ulaz u zgradu. Otvore kata čine tri bifore s polukružnim završetkom svakoga pojedinačnog otvora. Svi otvori južnoga pročelja imaju relativno jednostavne, profilirane okvire koji prate njihove polukružne završetke, a dodatno su naglašeni lučnim obrvama u visini imposta lukova. Pred biforom središnjega rizalita smješten je manji balkon na jednostavnim kamenim konzolama, s metalnom ogradom. Horizontalnu raščlambu južnoga pročelja čine dva tanka prekinuta vijenca koji definiraju etaže i parapetnu zonu kata. Ostala su pročelja žbukana. Ponavljaju profil potkrovnoga vijenca te vijenca koji

razdjeljuje etaže i jednostavnih su prozorskih okvira. Sjeverozapadni i sjeveroistočni ugao građevine ponavljaju stupce u rustici čineći stilsku i vizualnu cjelinu građevine, koja ipak zadržava vizualno žarište na svome glavnom pročelju.

S obzirom na zahtjevan smještaj, na nepravilnu, urbanistički nereguliranu trgu s velikim padom terena, kao i njezin nepravilni trapezoidni tlocrt naglašen je sklad, dobre proporcije i estetska kvaliteta zgrade Gradske vijećnice. Zanimljivo pitanje i jedinstven doprinos arhitekturi Livna uporabljeni je stil. Oslanja se na citiranje i reinterpretiranje dekorativnih elemenata primarno srednjovjekovne arhitekture, evidentnom reminiscencijom na zidane kontrafore i tornjiće, uporabom izduljenih, gusto smještenih konzola klinasta oblika, koje su stilski-asocijativno povezane sa slijepim visećim lukovima, a nadalje i obrve kao dekorativni elementi otvora. No dok su jasnije izražene stilske karakteristike glavnoga pročelja, bočna pročelja imaju konvencionalne historicističke profile prozorskih klupica i vijenaca, koji se uostalom javljaju i na južnome pročelju. Stoga je stilski izraz eklektičan i nije riječ o stilski puristički pristupu. Ono što ponajviše omogućava stilsko smještanje građevine polukružno su zaključeni otvori glavnoga pročelja koji su ujedno njezin najdominantniji vizualni element te opravdavaju asocijaciju s pojmom *Rundbogenstil*. Ovaj stil tipičan je za srednjoeuropski romantični historicizam, a samim time za romantični historicizam u Habsburškome Carstvu. Usporedbom s nekim od najreprezentativnijih objekata rađenih u ovome stilu mogu se primijetiti određene sličnosti, od *Heeresgeschichtliches Museuma* u Beču, preko Livnu znatno bliže zgrade bolnice u Zagrebu, danas zgrade Sveučilišta, na čijemu se središnjemu rizalitu javljaju analogije s livanjskim rješenjem: izmjene nizova rustike u dvjema veličinama, ugaoni stupci zaključeni kvadrima te polukružni završetci i obrve otvora. Najvažnija se ostvarenja u ovome stilu javljaju sredinom 19. stoljeća; njegova uporaba potkraj stoljeća nije uobičajena. Stoga je malo primjera u Bosni i Hercegovini izravno usporedivih s livanjskom Gradskom vijećnicom. Na najmonumentalnijoj razini karakteristike slične arhitekturi *Rundbogenstila* nosi Evangelička crkva, danas Akademija likovnih umjetnosti u Sarajevu, koja ipak ima nešto širu lepezu stilskih referencija od livanjske Gradske vijećnice. Sličnosti s livanjskom Gradskom vijećnicom mogu se pronaći i na kotarskim zgradama u Brčkom i Bijeljini. Iako ove dvije zgrade ne rabe više elemenata klasične raščlambe pročelja, ipak se i na njima javlja obli luk, organizacija pročelja u trima definiranim vertikalnim poljima te eklekticizam stilova i romantičarska slobodna stilizacija klasičnih motiva.

Posebnost livanjske Gradske vijećnice ostaje kamen kao građevni materijal pročelja. Analogija se može povući sa zgradom u Trebinju, u kojoj je danas smješten hotel *Platani*, no ta građevina ima više klasičnih motiva i nameće se njezina usporedba s obližnjim dalmatinskim renesansnim gradskim kućama više nego s Gradskom vijećnicom u Livnu. Ako se u Dalmaciji traži komparativan primjer livanjskomu, nameće se usporedba s kamenim prizemljem palače Bajamonti-Dešković u Splitu, koja je rađena u dalmatinskoj inačici romantičnoga historicizma. Problem pronalaska odgovarajućih komparativnih primjera za Gradsku vijećnicu u perspektivu stavlja Hartmuth primjećujući njihovu veću težnju za srastanjem s urbanom cjelinom u koju se smještaju, kao i činjenicu da im nisu nužno dodijeljeni arhitekti iz državne administracije. Pod pretpostavkom da su ih projektirali individualno angažirani arhitekti rezultat je *ne-shematizirani izgled* kojim posve sigurno nadilaze arhitektonske dosege konvencionalnijih, tipiziranih zgrada konaka.[115] Kao još jedan primjer slična stila može se navesti stara Gradska vijećnica u Čakovcu, kasnije poznata kao Obrtnički dom.

Za točnu stilsku klasifikaciju Gradske vijećnice u Livnu preostaje još pitanje klasifikacije s obzirom na vrijeme nastanka.

[115] Ideju individualizacije zgrada gradskih vijećnica Hartmuth primjećuje kao opću karakteristiku na razini cijeloga Carstva. (Hartmuth, 2023, 300-301, 311)

To je važno poradi toga da bi se livanjsku Gradsku vijećnicu, kao i Evangeličku crkvu u Sarajevu, moglo razumjeti u kontekstu kasnohistoricističkoga eklekticizma, s jasnom referencijom na arhitekturu romantizma, odnosno svojevrstan kasnohistoricistički neoromantizam. Valja naglasiti i mogućnost usporedbe oblih lukova obrva livanjske Gradske vijećnice s neomaurskom arhitekturom s obzirom na blagu izduljenost i lomljenje pri vrhu luka. Takvo oblikovanje luka pod orijentalnim je utjecajem, međutim to nije atipično za eklektični romantizam, a onda ni za njegovu kasnohistoricističku inačicu, no na primjeru livanjske Gradske vijećnice manjka drugih stilskih elemenata koji bi bili povod za temeljitiji govor o neomaurskoj arhitekturi. Time ovaj primjer arhitekture ostaje zanimljiv i neuobičajen stilski susret zapadne i istočne tradicije, lokalno dostupnoga materijala i austrougarske slikovite kasnohistoricističke arhitektonske invencije.

Zgrada Gradske vijećnice, poznata kao *Stara općina*, recentno je obnovljena i u službi je sjedišta Konzulata Republike Hrvatske u Livnu. Pri obnovi eksterijer građevine u dobroj je mjeri zadržao izvorni izgled, no uređenje prostora oko građevine bitno je izmijenjeno. Zbog jedinstvene uporabe stila, skladno i odmjereno uporabljenih dekorativnih elemenata na zgradi, ali i kvalitetno koncipirane forme, proporcija i općega estetskog sklada, zatim smještaja u urbani prostor nepravilna oblika koji taj prostor, kao i cjelokupnu gradsku vizuru definira, Gradska vijećnica najbolje je cjelovito arhitektonsko ostvarenje u Livnu u razdoblju od 1878. do 1918. godine.

Župna crkva Svih svetih

Potkraj 19. stoljeća Livno je dobilo vlastitu gradsku župnu crkvu, dok je ulogu župne crkve do tada imala obližnja samostanska crkva sv. Petra i Pavla na Gorici.[116] Nacrt za župnu crkvu Svih svetih izradio je inženjer Josef Budau, a izgradnju je trebao voditi graditelj Tomašević. Godine 1890. u srpnju je počelo kopanje za temelje građevine, a kamen temeljac svečano je položen i blagoslovljen istom 6. listopada.[117] Prema nacrtima izrađenima do 1890. godine predviđena je dužina crkve 28 m, a širina 11 m. Smještena je na jugoistočnome rubu grada, glavnim pročeljem okrenuta jugu, izravno komunicirajući s ulicom *Travnik Gasse*, od koje je pak uvučena i u odnosu na koju je odignuta, tako da se crkvenom prostoru s ulice pristupa stubištem.[118] Gradnja crkve trajala je do 1899. godine, a za njezin dovršetak i izgradnju župnoga stana zaslužna je oporučna donacija Joze Čovića Komadine u iznosu od 23 000 forinti. Blagoslovljena je 1900. godine, a župni je stan, smješten u njezinoj neposrednoj blizini, građen od 1899. do 1900. godine.[119] Prema usmenoj predaji zvonik župne crkve gradili su Jozo Baja i Martin Vrgoč Kaurin,[120] a kamen za izgradnju župne crkve u Livnu vađen je iz ležišta u Rastovači/Rastovcu.[121]

U *Glasniku jugoslavenskih franjevaca* navedeno je sljedeće: *Kažu, da će biti rimskog*

[116] *Zapis diskretorijalnih sjednica 1890–1925.*, Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno, Zap.Rav.1 (kut. 4/1).

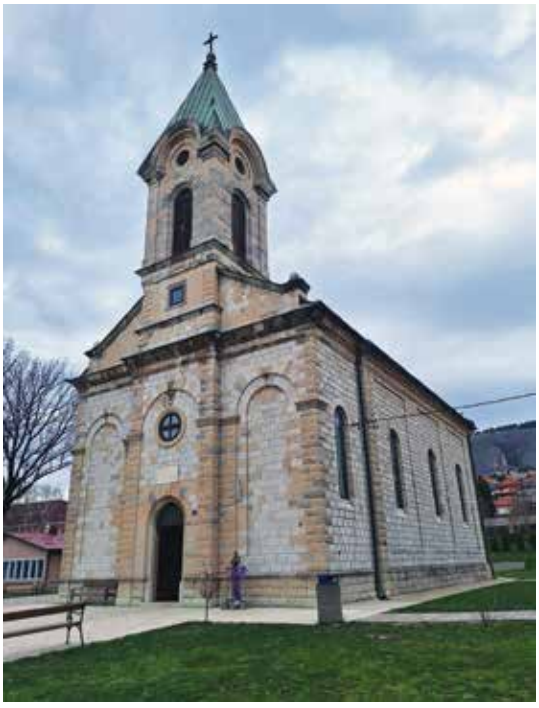
[117] *Dopisi. Livno, dne 6. listopada 1890. (Blagoslov temeljnog crkvenog kamena)*, Glasnik Jugoslovenskih franjevaca 11, god. 4., Sarajevo 1. studenog 1890, 190-192.

[118] Zemljište je navodno osigurao gvardijan goričkoga samostana o. Rafo Ćaleta koji ga je kupio od općine za 300 forinti. To djelomično potvrđuje pismo sačuvano u Arhivu franjevačkog samostana Gorica – Livno, datirano 13. lipnja 1889., upućeno velikodostojniku Zemaljske vlade, kojeg se moli za odobrenje početka gradnje i novčanu potporu, a izvještava ga se da je po navedenoj cijeni otkupljeno zemljište, čemu je prethodila prvotno planirana gradnja crkve nasuprot džamiji Perkuši. (*Dopisi. Livno, dne 6. listopada 1890. /Blagoslov temeljnog crkvenog kamena/*, Glasnik Jugoslovenskih franjevaca 11, god. 4., Sarajevo 1. studenog 1890, 192; Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno, Sam.Sp.6, kut. 14/2)

[119] Karaula, 2009.b, 159-163.

[120] Manđeralo donosi informaciju prema kazivanju, a spomenuti je dvojac navodno također radio na novome zvoniku samostanske crkve na Gorici. (Manđeralo, 1987, 89)

[121] Ležišta kamena smještena su na području južno od sela Grgurići, sjeverno od suvremenoga umjetnog jezera Mandek. (Manđeralo, 1987, 119; https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey; pristupljeno 26. II. 2025.)

Sl. 15. Župna crkva Svih svetih, suvremeno stanje (foto: I. Dalić)

sloga.[122] Pretpostaviti je da se taj opis odnosi na njezino oslanjanje na klasični jezik arhitekture. Međutim, stilska pojavnost livanjske crkve neobična je (sl. 15). Na kamenome pročelju rabe se određeni stilski elementi i karakteristike renesanse, a posebice baroka, pokretanjem pročelja rizalitnim isticanjem zvonika i slijepim nišama te nejednakim ritmom i preklapanjem pilastara. Stilski je najjasniji element konveksno potisnuti vijenac zvonika koji stvara polje za smještaj okula. Međutim, dekoracije se javljaju u vrlo skromnu i pojednostavljenu obliku pa su bočna pročelja artikulirana lezenama. Interijer se vrlo jasno referira na barok, trotravejnoga je rješenja broda, s pojasnicama u obliku potisnuta luka jer je svod varijacija zrcalnoga, a pojasnice pridržavaju masivni kanelirani pilastri. Rješenje jednobrodne jednotoranjske crkve, s aksijalno smještenim zvonikom na pročelju, konvencionalno je i karakteristično za tipske projekte, čime zapravo podsjeća na rješenja jozefinskih barokno-klasicističkih crkava po provincijama. Nedostatak sredstava za njezino dovršenje zasigurno može objasniti skromnu izvedbu ove crkve. Nema jasnih komparativnih primjera među katoličkim župnim crkvama u Bosni i Hercegovini, čiji se stilovi najčešće referiraju na srednjovjekovne, što je više nego očita reminiscencija na njihovu srednjovjekovnu kršćansku prošlost. Barokni pak elementi nisu bili neobični na pravoslavnim crkvama. Referirajući se upravo na jozefinsko razdoblje, započela je izgradnja reprezentativnih pravoslavnih crkava među kojima se ističe Saborna crkva sv. Nikole u Karlovcu. Neobarok je uistinu karakterističan za kasni historicizam oko prijelaza stoljeća, međutim on je tada dekadentan, krajnje dekorativan ili volumenom razigran, dok je livanjski primjer prilično jednostavan i, uvjetno rečeno, klasicizirajući. Iako crkvu zbog navedenih razloga nije jednostavno stilski klasificirati, ipak eklekticizam i sloboda interpretacije stila te elementi neobaroka, kao i vrijeme nastanka smještaju je u kontekst kasnohistoricističkoga eklekticizma. Makar nije osobito inovativna i stilski reprezentativna građevina, livanjska župna crkva zasigurno je, smjestivši se na njegov krajnji jugoistočni rub, obilježila urbanu sliku grada s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Hotel Kaiser von Österreich

Potkraj 19. stoljeća na *Konak Platzu* podignut je svojedobno jedini livanjski hotel *Kaiser von Österreich* s deset soba.[123] Hotel je teško stradao u bombardiranju Livna 1944. godine, nakon čega je potpuno uklonjen, a na njegovu je mjestu od 1948. do 1950. godine sagrađen hotel *Dinara*.[124] Prema nekolicini poznatih fotografija hotela, nastalih vjerojatno u trećemu i četvrtomu desetljeću 20. stoljeća

[122] *Dopisi. Livno, dne 6. listopada 1890. (Blagoslov temeljnog crkvenog kamena)*, Glasnik Jugoslovenskih franjevaca 11, god. 4., Sarajevo 1. studenog 1890, 192.

[123] Hotel su podigle općinske vlasti, a u zakup je dan prvo Francu Pozniću, do 1912., potom Mati Šariću, gospođi Simonović zvanoj Teta i 1919. godine Tadi Kaiću Điđiju, koji ga konačno 1933. godine otkupljuje i postaje njegov posljednji vlasnik. (Manđeralo, 2011, 51-54; Tadić, 2013, 62)

[124] Manđeralo, 2011, 54; Tadić, 2019, 141.

Sl. 16. Detalj fotografije *Livno, pogled na hotel sa sjeveroistoka* Mate Kaića, nastale oko 1920. godine, s prikazom dijela glavnoga istočnog pročelja hotela (Fototeka Arhiva Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno)

(sl. 16),[125] pretpostavi li se da nije bitno mijenjano rješenje pročelja, bila je riječ o jedinoj neomaurskoj građevini u Livnu.[126] Zgrada hotela bila je okružena uređenom zelenom površinom sa stazama i drvoredima. Po fragmentarno dokumentiranome izgledu može se zaključiti da je riječ o kasnohistoricističkoj građevini asimetrična pročelja s više različitih rizalitnih istaka. Dok je južni rizalit zapadnoga pročelja, kao i glavnina građevine, bio prizemni, sjeverni je bio dodatno naglašen katom. Fasada je bila obrađena u rustici, a okviri otvora bili su smješteni u pravokutna polja s dvama kružnim medaljonima u gornjim kutovima te profiliranim parapetima s kružnim medaljonom u sredini. Oblikovanje otvora bilo je jedinstveno rješenje za Livno, pri čemu je polukružni zaključak dobio potkovasti oblik pomoću arhitektonske plastike, a luk je pratila radijalno profilirana žbukana rustika. Građevina je imala istaknutu krovnu strehu koja je pred glavnim ulazom prelazila u natkriveni trijem s drvenim potpornim stupcima,[127] a prema tek jednoj fotografiji hotela zid trijema imao

[125] Jedna se fotografija našla na razglednici datiranoj 1937. godine, a objavio ju je Crnjak. Nekolicina ih je sačuvana u obliku fotografija Mate Kaića u Arhivu Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno. (Crnjak, 2010, 116; Fototeka Arhiva Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno)

[126] Neomaurski stil utemeljen je na romantičarskoj historicističkoj tradiciji, ponajviše vidljivoj u eklektičnoj stilskoj interpretaciji, aplikacijom dekorativnih motiva islamske umjetnosti različitih provenijencija na zgrade koje su arhitektonskom formom, tipologijom i namjenom tipične historicističke građevine. Razlog uporabe neomaurskoga stila leži u romantičnoj, orijentalističkoj misli, odnosno interpretaciji Bosne i Hercegovine kao egzotiziranoga prostora i „drugoga", austrougarskog Orijenta. (Krzović, 1987, 26-29; Kurto, 1999, 115-118; Husedžinović, 2020, 965-989)

[127] Ovdje se ponovno može naglasiti asocijacija drva kao materijala s ladanjskom arhitekturom i podsjetiti na uobičajenost njegove uporabe na hotelskim zgradama, kao na već spomenutim *Grand hotelu* u Jajcu i hotelu *Lobenwein* u Maglaju na kojima, za razliku od livanjskoga hotela, drveni elementi ipak preuzimaju ulogu nositelja stila.

je dekorativni orijentalni geometrijski oslik.[128] Dekorativni elementi, među kojima se ističu potkovasti luk, pravokutna polja prozorskih otvora, istaknuta streha te spomenuti oslik, daju zgradi neomaurske stilske odlike. Međutim, valja naglasiti činjenicu da je neomaurski stil ponajprije europski historicistički stil te se i ovdje vidi kako se eklektično stilsko rješenje postiže rabeći pojedine klasične elemente, što se najjasnije vidi na parapetima koji imaju barokizirajući karakter. Za usporedbu je stoga korisno uputiti na zgradu hotela *Central* u Sarajevu, koja je, istina, drukčije forme, no sličnih karakteristika. Kasnohistoricistička, namjenski građena zgrada hotela, kao i ona u Livnu, rabi niz klasičnih elemenata tipičnih za kasni historicizam i njemu karakterističan neobarok, poput pokrenutoga volumena ili naglašenoga ugla, ali koji apliciranim dekoracijama i njihovom stilizacijom poprimaju jasan orijentalni karakter neomaurskoga stila.

*

Nakon analize pojedinačnih građevina austrougarskoga urbanog sloja u Livnu mogu se uočiti bitne karakteristike koje jasno ukazuju na to u kojoj je i kakvoj mjeri četrdesetogodišnja austrougarska vlast ostavila traga na arhitekturi i urbanizmu grada Livna. Primjetno je kako intervencije u gradskome tkivu nisu bile na štetu prijašnjih slojeva. Povijesno je gradsko središte ostalo, a nove su se intervencije smjestile na jugozapad, jug i jugoistok, gdje su prethodno bila stambena naselja bez osobite arhitektonske vrijednosti ili su pak bili otvoreni neizgrađeni prostori.[129] Međutim, na istome tom obodu grada formirani su trgovi koji su oko sebe okupili najvažnije građevine s njihovim ključnim sadržajima te tako nastaje novo gradsko središte. Narodna osnovna škola i župna crkva Svih svetih, a iznad njih i kompleks sestara milosrdnica pokazatelji su znatnijega širenja grada na neizgrađeni prostor prema jugoistoku. Osim što se može primijetiti sustavan pristup kada je riječ o smještaju građevina i njihovoj komunikaciji s trgovima i ulicama, koji su bili svojevrsne estetske i funkcionalne cjeline, dade se primijetiti i uključenje pejzažne arhitekture kao posrednika u ostvarenju estetske komunikacije između građevine i urbane cjeline. Ona postaje sukreator cjelovite estetske slike građevine, uličnoga poteza ili trga.

Proboj europskih utjecaja preko Austro-Ugarske najzornije se vidi u dokidanju osmanske arhitektonske tradicije i gradnji u aktualnim stilovima 19. stoljeća. Tijekom četrdeset godina austrougarske vlasti na prostoru bez kontinuiteta zapadnih stilova i u znatno suženu vremenskom rasponu realizirana je cijela lepeza europskih stilova 19. stoljeća, od određenih elemenata romantizma, preko komponenata nacionalnoga stila, do historicizama u obliku neorenesanse, neobaroka, neomaurskoga stila, odnosno njihove kombinacije u duhu kasnohistoricističkoga stilskog eklekticizma. Težnja za estetskim oblikovanjem i stvaranjem reprezentativnih pročelja slijedi i potrebu za javnom reprezentacijom institucija koje su na političkoj, društvenoj, kulturnoj i vjerskoj razini oblikovale i uredile život Livnjaka s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Što se vrijednosti tiče, livanjska austrougarska arhitektura mahom je sačinjena od konvencionalnih i skromnih građevina koje ipak imaju određen ambijentalani, povijesni i društveni značaj, što poziva na skrb i čuvanje arhitektonske baštine iako ne nadilazi regionalnu važnost. S obzirom na posebnost stila, specifično dekorativno rješenje pročelja, skladno rješenje građevine te društvenu važnost i ulogu u ambijentu po vrijednosti se ističe zgrada Gradske vijećnice, najkvalitetnija arhitektonska baština austrougarskoga razdoblja u Livnu.

Stambena arhitektura austrougarskoga Livna

Uključenje Bosne i Hercegovine u srednjoeuropski politički i kulturni krug nesumnjivo je utjecalo i na kulturu stanovanja, što je uzrokovalo i novi izgled bosanskohercegovačkih gradova. Ukratko, stambenu arhitekturu definiraju nove tipologije, novi oblici i novi stilovi. Kao posljedica

[128] S obzirom na to da je tek vidljiv na fotografiji s razglednice, nije ga moguće pouzdano datirati ni utvrditi njegovu izvornost. (Crnjak, 2010, 116)

[129] Manđeralo, 2011, 155.

gospodarskoga napretka razvoj poduzetništva u različitim oblicima na stanovit način oblikuje urbani život izgradnjom nekoliko tipova gradskih objekata koji u osnovi definiraju ulične poteze svojstvene 19. stoljeću. Tipološki se mogu podijeliti na više načina. S obzirom na visinu gradnje dijele se na prizemnice, katnice i dvokatnice, rjeđe višekatnice. Kada je posrijedi smještaj i zauzeće parcele, dijele se na samostojeće, ugrađene, poluugrađene zgrade te uglovnice. Bitna novina ondašnje urbane izgradnje jesu novi karakteristični tipovi namjene, pojava najamnih zgrada i apsolutna dominacija stambeno-poslovnih građevina u uličnim potezima. Što se stila tiče, dade se primijetiti uporaba suvremenih europskih stilova, esencijalnoga historicizma u svim njegovim stilskim inačicama, kasnije secesije i bosanskoga stila, a istaknuta karakteristika građevina postaje težnja za reprezentativnošću, uloga dekoriranoga pročelja u javnome komuniciranju statusa, značenja i društvenoga ugleda vlasnika.[130] Urbana kultura življenja postaje ekstrovertirana, prilagođena prezentaciji „prema vani", što se odrazilo i na tlocrtnim dispozicijama stanova. Stanovi su jednostavna rasporeda, organizirani oko glavne komunikacije koja nerijetko dijeli utilitarne od reprezentativnih prostorija.[131] Zbog pomanjkanja uvida u izvorne tlocrte livanjskih urbanih stambenih objekata pretpostaviti je da se navedena karakterizacija mogle primijeniti i na organizaciju stambenoga prostora livanjskih gradskih kuća, a i na interpretaciju privatnih objekata u svjetlu javnoga predstavljanja vlasnika, o čemu je prilično teško govoriti u arhitekturi osmanskoga razdoblja.

Bavljenje stambenom arhitekturom u Livnu nije moguće bez spomena vernakularne arhitekture čije je bitno obilježje dominacija kamene gradnje u drugoj polovici 19. stoljeća, a uvelike je pod prekodinarskim utjecajem.[132] Kako se razvoj vernakularne kamene gradnje mogao izravno odraziti na urbanu arhitekturu Livna, sažeto je prikazao Manđeralo opisom djelatnosti jednoga onodobnoga livanjskog kamenoklesara: *Marko Omazić – Markas (18. 10. 1865. – 11. 6. 1930.) sin je Mate Omazića* […] *Obojica su u Rastovači vadili kamen (imali su svoj majdan). Markas bi klesao „ćoše" za kuće i prodavao u grad bogatim ljudima koji su tada gradili nove i moderne kuće (Đogićima, Kaićima, Tadićima…).*[133]

Četiri odabrana primjera predstavit će privatnu stambenu arhitekturu u Livnu na temelju kojih će se moći dobiti uvid u to kako su se opisane karakteristike izrazile u praksi te što se sve može zaključiti o stilu, namjeni i izgledu livanjskih gradskih kuća, odnosno uličnih poteza iz vremena Austro-Ugarske, koji su od njih bili sačinjeni.

Kuća Koste Kujundžića

Kuća je građena u posljednjemu desetljeću 19. stoljeća, u isto vrijeme kada i susjedni Konak.[134] Uglovna je katnica trapezoidne tlocrtne osnove, smještena na istočnoj strani *Konak Platza* (sl. 17). Ima dva ulična pročelja, sjeverno bočno pročelje, koje je smješteno na uličnoj liniji *Wurtemberg Gasse*, te glavno zapadno pročelje na *Konak Platzu*, u ravnini s glavnim pročeljem Konaka s kojim arhitektonski definira i zatvara istočnu stranu trga. Na zgradi je raščlambom pročelja naglašena horizontalnost, u tipičnoj visokohistoricističkoj maniri. S obzirom na blagi pad terena trga bila je potrebna prilagodba

130 Turkušić Jurić, 2022, 73-76, 80-81.

131 Među reprezentativnim je prostorijama i salon, glavna prostorija za primanje, najveća i najbogatija prostorija u stanu, smještena na istaknutome mjestu u odnosu na ulično pročelje, međutim salon nije središnja prostorija oko koje se nužno odvijao život stanara. (Turkušić Jurić, 2022, 76-79)

132 Bugarski, 2001, 85-87.

133 Manđeralo, 1987, 109.

134 Kujundžić je sagradio i uglovnicu preko puta ovdje obrađene reprezentativne katnice, smještenu na uglu *Wurtemberg Gasse* i *Berkić Gasse*. Zgrada je ugrađena dvokatnica čije u profilacije prilično jednostavne i plitke, no ovom prilikom valja istaknuti parapetne uklade s plitko profiliranim rombovima i pravokutnicima konkavno zasječenih kutova, koji se ritmički izmjenjuju na uličnim pročeljima, južnome i kraćemu zapadnome. Kujundžića kuće nalazile su se i na južnoj strani *Konak Platza*. (Manđeralo, 2011, 55)

Sl. 17. Razglednica s motivom istočne strane *Konak Platza*, s dvije Kujundžića kuće i Konakom (Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno, Razgl. 40 (kut. 11)

terenu, a riješena je soklom od kamene rustike, no sokl se nastavljao iznad razine prizemlja zauzimajući cijelu parapetnu zonu te je tako vizualno stvorio dojam kompozicijske stabilnosti zgrade smještene na blagoj padini. Padina je ujedno iskorištena smještanjem manjih podrumskih vrata na soklu na jugu zapadnoga pročelja. Površina zida u prizemlju glatko je žbukana, uglovi su naglašeni ugaonom rustikom. Otvori se na zapadnome pročelju javljaju u pet osi. Otvore prizemlja čine dva prozora u prvoj i petoj osi, između kojih su troja dvostruka vrata s pristupnim stubištem. Okviri otvora prizemlja vrlo su jednostavno profilirani. Kat od prizemlja odvaja kordonski vijenac, a manji kontinuirani vijenac definira parapetnu zonu kata. Otvori kata jednako su oblikovanih okvira, zaključeni ravnim istaknutim vijencem nad frizom, s plitko profiliranim parapetima s pravokutnim ukladama. Na katu zapadnoga pročelja, središnju pet osi otvora, čine dvokrilna balkonska vrata s izlazom na manji pravokutni balkon, poduprt masivnim, dekorativno oblikovanim volutnim konzolama te ograđen dekorativnom metalnom ogradom. Balkon kompozicijski naglašava aksijalnu os građevine i glavni ulaz smješten neposredno ispod njega. Sjeverno pročelje rastvoreno je sa šest osi otvora. Dok prozori kata ponavljaju opisane profilacije, otvori su prizemlja zaključeni rustičnim, segmentnim, rasteretnim lukovima. Kuća je zaključena kontinuiranim naglašenim gređem te je pokrivena četverostrešnim krovom. Stilski je riječ o neorenesansnoj građevini koja odgovara karakteristikama visokoga historicizma. Dekorativni arhitektonski elementi primijenjeni na kući Kujundžića ne donose nikakve novine, no građevina je proporcijama vrlo skladna, reprezentativnoga smještaja na jednome od gradskih trgova te promišljeno uz zgradu Konaka zatvara istočnu liniju *Konak Platza*. Konvencionalni elementi artikulacije ipak se ističu u odnosu na druge privatne kuće u gradu te kuća Kujundžić nedvojbeno ima ulogu javne reprezentacije ugleda i statusa svoga naručitelja. Namjenom je bila stambeno-poslovna građevina koja je u prizemlju i podrumu smještala obrte.[135]

Kuće Stipe i Ive Tadića

Kuća Stipe Tadića izgrađena je na sjevernoj strani *Stojan Platza* (sl. 18).[136] Poluugrađena je katnica čije je pročelje specifično jer je u cijelosti izvedeno u kamenu, no stilski je bliska drugim zgradama i kućama izgrađenima u Livnu za austrougarske vlasti. Prizemlje pri dnu definira blago istaknuti sokl u pravilnoj kamenoj rustici. Fasadu čine fino klesani kameni blokovi, a uglove prizemlja i kata naglašava ugaona rustika. Kat je odijeljen profiliranom trakom. Otvori kuće, koji se javljaju u sedam osi, imaju vrlo jednostavne profile okvira sa suptilno naglašenim zaglavnim kamenovima. Otvori prizemlja izmjenjuju se u pravilnu ritmu prozor-

[135] Manđeralo, 2011, 58-59.

[136] Manđeralo navodi kako ju je gradio zidar Martin Vrgoč iz Rapovina. (Manđeralo, 2011, 91, bilj. 27)

Sl. 18. Kamena kuća Stipe Tadića, suvremeno stanje (foto: I. Dalić)

vrata, a nad središnjim vratima, u središnjoj osi pročelja, smješten je mali pravokutni balkon, oslonjen na trapezoidne kamene konzole, s dekorativnom željeznom ogradom. Pročelje je zaključeno profiliranim vijencem, a kuća je pokrivena dvostrešnim krovom. Zabatno bočno pročelje žbukano je i nije imalo estetske vrijednosti. Stilski su elementi tipični i konvencionalni historicistički neorenesansi, ali kuća djeluje skladno i pridonosi ambijentalnoj vrijednosti ulice i obližnjega trga, osobito zbog upora kamena kao materijala.

Druga, zajednička kuća Stipe i Ive Tadića bila je smještena istočno od kamene kuće Stipe Tadića prateći istu liniju pročelja. Imala je naglašenu horizontalnu podjelu, sa soklom u kamenoj rustici, potom tankim razdjelnim vijencem koji dijeli etaže i profiliranim potkrovnim vijencem kojim je bila zaključena. Prozorski otvori bili su vrlo jednostavno profiliranih okvira, smješteni u pet osi od kojih su tri središnja otvora prizemlja bila dvostruka francuska vrata, nešto plastičnije i sofisticiranije oblikovanih okvira, a u središnjoj osi kata nalazila se bifora koja je naglašavala aksijalnu os pročelja. Uglove južnoga pročelja na obje je etaže definirala ugaona rustika. Kuća je bila pokrivena dvostrešnim krovom. Elementi arhitektonske artikulacije jednostavni su i tipično historicistički. Ivo Tadić u posljednjem je desetljeću 19. stoljeća u toj kući otvorio bojadžijski obrt koji je nastavio njegov sin Slavko Tadić te koji se u njoj nalazio sve do njezina stradanja u Drugome svjetskom ratu.[137] Do Ive je Stipo Tadić imao stolarsku radionicu, a i susjedna kamena kuća Stipe Tadića imala je poslovne prostore u prizemlju.[138]

Kuća Ante Tadića

Kuća Ante Tadića izgrađena je na zapadnoj strani *Stojan Platza*.[139] Artikulacijom pročelja naglašena je horizontalnost, no kuća s četiri osi

[137] Manđeralo, 1999, 56; Tadić, 2019, 115-152.

[138] Manđeralo, 2011, 90-91.

[139] Manđeralo prenosi podatak iz Zemljišne knjige u livanjskoj gruntovnici prema kojemu je Ante Tadić 1901. godine kupio kuću od Hasana Šabanovića, smještenu na *Stojan Platzu*. Navedeni podatak služi kao *terminus post quem* za izgradnju kuće Ante Tadića, što potvrđuje i njezina stilska analiza jer bi se njezino dekorativno oblikovanje teško javilo prije početka 20. stoljeća. (Manđeralo, 1999, 65-66)

otvora ima nešto zanimljiviji ritam ostvaren većom udaljenosti između druge i treće osi. Prizemlje ima niski sokl, a površina fasade oblikovana je horizontalnim i vertikalnim reškama. Kat je odijeljen kordonskim vijencem, a vijencem je definirana i parapetna zona kata. Prozori kata imaju jednostavno profilirane okvire. Razlika u odnosu na prethodno obrađene primjere dekorativni je element horizontalne trake koja povezuje prozorske okvire. Uglovi pročelja također su karakteristični, riješeni lezenama ispunjenim četirima pravokutnicima, konkavno zasječenih kutova. Kuća je zaključena profilacijom u obliku greda koja svojom visinom stješnjava kat, a pokrivena je dvostrešnim krovom. Nešto drukčiji dekorativni elementi i način horizontalnoga presijecanja površine kata ukazuje na posezanje za kasnohistoricističkim pristupom koji ih, iako još uvijek ostaje vezan za tipične historicističke, u osnovi klasične, odnosno neorenesansne dekorativne elemente i profile, primjenjuje i reinterpretira na slobodan i eklektičan način. Prizemlje i ove kuće imalo je poslovnu namjenu pa je i njezin vlasnik Ante Tadić u njoj držao *Trgovinu brašna žita i bakalske robe*.[140]

*

Prikazom ovih četiriju primjera gradskih kuća u Livnu predstavljene su stilske inačice historicizma u kojima su se javljale. Predstavljeni su bolji primjeri arhitektonskih i dekorativnih artikulacija i profila, kao i presjek rabljenih materijala onodobno građenih livanjskih kuća. Kuće nose općenite historicističke odlike, tipičnih i skromnih profila, koji se najčešće javljaju kao okviri otvora, horizontalni vijenci, rustika i ugaona rustika, izvedeni u žbuci ili kamenu. Stil je deriviran iz visokohistoricističke neorenesanse, odnosno građevine su najčešće stilski i volumenom konzervativne i uniformne. Tek kasnija gradnja, koja koincidira s početkom 20. stoljeća, nosi kasnohistoricističke odlike, poput kuće Ante Tadića. Takve kuće stilizacijom, slobodnim i eklektičnim interpretiranjem historicističkih motiva donekle dokidaju ritmičku uniformnost i visokohistoricistički sklad, međutim u iznimno konzervativnu obliku, usporedbom s dekadentnim kasnohistoricističkim gradskim kućama u većim urbanim središtima. U svakom slučaju, čak i skromno dekorirane građevine predstavljaju vidan kontrast osmanskoj stambenoj arhitekturi, naglašavajući spomenutu „ekstrovertiranost" arhitekture 19. stoljeća, odnosno potrebu za javnim predstavljanjem i reprezentacijom, što je posebno naglašeno na kući Kujundžić. Međutim, promišljanje o eksterijeru ide dalje od samih kuća, uklopljeno je u opće promišljanje o izgledu uličnih poteza ili trgova, gdje kuća Kujundžić „dovršava" vizualnu cjelinu istočne strane *Konak Platza* uz sami Konak, ili drugi primjeri koji se skladno uklapaju nasjedajući svojim pročeljima na definiranu uličnu liniju. Po namjeni opisane kuće pripadaju novomu, za europski grad 19. stoljeća karakterističnomu tipu stambeno-poslovne građevine, čije je prizemlje rezervirano za gospodarstvo, obrtne radnje ili trgovine, a na katu je smješten prostor za stanovanje. Stoga su ulični potezi iz 19. stoljeća živahni, višenamjenski prostori u kojima se cjelodnevno odvija život u svim svojim područjima.

Zaključak

Nastojanje da se detektiraju austrougarski utjecaji na arhitekturu i urbanizam Livna potkraj 19. i početkom 20. stoljeća početnu točku može naći već u istraživanju općih društvenih, gospodarskih, demografskih i političkih promjena koje je austrougarsko zauzeće Bosne i Hercegovine donijelo. One, naime, potvrđuju da je neminovno došlo i do važnih promjena u izgledima gradova, čiji su se sadržaji prilagođavali potrebama novoga, od tada uistinu europskoga, gradskoga društva. Međutim, promjene nisu nužno bile ni nagle ni revolucionarne. Proboj tipičnih europskih stilova 19. stoljeća zabilježen je i nekoliko desetljeća prije okupacije, a posrednici stila i njihovi graditelji dolazili su upravo s područja Habsburške Monarhije, zapravo

[140] Manđeralo, 2011, 91-92.

iz obližnje Dalmacije, koja je nedvojbeno pripadala zapadnoj arhitektonskoj tradiciji. Veće urbanističke promjene nakon dolaska austrougarske vlasti na formalnoj su razini vidljive u imenovanju trgova i ulica, u konkretnim arhitektonskim intervencijama, ali i u pomicanju središta na novi, distinktno austrougarski dio grada. To će reći da urbanističke promjene nisu značile brisanje osmanskoga urbanog sloja, nego su nove intervencije koncentrirane na slabije izgrađeni dio grada te prostor otvoren za daljnje širenje. Dakle, austrougarski se utjecaj najviše odrazio u dokidanju osmanske graditeljske tradicije i potpunu dominaciju modernih europskih stilova, formom i izričajem prilagođenih mogućnostima sredine. Austrougarska je vlast zaslužna za to što su europskih stilovi postali prevladavajući. Tomu u prilog najviše govori činjenica da su važnije bosanskohercegovačke građevine djela inženjera i arhitekata austrougarskoga podrijetla koji su školovani u istaknutim središtima Carstva.

Također valja reći da su zahvaljujući usustavljenju državne vlasti i administrativnoga aparata sve graditeljske intervencije bile u mjerodavnosti Beča. Livno je pod navedenim utjecajima uistinu postalo europski grad 19. stoljeća, pri čemu se ne mogu zanijekati njegova osmanska prošlost i utjecaji koji su ostali distinktivno obilježje njegove kulture, no pod novom je vlašću dobilo ključne gradske objekte, od onih upravnih i administrativnih, preko javnih prosvjetnih, do onih koji se odnose na gospodarstvo i infrastrukturu. Oblikovanje posve nove, europske slike uličnih poteza i trgova vidljivo je iz primjene europskih stilova i na privatnim kućama, nerijetko nove tipološke namjene. U tome kontekstu važno je istaknuti i činjenicu da se pridavala važnost prezentaciji, reprezentaciji, estetskim kvalitetama ne samo pojedinih građevina nego i cjelini, i to stvaranjem skladna odnosa između građevina, javnoga prostora i uređenih zelenih površina.

Što se kvalitete arhitektonskoga sloja tiče, riječ je o određenoj provincijalnosti stilskih izraza koji se javljaju u konvencionalnim i skromnijim inačicama jer uvjeta za ambiciozna i skupa arhitektonska rješenja nije bilo. Ipak, posebice zbog slabije očuvanosti, građevine i urbani sloj iz austrougarskoga doba imaju određeno povijesno i ambijentalno značenje te ih je stoga nužno čuvati. Također valja primijetiti kako je Livno pokazalo relativno široku uporabu stilova 19. stoljeća, od romantično-historicističkih, preko visokohistoricističkih, do kasnohistoricističkih inačica, čime je u vrlo kratku razdoblju, bez već postojeće stilske tradicije, zaokružilo cijeli razvojni put europskih stilova 19. stoljeća.

Ovo je znanstveno istraživanje prva povijesno-umjetnička analiza arhitektonske baštine Livna u doba austrougarske vlasti, čime je stvoren temelj za daljnja istraživanja pojedinih fenomena. U njemu je pružen uvid u arhitektonsko stanje onodobnoga manjega urbanog naselja u Bosni i Hercegovini kao kontrast i nadopuna dosadašnjim spoznajama i istraživanjima koncentriranima ponajviše na baštinu glavnoga grada i većih urbanih središta. Time ovaj znanstveni rad pridonosi razumijevanju cjelovitije slike urbanoga i arhitektonskoga razvoja na razini cijele Bosne i Hercegovine.

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine

Arhiv Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno

Arhiv franjevačkog samostana Gorica – Livno

Kantonalni arhiv Travnik

Glasnik jugoslavenskih franjevaca 1890

Dopisi. Livno, dne 6. listopada 1890. (Blagoslov temeljnog crkvenog kamena), Glasnik jugoslavenskih franjevaca 11, god. 4., Sarajevo 1. studenog 1890., 190-192.

Literatura

Babić 2008
Babić, M. *Austro-ugarsko zatiranje hrvatskog identiteta u Bosni i Hercegovini*, Znanstveni skup Didak Buntić – čovjek i djelo: knjiga sažetaka, Zagreb 2008, 35-64.

Beus Richemberg 2010
Beus Richemberg, G. *Austro-njemački utjecaji u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Godišnjak Njemačke zajednice: DG Jahrbuch 17, Osijek 2010, 317-334.

Bugarski 2001
Bugarski, A. *Sjećanje na korijene: Tradicionalne stambene zgrade Hrvata Bosne i Hercegovine u drugoj polovici XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća*, Sarajevo 2001.

Crnjak 2005
Crnjak, S. M. *Pozdrav iz Livna: Livno na razglednicama, čestitkama, dopisnicama, kuvertama i poštanskim markama od 1878. do 2004.*, Livno 2005.

Crnjak 2010
Crnjak, S. M. *Pozdrav iz Livna: Livno na razglednicama, čestitkama, dopisnicama, kuvertama i poštanskim markama od 1878. do 2010. godine* (II. dopunjeno izdanje), Livno 2010.

Damjanović, Zadro 2014
Damjanović, D., Zadro, S. *Arhitekt Josip Vancaš i pregradnja franjevačkih crkava u Gučoj Gori kod Travnika, na Gorici u Livnu i u Tolisi: prilog povijesti arhitekture historicizma u Bosni i Hercegovini*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 38, Zagreb 2014, 219-229.

Damjanović 2023
Damjanović, D. *School architecture on the Habsburg Empire's southern fringes: The fragmented politics of architectural design in the regions of today's Croatia between the mid-19th century and 1918*, The Governance of Style: Public Buildings in Central Europe, 1780–1920, Vienna 2023, 209-228.

Dimitrijević 2010 (1989)
Dimitrijević, B. *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, doktorski rad, Zagreb, Sarajevo 2010. (prijepis doktorskog rada iz 1989.)

Gavran 1995
Gavran, I. *Franjevački samostan i crkva na Gorici kod Livna: Vodič*, Livno 1995.

Hadžibegović 2004
Hadžibegović, I. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.

Hartmuth 2023
Hartmuth, M. *Power-sharing as a design problem: Public administration architectures between Vienna and Sarajevo on the eve of modernity*, The Governance of Style: Public Buildings in Central Europe, 1780–1920, Vienna 2023, 299-313.

Husedžinović 2020
Husedžinović, S. *Graditeljstvo Bosne i Hercegovine kroz stoljeća*, Sarajevo 2020.

Huseinović, Babić 2004
Huseinović, I., Babić, Dž. *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2004.

Kapidžić 1957
Kapidžić, H. *Prilog za poznavanje livanjskoga grada*, Naše starine: Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine 4, Sarajevo 1957, 301-302.

Karanjac 1909
Karanjac, D. *Prilog istoriji školstva u Bosni i Hercegovini: Srpska konfesionalna osnovna škola u Livnu*, Školski vjesnik: stručni list zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, god 16. sv. 12 Sarajevo 1909, 182-191; 301-306; 441-444; 568-577; 975-1003.

Karaula 2009a
Karaula, M. *Samostanska crkva sv. Petra i Pavla na Gorici*, Franjevački samostan u Livnu: Prigodom 150. obljetnice samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu, Livno 2009.

Karaula 2009b
Karaula, M. *Dušobrižničko područje livanjskog samostana*, Franjevački samostan u Livnu: Prigodom 150. obljetnice samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu, Livno 2009.

Kašić 1979
Kašić, D. Lj. *Srpska pravoslavna crkva Uspenija Presvete Bogorodice u Livnu. 1859–1979.*, Livno 1979.

Krzović 1987
Krzović, I, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918.*, katalog izložbe, Sarajevo 1987.

Kurto 1999
Kurto, N. *Arhitektura austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini: Historijske osnove rane moderne*, Prilozi 28, Sarajevo 1999, 115-127.

Lovrenović 2016
Lovrenović, I. *Mit o sretnome dobu*, Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini: Radovi sa simpozija od 22. novembra 2014. u Sarajevu, Sarajevo 2016, 1-4.

Malinović 2014 (2012)
Malinović, M. *A Monograph: The Architecture in Banja Luka During The Austro-Hungarian Rule in Bosnia and Herzegovina Between 1878 and 1918*, Banja Luka 2014. (Beč 2012.)

Manđeralo 1987
Manđeralo, S. *Gospodari kamena: Livanjsko klesarstvo devetnaestog vijeka*, Sarajevo, Livno 1987.

Manđeralo 1993
Manđeralo, S. *Više svjetla u učionici*, Livanjski vidici 8, Livno 17. 1. 1993.

Manđeralo 1996
Manđeralo, S. *Kutija za čuvanje vremena: Prilozi proučavanju prošlosti livanjskoga kraja*, Livno 1996.

Manđeralo 1999
Manđeralo, S. *Zlatne ruke: Prilozi proučavanju prošlosti livanjskoga kraja*, Sarajevo 1999.

Manđeralo 2009
Manđeralo, S. *Trg kralja Tomislava u Livnu*, Livno 2009.

Manđeralo 2011
Manđeralo, S. *Livanjski Trgovi*, Livno 2011.

Manđeralo 2015
Manđeralo, S. *Trgovačka škola u Livnu*, Bosna franciscana: Časopis franjevačke teologije 42, godina XXIII, Sarajevo 2015, 255-276.

Manđeralo 2019
Manđeralo, S. *Lučonoše: Prilozi proučavanju livanjskoga školstva,* Sarajevo, Zagreb 2019.

Marković 1923
Marković, S. *Hrvatske katoličke škole i učitelji u Livnu za turske uprave: Sa kratkom prošlosti i opisom Livna (Sa 6 slika): Prilog povijesti školstva u Bosni i Hercegovini: Izdano o stogodišnjici prvih učitelja u Livnu*, Mostar 1923.

Mujezinović 1982
Mujezinović, M. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine: Knjiga III – Bosanska krajina, Zapadna Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1982.

Puljić 2017
Puljić, B. *Josip pl. Vancaš i hrvatski arhitekti u Bosni i Hercegovini od 1860. do 1918. godine*, e-Zbornik. Elektronički zbornik radova Građevinskog fakulteta 13, Mostar 2017, 40-46.

Simpson, Jones 2000
Simpson, W., Jones M. *Europe, 1783-1914*, London, New York 2000.

Šabanović 2022
Šabanović, M. *Arhitekt Rudolf Tönnies – život i djelo*, doktorski rad, Zagreb 2022.

Tadić 2013
Tadić, D. *Livanjski Kaići: Prilozi proučavanju obiteljskog rodoslovlja*, Zagreb 2013.

Tadić 2017
Tadić, D. *Livnoer Arbeit*, Cleuna: Časopis Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno 2, godina II., Livno 2017, 145-186.

Tadić 2019
Tadić, D. *Zračna bombardiranja Livna u Drugom svjetskome ratu*, Cleuna: Časopis Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno 3, godina III., Livno 2019, 115-152.

Tadić 2021
Tadić, D. *Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova u Livnu do Drugog svjetskog rata*, Zbornik radova znanstvenog simpozija: Spasenje od grijeha – ozdravljenje od bolesti: Znanstveni simpozij o vjeri i zdravlju u povodu 200. obljetnice rođenja liječnika fra Mihovila Sučića (1820.–1865.): Livno 25. i 26. lipnja 2021., Livno, Split 2021, 145-190.

Turkušić Jurić 2022
Turkušić Jurić, E. *Elementi stambene arhitekture. Dnevni boravak kroz vrijeme: Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 2022.

Elektronički izvori

Austro-ugarska nagodba. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje,* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025.; https://www.enciklopedija.hr/clanak/austro-ugarska-nagodba (18. III. 2025.)

Tanzimat. *Hrvatska enciklopedija*, *mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, https://www.enciklopedija.hr/clanak/tanzimat 2013. – 2025. (18. VIII. 2025.)

https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey (26. veljače 2025.)

https://medzlis-livno.com/dzamija-zavra/ (19. III. 2025.)

https://medzlis-livno.com/dzamija-milosnik/ (19. III. 2025.)

Austro-Hungarian Influences on the Urbanism and Architecture of Livno in the Second Half of the 19 and Early 20 Century

Key words: Livno, Austro-Hungary, 19th century, urbanism, architecture, historicism

Historical research on the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, and its eventual annexation, has shed much light on the transformation of Bosnian and Herzegovinian society, governance, and economy. One distinct topic that emerges from these studies is the examination of these changes from the perspective of art history. This paper seeks to observe how the transition from centuries of Ottoman rule and the direct inclusion into European cultural heritage reflected on Livno, a smaller urban settlement in Bosnia and Herzegovina. At the centre of scientific focus are the buildings that show a clear connection to Western architectural tradition, which were the subject of architectural analysis, interpretation, comparison, and evaluation, as well as the urban development and the interpretation of individual Austro-Hungarian buildings in Livno within the context of the overall urban composition. The research explores the introduction of nineteenth-century architectural influences before Austro-Hungary came to power in Bosnia and Herzegovina, where the influence of Dalmatian-born builders on Livno's architecture and the presence of pre-Austro-Hungarian architecture, which can stylistically be interpreted as a local version of romantic historicism, is affirmed. With the coming to power of Austro-Hungary, the development of education, administration, healthcare, and the economy, as well as the overall quality of life, defined the urban structure of Livno at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century with a series of new buildings essential for a modern city of that time. Austro-Hungarian influences manifested, in addition to purpose, with form and style, and their designers and builders, often foreigners educated in one of the Empire's centres, showcased the role of the Austro-Hungarian administration in the construction of that time in Bosnia and Herzegovina. The relevance of European styles in Livno is visible from the examples of private residential buildings, the analysis of which reveals changes in the culture of urban life, evident in the dominance of residential and commercial buildings and the need for social representation through the design of city house facades. The studied examples of Livno's buildings show a certain stylistic breadth and the presence of styles characteristic of early or romantic historicism, high historicism, and late historicism, even though these styles had to be implemented within a narrowed timeframe and without stylistic continuity from the previous Ottoman period. Although it transformed the appearance of Livno and defined the new city centre, the Austro-Hungarian urban layer did not abolish or erase the earlier Ottoman layer, which continued to exist but lost its role as the core of this city, which from that point on, followed the European path of urban development.

Jela Duvnjak

Livanjske škrinje

LIVANJSKE ŠKRINJE

Jela Duvnjak
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno
duvnjak.jela@gmail.com

UDK: 39(497.6Livno)
Pregledni rad
Primljeno: 10. VII. 2025.
Prihvaćeno: 10. IX. 2025.

U fundusu etnografske zbirke Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno u zbirci drveta nalazi se, među ostalima, 17 primjeraka škrinja koje je muzej naslijedio iz franjevačke zbirke. O škrinjama u etnografskoj zbirci poznato je da su prikupljene u livanjskome kraju i okolici, ali nema podataka o točnim mjestima, okolnostima nalaženja ili darivanja, kao i o vlasnicima i autorima škrinja. Ovaj je rad, oslanjajući se na dostupnu literaturu, usmjeren na proučavanje funkcionalnosti i forme predmeta koji su imali važnu ulogu u tradicijskoj kulturi livanjskoga kraja. Kataloški prikaz na kraju rada omogućuje dobivanje šire slike o prožimanju različitih kulturnih elemenata s etnološkoga i kulturnoantropološkoga motrišta.

Ključne riječi: etnografska zbirka Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, škrinje, tradicijska kultura, Livno, drvodjeljski obrt

Uvod

Kao dio tradicijske baštine škrinje u Bosni i Hercegovini bile su najvažniji i ujedno najatraktivniji dio pokućstva s kraja 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. U dosadašnjim etnološkim istraživanjima Livanjskoga polja škrinje nisu bile posebnim predmetom proučavanja. Njih se uglavnom spominje u opisima pokućstva ili dijela svadbenih običaja. Iz tih se opisa dade zaključiti da su škrinje bile vrlo rasprostranjene te da su imale različite nazive. Istraživanjem obrtništva, od srednjovjekovnoga do onoga što ga je potpomagala Austro-Ugarska, ovdje se nastoje rasvijetliti nepoznanice o mjestima proizvodnje škrinja i o načinima njihova dospijevanja u livanjski kraj.

Polazište za ovo istraživanje jesu predmeti koji se nalaze u zbirci drveta pohranjenoj u depou etnografske zbirke. Među mnoštvom drvenih predmeta škrinje plijene pozornost iznimnom likovnom i umjetničkom vrijednosti. Zahvaljujući pravodobnom prikupljanju škrinja, čija uporaba prestaje u prvoj polovici 20. stoljeća, danas posjedujemo skroman broj koji, kako će se u nastavku pokazati, donose višeslojne informacije. S obzirom na to da je riječ o predmetima kojih se lokalno stanovništvo, osim samoga naziva, ne sjeća, terensko istraživanje nije pokazalo rezultate pa je ostalo samo na pokušaju. Stoga se rad najvećim dijelom zasniva na etnografskoj te ostaloj znanstvenoj i stručnoj literaturi. Pri tome posebno mjesto zauzimaju radovi koji se u većoj mjeri odnose na regionalno blisko područje Dalmacije. Tu se poglavito ističe autorica Branka Vojnović Traživuk u čijim se radovima opisuju škrinje jadranskoga tipa. Radovi autorice Astride Bugarski rasvijetlili su pojam dinarske škrinje na bosanskohercegovačkome području. Ostala, ne manje važna rabljena stručna literatura odnosi se na širi prostor bivše države te na onu lokalnoga karaktera s vrijednim opisima običaja.

Malobrojno tradicijsko pokućstvo imalo je veliku ulogu. Bilo je, naime, pokazatelj društvenoga statusa. Smatrano je jednako vrijednim kao i odjeća ili osobni predmet te je

kao takvo utjecalo na privatni i društveni život obitelji. Osim što su služili konkretnoj svrsi u svakodnevnome životu, dijelovi pokućstva imali su i simbolički, pa i intimni karakter.[1] Dosadašnja istraživanja pokazala su da se među takvim pokućstvom u dinarskoj prostornoj provenijenciji u Bosni i Hercegovini ističe škrinja odnosno nizak kovčeg ravna poklopca namijenjen za djevojačko *ru´o* i *misne aljine*. Ukrašena češće nego ostalo pokućstvo, smještalo ga se u prostoriju s otvorenim ognjištem, u sobu ili u prostoriju koja je služila za ostavu.[2] Istraživanja s početka 20. stoljeća ukazuju na kulturnu različitost etničkih skupina na području Bosne i Hercegovine. Zabilježena je, naime, velika razlika između nadređenoga bošnjačkog stanovništva koje je imalo bogato opremljen interijer i siromašnoga, podređenoga, kršćanskog stanovništva koje je u svojim sobama imalo samo sanduk.[3]

Etimologija pojma škrinja

Na prostoru Livanjskoga polja umjesto uobičajenoga naziv škrinja, koji se najčešće susreće u literaturi, rabe se drugi nazivi koji ujedno određuju i oblik škrinje. Naziv *kovčeg* ili *sanduk* odnosi se na škrinje ravna poklopca iz razdoblja 19. i prve polovice 20. stoljeća. Nazivajući ih kovčegom uz dodavanje pridjeva *starinski*, u terenskim istraživanjima jasno je naznačeno da su posrijedi predmeti koji su već izašli iz uporabe i sjećanja stanovništva starije životne dobi. Za škrinje koje su u uporabu ušle poslije, oko sredine 20. stoljeća, kupolasta poklopca, obojene u zelenu ili smeđu boju, bez ukrasa, rabi se naziv *baula*. Njezina pojava u ruralnoj sredini pripisuje se utjecaju bošnjačkoga stanovništva naseljena u blizini gradova. To je stanovništvo neko vrijeme bilo više pod utjecajem elemenata stare stambene gradske kulture koja je takvu vrstu škrinje nazivala *seharom*.[4]

Uvidom u etimologiju ovih pojmova lako se dadu uočiti različiti kulturni utjecaji, počevši od naziva *scrinium* koji je latinskoga podrijetla, [5] preko slavenskoga kovčega i orijentalnih naziva kao što su sanduk[6] i *sehara*[7], do talijanske riječi *baula*[8] kao njezina posljednjeg oblika. Isti se nazivi kao u livanjskome kraju rabe i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine te u susjednim dinarskim krajevima.[9] Za šire područje Hercegovine i istoče Bosne češće se rabio naziv sanduk bez obzira na nacionalnu pripadnost, dok se naziv kovčeg, prema autorici Bugarski, više udomaćio u zapadnoj Bosni, i to poglavito u srpskome stanovništvu.[10] Pripadnost Livna jugozapadnoj Bosni s granicom prema Hercegovini objašnjava miješanje različitih naziva.

Uloga škrinja i neki običaji

Razvoj škrinje može se pratiti već od prapovijesti. No velik umjetnički interes za ovaj predmet posebno je zavladao u vrijeme renesanse. Estetski pak vrhunac škrinja je doživjela u 16. stoljeću, dok su u vrijeme baroka njezino mjesto postupno zauzimali ormar i komoda.[11]

U našoj tradicijskoj kulturi škrinja se pojavljuje potkraj 19. i početkom 20. stoljeća kao dio miraza koji je mladenka nosila u svoj novi dom pa je zajedno s preslicom postala jedan

1 Antoš, 2022, 11.

2 Bugarski, 2001, 23-24; Vuletić Vukasović, 1896, 28.

3 Bugarski, 2005, 23.

4 Bugarski, 1997, 131.

5 Klaić, 1980, 1241. Škrinja odnosno skrinja, lat. *scrinium*, u značenju sanduka, lijesa ili ormara.

6 Klaić, 1980, 1193.

7 Klaić, 1980, 1204. S*ehara* je imenica turskoga podrijetla koja izvorno definira škrinju mladenke s njezinom opremom.

8 Klaić, 1980, 154. *Baula* je talijanska imenica koja, osim što sadržajno pokriva značenje pojma škrinja, označava i pokrivena kola kojima se ljudi služe zimi.

9 Početkom prošloga stoljeća zabilježen je naziv *sanduk* s ruhom bez opisa njegova izgleda za katoličko stanovništvo u Bosni i Hercegovini. (Buconjić, 1905, 110) Za dinarsko područje, primjerice u okolici Knina, poznato je da se za spremanje odjeće rabio naziv *kovčeg*. (Radić, 2012, 6)

10 Bugarski, 1997, 131.

11 Ban, 2017, 119.

od najraširenijih atributa žene-domaćice.[12] Posebnu pozornost tijekom svadbenoga ceremonijala pridavala se prijenosu škrinje iz nevjestine kuće u mladoženjinu. Naziv za cjelokupan sadržaj pokućstva i robe koji je djevojka donosila u novi dom u livanjskom se kraju naziva *sejsenima* (sl. 1). Iz samoga naziva *sejsen*, koji potječe od turske riječi *seisana*, u značenju tegleće životinje, najčešće konja,[13] posve je jasan i način prevoženja škrinje. S vremenom se naziv koji je prvobitno označavao životinju za prijevoz tereta prenio na cjelokupan sadržaj što su ga prevozili na bilo koji način.

Postoje i opisi svadbenih običaja iz livanjskoga kraja s početka 20. stoljeća koji prikazuju različite radnje prije i poslije prenošenja škrinje: *Kada se počne u sanduke tovarit ruvo divojačko, onda neko sidne na sanduk pa neće da se ustane, dok kum ne baci koji dinar*. Sanduci natovareni na osamarene konje, uz ostale predmete (*peralo* i *prakljača* za pranje robe, preslica, vuna), prekrivaju se *biljcem* ili *mutapom* (prekrivač od kozje dlake) za zaštitu od moguće kiše ili snijega. Nakon što svatovi stignu pred mladoženjinu kuću i nakon što se obavi *trka* na red *dolazi ruvo-aljine divojačke. Ovi koje gone sejsanu nose vina i rakije i poje one, koji mu pomažu istovariti ruvo. Lete žene i cure gledat što je donila mlada, jesu li joj sanduci teški.*[14] S promjenama načinâ prijevoza svatovskih starješina uočavaju se i promjene prevoženja škrinja. Za ranije razdoblje zabilježeno je da su svatovi išli pješice, poslije su jahali na konjima, potom su se vozili na kolima s konjskom zapregom. Nakon Drugoga svjetskog rata, s uporabom druge vrste škrinja – *baula*, prijevoz se odvijao isključivo zaprežnim kolima ukrašenim različitim vrstama tradicijskoga rukotvorstva (*zobnice*, *uprtnjače*, *torbaci*).[15]

Svečanim činom prenošenja sanduka u mladoženjinu kuću nevjesta postaje dio muževljeve obitelji. U novoj sredini to je ujedno njezino jedino vlasništvo kojim će moći slobodno raspolagati. Škrinja se na selu održala sve do sredine 20. stoljeća, kada postupno počinje gubiti svoju ulogu zbog masovne proizvodnje industrijskoga pokućstva.[16]

Za razliku od nevjestinske škrinje u kojoj je žena čuvala odjeću i koja je bila njezina osobna imovina u braku, postojala je i posebna vrsta škrinje u kojoj se čuvao novac, što je bila zadaća muških članova obitelji. Takva vrsta škrinje – kovčega spominje se u livanjskome kraju u kontekstu običajnoga prava prijenosa vlasništva s oca na sina u velikim obiteljskim zajednicama. Prema tome običaju kada *starješina* predaje sinu starješinstvo, ujedno mu predaje i ključeve kovčega u kojemu se čuva novac. Iz vremena života u zajednicama prema ondašnjim pravilima ženinu imovinu donesenu u zajednicu, u što ulazi i kovčeg s ruhom, nasljeđuju njezina djeca, a u slučaju ženine smrti bez djece vraća se njezinoj obitelji. [17]

Tipologija i stilska obilježja škrinja

U dosadašnjim etnološkim istraživanjima šireg regionalnog područja razlikuju se tri osnovna tipa škrinja s brojnim inačicama. Jedan je od njih škrinja od tesanih dasaka s blago nakošenim ili ravnim poklopcem koja je rasprostranjena na području sjeverne Hrvatske. Jadranski ili primorski[18] tip škrinje karakterističan je za priobalno područje, dok su dinarski kovčezi rasprostranjeni na istoimenome području.[19] Na temelju etnološke literature[20] i uvidom u škrinje što se nalaze u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno razvidno je da one pripadaju jadranskomu ili dinarskomu tipu. Na livanjskim je škrinjama, na što ukazuje i dostupna literatura, uočljivo

12 Ban, 2017, 119.

13 Klaić, 1980, 1204.

14 Prema opisu običaja iz prve polovice 20. stoljeća koji je zabilježio samouki Pero Beljan. (Manđeralo, 2006, 80-82)

15 Manđeralo, 2006, 82; Kajmaković, 1961, 207.

16 Ban, 2017, 119.

17 Pavković, 1961, 193-196.

18 Đurišić, 2004, 3.

19 Vojnović Traživuk, 2010, 6; Kolonić, 2020, 82; Antoš, 2022, 113.

20 Vojnović Traživuk, 2010, 7; Ban, 2017, 121-122; Antoš, 1998, 30.

Sl. 1. *Sejseni*, sredina 20. st. (foto: Arhiv FMGG Livno)

da su mnoge inačice različitih tipova škrinja rezultirale stvaranjem pojedinih podtipova.[21] Prisutnost škrinja jadranskoga tipa u livanjskome kraju potvrđuje teoriju prema kojoj se jadranske škrinje pojavljuju i dublje u unutrašnjosti.[22]

Dinarske škrinje

Dinarske su se škrinje razvile prilagođavajući se konfiguraciji terena i uvjetima prenošenja. Češće nazivane kovčegom, dinarske škrinje manjih su dimenzija i najzastupljenije su u dinarskome ili gorskome kulturnom krugu koji se proteže od jugoistočnoga dijela Hrvatske preko Bosne i Hercegovine do Crne Gore. Jednostavnoga su oblika – kvadar s poklopcem, bez nogara, s ukrašenom prednjom stranicom. Stranice su im najčešće spojene metalnim čavlima pa rub prednje i stražnje daščane ploče prelazi preko ruba bočnih ploha. Manje dimenzije omogućuju lakši prijenos predmeta, što je u skladu sa stočarskim načinom života. Prepoznatljive su po rezbarenim geometrijskim i biljnim motivima, koji mogu biti obojeni, s posebnim zakrivljenim i zaobljenim oblicima kao posebnim inačicama drveta života. Čest motiv rozete upućuje na ranosrednjovjekovno romaničko podrijetlo.[23] Na dinarskome području ukrašena je škrinja bila prava rijetkost zato što se svaki ukras koji bi majstor načinio posebno plaćao.[24]

Prema Astridi Bugarski dinarski tip škrinje skromnih dimenzija i ravna poklopca rasprostranjen je u ruralnim sredinama šireg bosanskohercegovačkog područja na čije je formiranje utjecalo pokućstvo iz susjednih kulturnih areala. Mobilni karakter ove vrste pokućstva, prema mišljenju iste autorice, doveo je do nalaženja primjeraka izvan regije u kojoj su nastali i čija obilježja nose, kao i na stvaranje atipičnih oblika pod utjecajem drugih kulturnih areala.[25]

[21] Vojnović Traživuk, 2010, 9; Gušić, 1955, 158.

[22] Đurišić, 2004, 3.

[23] Vojnović Traživuk, 2010, 6.

[24] Antoš, 1998, 30.

[25] Bugarski, 1997, 130-131.

Oblik i stilske karakteristike jadranskih škrinja

Prema dosadašnjim istraživanjima jadranska ili primorska škrinja susreću se u gradovima primorja južne Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, južne Srbije i Makedonije.[26] Škrinje su u obliku pravokutnika s četirima pločama koje mogu biti cjelovite ili plohe načinjene od spojenih dasaka. Spojene su nadopunjavanjem zubaca bočnih stranica koji se nazivaju *vez na pero* ili *lastin rep*. Obilježja su jadranske škrinje: ravan poklopac, niske nogare u obliku stiliziranih lavljih šapa i rezbarena prednja ploha. Najčešći rezbareni i oslikani motiv na jadranskim škrinjama stilizirane su vaze s cvijećem, čempresi, lišće, kuće-hramovi i različiti geometrijski motivi. Poneki primjerci imaju oslikanu unutarnju stranu poklopca, često s ogledalom u središnjemu dijelu. Motiv koji se pojavljuje na ovako oslikanoj škrinji cvijećem su okružene ptice.[27]

Oslikana prednja strana škrinje u uskoj je povezanosti s njezinom ulogom svadbenoga predmeta koji ima mnoštvo simbolike. Iz toga se pak mogu iščitati neka kulturalna obilježja. Motivi kao što su strukovi ruža, buket cvijeća u loncu, jele ili čempresi tursko-slavenska su obilježja. Struk cvijeća simbolizira svadbu, dok ruža u loncu označava neubranu djevojku. Stablo s pticama slika je mladoga života i sretne vijesti s novoga ognjišta.[28]

Na jadranskim škrinjama, između ostalih, mogu se prepoznati utjecaji nekoliko umjetničkih stilova i regionalnih osobitosti. Prema dosadašnjim istraživanjima plitko urezani motiv šapâ na prednjim nogarima koji se pojavljuje na škrinjama jadranskoga tipa pod lombardskim je utjecajem.[29] Renesansna stilska obilježja prepoznatljiva su u arhitravnome izgledu, u rezbarenim motivima vaze s cvijećem, cvjetnim viticama, pticama i čempresima, kao i u njihovoj simetričnoj kompoziciji na prednjoj stranici škrinje.[30] Motiv vaze s cvijećem, koji je postao tipičan motiv pučkoga pokućstva gotovo u cijeloj Europi 19. stoljeća, prema mišljenju nekih autora pod utjecajem je rokokoa i stila Louisa XVI. Uzorke iz pojedinih stilskih razdoblja domaći umjetnik nesvjesno je preslikavao prema prilici, ne ulazeći pri tome u dublji smisao ornamentike.[31]

Dalmatinska škrinja kao podvrsta jadranske škrinje

Osim navedene podjele na tri osnovna tipa autorica mnogobrojnih radova o škrinjama Branka Vojnović Traživuk u okviru jadranskih škrinja izdvojila je podtip koji je nazvala dalmatinskom škrinjom. Odlikuju je ne samo rezbarena prednjica s uobičajenim motivima (vaze s cvijećem, cvjetne grane s lišćem, čempresi, ptice) nego i oslikani poklopac s unutarnje strane. Takve škrinje s oslikanim poklopcem uglavnom su nađene u Dalmaciji, a nastale su u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća.[32] U zbirci FMGG-a nalaze se pripadajuća tri primjerka (kat. br. 5.9.16.) s nekoliko podtipova. Oslikane stranice poklopca takvih škrinja najčešće imaju naglašeno središte u kojemu je udubina za ogledalo. Ono je najčešće četvrtasta oblika s istaknutim okvirom koji može biti rezbaren i obojen ili, rjeđe, samo oslikan.[33] Primjerci takve vrste pripadaju popularnoj inačici škrinje za miraz namijenjene široj publici, a zajednici se predstavljala u okviru svadbenih običaja. Prema slikarskoj i rezbarskoj tradiciji u Dalmaciji, kao i prema načinu izvedbe, može se pretpostaviti da su ovakve škrinje bile rad domaćih majstora. Sličnost kompozicije u izradbi motiva i njihova zrcalna simetrija upućuje na postojanje šablona; razlike su u detaljima koji su nastajali pri završnome oslikavanju i pojedinačnoj doradbi.[34]

26 Ban, 2017, 120; Đurišić, 2004, 3.
27 Vojnović Traživuk, 2010, 7; Antoš, 1998, 30.
28 Antoš, 1998, 30; Gavazzi, 1944, 16.
29 Sokol, 2009, 19.
30 Vojnović Traživuk, 2012, 109.
31 Vojnović Traživuk, 2012, 14.
32 Vojnović Traživuk, 2010, 25.
33 Vojnović Traživuk, 2012, 113.
34 Vojnović Traživuk, 2010, 33-34.

Na ovoj podvrsti jadranske škrinje također se uočavaju različiti stilski utjecaji koji se isprepliću u pučkoj produkciji: kasnogotički, renesansni, barokni i neobarokni. Uz to se susreće domicilna drvorezbarska i slikarska tradicija s importiranim utjecajima s jugoistoka i sa sjevera. Prvi se odnose na drvorezbarstvo iz Albanije i Kosova, Grčke i Makedonije, koji su već bili apsorbirali neke kasnogotičke i renesansne elemente s Jadrana, a drugi na slikarske elemente pučkoga namještaja iz srednje Europe. Različiti stilski elementi u pučku su produkciju ulazili posredno i postupno te su doveli do oblikovanja posebne vrste jadranske škrinje. Stoga se jadranska škrinja s oslikanim poklopcem u Dalmaciji može promatrati kao svojevrstan stilski hibrid.[35]

Općenito su simboli i motivi prisutni na ukrašenim škrinjama vezani za ljepotu i plodnost mlade žene koja će kao buduća majka, rađanjem potomstva, sudjelovati u cikličnoj obnovi života.[36]

Izrada škrinje i drvodjeljski obrt u Bosni i Hercegovini

Drvodjelja započinje izrađivati škrinju po narudžbi djevojčine obitelji, i to obično u vrijeme sklapanja braka. Početkom prošloga stoljeća to je vrijeme uglavnom bilo tijekom jeseni, od *Gospojine* do *Svisveti*, dok je od polovice 20. stoljeća to bilo zimsko razdoblje, od Božića do Poklada; tada su, kako se navodi, *drvodjelje imale pune ruke posla*.[37]

U seoskim sredinama škrinje su izrađivali sami ukućani ili seoske zanatlije jednostavnim tehnikama rabeći sirovine koje su se nalazile u neposrednoj okolici. Seoski majstori činili su to kao prijateljsku uslugu ili kao zamjenu za pomoć u gospodarskim poslovima.[38] Takve su škrinje uglavnom bile neznatno ukrašene, dok su se u obrtničkim specijaliziranim radionicama proizvodile bogato ukrašene škrinje. Obrtnici su se tijekom povijesti organizirali u različita udruženja, kao što su primjerice u Bosni i Hercegovini bili esnafi, a u primorju bratstva.

Što se tiče drvodjeljskoga obrta u Bosni i Hercegovini, o kojemu piše H. Kreševljaković,[39] spominju se drvodjelje, ali bez njihove uže specijaliziranosti unutar toga obrta. O njima se govori kao o dunđerima, odnosno majstorima koji su odrađivali sav posao vezan za izgradnju nekoga građevinskog objekta, no iz toga se ne može zaključiti da su postojali obrtnici škrinjari ili kovčezari. Isto je stanje i u Livnu. Među opisima starih zanata ne navodi se obrt koji ima obilježja drvorezbarstva. Nisu postojali ni esnafi kao zanatlijska udruženja. Zasigurno je razlog tomu činjenica što je Livno bilo malo mjesto u kojemu nije bilo jake konkurencije.[40]

Jedini trag toga obrta vodi u razdoblje između dvaju svjetskih ratova u kojemu su postojale stolarske radionice „umjetničke" stolarije i majstora s nadimkom Rozan. Nadimak je nastao zbog umijeća rozanja, odnosno graviranja srebrom i zlatom njihovih predaka,[41] a kasnije i ukrašavanja drva rezbarenjem kućnoga namještaja među kojima je i sanduk.[42]

U većim obrtničkim središtima kao što je Mostar, u kojima su radile zanatlije različitih vjeroispovijesti, početkom 20. stoljeća uočeno je da su postojale diferencijacije u odabiru obrta. Katolici su, naime, uglavnom bili drvodjelje.[43]

Majstori kovčezari posebnu su pozornost pridavali vanjskomu izgledu škrinja jer su one bile poseban ukras prostora u kojemu su se nalazile. Prema literaturi utvrđeno je da na vrstu ukrašavanja škrinja utječe i vrsta drva koje se rabi za njezinu izradbu. Tako je za one

35 Vojnović Traživuk, 2012, 115.

36 Vojnović Traživuk, 2010, 31.

37 Kajmaković, 1961, 205; Manđeralo, 1999, 47-49.

38 Prema podatcima s terena; Bugarski, 1999, 37.

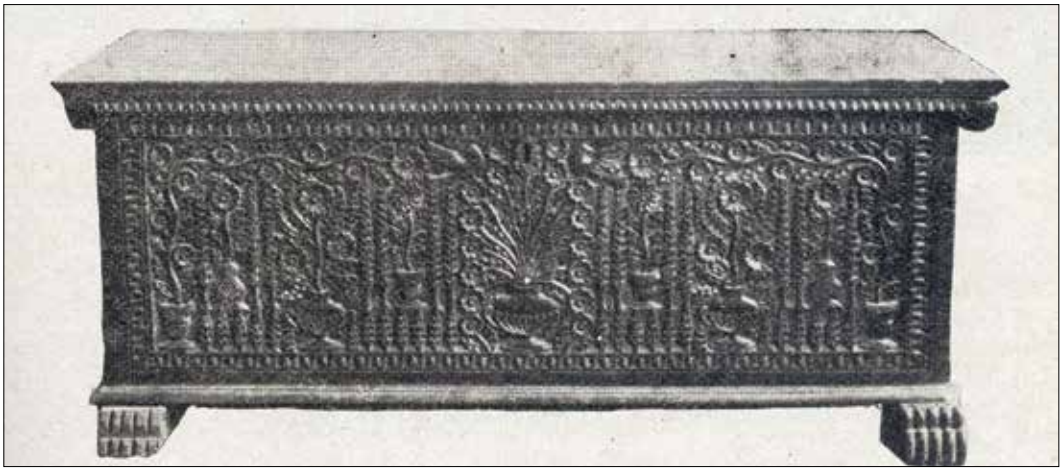
39 Kreševljaković, 1961; Kreševljaković, 1927, 35. Broj i vrsta esnafa ne pokazuju točno stanje onovremenoga obrta u gradovima. Ispušteni su svi obrtnici nemuslimani, a tako i cijeli esnafi.

40 Džaja, 1962, 10.

41 Džaja, 1962, 10.

42 Manđeralo, 1999, 47-49.

43 Semiz, 1904, 154.

Sl. 2. Škrinja, konjički rad (Popović, 1954, 91)

izrađene od tvrdoga drva pogodno ukrašavanje duborezom, a za one od mekoga drva više odgovara tehnika bojenja.[44]

Za izradbu rezbarenih škrinja najprikladnije je orahovo ili javorovo drvo te drvo raznih voćaka. Da bi se zadovoljila kvaliteta, drvo treba imati određena mehanička i estetska svojstva.[45]

Uporabom tvrdoga, kvalitetnijeg drva za izradbu škrinja razvijale su se i obogaćivale nove tehnike ukrašavanja, što je pridonijelo usponu zanatstva. Novi pak alati omogućili su finiju obradbu i raznovrsnost ornamentalnih detalja na tvrdomu drvu. Tako se osim linearno-geometrijske ornamentike javljaju biljni i životinjski motivi, najčešće motivi raznih vrsta lišća, cvijeća, zimzelenih stabala, raznih vrsta ptica itd. Ukrašavanjem tehnikom duboreza nastali su najdekorativniji primjerci škrinja. Ta je tehnika omogućavala izradbu detaljnih i složenih ornamenata, pri čemu je majstorova maštovitost mogla doći do svoga punog izražaja.[46]

Istraživanja širega zemljopisnog prostora pokazala su da su se pri izradbi škrinja rabile različite tehnike: paljenje, urezivanje, duborez, bojenje, kombinacija duboreza i bojenja te inkrustacija.[47] Na primjerima škrinja iz etnografskoga muzeja uočavaju se sve tehnike osim paljenja i inkrustacije.

Kao što je već spomenuto, majstori drvoresci služili su se šablonama za oblikovanje pojedinih ukrasa. Izradba šablona sama je po sebi bila pravo umijeće jer je zahtijevala prostoručno crtanje, što je na kraju povećavalo cijenu proizvoda.[48] Izradba šablona započinjala je rezanjem drva na željnu veličinu. Na njemu bi se potom olovkom nacrtao motiv koji je već ranije bio nacrtan na papiru. Taj je papir mogao biti umnažan pa su se vlasnici pojedinih radionica nastojali zaštititi od konkurencije.[49] Ipak, napuštajući svoga poslodavca kako bi se zaposlili kod drugoga ili kako bi sami otvorili obrt, majstori su znali krišom umnožiti vrjednije šablone da bi ih mogli rabiti na drugome mjestu.[50] Takvi su se uzorci s vremenom dorađivali prema vlastitom senzibilitetu majstora pa su nastajale razlike u detaljima. Prerađeni su se uzorci prenosili u druge sredine, gdje su doživljavali nove preinake i tako su nastajale nove, mnogobrojne inačice.[51]

Osim rezbarenjem, škrinje su se ukrašavale i bojenjem. Poznate su teze da su tehniku

44 Rodić, 2006, 13-19.
45 Mulić, 1985, 15.
46 Rodić, 2006, 13-14.
47 Rodić, 2006, 8.
48 Mulić, 1985, 9.
49 Martić, 2018, 179.
50 Mulić, 1985, 9.
51 Vojnović Traživuk, 2010, 35.

Sl. 3. Škrinja gradske obitelji (foto: D. Dolić)

ukrašavanja bojenjem rabili romanski stolari, kao i da se ona javlja u Njemačkoj u 17. stoljeću, a da vrhunac doseže u 18. stoljeću. Osim u Njemačkoj, ukrašavanje škrinja i ostaloga kućnog namještaja prihvaćeno je i u Švicarskoj i Francuskoj, a nešto kasnije i u svim slavenskim zemljama. Neki su istraživači mišljenja da su bojene škrinje (od mekoga drva) dospjele u seosku sredinu u 19. stoljeću nakon što su se prestale rabiti u gradu. Takva vrsta ukrašavanja susreće se u panonskoj, djelomično u dinarskoj i srednjobalkanskoj kulturi.[52]

Analiza dijela livanjskih škrinja koje su izrađene od mekoga drva navodi na zaključak da nisu proizvod radioničkoga obrta nego rad lokalnih majstora. Drvo jele, bora ili smreke nije pogodno za rezbarenje i duborez. Stoga se na škrinjama načinjenima od takva materijala uočavaju plići i nepreciznije izvedeni motivi.

U prilog teoriji da su rezbarene i oslikane škrinje dugo u tradiciji inventara bogatijega sloja bosanskohercegovačkoga stanovništva govore podatci iz 19. stoljeća koji uz opis pučke kuće i njezina pokućstva navode da se šareni sanduci *rijetko nalaze po seoskim kućama iako ih može svugdje kupiti.*[53] U fundusu etnografske zbirke FMGG-a na svim je primjercima, u manjoj ili većoj mjeri, primijenjena tehnika bojenja.

Majstori i izrađivači škrinja

Na temelju različitih tipova škrinja koje se nalaze u etnografskoj zbirci FMGG-a dade se zaključiti da su ih izradili različiti majstori te da su u livanjski kraj dospjele iz više smjerova. Analizirajući motive, ukrasne detalje i predstavljene kompozicije, moguće je odrediti središta u kojima su se izrađivale škrinje ukrašene duborezom. Među njima se izdvajaju primorski gradovi, a u zaleđu Konjic.[54]

O izradbi škrinja jadranskoga tipa dublje u unutrašnjosti pišu dva bosanskohercegovačka autora. S vremenskim odmakom od gotovo čitavoga stoljeća ne možemo se u potpunosti složiti s njihovim tvrdnjama koje se navode u nastavku. Prema mišljenju jednoga od njih izrezbareni sanduci čija je unutrašnjost poklopca ukrašena pticama nisu izrađeni u Bosni, nego negdje u primorju, najvjerojatnije u Albaniji, što navodno dokazuju motivi čempresa koji se redovito pojavljuju, a koji se nikad nisu primjenjivali u domaćemu rezbarstvu. Iste tvrdnje iznosi i o podrijetlu rozeta te drugih motiva koji su rađeni u visokome reljefu. Utjecaj primorja vidi i u konjičkome rezbarstvu tvrdeći da ono nema nikakvo narodno obilježje, kao što je i slučaj s motivom hrastova lista koji je došao

[52] Rodić, 2006, 19.

[53] Meringer, 1899, 207.

[54] Rodić, 2006, 15.

pod utjecajem Austrije.[55] Isto tako ne možemo se složiti s tvrdnjom drugoga autora da motivi čempresa u konjičkome drvorezbarstvu *većinom nisu naši* jer im podrijetlo nalazi u primorskim krajevima. No s druge strane vrijedan je podatak koji stoji uz fotografiju na kojoj je škrinja jadranskoga tipa ili uže dalmatinskoga, a koju isti autor opisuje kao rad konjičkoga drvorezbarstva i naziva je *seharom* (sl. 2).[56]

Konjic kao radionica za izradbu rezbarenih škrinja

Prvi pisani podatci o drvorezbarstvu u Konjicu potječu s kraja 19. stoljeća. Oni govore o području u kojemu se *izrađuju veoma lijepe drvene rezbarije i sprave, osobito oni sanduci, u kojima seljaci spremaju svoje haljine i čuvaju vrjednije stvari*. Umijeće ukrašavanja drva u ovome kraju vuče podrijetlo iz tradicije selâ iz doline rijeke Bijele. U zapisima jednoga švedskoga geologa među preporučenim mjestima koja vrijedi posjetiti našla se i spomenuta dolina. Za nju je zabilježeno da su žitelji čuveni po originalnim rezbarenim sanducima od orahova drveta u kojima *mlada žena čuva odjeću i nakit, a što predstavlja njen miraz*.[57]

U početku su seljaci izrađivali i ukrašavali predmete za osobnu uporabu, a s vremenom su vještiji počeli izrađivati i za druge, čime je utrt put seoskomu obrtništvu. Do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878.) za seoske drvorezbare iz okolice Konjica znalo se samo po bosanskohercegovačkim sajmovima te u nekim krajevima Dalmacije i Srbije. Početkom 20. stoljeća Konjičani su svoje proizvode prodavali u Splitu po većim ulicama, a svoju su robu nudili i putnicima na željezničkoj postaji.[58]

S vremenom se drvorezbarstvo unaprijedilo pa su sanduci za djevojačko ruho doživjeli promjene. Postajali su sve luksuzniji, izvorni motivi koji su bili pod mediteranskim utjecajem sve bogatiji, a počeli su se rezbariti i poklopac te bočne stranice. Takve bogato ukrašene škrinje konjičkih drvorezbara izrađivane su za djevojke iz *boljih kuća*.[59]

Na temelju proučavanja dostupne literature (sl. 2), pregleda video priloga[60] te usporedbom škrinja konjičkoga rezbarstva sa škrinjama iz Etnografskoga muzeja Split[61] moglo bi se zaključiti da su se neke škrinje jadranskoga tipa, koje su većih dimenzija i čije su stranice spojene zupcima, a prednje stranice ukrašene duborezom, proizvodile upravo u konjičkome kraju. Isto tako, usporedbom škrinja iz okolice Konjica[62] koje su dinarskoga tipa i čije su stranice manjih dimenzija i spojene čavlima sa škrinjom iz livanjske gradske obitelji (sl. 3) također bi se dalo zaključiti da je livanjska škrinja, inače visokokvalitetno izrađena, mogla nastati u specijaliziranim obrtničkim radionicama u Konjicu. Motiv razgranatoga stabla s različito oblikovanim lišćem kao posebnim oblikom drva života nalazi se i na kamenoj skulpturi, replici koja se čuva u muzeju u Konjicu, a predstavlja spomen na bosansku kraljicu Jelenu Grubu i njezinu vladavinu Bosanskim Kraljevstvom.[63] Iz povijesti konjičkoga drvorezbarstva poznata je činjenica da su ondašnji rezbari najprije bili kamenoklesari pa su u vrlo lako mogli prenijeti čest motiv drveta života.[64] I na kamenim spomenicima iz livanjskoga kraja iz 19. stoljeća, koje je opisao Stipe Manđeralo, nalaze se rozete, drvo života, vitice, što je autora potaknulo na isti zaključak, odnosno da se isti takvi motivi

55 Ćurčić, 1934, 8.

56 Popović, 1954, 91-92.

57 Martić, 2018, 17. Konjičko drvorezbarstvo danas je upisano kao nematerijalno kulturno dobro na *Reprezentativnu listu nematerijalnog naslijeđa* čovječanstva kao svjedočanstvo duge tradicije ukrašavanja uz uporabu posebnoga alata.

58 Mulić, 1985, 2.

59 Mulić, 1985, 19.

60 Konjičko drvorezbarstvo, https://www.youtube.com/watch?v=lE3-DKIYWPE

61 Vojnović Traživuk, 2010.

62 Bugarski, 1997, 131.

63 Zavičajni muzej u Konjicu čuva pravo blago naše domovine, https://miruhbosne.com/zavicajni-muzej-u-konjicu-cuva-pravo-blago-nase-domovine-video.

64 Konjičko drvorezbarstvo https://www.youtube.com/watch?v=RAx-30d6ytU.

Sl. 4. a, b. Škrinje u vlasništvu muzeja "Čuvari starina" Livno (foto: J. Duvnjak)

nalaze na škrinjama *gospode livanjske i bogatih trgovaca i građana*.[65]

Primorje kao centar proizvodnje i trgovine škrinjama

Velik broj škrinja jadranskoga tipa i njegovih inačica, rasprostranjen na južnome dijelu istočne obale Jadranskoga mora pa sve do Jonskoga mora te dublje u unutrašnjosti, upućuje na pretpostavku da je primorje bilo središte proizvodnje škrinja. Jedno od središta bio je Skadar u Albaniji, Krf u Grčkoj te Konjic u unutrašnjosti. Prema kraju 19. stoljeća prevladavale su škrinje jadranske konstrukcije koje su izrađivali domaći majstori.[66] Povijesni izvori o ovome obrtu na području Dalmacije vode u srednjovjekovlje. U njima je, naime, zabilježena posebna specijalizacija unutar drvodjeljske struke. S vremenom su se izdvojili i škrinjari kao posebni izrađivači drvenih škrinja.[67] Postoji, između ostalih, i podatak da su srednjovjekovni drvorezbari izrađivali umjetničke predmete u koje se ubraja i reprezentativni drveni namještaj. Korisnici njihovih proizvoda onodobno su bili pripadnici višega platežnog sloja pa za zadovoljavanje potreba tako ograničenoga tržišta nije bio potreban veći broj majstora ove struke. To je pak spomenutim majstorima omogućilo da skupo naplaćuju svoje proizvode.[68] U srednjemu vijeku primjetna je i tijesna suradnja ondašnjih slikara i drvorezbara. Naime, slikari su proizvode što su ih izrađivali drvorezbari bojili i oslikavali.[69] Na dubrovačkome pak području bilo je drukčije stanje. Naime, ondašnji su izrađivači škrinja ujedno bili i slikari. Mahom su to bili siromašni građani vješti i u slikanju te u izradbi i rezbarenju škrinja.[70]

Iz literature je poznato da su dalmatinske škrinje s motivima cvijeća i ptica, koje su vjerojatno oslikavali putujući slikari, bile namijenjene široj populaciji i da su se prodavale na sajmovima.[71] Budući da se nalazi relativno blizu Dalmacije, Livno je tijekom povijesti bilo pod njezinim velikim utjecajem. Tako se, primjerice, renesansni i kasnogotički stilovi, zahvaljujući tomu utjecaju, javljaju u livanjskomu kraju, što se može prepoznati na pojedinim dijelovima narodne nošnje kao što je oglavlje.[72]

Spomenute su škrinje u livanjski kraj dospjele zahvaljujući tomu što su se mogle kupiti na sajmovima u Dalmaciji i što se trgovački obrt sve više razvijao.[73] No pretpostaviti je da su njihovi kupci u 20. stoljeću bili ponajvećma dobrostojeće livanjske, većim dijelom, gradske

65 Manđeralo, 1999, 43.

66 Vojnović Traživuk, 2010, 38.

67 Andrić, 2013, 2.

68 Andrić, 2013, 6.

69 Andrić, 2013, 6. Što se pak alata, sirovina i proizvodnih postupaka srednjovjekovnih drvorezbara tiče, sačuvani izvori govore da se oni u osnovi i nisu razlikovali od pribora u proizvodnji onodobnih drvodjelaca.

70 Bonča, 2020, 8-9.

71 Vojnović Traživuk, 2010, 34.

72 Vrdoljak, 2008, 191.

73 Tadić, 2013, 48, 186. Livanjska obitelj Tadić također se bavila trgovinom stoke. Kupovali su u Slavoniji i preprodavali na sajmovima i dernecima u jugozapadnoj Bosni, Hercegovini i posebno Dalmaciji. (Tadić, 2002,107)

obitelji. O tome svjedoči i kazivačica koja se sjeća bogatih rezbarenih škrinja u kućama gradskih obitelji, od kojih su neki bili i trgovci. Jedna je od njih obitelj Kaić čija se škrinja nalazi u privatnoj muzejskoj zbirci o kojoj je zapisano da ju je donijela kći Joze Kaića nakon udaje 1938. godine.[74] Obitelj Kaić bila je jedna od vodećih trgovačkih obitelji s razgranatim trgovačkim mrežama koje su im omogućile stjecanje veće imovine i ugleda.[75] Primjerci su ukrašeni rezbarenjem, a pripadaju jadranskomu ili dinarskomu tipu (sl. 4 a, b).

Općenito gledajući, druga polovica 18. i 19. stoljeća uzima se za vrijeme jačanja ekonomske moći neislamskoga stanovništva, vrijeme reformi u Turskoj Carevini, kada se počinje postupno stvarati građanska klasa i za ono doba prilično moćni i ugledni trgovci.[76]

Trgovina nije bila jedina poveznica između Livna i Dalmacije. Vezu nalazimo i u školovanju livanjskih stolara kod splitskih majstora. Naime, u jednome srednjovjekovnome dalmatinskom popisu učenika ili šegrta s područja Splita stoji podatak o školovanju dvaju šegrta iz Cluine,[77] što je srednjevjekovni naziv za Livno. Također, 1445. godine zabilježeno je da je Luka, sin Gojislava iz Livna, učio zanat kod zadarskoga drvodjelje, a četrdesetak godina poslije zabilježeno je školovanje i drugoga livanjskog drvodjelje.[78]

Zaključak

Promatrajući njihov razvoj tijekom povijesti, prepoznatljive su mnoge zajedničke funkcionalne i estetske odlike škrinja u velikome dijelu Europe, a onda i na području bivše države. Načini izradbe, tehnike ukrašavanja, jednostavnost ili raskošnost motiva govore o vremenu nastanka, društvenogospodarskome stanju i umjetničkome izričaju pojedinoga razdoblja i određenoga područja.

Predstavljanjem škrinja iz fundusa etnografske zbirke FMGG-a s kataloškim prilogom na kraju ovoga rada nastoji se javnosti učiniti dostupnim sve važnije informacije o njima, ali i potaknuti akademsku zajednicu na nova znanstvena istraživanja. Budući da sakupljači etnografskih predmeta tijekom 20. stoljeća nisu ostavili veći broj podataka o okolnostima njihova pronalaska, ovo je istraživanje u većoj mjeri bilo usmjereno na ispitivanje podrijetla i pripadnosti škrinja određenoj kulturi te na majstore koji su ih izrađivali u nekoliko mogućih središta kao što su Konjic i neki dalmatinski gradovi. Svakako nije opravdano isključiti mogućnost da su postojali i livanjski majstori škrinjari, ponajprije stoga što su neki Livnjaci izučavali drvodjeljski zanat u Dalmaciji, kao i stoga što postoji livanjsko prezime Rozan čije značenje izravno upućuje na umijeće ukrašavanja predmeta.

Za rješavanje problema oko datiranja pomogla je metoda uspoređivanja sa škrinjama iz drugih muzeja (EMS, EMZ) predstavljenima u objavljenoj literaturi. Izrazita sličnost predmeta otvara prostor zaključku da su tvorci mnogih od njih isti majstori iz 18. i 19. stoljeća.[79] Sličnosti se prepoznaju i u oslikavanju unutarnje strane poklopca, što također može upućivati na autorstvo istih slikara. Primjerice, velika je sličnost poklopca škrinja iz etnografske zbirke FMGG-a i škrinje s Visa koja se nalazi u Etnografskome muzeju u Splitu (inv. oznake 630:SLT; 5654).

74 Manđeralo, 1999, 43.

75 Tadić, 2013, 48.

76 Manđeralo, 1987, 13-14.

77 Andrić, 2011, 139.

78 Manđeralo, 1999, 42-43.

79 Vojnović Traživuk, 2010, 36.

Valja reći i to da livanjske škrinje potkrjepljuju teoriju o slikarstvu i drvorezbarstvu kao o dvama odvojenim obrtima. Također ukazuju i na mogućnost da svi njezini dijelovi nisu rađeni istodobno.

Bez obzira na oskudne informacije o škrinjama na području Livanjskoga polja, metodom uspoređivanja došlo se do zaključka da one pripadaju jadranskomu ili dinarskomu tipu škrinja i njihovim podtipovima. Njih je pak posjedovao bogatiji sloj društva koji je uglavnom živio u gradu. Formiranje gradskoga kršćanskoga društvenog sloja vezano je za razvijanje trgovine kao obrtničke djelatnosti i, u skladu s time, gospodarske moći obitelji koje su mogle za svoju buduću mladenku naručiti ukrašenu škrinju. Poznato je da se iz Livna izvozila vuna u dalmatinske gradove, posebice u Split, gdje su se prodavale konjičke škrinje, što je mogao biti jedan od načina njihova dospijevanja u ovaj kraj.

Ovisno o vremenu nastanka i modi, na škrinjama se može pratiti razvoj umjetničkoga izričaja i ornamentike koja nije osobitost samo jedne regije. Livanjske škrinje odraz su prožimanja različitih kulturnih elemenata, ponajviše zapadnoeuropske, mediteranske i tursko-orijentalne provenijencije. Oni su isprepleteni s autohtonim elementima koji su prepoznatljivi u ukrasima kamenih spomenika bosanskih vladara kao odrazu njihova identiteta.

Kataloški pregled škrinja iz etnografske zbirke Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno

1. Škrinja, dinarski kovčeg, sanduk, 19./20. st.
   Materijal: drvo jele ili smreke, metalni čavli
   Dimenzije: 98 x 36 x 42 cm
   Inventarna oznaka: 6073
   Opis: Škrinja u obliku kvadra na niskim nogama, ukrašena geometrijskim motivima oblikovanim kosim crtama, šesterolisna rozeta, tzv. *pergelj*, motivi cvijeća i čempresa te motiv razrezane jabuke ili granata šipka. Obojena u više boja; prevladava zelena.

2. Škrinja, kovčeg, sanduk, dinarsko-jadranski tip, 19./20. st.
   Materijal: drvo smreke, metalni čavli
   Dimenzije: 102 x 52 x 52 cm
   Inventarna oznaka: 6090
   Opis: Škrinja u obliku kvadra s nogarima stiliziranih lavljih šapa, obojena zelenom bojom. Bočne stranice spojene su metalnim čavlima. Rub prednje stranice ukrašen je rezbarenjem motivom *rešme*, prema unutrašnjosti valovnicom i rozetama, u sredini stiliziranim čempresima i vazom s buketom cvijeća i ljiljanima. Unutrašnjost poklopca oslikana je biljnim motivima.

3. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19./20. st.
   Materijal: drvo javora i smreke, metalne spojnice i ručke
   Dimenzije: 133 x 50 x 47 cm
   Inventarna oznaka: 6091
   Opis: Podtip jadranske škrinje. Prednjica, unutrašnjost poklopca i bočne strane oslikane su identično. Motivi koji se pojavljuju jesu trbušaste vaze s cvijećem te ptice. Uokvireni su pravokutnim poljima različitih boja. Unutarnja strana poklopca oslikana je istim motivima kao i prednja strana. U središnjem je dijelu ogledalo uokvireno tekstilnom vrpcom koja je oslikana biljnim motivima. Simetrično s obje strane naslikane su vaze s cvijećem i pticom. U unutarnjemu dijelu s desne strane manje je spremište. Na bočnim su stranama metalne ručke.

4. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19. st.
Materijal: drvo smreke i trešnje, metalne ručke i spojnice
Dimenzije: 115 x 43 x 44 cm
Inventarna oznaka: 6092
Opis: Jadranski tip škrinje s ukrašenom prednjom stranom na kojoj je središnji motiv stilizirani brežuljak s cvijećem. Simetrično s obje strane naslikani su čempresi i cvijet s listovima uokvireni cik-cak motivima. Rub poklopca s unutarnje strane obojen je crnom bojom.

5. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19. st.
Materijal: drvo javora (poklopac) i smreke (prednjica)
Dimenzije: 112 x 43 x 46 cm
Inventarna oznaka: 6093
Opis: Jadranski (dalmatinski) tip škrinje. Prednja strana ukrašena je ponavljajućim motivima rezbarene košarice s čempresima uokvirenim cik-cak motivima i urezanim trokutićima. Unutrašnjost poklopca oslikana je motivom vaze s cvijećem i pticama, u središnjemu dijelu udubina je predviđena za ogledalo.

6. Škrinja, kovčeg, sanduk, kraj 19. st.
Materijal: drvo smreke, metalne ručke, spojnice, ključanica
Dimenzije: 110 x 44 x 45 cm
Inventarna oznaka: 6094
Opis: Jadranski tip škrinje. Prednja strana ukrašena je, plitkim urezivanjem, cik-cak motivima uz rub sa središnjim okvirom u kojemu su po dvije košarice s grančicama i cvijećem. Između košarica s obiju strana po dvije su cvjetne grančice. Škrinja je ukrašena i bojenjem motiva kruga i isprekidanih crta žute i crvene boje.

7. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19./20. st.
Materijal: drvo smreke, plastična ručka, metalne spojnice
Dimenzije: 95 x 43 x 41 cm
Inventarna oznaka: 6097
Opis: Dinarski tip škrinje plitkim rezbarenjem ukrašene prednjice cvjetnim motivima valovnice koja uokviruje vazu s cvijećem dvama stiliziranim čempresima s obiju strana. Škrinja je prvobitno ukrašena zelenom bojom, a naknadno je ukrašena različitim bojama.

8. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19./20. st.
Materijal: drvo javora i smreke, metalne ručke i spojnice, ogledalo
Dimenzije: 106 x 45 x 42 cm
Inventarna oznaka: 6098
Opis: Škrinja jadransko-dinarskoga tipa, s manjim pretincem u unutarnjemu dijelu. S prednje strane ukrašena je tehnikom plitkoga urezivanja i duboreza. Podijeljena je na tri različito ukrašena polja uokvirena motivima polukrugova i grančica. U središnjem se polju nalazi motiv ptice i cvijeća s grančicama, dok su u dvama bočnim poljima, omeđenim čempresima, motivi umreženih rombova unutar kojih su cvjetovi ruže. Poklopac je ukrašen bojom, a u sredini se nalazi ogledalo. Na bočnim su stranama metalne ručke.

9. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19. st.
Materijal: drvo javora, metalne ručke i spojnice
Dimenzije: 148 x 53,5 x 49 cm
Inventarna oznaka: 6099
Opis: Jadranski (dalmatinski) tip škrinje ukrašene duborezom. Motivi su stilizirana cvjetna valovnica koja se proteže uz rub okvira. Prevladavajući su ukrasi raznolike vaze s cvijećem. U središnjem su dijelu različite vaze i postolja s cvijećem između kojih su skupine čempresa. Ptičice u različitu položaju na donjoj su i gornjoj strani ukrašenoga dijela. Tragovi bojenja. Unutrašnjost čine manji pretinac i poklopac raskošno oslikan različitim vrstama ptica i cvijeća. Središnji dio zauzima udubljenje za ogledalo.

10. Prednja strana škrinje, 19. st.
Materijal: drvo javora, metalni čavli
Dimenzije:103 x 38 cm
Inventarna oznaka: 6150
Opis: Prednja strana dinarskoga tipa škrinje ukrašene motivima *rešme*, stiliziranoga drveta života i čempresa tehnikom duboreza. Tragovi bojenja.

11. Prednja strana škrinje, 19. st.
Materijal: drvo bijeloga javora
Dimenzije: 95 x 38 cm
Inventarna oznaka: 6162
Opis: Poklopac škrinje dinarskoga tipa, ukrašen motivima valovnice s rozetama uz rub. Središnji dio čini oblik vaze s cvijećem sa stiliziranim čempresima uokvirenim u polukrug s bočne strane.

12. Škrinja, kovčeg, sanduk, početak 20. st.
Materijal: drvo jele, metalne ručke i spojnice
Dimenzije: 116 x 54,5 x 45,5 cm
Inventarna oznaka: 9599
Opis: Škrinja jadranskoga tipa, jednolično obojena smeđom bojom, bez ukrasa, s oblikovanim nogama iz jednoga komada drveta.

13. Škrinja, *sehara*, 19./20. st.
Materijal: drvo javora i smreke, metalni okov, ručke i spojnice
Dimenzije: 88 x 57 x 49,3 cm
Inventarna oznaka: 9600
Opis: Škrinja je u obliku ležećega kvadra sa zaobljenim poklopcem, okovana metalnom oplatom sa svih strana osim sa stražnje. Prednja stranica škrinje podijeljena je na tri vertikalna pravokutna polja, od kojih su dva bočna veća i međusobno simetrična. Ukrasi se sastoje od manjih i većih rombova, polumjeseca i zvijezda. Unutrašnjost škrinje prekrivena je tapetama s naizmjeničnim nizovima uskih apstraktnih dekorativnih motiva i plavih polja s ružinim viticama koje su sačuvane fragmentarno.

14. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19. st.
Materijal: drvo javora i smreke, metalne spojnice i ručke
Dimenzije: 123 x 45,5 x 45 cm
Inventarna oznaka: 9657
Opis: Škrinja pripada jadranskomu tipu, u obliku je ležećega kvadra i obojena smeđom bojom. Rezbareni ukras na prednjoj strani čini četiri podijeljene plohe. Središnji dio zauzima motiv kuće s krovom na dvije vode, lučnim otvorima i čempresima s obiju strana. Bočne plohe čine različito isprepletene linije koje tvore umrežene polulukove.

15. Škrinja, kovčeg, sanduk, kraj 19. st.
Materijal: drvo javor
Dimenzije: 123 x 50 x 48 cm
Inventarna oznaka: 9658
Opis: Škrinja jadranskoga tipa, ukrašene prednje stranice tehnikom duboreza i bojenja. Unutarnji rub ukrašen je motivima trokutića i cvjetnom valovnicom. Središnji je dio rezbarenoga ukrasa vaza s raskošnim buketom cvijeća. Simetrično s obiju strana naizmjenični je niz dvaju čempresa i cvijeća u vazi. U donjoj strani ukrašenoga dijela sitni su čempresi. Na bočnim stranama metalne su ručke.

16. Škrinja, kovčeg, sanduk, 19. st.
Materijal: drvo javora i smreke, metalne spojnice
Dimenzije: 125 x 53 x 50 cm
Inventarna oznaka: 9659
Opis: Škrinja pripada jadranskomu tipu, izrezbarene prednje strane. Uz rub su izrezbareni motivi trokutića ili cik-cak linija. Središnji dio prednjice zauzima raskošni buket cvijeća s vazom. Bočno s obiju strana ponavljajući je motiv dvaju para čempresa s pticom u podnožju, a između njih je vaza sa stabljikom cvijeta. Poklopac je na oker podlozi oslikan motivom vaze s raskošnim buketom cvijeća i pticama. U sredini je udubina za ogledalo uokvirena crvenom bojom. Rubni dio poklopca obojen je crnom bojom.

17. Prednja strana škrinje, 19./20. st.
Materijal: drvo jele
Dimenzije: 90,5 x 42 cm
Inventarna oznaka: 9660
Opis: Prednja strana škrinje dinarskoga kovčega, ukrašena motivom cvjetne valovnice uz rub tehnikom plitkoga rezbarenja. U središnjem je dijelu motiv vaze s cvjetovima te dvama stiliziranim čempresima s obiju strana.

Literatura

Andrić 2011
Andrić, T. *Položaj obrtničkih naučnika i pomoćne radne snage u Splitu sredinom 15. stoljeća,* Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2011, 127-147.

Andrić 2013
Andrić, T. *Nove historiografske spoznaje iz antičke i srednjovjekovne povijesti hrvatskih zemalja: Srednjovjekovni dalmatinski obrti i obrtnici*, Split 2013. https://www.academia.edu/3791175/Srednjovjekovni_dalmatinski_obrti_i_obrtnici_Medieval_Dalmatian_Crafts_and_Craftsmen (8. VII. 2025.)

Antoš 1998
Antoš, Z. *Pokućstvo u Hrvatskoj*, Etnografski muzej Zagreb, 1998.

Antoš 2022
Antoš, Z. *Zbirka pokućstva,* Etnografski muzej Zagreb, Zagreb 2022.

Ban 2017
Ban, T. *Škrinje u tradicijskoj kulturi Dalmacije,* Ethnologica Dalmatica 24, Split 2017, 119-135.

Bonča 2020
Bonča, P. *Dubrovačke bratovštine slikara u 15. i 16. stoljeću*, Zagreb 2020. https://www.academia.edu/Dubrovačke bratovštine slikara u 15. i 16. stoljeću (9. VII. 2025.)

Buconjić 1999
Buconjić, N. *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini,* Mostar 1999.

Bugarski 1997
Bugarski, A. *Sanduk za tekstil u tradicijskoj kulturi Bosne i Hercegovine*, Hrvatska misao 5, Sarajevo 1997, 130-136.

Bugarski 1999
Bugarski, A. *Dijeleći prostor sa stokom: tradicionalna kultura stanovanja seoskog pučanstva Bosne i Hercegovine*, Stećak, VI, Zagreb 1999.

Bugarski 2001
Bugarski, A. *Sjećanje na korijene: tradicionalne stambene zgrade Hrvata Bosne i Hercegovine u drugoj polovici XIX. i prvoj polovici XX. stoljeća*, Sarajevo 2001.

Bugarski 2005
Bugarski, A. *Istraživanja tradicionalnih bosansko-hercegovačkih seoskih kuća i kulture stanovanja*, Hercegovina 19, Mostar 2005, 117-141.

Ćurčić 1934
Ćurčić, V. *Drvorezbarstvo u Bosni i Hercegovini*, Napredak, Sarajevo 1934, 1-20.

Džaja 1962
Džaja, M. *Stari zanati u Livnu i neki običaji s njima u vezi s njima,* Poseban otisak iz Dobrog pastira, g. XI-XII, Sarajevo 1962.

Đurišić 2004
Đurišić, Lj. *Škrinje*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Cetinje 2004. https://www.montenegrina.net/pages/pages1/antropologija/skrinje_ljiljana_djurisic.html (8. VII. 2025.)

Gavazzi 1944
Gavazzi, M. *Hrvatska narodna umjetnost*, Zagreb 1944.

Gušić 1995
Gušić, M. *Tumač izložene građe*, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb 1955.

Kajmaković 1961
Kajmaković, R. *Ženidbeni običaji,* Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XV-XVI, Sarajevo 1961, 203-219.

Klaić 1980
Klaić, B. *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1980.

Kolonić 2020
Kolonić, A. *Škrinje unutar Zbirke pokućstva Etnografskoga muzeja u Zagrebu – obrada, digitalizacija i mogućnosti,* Etnološka istraživanja, 25, Zagreb 2020, 77-88.

Kreševljaković 1927
Kreševljaković, H. *Sarajevska čaršija, njeni esnafi i obrti za osmanlijske uprave*, Narodna starina, 6, 1927, 15-58. https://hrcak.srce.hr/59881 (8. VII. 2025.)

Kreševljaković 1961
Kreševljaković, H. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Djela XVII, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1961, https://bastina.anubih.ba/items/067e9dbe-0b17-43d1-bf5f-0e16b83fff17 (8. VII. 2025.)

Manđeralo 1987
Manđeralo, S. *Gospodari kamena*, Livno – Sarajevo 1987.

Manđeralo 1999
Manđeralo, S. *Zlatne ruke*, Sarajevo 1999.

Manđeralo 2006
Manđeralo, S. *S Vidoške gradine*, Livno 2006.

Martić 2018
Martić, Z. *Nematerijalna kulturna baština u Federaciji Bosne i Hercegovine*, Tomislavgrad 2018.

Meringer 1899
Meringer, R. *Pučka kuća u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1899, 187-236.

Mulić 1985
Mulić, Š. *Razvoj konjičkog drvorezbarstva*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. 40, Sarajevo 1985, 1-28.

Pavković 1961
Pavković, N. *Selo i zadruga*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XV-XVI, Sarajevo 1961, 187-202.

Popović 1954
Popović, C. *Razni rezbareni predmeti u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. Sarajevo 1954, 75-94.

Radić 2012
Radić, Z. *Iz etnografske baštine Kninskog muzeja*, Knin 2012.

Rodić 2006
Rodić, Z. *Zbirka pokućatva: škrinje, kovčezi, sanduci i naćve*, Beograd 2006.

Semiz 1904
Semiz, N. S. *Bilješke o zanatima u Mostaru*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1904, 154-159.

Tadić 2002
Tadić, S. Š. *Sikter*, Zagreb 2002.

Tadić 2013
Tadić, D. *Livanjski Kaići: prilozi proučavanju obiteljskog rodoslovlja*, Zagreb 2013.

Sokol 2009
Sokol, V. *Zbirka namještaja u Muzeju grada Splita*, Split 2009.

Vojnović Traživuk 2010
Vojnović Traživuk, B. *Lijepe i bogate: škrinje iz Etnografskog muzeja Split*, Split 2010.

Vojnović Traživuk 2012
Vojnović Traživuk, B. *Utjecaji umjetničkih stilova u hrvatskoj narodnoj umjetnosti*, Etnološka istraživanja, 17, Zagreb 2012, 107-118.

Vrdoljak 2008
Vrdoljak, J. *Tragom jednog oglavlja,* Hercegovina, 22, Mostar 2008, 183 -196.

Vuletić Vukasović 1896
Vuletić Vukasović, V. *Narodna kuća ili dom s pokućstvom u Dalmaciji, u Hercegovini i u Bosni,* Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb 1896, 27-43.

Elektronički izvori

Konjičko drvorezbarstvo (Baština Bosne i Hercegovine), https://www.youtube.com/watch?v=lE3-DKIYWPE (13. IX. 2023.)

Zavičajni muzej u Konjicu čuva pravo blago naše domovine, https://miruhbosne.com/zavicajni-muzej-u-konjicu-cuva-pravo-blago-nase-domovine-video/ (13. IX. 2023.)

Chests of Livno

Key words: ethnographic collection of the Franciscan Museum and Gallery Gorica - Livno, chests, traditional culture, Livno, woodworking craft

As a part of traditional heritage, chests in Bosnia and Herzegovina represented the most significant and at the same time the most attractive pieces of household furnishings from the late 19th and early 20th centuries. The starting point for this research are the chests in the fund of the ethnographic collection of the FMGG, which are known to have been collected in the Livno region and its surroundings, though without data on the exact location, circumstances of discovery or donation, nor on the owner or maker of the chests. Although known in prehistoric times, in traditional culture the chest appears in the late 19th and early 20th century as part of the dowry that the bride brought to her new home, and along with the spinning wheel, it became one of the most widespread attributes of the woman-housewife. During the wedding ceremony, special attention is given to the transfer of the chest from the bride's to the groom's house. The name for the entire content of furnishings and goods that a girl brings to her new home in this region is called *sejseni*. Though the use of ethnological literature and insight in to chests of the Franciscan Museum and Gallery Gorica, it is evident that they belong to the Adriatic and Dinaric types.

Dinaric chests, often referred to as trunks, belong to the Dinaric or mountainous cultural circle, decorated with carved motifs of vessels with flowers, cypresses, birds, and special variations of the tree of life. The Dinaric chest is smaller in size, of simple rectangular prism form with a lid, without feet, and the sides are most often joined by metal nails.

The Adriatic or coastal chest is rectangular in shape, with four panels joined by interlocking teeth of the side edges, known as *feather joint* or *swallowtail*. The features of an Adriatic chest include a flat lid, low feet in the shape of stylised lion' paws, and a carved front panel with motifs of stylised vases with flowers, cypresses, leaves, houses-temples and various geometric motifs. A distinguished subtype of the Adriatic chest is the Dalmatian chest. Research has shown that carved and painted chests were owned by the wealthier stratum of the population, mainly from the urban Livno area. The formation of urban Christian social stratum is linked to the development of trade as craft activity and accordingly, the economic power of the family that could order a decorated chest for their future bride.

One of the ways that the Adriatic chest came to this inland region was though trade connections. Research in the work also focuses on master craftsmen who made them in several potential chest-making centres, such as Konjic in Herzegovina and some Dalmatian cities. Likewise, the possibility of the existence of a master chest-maker from Livno cannot be excluded, given the connections with Dalmatia in the study of woodworking crafts and the existence of the surname Rozan, which directly suggest expertise in decorating objects. The chests of Livno are a reflection of the blending of various culturological elements, primarily Western European, mediterranean and Turkish-Oriental culture with autochthonous elements that can be seen in the decoration of stone monuments of Bosnian rulers, serving as a reflection of identity.

Josip Gelo

Liturgijsko posuđe sačuvano u crtežima fra Anđela Kaića

LITURGIJSKO POSUĐE SAČUVANO U CRTEŽIMA FRA ANĐELA KAIĆA

Josip Gelo
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno
josipgelo193@gmail.com

UDK: 74(496.6):264
74Kaić, A.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. IV. 2025.
Prihvaćeno: 22. VII. 2025.

U ovome se radu ponajprije ukratko govori o ulozi franjevačkih samostana u Bosni Srebrenoj kada je riječ o prikupljanju vrijednih eksponata i općenito o čuvanju kulturne baštine. Govori se i o načinima uništavanja te baštine u vrijeme otomanske okupacije Bosne i Hercegovine. Potom se detaljno obrađuje liturgijsko posuđe sačuvano u crtežima i preslikama fra Anđela Kaića koji se nalaze u njegovoj ostavštini i čuvaju se u arhivu Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno. Radi bolje preglednosti i možebitnoga daljnjeg istraživanja autor je liturgijsko posuđe, dokumentirano po župama i samostanima, razvrstao po pripadajućim samostanskim područjima.

Ključne riječi: fra Anđeo Kaić, liturgijsko posuđe, dokumentarist, kujundžija, Fojnica, Kreševo, Kraljeva Sutjeska, Gorica – Livno, Petrićevac, Plehan, Dubrava, Guča Gora, Rama, Tolisa, Tuzla

U franjevačkim su samostanima rasli, odgajali se i djelovali brojni naraštaji franjevaca koji su svojim radom i zalaganjem dali nemjerljiv doprinos na duhovnome, prosvjetnome, medicinskome i kulturnome području u Bosni i Hercegovini. Brojni pripadnici Franjevačke provincije Bosne Srebrene prikupljali su i čuvali njezino kulturno blago, a jedan od njih livanjski je franjevac fra Anđeo Kaić koji je u svojim crtežima, slikama i preslikama ostavio dragocjenu dokumentaciju i informacije o liturgijskome posuđu s početka 20. stoljeća koje se rabilo i čuvalo po župama i samostanima Bosne Srebrene.

Zahvaljujući njihovim arhivima, knjižnicama, riznicama i pinakotekama, za franjevačke se samostane diljem Bosne i Hercegovine opravdano može reći da su hramovi bosanskohercegovačke kulturne baštine. U njima su sačuvani vrijedni dokumenti koji svjedoče o početcima hrvatskoga postojanja na ovim prostorima, ali i o drugim okolnostima i događajima koji su obilježili višestoljetnu povijest Bosne i Hercegovine.

Velik dio naše pokretne i nepokretne kulturne baštine nestao je za vrijeme stradanja samostana i crkava u vrijeme otomanske okupacije BiH.[1] Većinu sačuvanoga liturgijskog posuđa iz toga doba dokumentirao je fra Anđeo Kaić u svojim

[1] Crkva i samostan u Kraljevoj Sutjesci porušeni su 1524. godine. Samostan je ponovno nastradao u požaru 7. rujna 1658. i tada su zauvijek nestale brojne dragocjenosti, knjižnica i arhiv. Istu sudbinu doživio je franjevački samostan u Fojnici. Temeljito je razoren 1521., a 1664. godine u velikome požaru stradala je crkva. S njom je u požaru nestala samostanska knjižnica i dio riznice. Crkva u Kreševu srušena je 1524., a 1765. godine crkva i samostan ponovno su nestali u požaru. S njima je nestao arhiv, knjižnica i sve dragocjenosti. Istu ili sličnu sudbinu doživjeli su i ostali samostani i crkve diljem Bosne i Hercegovine, a s njihovim uništenjem nestajala je sakralna i kulturna baština. Samostani u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci i Kreševu nakon razaranja i požara obnavljani su i upravo je u njima najviše sačuvanih povijesnih dokumenata, liturgijskih predmeta iz najranijega razdoblja otomanske okupacije. (Basler, Gavran, Tihić, Karamatić, Nikić, Oršolić, 1984, 7-8)

crtežima. Kulturna baština nije nestajala samo uništavanjem, nego je i prodavana strancima, dok su opet neki dragocjeni predmeti davani kao polog za dugove koje samostani nisu uspjeli vratiti.[2] Na temelju rijetkih sačuvanih predmeta iz ranijega razdoblja otomanske okupacije može se samo pretpostaviti da je, nažalost, velik dio vrijedne kulturne baštine nepovratno izgubljen. S toga je razloga Kaićeva dokumentacija nastala početkom 20. stoljeća još dragocjenija.

Zahvaljujući fra Anđelu Kaiću danas se s popriličnom sigurnosti može utvrditi koji su predmeti nestali u novije vrijeme, ponajprije tijekom Drugoga svjetskog rata, a onda u vrijeme posljednjega rata koji se vodio u Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995. godine. Onomu tko se eventualno odluči detaljnije istražiti što je od liturgijskoga posuđa nestalo iz franjevačkih samostana i župa Franjevačke provincije Bosne Srebrene tijekom Drugoga svjetskog rata i u posljednjemu ratu u BiH od velike će koristi svakako biti Kaićevi crteži i preslike liturgijskoga posuđa.

Sl. 1. Kalež, Fojnica (foto: F. Miletić)

Fra Anđelov društveni rad i njegov doprinos prikupljanju i dokumentiranju kulturne baštine

Fra Anđeo Kaić (1894. – 1983.) rođen je u Livnu 24. ožujka 1894. U Livnu je završio osnovnu školu 1904., a srednju od 1904. do 1910. godine u Visokom. Za svećenika je zaređen 1916. u Sarajevu. Odmah nakon ređenja svoj svećenički rad započeo je kao nastavnik u Franjevačkoj gimnaziji u Visokom predajući do 1922. godine predmete Crtanje, Latinski jezik i Njemački jezik. Godine 1920. doktorirao je na Bogoslovnome fakultetu u Zagrebu. Zbog sklonosti prema crtanju i slikarstvu 1922./1923. boravio je u Beču gdje je pohađao umjetničku školu, a nekoliko mjeseci proveo je u Jiralsekovoj privatnoj školi slikanja. Nastavničku službu u Visokom nastavio je od 1923. do 1928. godine predajući Vjeronauk, Krasopis i Crtanje.[3]

Svoj crtački i slikarski talent kao nastavnik u Visokom dodatno je iskoristio od 1924. do 1927. godine obilazeći u slobodno vrijeme franjevačke samostane i župe te crtajući i preslikavajući liturgijsko posuđe koje bi u njima zatekao. U njegovim crtežima također se može naći ponešto od liturgijskoga ruha, zanimljivih arhitektonskih detalja interijera crkvi koje je obilazio te neke karakteristične etnografske predmete.[4] Od samoga početka

[2] Jedan od takvih primjera jest samostan u Olovu. Budući da je zapao u dugove, samostan u Olovu založio je 1681. godine dio svoje riznice u Anconi: 14 kaleža, 11 patena, 1 monstrancu, 24 krune, 8 križeva i 4 svijećnjaka. Svi su predmeti bili od srebra i većina pozlaćena. Nakon podmirenja duga predmeti su vraćeni. Zbog istih razloga samostan je ponovno 19. travnja 1690. kao zalog deponirao dio imovine u Dubrovniku, koji, nažalost, zbog nepodmirenih dugova nikada nije vraćen. Samostan je 1704. godine potpuno spaljen i uništen. (Basler, 1988, 130)

[3] Vrgoč, 2003, 150.

[4] AFSG, An. Kaić 25 (kut.62/5)

njegova pastoralnoga i profesorskoga rada uočljivi su izražen osjećaj za kulturnu baštinu i želja da se ona prikupi i sačuva. Nabrajajući livanjske franjevce koji su dali poseban doprinos očuvanju livanjske kulturne baštine, fra Bono Vrdoljak spominje i fra Anđela Kaića: njegov rad u knjižnici,[5] prikupljanje arheoloških spomenika po Livnu i okolici[6] te prikupljanje sakralne i etnografske građe.

U depou i privremenome muzejskom postavu samostana u Visokom sačuvani su dijelovi livanjske narodne nošnje: privezače ili počelice i još neki dijelovi nošnje na kojima je prepoznatljiv livanjski vez. U Visokom se čuva jedan i pol komad cijevi rimskoga vodovoda iz Livna s kraja 2. i početka 3. stoljeća.[7] U samostanu u Visokom nalazi se i preslica za vunu koju je on preslikao i iscrtao u župi Krnjeuša i vjerojatno ju je on i donio u Visoko.

Kao direktor Franjevačke klasične gimnazije u Visokom fra Kazimir Ivić obraća se 1931. godine subraći franjevcima i moli ih da pomognu prikupljati muzejske eksponate. Između dvaju ratova on i fra Anđeo Kaić obišli su velik dio Provincije i prikupili mnogo predmeta za zbirku visočkoga muzeja, a posebno za etnografsku zbirku.[8] Kao pedagog i profesor u gimnaziji u Visokom Kaić je očito već tada shvatio koliko je važno u polaznicima Franjevačke klasične gimnazije razviti osjećaj za vlastitu kulturnu baštinu, njezino prikupljanje i čuvanje.

Zahvaljujući njegovu entuzijazmu, crtežima i preslikama liturgijskoga posuđa s područja Bosne Srebrene, danas možemo vrlo lako napraviti svojevrsnu reviziju onoga što je ostalo sačuvano. On je očito itekako bio svjestan kako su liturgijsko posuđe i kulturna baština nestajali te je stoga odlučio napraviti svojevrstan inventar liturgijskoga posuđa. Obilaskom samostana i samostanskih muzeja može se, nažalost, utvrditi da se dijelu dokumentiranoga liturgijskog posuđa gubi svaki trag, a u nekim samostanima, poput samostana u Rami, ono je tijekom Drugoga svjetskog rata potpuno uništeno,[9] osim jedne posudice za ulje s natpisom: *Xupe jajacke 1854*., koju je vjerojatno posjedovao netko od jajačkih svećenika i pri premještaju donio je u franjevački samostan u Jajce. Informacija o liturgijskome posuđu ramskoga samostana tako je ostala sačuvana samo u Kaićevim crtežima.

Fra Anđeo Kaić nije uspio obići sve samostane i župe pa nije uspio dokumentirati cjelokupno liturgijsko posuđe. No zahvaljujući njegovu radu i svojevrsnu inventaru koji je ostavio, može se utvrditi što je danas s tim posuđem i gdje se eventualno nalazi, pogotovo kada je riječ o liturgijskome posuđu s područja samostana u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Gorici – Livnu, Gučoj Gori, Petrićevcu, Dubravama, Rami i Plehanu. Neke je predmete samo opisao; nema njihovih crteža i preslika, pogotovo kada je riječ o umjetničkim slikama. Veće je predmete, poput kaleža i pokaznica, vrlo često opisao te preslikao ili pak iscrtao neke njihove karakteristične i prepoznatljive detalje. Na zamolbu fra Bone Šapine iz fojničkoga samostana Kaić je napravio i dvije preslike Fojničkoga grbovinika; jedna se preslika čuva u samostanskoj knjižnici na Gorici u Livnu, a druga u franjevačkome samostanu u Fojnici.[10]

Fra Anđeo Kaić bio je u više navrata župnik u Livnu (1928. – 1934., 1937. – 1939. i 1948. – 1958. godine). U prvome župničkom mandatu

[5] Kao profesor u Visokom ujedno je obavljao i službu knjižničara profesorske knjižnice i za to je vrijeme uredio jedan njezin dio, a od 1958. godine kao umirovljenik svoje dane provodi u samostanu na Gorici u Livnu vršeći službu knjižničara te slikajući livanjske stare kuće, sokake i sve ono što mu se činilo zanimljivim.

[6] Ulomke pluteja ukrašene troprutim pleterom našao je odbačene pored goričkoga groblja i donio ih u samostan. Pedesetih godina 20. stoljeća u ruševinama džamije Perkuše, stradale u savezničkome bombardiranju Livna, pronašao je ulomak oltarne pregrade iz starohrvatske crkve. Ulomak se čuva u stalnome postavu FMGG-a Livno. (Vrdoljak, 1999, 10; Gelo, 2014, 15)

[7] Prema bilješci koju mi je pokazala arheologinja Marija Marić Baković vodovodna bi cijev mogla biti pronađena kod Kaićeve pojate u Livnu.

[8] Misilo, 1960, 95.

[9] Samostan su 13. srpnja 1942., dok su zauzimali Ramu, zapalile partizanske postrojbe. U tome su pustošenju stradale umjetničke slike, liturgijsko posuđe, arhivski dokumenti, knjižnica, a s njome stare matice i vrlo vrijedne knjige. https://www.ktabkbih.net/hr/predstavljamo/franjevacki-samostan-rama-scit-duhovno-i-kulturno-srediste (28. II. 2025.)

[10] Markov, 2009, 330-331.

Sl. 2. Kalež, Kraljeva Sutjeska, F P B FF (foto: J. Gelo)

bio je angažiran i na društvenome području. Osnovao je crkveni odbor radi učinkovitijega rada i na pastoralnome i na društveno-kulturnome području. Od 1930. do 1931. godine bio je i predsjednikom Napretkove podružnice u Livnu. Kada je bio potencijalno ugrožen rad svih hrvatskih kulturnih i humanitarnih društava zbog stanja i neprilika u državi koje je proizvela državna vlast, zbog straha da bi Hrvatskomu kulturno-umjetničkom društvo „Dinara" te Hrvatskoj seljačkoj čitaonici u Rapovinama mogla biti oduzeta sva pokretna i nepokretna imovina, s tim je društvima sklopio pogodbu (kupoprodajni – darovni ugovor) o poklonjenim i darovanim pokretnim i nepokretnim stvarima, s naznakom da, zatraže li Odbor i predsjednik Hrvatskoga kulturno-umjetničkog društvao „Dinara" povrat imovine od župne crkve Svih svetih u Livnu, ona je dužna svu tu imovinu vratiti.[11]

[11] Semren, 2009, 66-67.

U depou Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno i u samostanskim prostorijama čuva se kolekcija Kaićevih crteža, akvarela i ulja. U njima je sačuvana duša staroga grada Livna i spomen na nekadašnju arhitekturu Livna protkanu folklornim elementima. Na temelju njegovih akvarela dobrim bi se dijelom mogao rekonstruirati stari grad Livno iz sredine 20. stoljeća. Muzejska savjetnica u FMGG-u Livno Željka Markov o Kaiću zapisa ovako: *Bio je čovjek sa izrazitim senzibilitetom koji nije mogao ostati ravnodušnim prema lijepome. Iskazivao je neizmjernu ljubav za svoj kraj i njegovu povijest, baštinu, prirodu i ljude, a ta ljubav bila je preduvjet svih njegovih ostvarenja.*[12]

Pjesma livanjskoga pjesnika Rapke Ormana *Leti Anđele* također iznimno dojmljivo govori o likovnome dokumentaristu koji je uvijek nastojao ići korak ispred svoga vremena, poglavito kada je riječ o očuvanju izgleda staroga grada Livna:

leti anđele
rušitelji nemaju srca ni milosti
sva će stara zdanja do temelja srušiti
zato ispred njih leti anđele
razapni štafelaj prenesi na platna
u crteže i akvarele
dušu spasi
leti anđele
grad ovaj dugo će te pamtiti[13]

Nakon što je došao u samostan na Gorici u Livnu 1958. godine fra Anđeo Kaić proširio je svoje slikarsko znanje učeći od livanjskoga akademskog slikara Gabriela Jurkića koji je od 1956. do svoje smrti 1974. godine živio s franjevcima u samostanu.[14] Tijekom umirovljeničkoga života dio svoga rada proveo je uređujući samostansku knjižnicu na Gorici. Njegovo kumče fra Srećko Perić, svećenik koji je nakon Drugoga svjetskog rata izbjegao u

[12] Markov, 2010, 330-331.

[13] Pjesmu *Leti Anđele* na latinski je preveo fra Miroslav Vrgoč, a uglazbio ju je mag. Aldo Kezić. (Semren, 2009, 65)

[14] Od 1939. do 1942. godine fra Anđeo Kaić obnašao je službu provincijala, a od 1942. do 1948. bio je u samostanu na Gorici u Livnu. Godine 1948. kratko je bio i gvardijan samostana.

Venezuelu, znatno mu je pomogao obogatiti knjižnicu.[15] Osim toga fra Srećko Perić redovito je fra Anđelu Kaiću i Gabrielu Jurkiću slao umjetnička platna, boje i kistove jer su obojica živjela i slikala u samostanu na Gorici.[16]

Liturgijsko posuđe s natpisima po pripadajućim samostanskim područjima

Radi preglednosti i boljega uvida u liturgijsko posuđe sačuvano u crtežima fra Anđela Kaića i radi eventualnih daljnjih istraživanja ono je u ovome radu razvrstano po samostanskim područjima. Osim toga treba naglasiti da će u nastavku biti prikazana većina liturgijskih predmeta na kojima je sačuvan neki zapis. No oko 60 % dokumentiranih predmeta nema nikakva natpisa. Stoga će oni koji budu istraživali liturgijsko posuđe sačuvano u Kaićevoj ostavštini svakako morati zaviriti u arhiv Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla, Gorica – Livno.

U Kaićevim crtežima, nažalost, nema sačuvane gotovo nikakve informacije o liturgijskome posuđu s područja samostana u Jajcu, Kreševu, Tuzli i nekih drugih samostana. Međutim, zahvaljujući postojećim preslikama i crtežima, ipak se može pratiti prijenos dokumentiranih predmeta iz župe u drugu župu, iz župa u samostane, kao i prijelaz s jednoga samostanskog područja na drugo. Liturgijski predmeti uglavnom bi nakon njihove uporabe trebali biti pohranjeni u samostanu toga samostanskog područja, no određen broj predmeta koji se nekada rabio u nekim župama ne mogu se više naći ni u župama gdje su dokumentirani ni u pripadajućim samostanima.

Obilaskom samostana i samostanskih muzeja nesumnjivo se može zaključiti da je dio predmeta prenesen s jednoga samostanskog područja na drugo, ali takvih je vrlo mal broj. Piksidu koja je napravljena za uporabu fra Lovri Tuciću, s natpisom na poklopcu *Ad usum P. F. Laurentii Tuczich ab Ivansca 1829.*, Kaić je registrirao u župi Brajkovići, na samostanskome području Guča Gora, a danas je izložena u stalnome sakralnom postavu franjevačkoga muzeja u Kreševu. U istome je muzejskom postavu izložena i jedna piksida s natpisom: *pixida za paramente sckiglevicke provigena g. 1826*, a nju je opet registrirao u župi Sanski Most.[17] Relikvijar iz Kraljeve Sutjeske s natpisom *Vukovicke* trenutačno se nalazi u depou franjevačkoga samostana u Visokom. U Kaićevim crtežima i preslikama nalazimo uglavnom predmete izrađene u domaćim radionicama tijekom 19. stoljeća, ali i poneke predmete iz ranijega razdoblja.

a) Samostansko područje Fojnica

Obilazeći samostansko područje Fojnica, fra Anđeo Kaić posjetio je, osim samostana u Fojnici, Bugojno, Gornji Vakuf, Busovaču i Brestovsko. Kada je riječ o liturgijskome posuđu, samostan u Fojnici najbogatiji je, što je i razumljivo jer je Fojnica od davnina bila jedno od glavnih središta umjetničke obrade srebra.[18] U Fojnici je najvjerojatnije bila i prva kovnica novca bosanskih vladara i važna radionica za izradu sakralnih i profanih predmeta.[19] Na sačuvanome liturgijskom posuđu upisana su imena nekih fojničkih zlatara: Frano Ostojić,[20]

[15] Fra Srećko Perić livanjski je svećenik kojega je Viktor Novak u svome djelu *Magnum crimen* nepravedno optužio kao ratnoga zločinca. Fra Srećkov odgovor na sve optužbe objavljen je u *Hrvatskoj reviji* 29/1979, 3, 528-529. Knjižnici na Gorici darovao je svoju osobnu knjižnicu, Waddingusov *Annale minorum* 1948. – 1964., osam svezaka djela Duns Scota. (Gelo, 2021, 307-308)

[16] Fra Anđeo Kaić posjedovao je priličan broj Jurkićevih slika koje je dijelio drugima. Na zahtjev gvardijana fra Bogdana Jolića, koji je smatrao da bi slike trebale ostati unutar samostana, on ih je ustupio za potrebe Gabrielova privremenoga postava.

[17] AFSG, An. Kaić 25 (kut.62/5)

[18] Basler, Gavran, Tihić, Karamatić, Nikić, Oršolić, 1984, 23.

[19] Radionice za umjetnu obradu metala uglavnom su se nalazile u blizini rudnika, a poznati rudnici srebra bili su u Srebrenici, Olovu, Fojnici i na potezu Foča – Čajniče, dok se željezo eksploatiralo u Kreševu, Fojnici, Varešu, Starome Majdanu i Sasini. (Karamehmedović, 1980, 141-150)

[20] O trošku fra Rafaela Ostojića Frano i Mijo Ostojić napravili su 1893. godine gotovo čitav kalež (osim čaške) tehnikom filigrana; taj se kalež danas čuva u stalnome sakralnom postavu franjevačkoga muzeja u Fojnici, a jedan je od 10 kaleža s osnovom u obliku šesterostrane rozete. (Basler, Gavran, Tihić, Karamatić, Nikić, Oršolić, 1984, 24)

Sl. 3. Piksida, Fojnica (crtež: A. Kaić)

Augustin Ostojić,[21] Mijo Ostojić,[22] Augustin Miletić,[23] Ivo Krilić,[24] Marko Krilić,[25] Stipo Kulier,[26] a kao jednoga od posljednjih fojničkih zlatara spominje se ime Ive Kalamuta.[27] Nažalost, nisu nam poznata imena fojničkih majstora koji su potkraj 15. i početkom 16. stoljeća savršenom preciznošću u tehnici filigrana izradili prekrasne kaleže s bazom u obliku šestostrane rozete u kasnogotičkome stilu (sl. 1). Ti su kaleži izloženi u muzejskome sakralnom postavu samostanskoga muzeja u Fojnici, a jedan njemu istovjetan nalazi se u muzeju samostana u Kraljevoj Sutjesci (sl. 2).

U Kaićevim preslikama sačuvani su detalji kupa, nodusa i baza s pet fojničkih kaleža, dok ostale Kaić opisuje navodeći natpise koji su sačuvani na njima. Na jednome kaležu izrađenu u rokoko stilu sačuvan je natpis odozdo: *Pietro Rajz parroco di Livno MDCCLXXI.*[28] Kaić nadalje navodi kalež izrađen u filigranskoj tehnici s natpisom odozdo: *Troškom o. fra Rafe M. Ostojić napravi Mijo i Frano Ostojić 1893.* U tehnici filigrana spominje još dva identična pozlaćena kaleža s bazom od šest polulukova i još jedan njima sličan, također u filigranskoj tehnici s natpisom na bazi: *ANE*; povrh toga natpisa nalazi se grb u obliku štita, u štitu je volovska glava, a između rogova kugla.[29] Kada je riječ o kaležima ovoga samostanskog područja, fra Anđeo Kaić navodi da se na nodusu jednoga kaleža nalazi natpis: *maria* (T. 1, 1). Na drugome, opet na nodusu i na bazi, mogu se vidjeti po četiri glave anđela sa zapisom na bazi: *Dominicus Rollanus Episcopus* (T. 1, 2).[30] Na podnožju i kupi drugoga kaleža nalaze se po tri anđela, a na bazi od šest polulukova nalaze se srce s pilom i sedam mačeva, štit grba, godina

21 Napravio je kalež za crkvu u Rami, koji je platio fra Bono Milišić, provincijal 1888. godine. Kalež je najvjerojatnije nestao u požaru kada su partizani u Drugome svjetskom ratu zapalili samostan.

22 Izradio je 1889. godine kalež za crkvu u Rami koji je kao i kalež Augustina Ostojića nestao u požaru.

23 Kujundžija iz Fojnice kojega spominje Ljetopis kreševskog samostana kao donatora za izgradnju samostanske crkve. (Bogdanović, 2003, 100)

24 U stalnome sakralnom postavu muzeja u Fojnici nalazi se kruna za oltar Majke Božje koju je 1822. godine napravio Ivo Krilić. (Basler, Gavran, Tihić, Karamatić, Nikić, Oršolić, 1984, 24)

25 Fojnički zlatar iz 19. stoljeća. Godine 1843. napravio je relikvijar za crkvu u Vidošima kod Livna.

26 Napravio je kalež na kojemu je upisano *O. A.* Ćurić *S.S. apoštolim Petru i Pavlu u Livnu prikaza 1883*. Kalež se nalazi u stalnome sakralnom postavu Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, a koji je fra Anđeo Ćurić namijenio za crkvu na Gorici.

27 Basler, Gavran, Tihić, Karamatić, Nikić, Oršolić, 1984, 24.

28 Riječ je o Petru Rajčeviću iz Livna (1738. – 1798.) koji je nakon ređenja obnašao službu kapelana (1765. – 1767.) u župi Livno. U istoj je župi 1768. godine postavljen za župnika i kalež je dao napraviti kao livanjski župnik sa sjedištem župe u Čukliću. Kao gvardijan samostana u Fojnici bio je od 1774. do 1777., a kao fojničkoga gvardijana navodi ga se i 1793. (Vrgoč, 2003, 241-242)

29 Kaleži su izloženi u stalnome postavu fojničke sakralne zbirke.

30 Moguće je da je riječ o biskupu Dominiku iz Gonnese koji je bio bosanski vikar od 1467. do 1469. godine, što bi onda bila potvrda da je kalež urađen u 15. stoljeću. https://www.bosnasrebrena.ba/node/232 (17. III. 2025.)

1630., IHS, srce s tri čavla i *MRA*. Kaić također spominje i dva kaleža, *rad na odskok, vrlo lijepe kompozicije.*

Na posudicama za ulje sačuvani su zapisi: *P.L.Tuczich 1825* (T. 1, 3); *V. sacr. 1815*; *Re.Pa. Mi.Guić 1869* (T. 1, 4);[31] *Karstionicze Fojnicke 1822* (T. 1, 5) *i Fojnicza g.g. 1849.* (T. 1, 6). U samostanu je fra Anđeo Kaić registrirao i dvije identične lađice za tamjan s likom anđela i Gospe, a na jednoj je napisano: *NAVICIELA DELA GESIA DAXVOI...* (T. 1, 7).[32]

U fojničkome samostanu registrirao je i tri pikside od kojih se dvije mogu vidjeti u sakralnome postavu (sl. 3), a na jednoj je upisano ime fra Marka Ostojića (starijega), nekadašnjega gvardijana u Fojnici: *Procur. F. Marcu Ostoich 1817* (T. 1, 8). U samostanu je preslikao i iscrtao posudicu za popudbinu i posudu za svetu vodu.

Od 25. do 27. lipnja 1927. u Gornjemu Vakufu preslikao je detalje s četiri kaleža bez ikakvih natpisa, tri posudice za sveto ulje, jednu piksidu i dvije kutije za hostije. Na poklopcu pikside sačuvan je natpis: *Skopje.* Zapisi su sačuvani i na kutijama za hostije. Na jednoj je upisano: *R.P. JOANNIS WUCEVICH A FOI. 1829* (T. 1, 9),[33] dok na drugoj piše: *Dne 2/8 1906 fra Kazimir Grozdić* (T. 1, 10).[34] U Bugojnu je registrirao i preslikao tri posudice za ulje na kojima nema nikakvih zapisa, a po načinu izrade najvjerojatnije ih je radio isti majstor. U Busovači je boravio od 29. do 30. kolovoza 1925. gdje je registrirao tri posudice za sveto ulje, a na svakoj je zapis. Na prvoj je napisano: *F.Vinc. Vicich a Fojni. Paroch. Biach 1770.* (T. 1, 11), na drugoj *Xupe Biachke 1822* (T. 1, 12), a na trećoj *Busovaca 1868* (T. 2, 1). Također je preslikao i detalje s jednoga kaleža i pacifikala, ali bez ikakvih zapisa.

U istoj je župi preslikao detalje s jednoga kaleža i jednoga pacifikala. Kaić navodi da je u Busovači našao i jednoga krunu izrađenu u filigranskoj tehnici na kojoj se izmjenjuju ljiljani i zvijezde, po deset njih. Preslikao je i iscrtao tri posudice za hostije. Na jednoj, rađenoj 1861. godine, spominje se majstor Glavanović (T. 2, 2), a na drugoj sa strane poklopca stoji natpis: *Pro capella Ivanske 1817* (T. 2, 3).

Od župa fojničkoga samostanskog područja obišao je i župu Brestovsko na kojoj je preslikao i iscrtao detalje s dva kaleža bez ikakvih datiranja, zatim dvije posudice za sveto ulje. Na jednoj je ime župe, godina i broj: *P.Travnich 1813 N.2* (T. 2, 4), a na drugoj samo godina: *1808.*

Pregledom sakralnoga postava muzeja u fojničkome samostanu lako se može utvrditi da je većina predmeta s ovoga samostanskog područja koje je fra Anđeo Kaić dokumentirao sačuvana.

b) Samostansko područje Kraljeva Sutjeska

Osim franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci fra Anđeo Kaić obišao je i župu Vareš. U samostanu je registrirao: tri pacifikala, devet procesijskih križeva, jedan srebrni križ, devetnaest kaleža, pet piksida, devet posudica za sveto ulje, jednu posudu za hostije, dvije kutije za relikvije, jedan relikvijar, sedam srebrnih svijećnjake i jednu misnicu.

Sva su tri pacifikala datirana. Prvi je iz godine 1619. Rađen je u tehnici filigrana od srebra i pozlaćen je. Na podnožju piše: *1619 F.N.G* (T. 2, 5). Drugi je slične izrade, u tehnici filigrana, također od srebra i pozlaćen. Veći je od prvoga, a na podnožju ima natpis: *CVRA.R.P.F. IOIS DA CERC. 1615* (T. 2, 6). Treći pacifikal manji je od prethodnih dvaju; godina izrade, 1617., upisana je na vertikali križa iznad podnožja. Na ostalim trima krakovima križa natpis je nečitljiv. Moglo bi pisati *fr. Marci a Gallis*. Uz ova tri pacifikala

[31] Fra Mihovil Gujić rodom iz Fojnice bio je gvardijan samostana u Fojnici od 1861. do 1865. i od 1866. do 1872. godine. https://www.fojnica-samostan.com/ (12. XII. 2024.)

[32] Vjerojatno ih je radio jedan od fojničkih majstora koji je ispisao tekst na lošemu i netočno napisanome talijanskom jeziku. Trenutačno se nalaze u stalnome sakralnom postavu franjevačkoga muzeja u Fojnici.

[33] Fra Ivan Vučević franjevac je rodom iz Fojnice gdje je i pokopan 2. veljače 1847.

[34] Fra Kazimir Grozdić (1873. – 1909.) rodom je iz Fojnice. Kratko je bio profesor u Gučoj Gori, zatim pastoralni djelatnik u Bugojnu, Fojnici, Čukliću i Gornjemu Vakufu. U fojničkome samostanu spominje ga se 1885. godine. Pokopan je na groblju sv. Josipa u Sarajevu. (Šematizam, 1895, 46)

Sl. 4. Posudica za ulje, Fojnica (crtež: A. Kaić)

Kaić je dokumentirao i jedan srebrni križ, a na poleđini na vertikali zapisano je bosančicom: Čini ga O. *P. Andria Marić Nanin* (T. 2, 7). Na vrhu vertikale stoji: *INRI.* Na lijevoj horizontali križa godina je *1610*, a na desnoj moguće je da piše *Usole.* Na drugoj strani križa naknadno je nadodan korpus, 4 zvijezde i natpis nad glavom: *kujundžija Jozo Malčević nadodao corpus s drugog križa.*

Kaić navodi i šest gotovo jednakih procesijskih križeva od srebrnoga lima, a na tome su limu kolutići izrađeni u tehnici filigrana. Sedmi križ pozlaćen je bez filigranske ornamentike. Osmi križ koji Kaić navodi jest *dvozubi križ*, kao i prethodno spomenutih šest križeva. Deveti je drveni križ okovan srebrnim limom, ponegdje pozlaćen, s relikvijama na krajevima. U samostanu je naišao i na sedam srebrnih svijećnjaka. Na najljepšemu je natpis: *Septimum candelabr. episcopi Gregorii a Varess 1802.*

Zapisi su ostali i na pojedinim kaležima. Kalež koji fra Anđeo Kaić vodi pod rednim brojem I. ima bazu sa šest polulukova i šest figura: Blažena Djevica Marija s malim Isusom, Djevica s ribom, Blažena Djevica Marija kleči na klupi (Navještenje), sv. Nikola s tri jabuke (s gornje strane poluluka pod sv. Nikolom urezani su inicijali: *G K*; vjerojatno su inicijali njegova autora), anđeo s trubom (svitkom?) i sv. Katarina. Na bazi po rubu odozdo napisano je: *1570. LOCI SVTIESCHE STI IOANIS BAPTIST.* Nodus kaleža ima šest kamenova u cvjetovima. Oko kupe skupina je cvjetova (po dva), niz s cvijećem i niz s biserima.

Baza (sa šest polulukova), nodus i kupa kaleža II. ukrašeni su kamenjem i plavim emailom, a ponegdje na kupi izmiješanim sa zelenim. Baza i kupa kaleža III. ukrašeni su zelenim i crvenim emailom, a u emailu su cvjetovi od srebrne žice. Na gotovo okruglu nodusu nalazi se šest lijepih cvjetova kao gotički prozori. Kalež IV. na bazi i oko kupe ima cvjetove od srebrne žice (bez emaila), a na nodusu se nalazi također šest cvjetova. Kalež V., čije je detalje baze, nodusa i kupe Kaić preslikao, rađen je 1917. godine. Na polulukovima njegove baze figure su Kralja koji u jednoj ruci drži žezlo, a u drugoj crkvu, zatim Veronike s rupcem, Katarine (u jednoj ruci drži mač, a u drugoj kolo). Na polulukovima između polulukova s navedenim figurama nalazi se ornamentika. Na nodusu je šest puca (kamenova), ali bez kamenja. Kupa ima obrub od cvjetova. Gledajući odozdo, ona je zvijezda sa šest malo eliptičnih krugova.

Kalež VI. i VII. potpuno su isti – od srebra koje je pozlaćeno i rađeni u tehnici filigrana. Nodusi su im okrugli i na njima se nalazi po šest kamenčića. Baza je od šest polulukova. Na bazi kaleža VI. odozdo je natpis: *F F T F F.* Kalež VII. na bazi odozdo ima natpis: *F P B F. F.* Baza i kupa kaleža VIII. bez ukrasa su. Na podnožju i na nodusu nalazi se podignuta ruka, kao da daje prisegu; tu su upisana i neka gotička slova, a zeleni email, koji je bio oko njih, otpao je. Kalež IX. je od *izbušena srebrnog pleha*. Na bazi, nodusu i kupi nalaze se po tri anđeoske glave *na otskok* s plodovima (tri) na bazi i kupi. Nešto je manji kalež X., no on je gotovo potpuno isti kao kalež IX.

Kalež XI. je od srebra rađen tehnikom iskucavanja. Na bazi ima četiri anđeoske glave. Oko kupe je *probušen srebrni pleh*, a na njoj su tri glave i plodovi. Kaić je preslikao detalje s kaleža XII. Na bazi kaleža likovi su sv. Ante, sv. Franje, Blažene Djevice Marije s Isusom u naručju, a između pojedinih likova su tri anđeoske glavice. Na nodusu su također tri anđeoske glavice, a na kupi četiri. Kalež je rađen od srebra *na odskok* u baroknome stilu. Kalež XIII. od srebra je s pozlatom; rađen je u tehnici filigrana s bazom od šest polulukova. Nodus je, kao što je slučaj s kaležom III., sa šest cvjetova i nakitom *kao u gotičkih prozora*. Kalež XIV. od bakra je s ukrasima urezanima na podnožju i nodusu, što se dâ vidjeti na preslikama detalja i kupom bez ičega. Oko kupe kaleža XV. također nema nikakvih ukrasa. Kao i kalež XIV., rađen je od bakra s malo nakita na podnožju i nodusu. Kaić navodi da kaleži XVI. (od bakra) i XVII. (od mjedi) nisu kompletni, dok je s kaleža XIX. preslikao samo detalj baze jer je samo ona ukrašena.

Od devet registriranih posudica za sveto ulje od ostalih se po obliku razlikuju tri. Na jednoj od njih sačuvan je natpis: *EPPI FRTS GREGORII A VARESS 1797* (T. 2, 8), dok je na drugoj (identičnoj s onom što je izložena u muzeju u Fojnici) sa strane upisano: *PRO BALSAMO 1800. GREGORII EPPI.VASC.* (T. 2, 9). Promotri li se pomnije ornamentika s gornje strane poklopaca ostalih posudica za sveto ulje iz sutješkoga samostana, opravdano se nameće pitanje je li možda njihov autor s ovoga samostanskog područja. Usporedi li ih se s dvama standardnim tipovima posudica za sveto ulje (sl. 4 i 5), koja su po svim pokazateljima nastala u fojničkoj ili travničkoj radionici, lako se može zaključiti da se sutješke posudice po tehnici izrade i po ornamentici od njih znatno razlikuju. Dvije posudice od šest registriranih posudica za sveto ulje s natpisom su. Na jednoj odozdo zapisano je: *RPDC (ili O) 1865* (T. 2, 10), a na drugoj godina: *1879*.

Od pet piksida sačuvanih u Kaićevim preslikama i crtežima samo je na jednoj iznad nodusa po sredini čaške sačuvan natpis: *LAVDETUR SANGDISSIMVM SAGRAMENTUM A O 1729 IESVS NAZARENVS B.K* (T. 2, 11). Inicijali *B. K.* mogli bi biti inicijali majstora koji ju je izradio. Od liturgijskoga posuđa u sutješkome samostanu registrirao je i dvije kutijice za relikvije i napravio crteže i preslike njihovih detalja. Jedna od njih sada se nalazi u depou franjevačkoga samostana u Visokom s natpisom odozgo: *Vukovich* (T. 2, 12).

U župi Vareš, na istome samostanskom području, fra Anđeo Kaić također je registrirao jedan relikvijar, čije je detalje iscrtao i preslikao, a na kojemu je napisano: *DEVOTIO P. GREGORII A VARESS Od MINRI PROVLIS 1795* (T. 3, 1).[35] Kaić je u Varešu registrirao dva kaleža bez ikakvih zapisa i jednu posudu za hostije na kojoj je ime fra Grge Ilijića iz 1823. godine: *R. P. Georgii a Varess ex Diffinitori* (T. 3, 2). Na kaležu I. na preslikama i crtežima detalja baze nalaze se tri anđela u akantusovu lišću. Jedan je s bičem u jednoj ruci i s kosom u drugoj, drugi je s čekićem u jednoj i kliještima u drugoj ruci, a treći s čavlima u jednoj i trnovom krunom u drugoj ruci. Na nodusu i oko kupe kaleža također su po tri anđeoske glavice. Jedan anđeo oko kupe kaleža sa stupom je, drugi s kopljem i spužvom, a treći s križem u akantusovu lišću. Na bazi i kupi kaleža II. izmjenjuju se četiri anđela s grozdovima. U župi Vareš Kaić je registrirao i jednu piksidu visine oko 23 cm i ornamentikom na bazi, nodusu i kupi.

c) Samostansko područje Kreševo

Na kreševskome samostanskom području fra Anđeo Kaić obišao je samo župu Kiseljak i tu je dokumentirao jedan kalež, jednu piksidu i jednu posudicu za sveto ulje. Izgled pikside sačuvan je u crtežu i preslici detalja baze. Kalež oko kupe ima tri anđeoske glave i tri vijenca plodova. Na nodusu i bazi također su po tri anđeoske glave. Na posudici za sveto ulje ostalo je upisano ime livanjskoga franjevca fra Mije

[35] Fra Grgo Ilijić rodom iz Vareša obnašao je dužnost provincijala Bosne Srebrene od 1783. do 1786. godine. Godine 1796. zaređen je za biskupa i tu je službu obnašao do 1803. godine. (*Hrvatski biografski leksikon*, https://hbl.lzmk.hr/clanak/ilijic-grgo; Šematizam, 1895, 27, 52)

Dujića (1773. – 1846.): *1814 NA SLUXBU O. P. F. MIJE DUICHA* (T. 3, 3).[36] Nije poznat pravi razlog zašto Kaić nije uspio dokumentirati liturgijsko posuđe kreševskoga samostana,[37] no ono što se može vidjeti u sakralnome postavu muzeja zaslužuje punu pozornost.

d) Samostansko područje Gorica – Livno

Livanjski kraj fra Anđeo Kaić obišao je u kolovozu 1924. U samostanu na Gorici dokumentirao je tri kaleža. Svojom izradom posebno je zanimljiv kalež fra Anđela Ćurića, rađen u tehnici filigrana, s natpisom na bazi sa strane: *O. A.* Ćurić *S.S. Apoštolim Petru i Pavlu u Livnu Prikaza 1883.* (T. 3, 4).[38] Uz ovaj kalež u sakralnome postavu Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno čuva se i zavjetni oltarski križ livanjskoga franjevca fra Lovre Karaule, jednoga od najistaknutijih osoba iz vremena otomanske okupacije Bosne i Hercegovine, s natpisom: *EX VOTO P. LAUR. KARAULA 1840.* (T. 3, 5). Ovaj rad, kao i kalež fra Anđela Ćurića, rad je domaćih majstora iz Fojnice. Fra Lovro Karaula je 4. svibnja 1840. izabran za fojničkoga gvardijana i po svemu sudeći tada je i naručio izradu križa u jednoga od fojničkih zlatara.[39] Na nodusu drugoga kaleža tri su anđela, a preslikani su i detalji njegove baze. Uz preslikane detalje s nodusa i baze trećega kaleža Kaić navodi i natpis na bazi odozdo. Natpis je na lošemu talijanskom jeziku: *MARZO 1805 CALIZI FATI FAR DAL MATIO MARIANOVICH FRANICH* (T. 3, 6). Je li kalež nastao u jednoj od livanjskih radionica, za sada ostaje otvoreno pitanje, no u svakome slučaju rad je domaćih majstora.[40]

Na Gorici je fra Anđeo Kaić dokumentirao i jednu posudicu za sveto ulje s natpisom odozdo: *XUPE LIVANSKE OD VIDOSHA 1819* (T. 3, 7). U livanjskoj župi Podhum dokumentirao je jednu posudicu za sveto ulje, dvije kutije za hostije s upisanom godinom *1749.* na jednoj, a na drugoj po rubu (poklopca?) natpis: *OVO PISA TOMA CURICU VA POSTEVE BOXIE U PORAMTU MIICKU i u sredini: 1822 SICE* V (T. 3, 8).[41] U župi Podhum registrirao je i jednu posudicu za sveto ulje s natpisom odozdo: *TRAVNICH 1813 N.5* (T. 3, 9), koja je identična s onima u Gučoj Gori i Brajkovićima, što opet otvara pitanje je li ove, po svemu identične posudice, izradio isti majstor, možda iz travničkoga kraja. U župi Ljubunčić registrirao je kalež s natpisom odozdo: *KALEX XUPE OD GLIUBUNCICHA 1819* (T. 3, 10), zatim tri kutije za hostije i piksidu bez ikakvih natpisa te tri posudice za sveto ulje. Dvije posudice su s natpisom. Na jednoj je zapisano odozdo: *F. A. M. DA LIVNO* (T. 3, 11),[42] a na drugoj piše: *Xupe Gliubuncichke 1819* (T. 3, 12).[43]

U župi Čuklić dokumentirao je jednu kutiju za hostije, jedan kalež i jedan ciborij na kojima nema nikakvih natpisa, zatim dvije posudice za sveto ulje, koje po tehnici izrade i ornamentici pripadaju dvama standardnim tipovima koja

36 Kako zapisa fra Anđeo Kaić, posudica nije pripadala crkvi, nego ju je fra Jaroslav Jaranović donio sa sobom.

37 Budući da je fra Kruno Misilo studirao arheologiju i bio prvi školovani arheolog među franjevcima rodom iz Kreševa i uz to je od 1928. godine bio profesor u Visokom, Kaić je očito smatrao da je njegov angažman nepotreban kada je riječ o katalogiziranju liturgijskoga posuđa u kreševskome samostanskom području.

38 Fra Anđeo Ćurić je od 1883. do 1885. godine bio gvardijan u samostanu na Gorici u Livnu i kao gorički gvardijan dao je naručiti izradu kaleža, a po predaji kalež je izradio fojnički zlatar Stipo Kulier. Kulier je i za crkvu u Rami 1889. godine izradio kalež kojemu se gubi trag nakon što su partizani spalili samostan u Drugome svjetskom ratu.

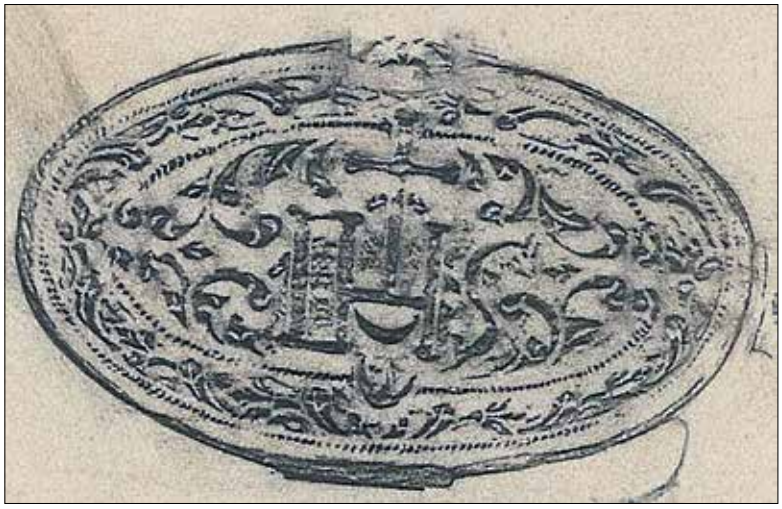
39 Vrgoč, 2003, 155.

40 Damir Tadić spominje Ivu Marjanovića koji je 1899. godine imao registriranu radionicu za inkrustaciju u Livnu. Je li netko od njegovih prethodnika izrađivao liturgijsko posuđe ili je ipak riječ o jednome od fojničkih zlatara, za sad ostaje otvoreno pitanje, no u livanjskome se kraju susreću oba prezimena, i Marjanović i Franić. (Tadić, 2017, 168)

41 Moguće je da je ime Tome Ćurića na kutiji ime majstora iz Podhuma kod Livna.

42 Posuda je vjerojatno nastala u radionici Ante Mamića. Natpis *A. M. da Livno* (A. M. iz Livna) vjerojatno se odnosi na livanjskoga zlatara (kujundžiju) Antu Mamića (1863. – 1963.), učenika Mate Tadića, koji je ponajprije bio dobar majstor u tehnici inkrustacije. (Tadić, 2017, 157-158)

43 Posudicu za sveto ulje s imenom župe Ljubunčić (*Xupe Gliubuncic 1820.*) fra Anđeo je dokumentirao u župi Volar Šurkovac u lipnju 1925. i ona je najvjerojatnije uništena kao i većina sakralnih predmeta s petrićanskoga samostanskog područja. Piksidi s natpisom: *Xupe od Gliubuncicha 1822*, koju je fra Anđeo Kaić registrirao u livanjskoj župi Lištani, također se gubi svaki trag.

Sl. 5. Posudica za ulje, Fojnica (crtež: A. Kaić)

najčešće susrećemo. Na jednoj posudici odozdo upisana je samo godina *1805*. i po rukopisu, ornamentici i tehnici izrade identična je s onom iz samostana u Gučoj Gori i župe Brajkovići, a na drugoj odozdo zapisano je: *Orasje N.4 1854* (T. 4, 1). Ona je po svemu, osim po numeraciji, istovjetna s posudicama u župi Ovčarevo i s onom u samostanu u Gučoj Gori. Sve tri posudice izrađene su iste godine s istim nazivom mjesta, odnosno župe. Natpis *Orašje* najvjerojatnije se odnosi na današnju župu Ovčarevo jer se ona nekada zvala Orašje, no moguće je i to da naziv *Orašje* označava mjesto njihova nastanka. U župi Ličtani registrirana su samo dva predmeta, i to posudica za sveto ulje bez natpisa i piksida s natpisom na poklopcu: *Xupe od Gliubuncicha 1822.* (T. 4, 2). U najstarijoj livanjskoj župi Vidoši registrirao je jedan kalež i jednu kutiju za hostije bez natpisa, zatim jednu posudicu za sveto ulje s natpisom: *Xupe od Vidosha 1821* (T. 4, 3) [44] te vrlo vrijedan relikvijar koji se trenutačno nalazi u stalnome sakralnom postavu FMGG-a Livno. Na poleđini relikvijara sačuvan je natpis: *OVI RELIHUAR CINI NACINIT P+F+IVO VIDOSEVICH IZ LIVNA MAI 1863* (T. 4, 4)[45], a na podnožju odozdo ugraviran je natpis*: OVE * NACINIO * MARKO * KRILIC * 1843.*[46] Kaležu s natpisom na bazi odozdo: ** XPE * OD * VIDOSKA * IZ * BUSCK A * BLATTA * 1828* (T. 4, 5) gubi se svaki trag. Iz župe Livno registrirana su samo tri predmeta, i to kutija za hostije, posudica za ulje bez natpisa i piksida s natpisom: ** XUPE * OD * VIDOSKA * 1829 ** (T. 4, 6).[47]

U srpnju i kolovozu 1925. fra Anđeo Kaić obišao je i tri kupreške župe: Suho Polje, Rastičevo i Otinovci. Iz kupreške župe Suho Polje u preslikama su sačuvane dvije posudice za sveto ulje i jedan kalež bez ikakvih sačuvanih natpisa. U Rastičevu je dokumentirao jednu kutiju za hostije bez natpisa i tri posudice za sveto ulje, a na jednoj je sačuvan natpis: *Xupe Garevacke 1823* (T. 4, 7)[48] i jednu piksidu. Iz župe Otinovci sačuvani su crteži i preslike jedne pikside s natpisom: *XUPE KUPRESCKE * 1821* (T. 4, 8), preslike i crteži detalja s dva nedatirana kaleža i dvije posudice za sveto ulje. Na jednoj od njih sačuvan je natpis: *V. sacr. Fojnic. 1815.*

[44] Posudica je po svemu identična posudicama registriranima u župama Ivanjska, Šimići iz 1821., Tolisa iz 1820., Tramošnica iz 1824., Ljubunčić iz 1820. godine i onima iz samostana u Fojnici s natpisom: *Xupe Duvanske * 1820 * i Karstionicze Fojnicke 1822.*

[45] Fra Ivan Vidošević rodom je iz Vidoša kod Livna, a u vrijeme nastanka ovoga relikvijara bio je župnik u župi Kotor Varoš.

[46] Marko Krilić jedan je od poznatijih fojničkih zlatara iz 19. stoljeća.

[47] Uspoređujući rukopis i natpis, dalo bi se zaključiti da je ovu piksidu i kalež u župi Vidoši s natpisom ** XPE * OD * VIDOSKA * IZ * BUSCKA * BLATTA * 1828* izradio isti majstor.

[48] Za biskupovanja fra Augustina Miletića kapelanija Garevo postala je samostalnom župom 1820. godine.

e) Samostansko područje Guča Gora

U samostanu u Gučoj Gori Kaić je 4. rujna 1927. dokumentirao šest kaleža, jednu monstrancu, jednu piksidu, osam posudica za sveto ulje, jedan križ, jednu kutiju za hostije, jednu kadionicu, jednu lađicu i ampule s tanjurom. Travnički kraj bio je jedno od središta u kojemu se izrađivalo liturgijsko posuđe. Imena nekih majstora koja su ostala upisana na njihovim rukotvorinama svakako treba spomenuti: Mato Abramović Klinčić (1817. – 1855.),[49] Marko Elegović (1837. – 1915.),[50] Pero Elegović (1838. – 1880.),[51] Ivan Dujić[52] i Ivo Elegović (druga polovica 19. stoljeća).

Od kaleža pod rednim brojem I., koji je dokumentirao Kaić, ostale su preslike i crteži njegovih detalja. Baza mu se sastoji od šest polulukova od kojih su tri s ornamentikom, a tri bez nje. Oko kupe kaleža slična je ornamentika kao i na bazi. Kalež II. od srebra je i djelomično pozlaćen. Na bazi kaleža tri su medaljona: Isus na Maslinskoj gori, posljednja večera i uskrsnuće među akantusovim lišćem. Na bazi odozdo sačuvan je natpis: *Pater Coelestinus Heffter Salisburgensis 1685.* Kalež III. rađen je u gotičkome stilu. Na bazi kaleža je Isus na križu, nodus je sa šest uglatih puca, a oko kupe nema ništa. Na kaležu IV., koji je napravljen od mjedi, sačuvan je natpis: *XUPE TRAVANSKE 1823* (T. 4, 9). Od kaleža V. sačuvane su preslike detalja, ali na njemu nema nikakvih pisanih informacija. Kalež VI., kako navodi Kaić, moderniji je. Na crtežima i preslikama sačuvani su njegovi detalji, a na njegovu podnožju ostao je zapis: *Illmo ac revnuo Domino Mariano Marković 25. Anum episcopatus celebranti offert domina catholica Ludovica Stockmann u. de Scheuer 16. VI. 1909.*[53] Na monstraci, čije je detalje iscrtao i preslikao, sačuvan je natpis: *KALEX IZ GUCIE GORRE 1831* (T. 4, 10). Iscrtao je i preslikao detalje oko njezine lunule sprijeda i otraga te detalje s njezine baze. Na piksidi koju je nacrtao ne vide se nikakvi ukrasi ni detalji.

Na posudici za ulje pod rednim brojem I. ostala je, s donje strane, zapisana samo godina nastanka: *1808.* Ornamenitka posudice II. znatno se razlikuje od dvaju, uvjetno rečeno, standardnih tipova; po načinu ornamentike ona više sliči onima koje se nalaze u sutješkome samostanu. Posudica III. ima ugraviran natpis s donje strane: *Orasje No3 1854* (T. 4, 11). Na posudici IV. sačuvan je zapis odozdo: *Guča Gora 1812* (T. 4, 12). Na donju stranu posudice V. ugraviran je tekst: *9. N P. TRAVNICH 1813* (T. 5, 1). Posudice za ulje VI. i VII. izradio je isti majstor, što se može vidjeti po signaturi i na njima se također spominje ime župe Travnik. Po načinu izrade posudice VI. i VII. identične su. Izradila ih je ruka istoga majstora, što potvrđuje i rukopis na natpisu odozdo. Iste su godine napravljene, a razlikuju se samo po rednome broju. Na posudici VI. odozdo je

[49] Prema informacijama dobivenim od Ivana Zeca, Mato Abramović bio je travnički zlatar koji je popravljao liturgijske predmete, a spominje ga se u knjizi crkvenih računa, troškova župe Dolac.

[50] U Ljetopisu sutješkoga samostana spominje ga se u drugoj polovici 18. stoljeća. On je izrađivao liturgijske predmete u srebru, bronci i zlatu, a s kujundžijom Ilijom po nadimku Daidžom 1779. godine (zlatarom iz travničkoga kraja) boravio je pet tjedana u Kraljevoj Sutjesci i popravio svu srebrninu i predmete od bronce. Uz to su ispred kipa djeteta Isusa iznova skovali svjetiljku i *odnijeli su srme 45 drama za skovat krunu djetetu Isusu, štono u crkvi stoji*. (Benić, 2003, 305)

[51] Izrađivao je predmete od srebra i zlata. Na Strossmayerovu preporuku izradio je srebrni križ kojim je osvojio drugo mjesto na izložbi u Zagrebu 1880. godine.

[52] Duići su iz livanjskoga kraja došli u travnički kraj. Ivan Duić suvremenik je kujundžije Marka Elegovića; obojica, naime, djeluju u drugoj polovici 18. stoljeća. Za crkvu u Fojnici izradio je 1785. godine kandilo i četiri barokna svijećnjaka, a na jednom je natpis *ZAVIT TRAVNIK*. Po uzoru na svijećnjake iz venecijanskih radionica iz 17. i 18. stoljeća, koji se čuvaju u kreševskome samostanu, on je s minimalnim odstupanjem u ornamentiranju 1779. godine napravio dva identična barokna oltarska svijećnjaka za crkvu u Kreševu s natpisom na podnožju: *F:FIERI PAVLUS.MOMCINOVICH A CRESEVO; MAJSTOR IUAN DUICH*. (Basler, Gavran, Tihić, Karamatić, Nikić, Oršolić, 1984, 24, 32)

[53] Kalež je dobio biskup Marijan Marković na dar u prigodi 25. obljetnice biskupstva. On je rodom iz Doca kraj Travnika. U samostanu u Gučoj Gori bio je učitelj redovničke mladeži i profesor filozofije i teologije. Nakon župničke službe u Kotor Varošu, Travniku, Vitezu i Docu imenovan je za gvardijana u Gučoj Gori. Za banjalučkoga biskupa zaređen je 1884. i tu je dužnost obnašao do 1912. godine. (Valjan, 2011, 230)

napisano: *Parochia Travnik 1815 Ho2* (T. 5, 2), a na posudici VII. piše: *Parochia Travnik 1815 Ho3* (T. 5, 3). Kaić je u samostanu registrirao i jednu kutiju za hostije koja je nastala u prvoj polovici 19. stoljeća, no na njoj nije sačuvan nikakav zapis.

Fra Anđeo Kaić obišao je župu Brajkovći 7. rujna 1927. U njoj je preslikao i iscrtao dvije posudice za sveto ulje. Na jednoj je natpis odozdo: *P. TRAVNICH 1813 N.3* (T. 5, 4). Po načinu izrade i uspoređujući natpise odozdo očito je da ih je radila ruka istoga majstora, isti rukopis s malom razlikom pri numeriranju. Druga je opet identična s posudicom I., samo se razlikuje po godini nastanka: *1812*. Svojim oblikom i ornamentikom identične su s posudicama dokumentiranima u samostanu. U Brajkovićima Kaić je dokumentirao i dva kaleža. Na kaležu I. sačuvan je natpis odozdo: *XUPE TRAVANSKE 1822* (T. 5, 5). Od kaleža II. sačuvani su samo preslikani i iscrtani detalji podnožja kupe i nodusa. Na jednoj od triju dokumentiranih piksida, i to na piksidi I., na poklopcu je natpis: *AD USUM P. F. LAURENTII TUCZICH AB IVANSCA 1825* (T. 5, 6).[54] Treća piksida u poklopcu ima kutijicu za pričest bolesnika. U Brajkovićima Kaić je preslikao i detalje s jedne krune.

U župi Bučići Kaić je bio 8. rujna iste godine i u njoj je dokumentirao jednu posudicu za sveto ulje, dvije pikside, dva kaleža i jednu kutiju za hostije iz druge polovice 18. stoljeća na kojoj je jedino sačuvan natpis odozdo: *F. ANTUNA ELEGOVICHA 1785* (T. 5, 7). Župu Travnik obišao je 9. rujna i u njoj je dokumentirao jednu kutiju za hostije i jednu piksidu s natpisom odozdo: *ILIJA ARMANDIĆ* (T. 5, 8).[55] Istoga je dana obišao i župu Ovčarevo i u njoj je zatekao jednu piksidu s natpisom odozdo: *R. P. STEPHANS MARKOVICH F. F. 1822* (T. 5, 9).[56] Preslikao je detalje s Gospine krune i s dvije posudice za sveto ulje. Prva je nedatirana i načinom ukrašavanja razlikuje se od standardnih; unutar je na dva razdjela, a na drugoj odozdo sačuvan je natpis: *Orasje No: I 1854* (T. 5, 10). U Ovčarevu je preslikao i iscrtao detalje s dva kaleža, jednoga križa, s jedne kutije za hostije i posudice za popudbinu bez ikakvih sačuvanih zapisa na njima.

Zahvaljujući crtežima i preslikama fra Anđela Kaića sačuvani su liturgijski predmeti iz župe Podkraj koja se nekoć zvala Dželilovac.[57] Od predmeta dokumentirao je jednu posudicu za sveto ulje, jednu piksidu, dva kaleža i jednu kutiju za hostije na kojoj je upisana godina *1751*. U župi Vitez dokumentirao je jednu piksidu i tri kaleža bez ikakvih natpisa te dvije posudice za sveto ulje. Obje su s natpisima odozdo. Na jednoj je natpis: *PAROCHIA TRAVNIK 1815 Ho5* (T. 5, 11); ona je identična s posudicama VI. i VII. registriranim u samostanu u Gučoj Gori, a da ih je izradio isti majstor, jasno svjedoči način numeriranja. Druga posudica, na kojoj je odozdo navedena samo godina, *1803*, identična je s posudicom I. iz 1805. godine, registriranom u samostanu, i posudicom II. iz 1812., registriranom u župi Brajkovići. U župi Zenica Kaić je registrirao samo jednu piksidu bez natpisa, dok je u župi Dolac kod Travnika dokumentirao dvije posudice za sveto ulje. Jedna ima natpis odozdo: *NA SLUXBU XUPE DOBRETICHANSKE UCINI SE PO NASTOJAGNU O. P. F. TOME STIPEGLAVIC 1818* (T. 5, 12).[58] Kutija za hostije i kaleži nisu datirani i bez natpisa su.

f) Samostansko područje Petrićevac

U samostanu na Petrićevcu fra Anđeo Kaić boravio je od 28. do 30. lipnja 1925. te je registrirao jednu posudicu za ulje s natpisom: *FRANC SH 1814* (T. 6, 1), dva kaleža bez natpisa i jednu piksidu s natpisom: *XUPE BAGNALUCHKE * 1819* (T. 6, 2). U župi Barlovci preslikao je i

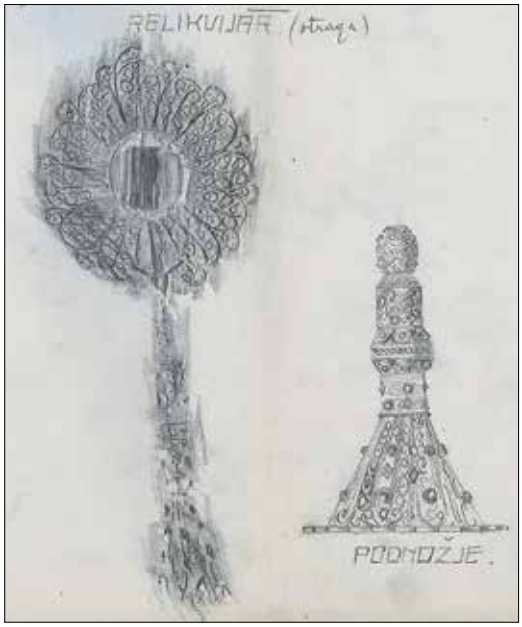
54 Ona se sada nalazi u sakralnome postavu samostanskoga muzeja u Kreševu.

55 Vjerojatno je riječ o majstoru iz travničkoga kraja.

56 Fra Stipo Marković, stariji, u to je vrijeme bio župnik u Travničko-lašvanskoj župi. (Valjan, 2011, 233-235)

57 Župa sv. Ane – Podkraj nekoć se zvala i Dželilovac. Utemeljena je 1879. godine odvajanjem od nekadašnje župe Orašje, a danas župe Ovčarevo.

58 Fra Toma Stipeljević iz Kotora bio je župnik župe Staromajdanske odnosno Sasinske od 1809. do 1816. godine. (Orlovac, 2001, 31)

Sl. 6. Relikvijar, Rama (crtež: A. Kaić)

iscrtao detalje s tri kaleža, jedno raspelo, jednu piksidu s natpisom na bazi odozdo: *Procuravit P. Gr. Kn. P. 1814. g.* (T. 6, 3) i jednu posudicu za ulje s natpisom: *V. sakr. Fojnic. 1815.* (T. 6, 4).[59] Na bazi jednoga kaleža odozdo upisano je ime župe Ivanjske: *XUPE IVAXTANSKE 1822* (T. 6, 5). Iz župe Ivanjske u njegovim crtežima i preslikama sačuvani su detalji jedne pikside, jedne posudice za ulje s natpisom: *XUPE BAGNALUCKE 1820.* (T. 6, 6) i dva kaleža; na jednome je upisano i ime donatora Ilije Lipovca. Iz župe Šimići u preslici je sačuvana samo jedna posudica za ulje s natpisom: *XUPE SASINSKE 1821* (T. 6, 7). U župi Volar Šurkovac u srpnju 1925. dokumentirao je 1 posudicu za ulje s natpisom: *XUPE GLIUBUNCICHA 1820* (T. 6, 8),[60] jedan kalež s natpisom na podnožju: *Zavjet O. M. Mariića dekana Crkvi presv. Srca Isus. 1886* (T. 6, 9)[61] i jednu piksidu. U župi Stara Rijeka, u kojoj je boravio od 6. do 7. srpnja 1925., dokumentirao je jedan kalež, jednu piksidu i jednu posudicu za ulje. Ni na jednome predmetu nema sačuvan natpis.

U župi Sanski Most registrirao je tri kaleža. Na jednome je, na podnožju odozdo, natpis: *XUPE * BIACHKE * 1830* (T. 6, 10), na drugome je natpis: *XUPE SASINSKE 1826* (T. 6, 11), a od trećega su sačuvane samo preslike detalja podnožja, nodusa i kupe. Tu je također dokumentirao jednu posudicu za ulje iz 1808. godine i jednu piksidu s natpisom na kapku: *PIXIDA * ZA * PARAMENTE * SCKIGLEVICKE * PROVIGENA * G * 1826 *(T. 6, 12), koja se nalazi i izložena je u sakralnome postavu franjevačkoga muzeja u Kreševu. U župi Sasina dokumentirao je jednu posudicu za ulje bez natpisa, kalež s natpisom na podnožju odozdo: *XUPE SASINSKE 1825* (T. 7, 1) i dvije pikside s natpisima. Na jednoj je zapisano: *XUPE * SASINSKE * 1825 **(T. 7, 2), a na drugoj: *Procuravit P. Gr. Kn. P. 1817* (T. 7, 3). Iz bihaćke župe sačuvana je samo jedna posudica za ulje s natpisom: *XUPE BAGNALUCKE * 1839* (T. 7, 4). Nakon desetak godina, točnije 28. rujna 1936., Kaić je obišao i župu Bosanska Gradiška i u njoj je našao jednu posudicu za ulje s natpisom: *Fr. Sti. Mar. Sacristia Pojnicza G.G. 1851* (T. 7, 5)[62] i dva kaleža. Na jednome je sačuvan natpis na podnožju odozdo: *DOBAVI O.P.F. IOSIP. VALENTICH 1776* (T. 7, 6).[63]

Od svih predmeta koje je fra Anđeo Kaić u lipnju i srpnju 1925. dokumentirao na samostanskome području Petrićevac u depou samostana nalaze se samo dva kaleža. Na oba su sačuvani natpisi. Na bazi kaleža iz župe Ivanjska sačuvan je natpis odozdo: *Vas ovi otar? Plati Karstjanin Ilia Lippovaca 1828* (T. 7, 7), a na drugome, iz župe Sanski Most, natpis je na bazi odozdo: *XUPE * BIACHKE * 1830* (T. 7, 8). Piksida iz župe Sanski Most ima natpis na kapku: *PIXIDA * ZA * PARAMENTE * SCKIGLEVICKE * PROVIGENA * G * 1826.* To je jedan od rijetkih predmeta s ovoga

[59] Isti je svećenik naručio i izradu pikside za crkvu u Sasini.

[60] Riječ je o livanjskoj župi Ljubunčić.

[61] U Šematizmu iz 1877. godine navodi se da je u samostanu na Petrićevcu. (Šematizam, 1877, 119, 140)

[62] Moguće je da je upisano ime na posudici ime pjesnika, pisca i slikara fra Stjepana Marjanovića (1802. – 1860.).

[63] Spominje ga se kao župnika u župama Ivanjska (1781. – 1784.), Bihać (1787. – 1788.), Staromajdanskoj odnosno sasinskoj župi i kao župnika župe banjalučke (1785. – 1786.). https://zupabihac.com/o-zupi/popis-zupnika/ (25. III. 2025.)

samostanskog područja koji je preživio ratna razaranja i pljačke, ali se više ne nalazi na ovome samostanskom području.[64]

g) Samostansko područje Rama

U ratnome pustošenju i spaljivanju samostana u Rami što su ga počinili partizani u Drugome svjetskom ratu zauvijek je nestalo liturgijsko posuđe iz toga samostana. Ostala je sačuvana samo jedna posudica za sveto ulje s natpisom: *XUPE JAJACKE 1854.*[65] Nju je vjerojatno neki franjevac iz jajačkoga kraja imao uza se i ponio je sa sobom kada je napustio spomenuti samostan. U Rami je Kaić dokumentirao devet posudica za sveto ulje, jednu piksidu, četiri kaleža i jedan relikvijar. Na pet od devet posudica bili su sačuvani natpisi: *Par. SKop. 1829* (T. 7, 9); *Sutjeski za Rosckopogle* (T. 7, 10); *Xupe Jajacke 1854* (T. 7, 11); *V. sacr. Fojnic. 1815.* (T. 7, 12) i *Fojnicza G. G. 1849* (T. 8, 1).

Sva četiri kaleža koja je registrirao nastala su u domaćim radionicama i bili su rađeni u tehnici filigrana. Uz dvojicu fojničkih zlatara na jednome kaležu s kraja 19. stoljeća upisano je i ime majstora iz Jajca Ante Tometinovića. Ostaje otvoreno pitanje jesu li zlatari u Jajcu također izrađivali liturgijsko posuđe u tehnici filigrana ili je pak Tometinović bio jedan od onih koji se kao zlatar skrasio u Fojnici. Na ostala tri kaleža također su bila upisana imena majstora i naručitelja. Na Tometinovićevu kaležu na podnožju je pisalo: *NAPRAVIO ANTO TOMETINOVIČ IZ JAJCA 1889.* Na bazi drugoga kaleža odozdo bilo je upisano ime Augustina Ostoića, majstora iz Fojnice: *načini Agustin Ostoič iz Fojnice. Plati. M. P. O. Fra Bono Milišić Iličić Provincial 1888.* Fra Bono Milišić bio je svećenik rodom iz Rame i kao provincijal Franjevačke provincije Bosne Srebrene (1888. – 1891.) za ramsku je crkvu dao napraviti još jedan kalež s natpisom: *Poklon Fra: Bone Milišića C. Ramskoj N. Stjepo Kulier: M. 30/8. G. 1889.* Na ovome kaležu sačuvano je i ime Stipe Kuliera, već spomenutoga fojničkog zlatara. Na četvrtome kaležu bio je natpis na bazi odozdo: *načini Frano Ostojić u Fojnici. Plati M. P. O. Fra Bono Milišić Iličić Provincial 1888.*[66] Ime fojničkoga majstora Frane Ostojića i tehnika filigrana na svim četirima kaležima jasno govori koliko je ta tehnika bila omiljena u fojničkih zlatara i u fojničkim radionicama.

Relikvijar (sl. 6) o kojemu fra Anđeo Kaić nije ništa zapisao nego je ostavio samo njegov crtež i crtež detalja njegove baze nesumnjivo se može zaključiti da je rađen tehnikom filigrana i da je rad domaćih majstora. Nažalost, ovaj je relikvijar također nestao u požaru.[67] Svaki trag gubi se i kaležu koji je Kaić dokumentirao u Blidinju s natpisom na bazi odozdo: *OVAI KALEX PROVIDI JOZO KESCKICH IZ LETKE 1828.* (T. 8, 2). U franjevačkome samostanu u Rami vrlo je malo sačuvanoga kulturnog blaga zato što je opljačkan i nestajao u požarima i u vrijeme otomanske okupacije[68] i u novije vrijeme, odnosno u Drugome svjetskom ratu.

h) Samostansko područje Tolisa

U samostanu u Tolisi fra Anđeo Kaić boravio je od 22. do 25. srpnja 1924. U samostanu je registrirao dvije pikside. Na podnožju jedne sačuvan je natpis: *XUPE TOLLISKE * 1823 **(T. 8, 3), dok je druga bez natpisa. U samostanu je preslikao i detalje jednoga kaleža, jednu posudicu za *viaticum* i pet posudica za ulje. Sve su posudice s početka 19. stoljeća, a na njima su natpisi: *V.P. Tollissce* (T. 8, 4); *Xupe Tolisse 1820* (T. 8, 5); *Tollisa 1818* (T. 8, 6); *Pro Parichia di Tollissa 1826* (T. 8, 7) i *XUPE * TOLLISKE 1830* (T. 8, 8).

---

64 Piksida se trenutačno nalazi u sakralnome postavu franjevačkoga muzeja u Kreševu.

65 Posudica za ulje nalazi se u depou franjevačkoga samostana u Jajcu.

66 Fra Bono Milišić iz Rame u provinciji je obnašao razne dužnosti. Bio je em. „Mag. Novitior, em. Guardianus, Ex – Minister Prov, Exposit. Coll Theolog, Dir. III. ord., Chronol. domus, Praesidens, P. spirit. et parochus". (Šematizam, 1895, 116)

67 U razgovoru s fra Andrijom Jozićem, gvardijanom samostana u Rami, dobio sam informaciju da je sve liturgijsko posuđe, kao i drugo kulturno blago nestalo u požaru.

68 Godine 1557. samostan je spaljen zajedno s crkvom, zatim je 1653. opljačkan te je ponovno izgorio u požaru 1682. godine.

Nakon posjeta samostanu sljedećega je dana posjetio župu Tramošnica i u njoj je dokumentirao dvije posudice za ulje s natpisima odozdo. Na jednoj piše: *V * P * TREMOSCNICA 1814* (T. 8, 9), a na drugoj: *XUPE TRMOSCNICKE 1822.* (T. 8, 10). Ime župe zapisano je i na poklopcu pikside: *P.Tremosniczce* (T. 8, 11). Na poklopcu posudice za *viaticum* podno križa napisano je: *IMI* (T. 8, 12). Ime župe upisano je na bazi kaleža odozdo: *XUPE TRMOSCNICKE 1820* (T. 9, 1). Kaić navodi još tri kaleža na kojima nije ništa napisano. Na dvjema kutijama za hostije sačuvani su teško čitljivi zapisi. Na jednoj vjerojatno piše: *F. JoanneŠ Francovich a Varess/ ord/P. Francisci/F/curavi:...* (T. 9, 2), a na drugoj: *F. Laurentii Srljvich * 1823* (T. 9, 3).

U župi Tišina preslikao je detalje jednoga kaleža s natpisom na bazi odozdo: *XUPE * GAREVACKE 1828* (T. 9, 4). Na poklopcu male pikside ponovno se spominje ime župe: *XUPE * GAREVACKE 1825.* Na dvjema kutijama za hostije također su sačuvani natpisi. Jedna je identična onoj u Tramošnici s imenom istoga franjevca: *FECIT AN.. F. JOANNEŠ FRANCOVICH A VARESS ORD. S.P. FRANCISCI* (T. 9, 5), a na drugoj je napisano: *PRO PAROCHIA BIELA FECIT R. P. BLASIN PEICH 1830.* (T. 9, 6). U župi Tišina registrirao je jednu posudicu za *viaticum* i dvije posudice za ulje. Na jednoj je natpis: *Tišina 1853.*, dok je druga bez natpisa. U župi Domaljevac zatekao je jednu kutiju za hostije bez ikakva zapisa i dvije posudice za ulje od kojih je jedna bez natpisa, dok je na drugoj odozdo zapisano ime župe: *Domaljevac*.

i) Samostansko područje Plehan

Na plehanskome samostanskom području fra Anđeo Kaić bio je u srpnju 1924. U samostanu je registrirao tri posudice za ulje, i to sve tri s natpisom odozdo. Na prvoj je napisano: *V * P * VELIKA 1814* (T. 9, 7), na drugoj: *N.2 1855. Župe Pleanske* (T. 9, 8), a na trećoj: *XUPE * MODRANSKE 1839.* (T. 9, 9). U crkvi u Derventi također je našao jednu posudicu za ulje s ornamentikom na poklopcu, ali bez natpisa i bez ornamentike na donjemu dijelu. U župi Koraće dokumentirao je dvije posudice za ulje. Na jednoj je natpis odozdo: *P. Jozo Cozol.* (T. 9, 10), a na drugoj samo godina: *1782.* Dokumentirao je i dva kaleža, jednu malu piksidu i jedan mali relikvijar s ornamentikom odozgo i odozdo. Na jednome kaležu sačuvan je natpis*: XUPE KORATSKE 1830* (T. 9, 11), dok na drugome nema nikakvih zapisa. S njega i pikside Kaić je preslikao samo detalje.

U župi Žeravac dokumentirao je jednu posudicu za ulje s natpisom odozdo: *1870.* i jedan kalež s natpisom na bazi odozdo: *Xupe Velike * 1820 **(T. 9, 12). Spominje još tri novija kaleža (barok). U župi Svilaj preslikao je detalje s dvije pikside. Jedna je oštećena, s istovjetnim natpisom odozgo i odozdo: *MODRAN 1817* (T. 10, 1),[69] a od druge (manje) preslikao je samo detalje poklopca i podnožja. Tu je našao i dvije posudice za ulje. Na jednoj je natpis: *V.P. VELIKA 1832* (T. 10, 2), a s druge je preslikao samo poklopac uz naznaku da je iz Potočana. Natpis je sačuvan i na kaležu iz Svilaja: *PO OCZU P. F. GARGHI JURICEVICHU KALEX OD PODVUČJAKA I POTOCANA: G.G. 1813* (T. 10, 3).[70] Župa Podvučjanska spominje se i na kaležu iz Potočana: *XUPE PODVUCJANSKE * 1821* (T. 10, 4). U župi Potočani preslikao je i dvije posudice za ulje, i to obje s zapisima odozdo. Na jednoj piše: *Parochiae de Potocani Anno 1825* (T. 10, 5), a na drugoj: *Potocani * 1835* (T. 10, 6).[71]

U Gornjoj Dubici Kaić je registrirao tri posudice za ulje, jednu malu piksidu i tri kaleža. Sve su posudice za ulje s natpisom. Na prvoj je uz redni broj I. ime župe: *N.1 1855.*, na drugoj je sa strane napisano: *Sudić Zupe dubice* (T. 10, 7), a na trećoj: *Dubica 1873.* Na piksidi koja je razbijena i bez križića natpis je: *XUPE * PODVUCJANSKE * 1823* (T. 10, 8). S dvaju kaleža Kaić je preslikao detalje baze, nodusa, čaške; na jednome je, na bazi odozdo, natpis: *XUPE * PODVUCJANSKE * 1826 **(T. 10, 9).

[69] Modran je mjesto u blizini Dervente.

[70] Fra Grgo Juričević rodom je iz Vareša, a mjesta Potočani i Podvučjak mjesta su u Posavini u blizini Odžaka.

[71] Župa Dubica nastala je pod imenom Podvučjak i nekada je obuhvaćala današnje župe Dubicu, Potočane, Svilaj, Odžak, Pećnik i Brusnicu. Osnovana je četrdesetih godina 18. stoljeća, a sredinom 19. stoljeća od nje se odcijepila župa Potočani. https://www.bosnasrebrena.ba/gornja-dubica-zupa-sv-josipa (27. IV. 2025.)

Na trećemu kaležu, koji je rađen u baroknome stilu, na bazi odozdo zapisano je: *Mato sin Ivana Beljana ovaj kalež plati za crkvu u Dubici 1879* (T. 10, 10).

Na ovome samostanskom području Kaić je obišao i župu Foča i u njoj registrirao jednu posudicu za ulje s natpisom odozdo: *V. P. FOCCA 1814.* (T. 10, 11) i dva kaleža s kojih je preslikao detalje, uz napomenu da je na jednome od njih na bazi odozdo natpis: *KALEX IZ FOCCE 1822* (T. 10, 12).

j) Samostansko područje Dubrava

U samostanu u Dubravi fra Anđeo Kaić dokumentirao je tri kaleža, dvije posude za *viaticum*, tri posudice za ulje i dvije pikside. Samo je na jednome kaležu na bazi odozdo sačuvan natpis: *KALEX * XUPE BIELE * 1829* (T. 11, 1).[72] Ime župe Biele sačuvano je i na jednoj posudici za sveto ulje: *P. BIELA* (T. 11, 2). Ime mjesta Skakava, koje se nalazi u Bosanskoj Posavini u blizini Brčkoga i u kojemu se nalaze ruševine staroga franjevačkog samostana i crkve svetoga Franje, na posudici za ulje upisano je: *Skakava 1819* (T. 11, 3). Na piksidi iz 1820. godine upisano je ime župe Dubrava: *XUPE DUBRAVSKE * 1820 ** (T. 11, 4).

U župi Ulice Kaić je preslikao jednu posudicu za ulje na kojoj odozdo piše: *Ulice načini IvoE 1849* (T. 11, 5).[73] Na trećoj posudici za ulje na dnu odozdo upisano je ime župe Vareš: *V.P. Varess 1813.* Na drugoj pak posudici spominje se ime Ulica kao kapelanija: *Vasculum kapelanie ulicke 1836* (T. 11, 6). Na kutiji za hostije, lađici za tamjan i kadioniku nisu sačuvani nikakvi natpisi. Na kaležu koji je Kaić našao u Ulicama sačuvan je dio natpisa: *Ovi kalex zapada..... i S´Patenon gr. 158* (T. 11, 7). U župi Zovik Kaić je zabilježio jedan kalež, jednu piksidu i dvije posudice za ulje. Na poklopcu pikside sačuvan je natpis: *P. Parochiae Zovik* (T. 11, 8). Ime Zovik upisano je i na dvjema posudicama za ulje. Na jednoj je natpis odozdo: *V.P. Zovik* (T. 11, 9), a na drugoj ime svećenika koji je dao napraviti posudicu: *F.F. Ad R.P. Joan Kljaić 1851. Pro Zovik* (T. 11, 10).[74]

k) Samostansko područje Tuzla

Slično kao i s kreševskoga, s ovoga samostanskog područja sačuvane su samo tri preslike posudica za ulje, i to iz župe Breške. Na svim trima posudicama, zapisani odozdo, nalaze se natpisi koji naznačuju pripadnost župi. Na jednoj je natpis*: BRESKE N.F.DOMIN ANDRIC G. 1872* (T. 11, 11), na drugoj: *1810 BREZKE* i na trećoj: *ŽUPE BREZAČKE 1858* (T. 11, 12).

Zaključak

Znamo li da je iz vremena otomanske okupacije Bosne i Hercegovine u starim samostanima u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjesci, kako reče Basler, *ostao sačuvan samo blagi odsjaj nekadašnje imovine,*[75] ili, bolje rečeno, ne znamo li što je sve za to vrijeme uništeno, onda će nam uvid u svojevrstan katalog liturgijskoga posuđa s područja Franjevačke provincije Bosne Srebrene koji je u arhivu franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu ostavio fra Anđeo Kaić biti dragocjen. Naime, zahvaljujući njegovu temeljitu dokumentarističkomu radu s početka 20. stoljeća, danas je moguće napraviti svojevrsnu reviziju onoga što je tijekom njegova obilaska samostana i župa u njima ostalo te kako su određeni predmeti „mijenjali prebivalište“

[72] Župa Ravne sa sjedištem u Štrepcima pokrivala je tridesetih godina 18. stoljeća cijelu Posavinu. Od 1742. godine na tome su području dvije župe – Bijela i Štrepce (Zovik). Godine 1834. sjedište župe preneseno je u Dubrave, ali se to ime ustalilo istom od 1846. godine. https://samostan-dubrave.ba/zupa-dubrave/ (31. III. 2025.)

[73] Piksidu je napravio poznati travnički majstor iz prve polovice 19. stoljeća Ivo Elegović.

[74] Fra Ivan Kljaić (1788. – 1867.) rodom je iz Vrbovca kod Odžaka. Na temeljima srednjovjekovne crkve u Varešu iz 16. stoljeća sagradio je crkvu prije 1850. godine, a to je vrijeme kada katolicima nije bilo dopušteno podizati svoje bogomolje. Ona je, uz crkvu svetoga Ive u Podmilačju, bila jedina očuvana crkva iz vremena prije Omer-paše Latasa. https://www.bosnasrebrena.ba/vares-zupa-sv-mihovila-arkandela (31. III. 2025.)

[75] Basler, 1988, 131.

unutar provincije. U tome kontekstu svakako je korisno i to što je evidentirao i neka imena naručitelja određenih predmeta, primjerice biskupa Grgu Ilijića i Augustina Miletića. Tu su i imena nekih provincijala Bosne Srebrene, kao i imena franjevaca te nekih zlatara (kujundžija) koji su ih napravili.

Nažalost, dio predmeta koje je Kaić evidentirao nepovratno je nestao u ratnim pustošenjima tijekom Drugoga svjetskog rata te posljednjega rata koji je zahvatio Bosnu i Hercegovinu. To se posebno odnosi na samostanska područja Rama, Petrićevac i Plehan, čiji su predmeti sačuvani samo u Kaićevim crtežima i preslikama.

Svakako treba reći da dokumentacija što ju je ostavio fra Anđeo Kaić može biti izvrsna podloga za temeljita istraživanja naše kulturne i duhovne baštine s područja Franjevačke provincije Bosne Srebrene, posebice kada je riječ o liturgijskome posuđu.

Popis crteža liturgijskoga posuđa po tablama

Tabla 1

Sl. 1. kalež, Fojnica – *MARIA*
Sl. 2. kalež, Fojnica – *Dominicus Rollanus Episcopus*
Sl. 3. posudica za ulje, Fojnica – *P.L.Tucić 1825*
Sl. 4. posudica za ulje, Fojnica – *Re.Pa.Mi. Guić 1869*
Sl. 5. posudica za ulje, Fojnica – *Karstionicze Fojnicke 1822*
Sl. 6. posudica za ulje, Fojnica – *Fojnicza G.G. 1849*
Sl. 7. lađica, Fojnica – *NAVICIELA DELA GESIA DAXVOI...*
Sl. 8. piksida, Fojnica – *procuravit F. Marcus Ostoich 1817.*
Sl. 9. kutija za hostije, Gornji Vakuf – *R.P.Joannis Wucevich a Fojnica 1829*
Sl. 10. kutija za hostije, Gornji Vakuf – *fra Kazimir Grozdić 1906.*
Sl. 11. posudica za ulje, Busovača – *F. Vinc. Vicich a Fojnicha Biach 1776*
Sl. 12. posudica za ulje, Busovača – *Xupe Biachke 1822*

Tabla 2

Sl. 1. posudica za ulje, Busovača – *Busovaca 1868*
Sl. 2. kutija za hostije, Busovača – *MAJSTORA AMbROXA GLAVAHOVIC R.P. M.M. PAR. SK. 1981.*
Sl. 3. kutija za hostije, Busovača – *Pro capella Ivanske 1817*
Sl. 4. posuda za ulje, Brestovsko – *P. TRAVNICH 1813, N 2*
Sl. 5. križ pacifikal, Kraljeva Sutjeska – *INRI F.N.G. 1619*
Sl. 6. križ pacifikal, Kraljeva Sutjeska – CVRA. R.P.F. IOIS.DA.CERC.1615
Sl. 7. križ, Kraljeva Sutjeska – Čini ga O.P.F. *Andria Marić Nanin, INRI 1610., kujundžija Jozo Malčević nadodao korpus*
Sl. 8. posudica za ulje, Kraljeva Sutjeska – *Eppi F. Gregorii A Varess 1797.*
Sl. 9. posudica za ulje, Kraljeva Sutjeska – *pro balsamo 1800, Gregorii Eppi Vasc.*
Sl. 10. posudica za ulje, Kraljeva Sutjeska – *RPDC 1865.*
Sl. 11. piksida, Kraljeva Sutjeska – *LAVDETVR SANGDISSIMVM SAGRAMENTVM A.O. 1729. JESVS NAZARENVS B.K*
Sl. 12. kutija za relikvije, Kraljeva Sutjeska – *VUKOVICI*

Tabla 3

Sl. 1. relikvijar, Vareš – *DEVOTIO P. GREGORII A VARESS AD MINRI PROVLIS 1795.*
Sl. 2. kutija za hostije, Vareš – *R.P. Georgh a Varesh ex Deffinitori 1823*
Sl. 3. posudica za ulje, Fojnica – Kiseljak – *1814 NA SKUXBU O.P.F. MIJE DUICHA*
Sl. 4. kalež, Gorica Livno – *O.A.* Ćurić *S.S. Apoštolim Petru i Pavlu u Livnu Prikaza 1883*
Sl. 5. križ, Gorica Livno – *EX VOTO P. LAUR. KARAULA 1840*
Sl. 6. kalež, Gorica Livno – *Marzo 1806 calizi fati far dai Matio Maranovich Franich*
Sl. 7. posuda za ulje, Gorica Livno – *Xupe Livanske od Vidosha 1819*
Sl. 8. kutija za hostije, Podhum Livno – *Ovo pisa Toma Curicu na postene Boxie u poramtu Miicku 1822*
Sl. 9. posuda za ulje, Podhum Livno – *P. Travnich 1813, N. 5*
Sl. 10. kalež, Ljubunčić – *KALEX XUPE GLIUBUNCICHA1819.*
Sl. 11. posuda za ulje, Ljubunčić – *F.A.M. DA LIVNO*
Sl. 12. posuda za ulje, Ljubunčić – *XUPE GLUBUNCICHKE 1819*

Tabla 4

Sl. 1. posuda za ulje, Čuklić – *Orasje N.4 1854*
Sl. 2. piksida, Ličtani – *XUPE OD GLIUBUNCICHA 1822.*
Sl. 3. posudica za ulje, Vidoši – *Xupe od Vidosha1821*
Sl. 4. relikvijar, Vidoši – *Ovi relihuiar cini nacinit P.P. Ivo Vidosevich iz Livna na 1843., ove nacinio Mark Krilic 1843*
Sl. 5. kalež, Vidoši – *XUPE OD VIDOSKA IZ BUSCKA BLATTA 1828*

Sl. 6. piksida, Livno – *Xupe od Vidosha livanska 1829.*
Sl. 7. posuda za ulje, Rastičevo – župe *Garevačke*
Sl. 8. piksida, Otinovci – *Xupe Kuprescke 1821*
Sl. 9. kalež, Guča Gora – *XUPE TRAVANSKE 1823*
Sl. 10. monstranca, Guča Gora – *KALEX IZ GUCIE GORRE 1831*
Sl. 11. posudica za ulje, Guča Gora – *Orasje No3 1854*
Sl. 12. posudica za ulje, Guča Gora – *Gučagora 1812*

Tabla 5

Sl. 1. posudica za ulje, Guča Gora – *N P. TRAVNICH 1813*
Sl. 2. posudica za ulje, Guča Gora – *Parochia Travnik 1815 Ho2*
Sl. 3. posudica za ulje, Guča Gora – *Parochia Travnik 1815, Ho3*
Sl. 4. posudica za ulje, Brajkovići – *P.TRAVNICK 1813, N.3*
Sl. 5. kalež, Brajkovići – *XUPE TRAVANSKE 1822.*
Sl. 6. piksida, Brajkovići – *Ad usum P.F.LAURENTII TUCZICH AB IVANSCA 1825.*
Sl. 7. kutija za hostije, Bučići – *F. ANTUNA ELEGOVICHA 1785*
Sl. 8. piksida, Bučići – *Ilija Armandić*
Sl. 9. piksida, Ovčarevo – *R.P. Stephan Markovich F.F. 1822*
Sl. 10. posudica za ulje, Guča Gora – *Orasje No3 1854*
Sl. 11. posudica za ulje, Vitez – *Ho5, Parochia Travnik 1815*
Sl. 12. posudica za ulje, Dolac – *NA SLUXBU XUPE DOBRETICHANSKE UČINI SE PO NASTOJAGNU O.P.F. TOME STIPEGLAVIC 1818*

Tabla 6

Sl. 1. posudica za ulje, Petrićevac – *FRANCSH 1814*
Sl. 2. piksida, Petrićevac – *Xupe Bagnaluchke 1819.*
Sl. 3. piksida, Sasina – *Procuravit P. Gr. Kn. P. 1814.*
Sl. 4. posudica za ulje, Barlovci – *V. sacr. Fojnica 1815*
Sl. 5. kalež, Barlovci – *Xupe Ivaxtanske 1822*
Sl. 6. posudica za ulje, Ivanjska – *Xupe Bagnaluchke 1820*
Sl. 7. posudice za ulje, Šimići – *Xupe sasinske 1821*
Sl. 8. posudica za ulje, Volar Šurkovac – *Xupe Gliubunciche 1820*
Sl. 9. kalež, Volar Šurkovac – *zavjet O. M. Mariića 1886.*
Sl. 10. kalež, Sanski Most – *Xupe Biachke 1830*
Sl. 11. kalež, Sanski Most – *Xupe sasinske 1826*
Sl. 12. piksida, Sanski Most – *Pixida za paramente sckiglevicke provigena G. 1830*

Tabla 7

Sl. 1. kalež, Sasina – *Xupe Sasinske 1825.*
Sl. 2. piksida, Sasina – *Xupe sasinske 1825*
Sl. 3. piksida, Sasina – *procuravit P. Gr. Kn. P. 1817.*
Sl. 4. posudica za ulje, Bihać – *Xupe Bagnaluchke 1839*
Sl. 5. posudica za ulje, Bosanska Gradiška – *FR. STI. MAR. SACRISTIA FOJNICHA G.G. 1851*
Sl. 6. kalež, Bosanska Gradiška – *O.P.F. IOSIP VALENTICH 1776*
Sl. 7. kalež, Ivanjska – *Vas ovaj oltar plati Karstjanin Ilija Lipovača 1828*
Sl. 8. kalež, Sanski Most – *Xupe Biachke 1830*
Sl. 9. posudica za ulje, Rama – *PAR. SKOP 1829*
Sl. 10. posudica za ulje, Rama – *SUTJESKI ZA ROSKOPOGLE*
Sl. 11. posudica za ulje, Rama – *XUPE JAJACKE 1854*
Sl. 12. posudica za ulje, Rama – *V. SACR. FOJNIC 1815.*

Tabla 8

Sl. 1. posudica za ulje, Rama – *FOJNICZA 1849*
Sl. 2. kalež, Blidinje – *OVAI KALEX PROVIDI JOZO KESCKICH IZ LETKE*
Sl. 3. piksida, Tolisa – *XUPE TOLLISKE 1823*
Sl. 4. posudica za ulje, Tolisa – *V.P. TOLLISAE*

Sl. 5. posudica za ulje, Tolisa – *XUPE TOLISSE 1820*
Sl. 6. posudica za ulje, Tolisa – *TOLLISA 1818*
Sl. 7. posudica za ulje, Tolisa – *PRO PAROCHIA DI TOLLISA 1826*
Sl. 8. posudica za ulje, Tolisa – *XUPE TOLLISKE 1830*
Sl. 9. posudica za ulje, Tramošnica – *V.P.TREMOSCNICA 1814*
Sl. 10. posudica za ulje, Tramošnica – *XUPE TRAMOSCNICKE 1822*
Sl. 11. piksida, Tramošnica – *P.TREMOSNICZAE*
Sl. 12. posudica za *viaticum*, Tramošnica – *IMI*

Tabla 9

Sl. 1. kalež, Tramošnica – *XUPE TRAMOSCNICKE 1820*
Sl. 2. kutija za hostije, Tramošnica – *JOANNES F. FRANCOVICH A VARESS ORD. P. FRANCISCI PROCURAVI*
Sl. 3. kutija za hostije, Tramošnica – *F. LAURENTII SRLJVICH 1823*
Sl. 4. kalež, Tišina – *Xupe Garevacke 1828*
Sl. 5. kutija za hostije, Tišina – *FECIT A 1720 F. JOANNEŠ FRANCOVICH A VARESS ORD S.P. FRANCISCI*
Sl. 6. kutija za hostije, Tišina – *PRO PAROCHIA BIELA FECIT R.P. BLASIN PEICH 1830*
Sl. 7. posudica za ulje, Plehan – *V.P. VELIKA1814*
Sl. 8. posudica za ulje, Plehan – *No2 1855 ŽUPE PLEANSKE*
Sl. 9. posudica za ulje, Plehan – *XUPE MODRANSK 1839*
Sl. 10. posudica za ulje, Koraće – *P.JOZO COZOL 1814*
Sl. 11. kalež, Koraće – *Xupe Koratske 1830*
Sl. 12. kalež, Žeravac – *XUPE VELIKE 1820*

Tabla 10

Sl. 1. piksida, Svilaj – *MODRAN 1817.*
Sl. 2. posudica za ulje, Svilaj – *V.P.VELIKA 1832*
Sl. 3. kutija za hostije, Svilaj – *PO OCZU P.F. GARGHI JJURICEVI*
Sl. 4. kalež, Potočani – *XUPE PODVUCJANSKE 1821.*
Sl. 5. posudica za ulje, Potočani – *PAROCHIAE DE POTOCANI ANNO 1825*
Sl. 6. posudica za ulje, Potočani – *POTOCANI 1835*
Sl. 7. posudica za ulje, Gornja Dubica – *SUDIC ZUPE DUBICE*
Sl. 8. piksida, Gornja Dubica – *XUPE PODVUCJANSKE 1823.*
Sl. 9. kalež, Gornja Dubica – *XUPE PODVUCJANSKE 1826*
Sl. 10. kalež, Gornja Dubica – *Mato sin Ivana Beljana ovaj kalež plati za crkvu u Dubici 1879.*
Sl. 11. posudica za ulje, Foča – *V.P. FOCCA 1814*
Sl. 12. kalež, Foča – *KALEX IZ FOCCE 1822*

Tabla 11

Sl. 1. kalež, Dubrave – *KALEX XUPE BIELE 1829*
Sl. 2. posudica za ulje, Dubrave – *P. BIELA*
Sl. 3. posudica za ulje, Dubrave – *SKAKAVA 1819*
Sl. 4. piksida, Dubrava – *XUPE DUBRAVSKE 1820*
Sl. 5. posudica za ulje, Dubrave – *ULICE NAČINI 1849 IVOE*
Sl. 6. posudica za ulje, Ulice – *VASCULUM KAPELANIE ULICKE 1836*
Sl. 7. kalež, Ulice – *OVI KALEX ZAPADA S PATENOM gr 158*
Sl. 8. piksida, Zovik – *P. PAROCHIAE ZOVIK*
Sl. 9. posudica za ulje, Zovik – *V.P. ZOVIK*
Sl. 10. posudica za ulje, Zovik – *F.F. AD R.P. JOAN KLJAIĆ 1851. PRO ZOVIK*
Sl. 11. posudica za ulje, Breške – *BRESKE N.F.DOMIN ANDRIC G. 1872*
Sl. 12. posudica za ulje, Breške – ŽUPE BREZAČKE 1858

Izvori

AFSG, An. Kaić 25 (kut.62/5)

Literatura

Basler, Gavran, Tihić, Karamatić, Nikić, Oršolić 1984
Basler, Đ., Gavran, I., Tihić, S., Karamatić, M., Nikić, A., Oršolić, M. *Stari franjevački samostani BiH (Kr. Sutjeska-Kreševo-Fojnica)*, Sarajevo 1984.

Basler 1987
Basler, Đ. *Srednji vijek,* Umjetnost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 43-66.

Basler 1989
Basler, Đ. *Metal*, Franjevci Bosne i Hercegovine na raskršću kultura i civilizacija – Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine, Zagreb 1988, 129-158.

Benić 2003
Benić, B. *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo 2003, 179-308.

Bogdanović 2003
Bogdanović, M. *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo, Zagreb 2003.

Gelo 2014
Gelo, J. *Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno,* Cleuna br. 1, Livno 2014, 12-25.

Gelo 2021
Gelo, J. *Dušobrižnički rad i izbjeglički život fra Srećka Perića,* Cleuna br. 4, Livno 2021, 282-312.

Karamehmedović 1980
Karamehmedović, M. A. *Umjetnička obrada metala*, Sarajevo 1980.

Kreševljaković 1942
Kreševljaković, H. *Vareš kao glavno središte gvozdenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891*., Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja, 54, Sarajevo 1942, 409-459.

Kreševljaković 1991
Kreševljaković, H. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878), Izabrana djela II,* Sarajevo 1991.

Markov 2009
Markov, Ž. *Galerija likovnih umjetnina,* Franjevački samostan u Livnu, Livno 2009, 318-333.

Misilo 1960
Misilo, K. *Historijski predmeti i spomenici kulture kod franjevaca u Bosni i Hercegovini,* Dobri Pastir, god. 10, Sarajevo 1961, 91-146.

Orlovac 2001
Orlovac, A. *Dva stoljeća župe Sasina, Slike iz povijesti župe*, Župa Sasina, Zbornik, Godina I, br. 1/2001, Sasina 2001, 5-47.

Semren 2009
Semren, M. *Životni put i djelovanje fra Anđela Kaića, Fra Anđeo Luka Kaić (1894.-1983)*, Livno 2009, 57-96.

Staničić, Pavičić Domjan 2002
Staničić, Z., Pavičić Domjan, L. *Privremeni postav sakralne zbirke,* Franjevački muzej i galerija Gorica Livno, Livno 2002.

Šematizam 1877
Šematizam franjevačke provincije Bosne Srebrene, Mostar 1877.

Šematizam 1895
Šematizam franjevačke provincije Bosne Srebrene, Sarajevo 1895.

Tadić 2017
Tadić, D. *Livnoer Arbeit,* Cleuna br. 2, Livno 2017, 145-186.

Valjan 2011
Valjan, V. *Leksikon franjevaca Bosne Srebrene iz travničkog kraja*, Guča Gora 2011.

Vrdoljak 1999
Vrdoljak, B. M. *Franjevački muzej i galerija Gorica u Livnu,* Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu, Split 1999, 9-17.

Vrgoč 1996
Vrgoč, M. *Izviješće o svjedočenju Marije Bogunović i Ljube Crnogorca o ulozi franjevaca u pokolju Srba u livanjskom kotaru 1941. godine,* Bosna franciscana, Samobor 1996, 87-104.

Liturgical Vessels Preserved in the Drawings by Friar Anđeo Kaić

Key words: Fr Anđeo Kaić, drawing, replica, monastery, liturgical vessels, documentarian, goldsmith, silversmith, Fojnica, Kreševo, Kraljeva Sutjeska, Gorica Livno, Petrićevac, Plehan, Dubrava, Guča Gora, Rama, Tolisa, Tuzla

Thanks to their archives, libraries, treasuries and art galleries, Franciscan monasteries throughout Bosnia and Herzegovina are, in the truest sense, temples of Bosnian-Herzegovinian cultural heritage. They store our collective memory: they are the guardians not only of the church history of Bosnia and Herzegovina, but also of the history of these regions as a whole. They were the homes of many generations of Franciscans, who, through their work and dedication, made an immeasurable contribution to the spiritual, educational, and cultural fields.

During the Ottoman occupation of Bosnia and Herzegovina, among other things, a large number of liturgical objects were plundered or disappeared in the burned and demolished monasteries and churches. Only rare items were saved and preserved, which are now mainly kept in Franciscan museums in Fojnica, Kraljeva Sutjeska and Kreševo. Many liturgical items also disappeared during World War II, but also during the last war that was fought in Bosnia and Herzegovina from 1991 to 1995.

For this reason, the documentary work of the Franciscan from Livno, Friar Anđeo Kaić, is of exceptional value. He was ordained a priest in 1916 in Sarajevo. Immediately after his ordination, he was appointed a teacher at the Franciscan Gymnasium in Visoko, where he worked until 1922, mainly teaching the subjects Drawing, Latin and German. In 1920, he earned the title Doctor of Science in Theology at the Faculty of Theology in Zagreb. Due to his penchant for drawing and painting, he stayed in Vienna in 1922/1923. He attended art school there, and spent several months at Jiralsek's private painting school. He again held the teaching position in Visoko from 1923 to 1928, teaching Religious Studies, Penmanship and Drawing. He cultivated his drawing and painting talent from the very beginning of his priesthood and perfected it throughout his life.

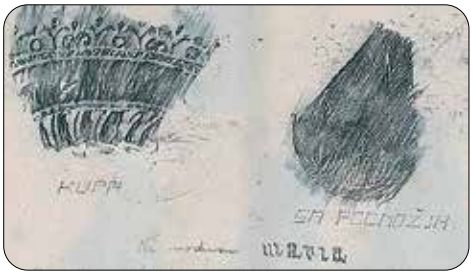
While working as a teacher in Visoko from 1924 to 1927, he spent his free time visiting Franciscan monasteries and parishes, drawing and replicating liturgical vessel he found there. He visited the monastic areas of Fojnica, Kraljeva Sutjeska, Gorica – Livno, Plehan, Tolisa, Dubrave, Petrićevac, Guča Gora, Rama, as well as the parish Kiseljak from the monastic area of Kreševo and the parish Breška from the monastic area of Tuzla, thereby creating a kind of inventory of liturgical vessels. Most of the objects he documented were made in domestic workshops during the 19th century, but his drawings, replicas and descriptions, also include objects from the 16th, 17th and 18th centuries. His work is especially important today for those investigating the fate of these objects. A part of the liturgical vessels he documented are lost to all trace. Some objects were moved from one monastic area to another or transferred from the parish to the corresponding monastery after use, while in some monasteries they were completely destroyed. Such is the case of the Franciscan monastery in Rama, which was burned down by partisan forces during World War II, destroying all its cultural heritage. The situation is similar to the monastic area of Petrićevac.

As a teacher and pedagogue, Fr Anđeo Kaić understood the importance of fostering not only spiritual growth, but also an awareness of cultural heritage, its research and preservation, among the students of the Franciscan Classical Gymnasium in Visoko. Perhaps for this reason, he brought some ethnographic objects from the area of Livno and other parts of the province to Visoko, in order to establish a museum within this educational institution.

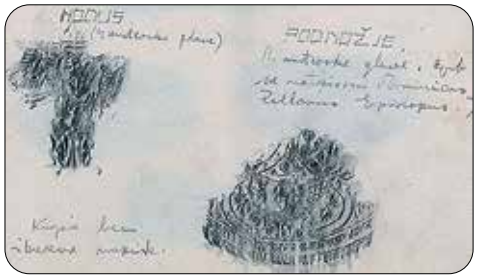
Kaić also made two replicas of the Fojnica Armorial; one of which is kept in the Franciscan

monastery in Livno, and the other in Fojnica. His documentary work is also recognisable in his collection of his drawings, watercolours and oil paintings kept in the depot of the Franciscan Museum and Gallery Gorica Livno. Many of them feature the recognisable traditional architecture of Livno interwoven with folkloric elements. Thanks to them, a reconstruction of the old city of Livno from the mid-20th century could be made today.

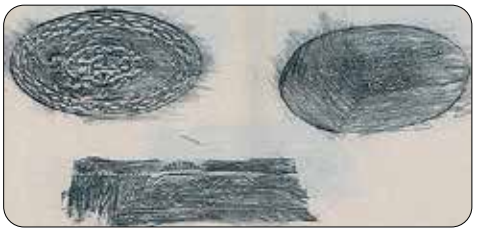
The legacy of Fr Anđeo Kaić can undoubtedly be of great help to all those wishing to explore the cultural heritage of monastic areas that he visited and whose objects he recorded, replicated or described.

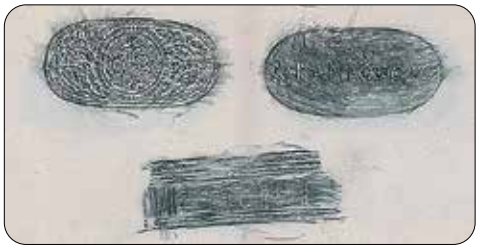
1

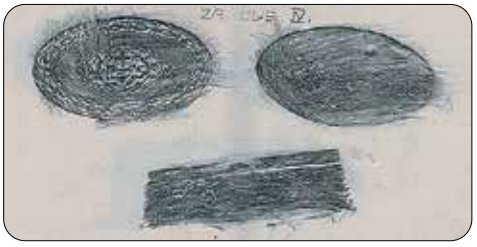
2

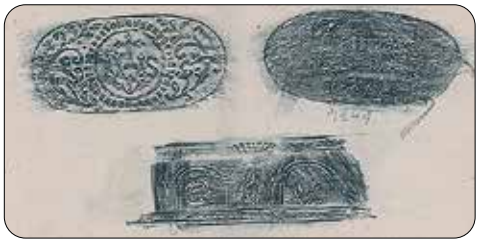
3

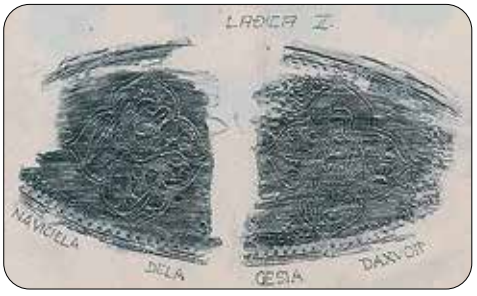
4

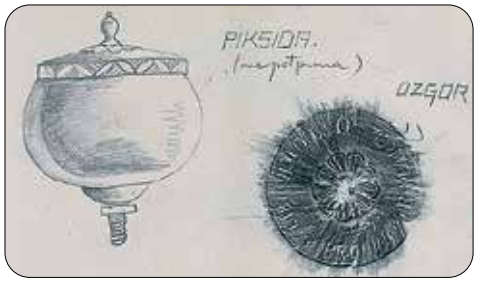
5

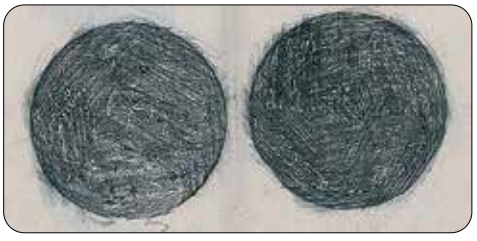
6

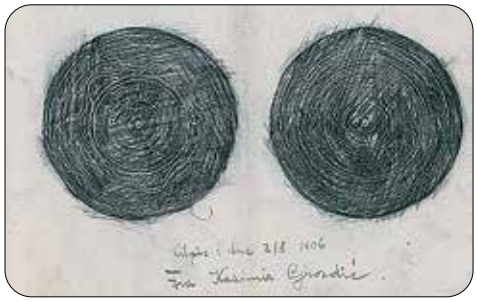
7

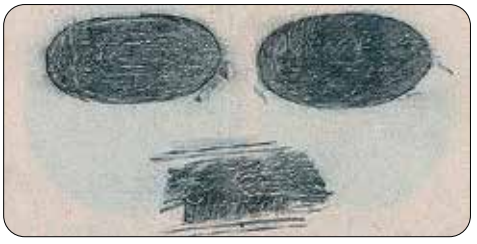
8

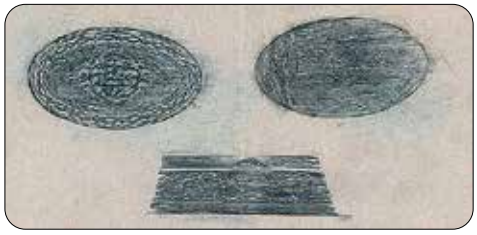
9

10

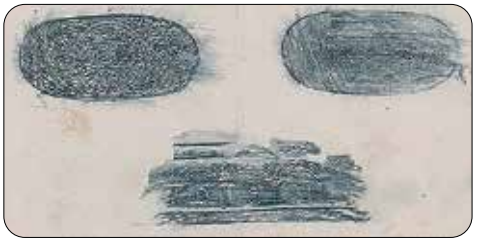

11

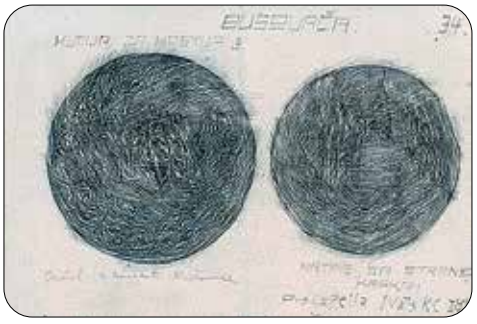

12

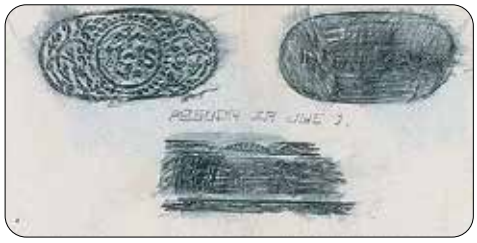
T. 1

1

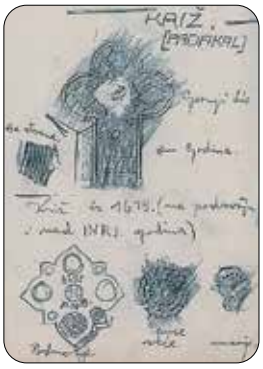

2

3

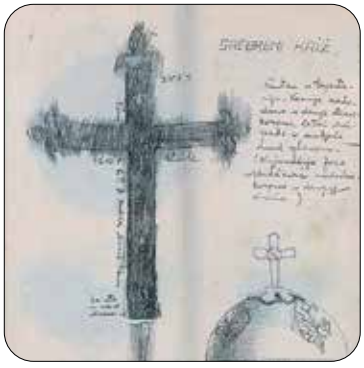

4

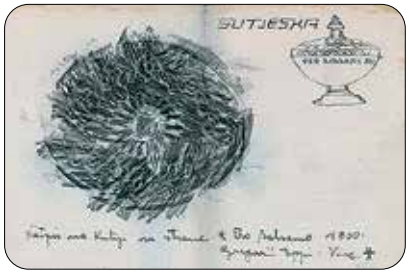
5

6

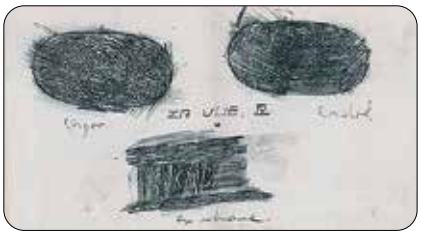

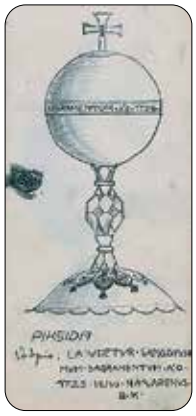
7

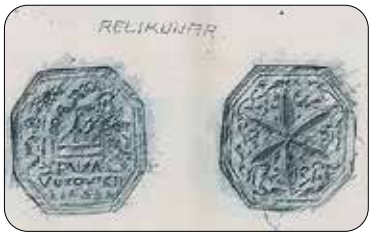

8

9

10

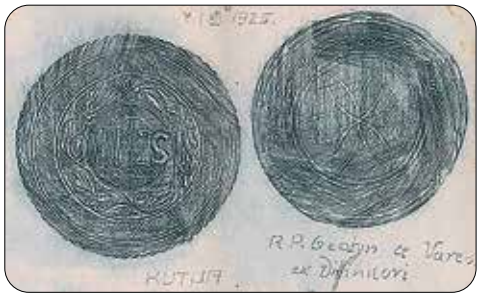

11

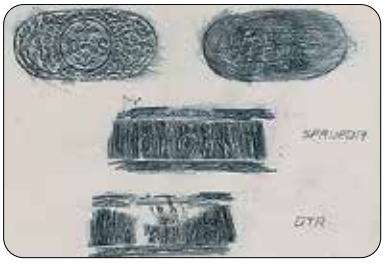
12

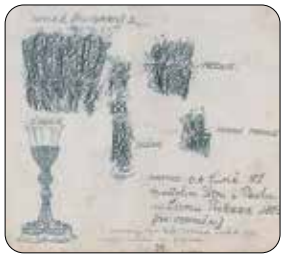
T. 2

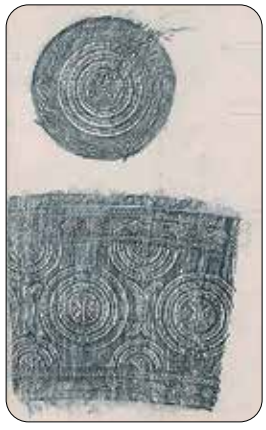

1

2

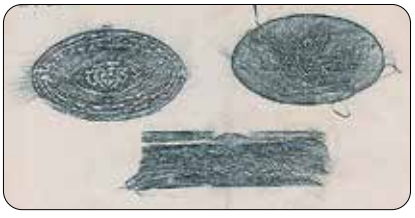

5

3

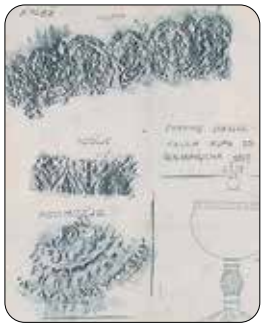

4

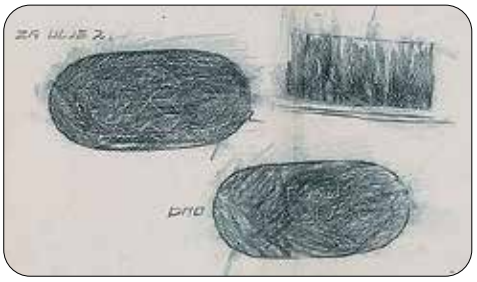

8

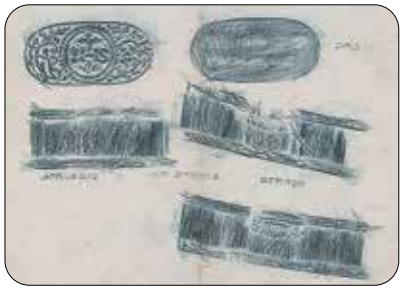

6

7

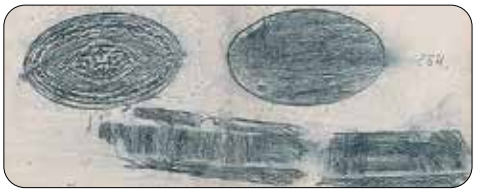

9

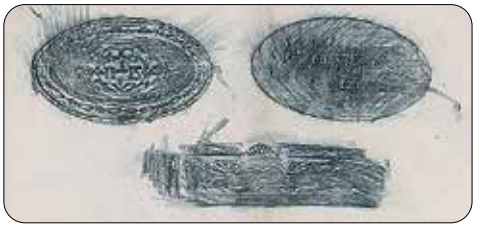

10

11

12

T. 3

1

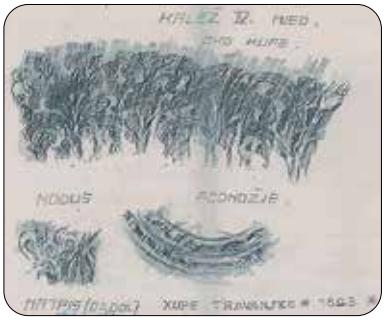

3

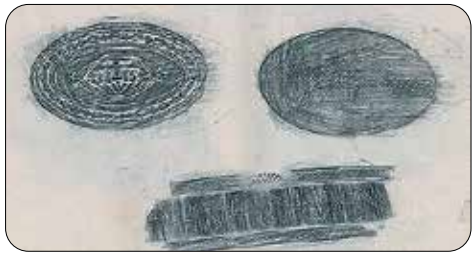
5

7

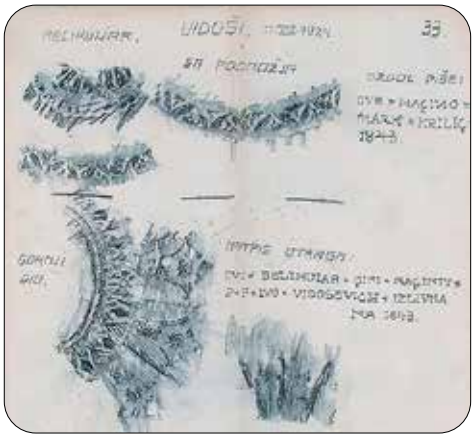

9

11

2

4

6

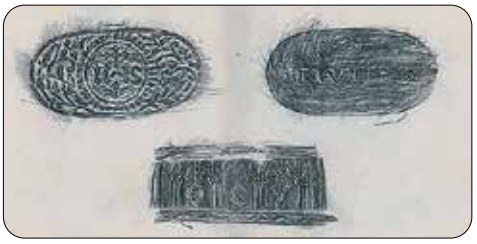

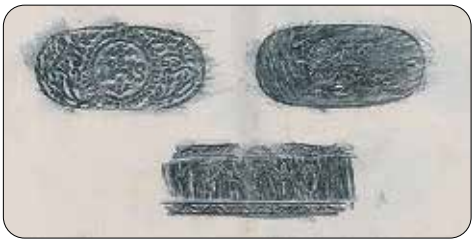
8

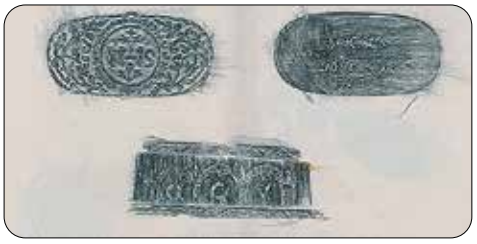

10

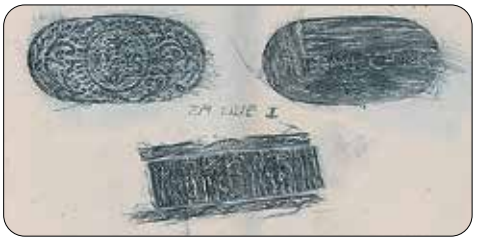

12

T. 4

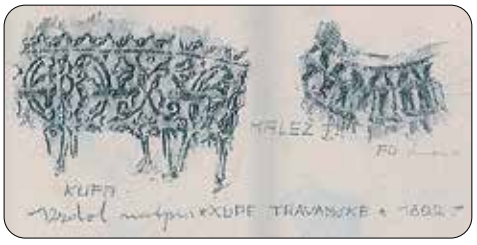

1

2

3

4

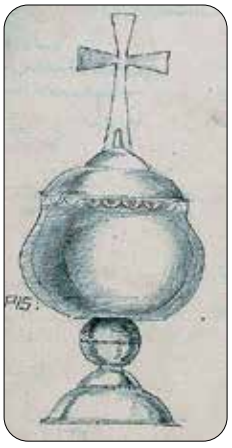

5

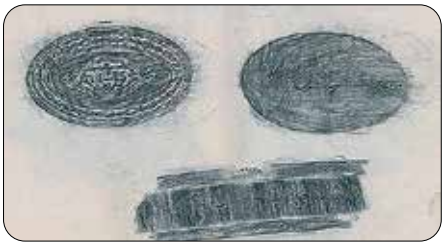

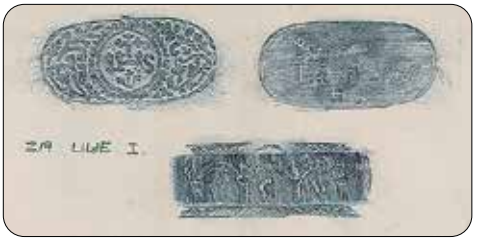
6

7

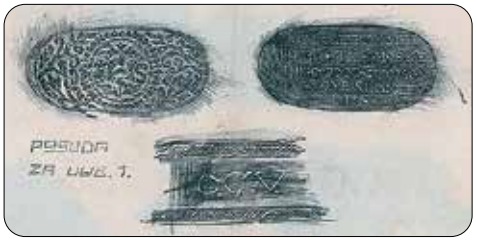

8

9

10

11

12

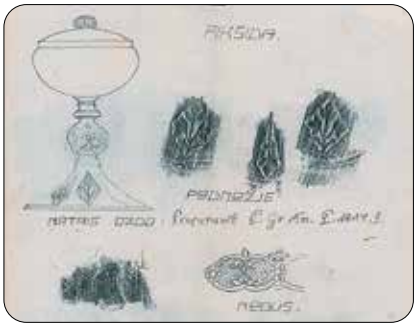
T. 5

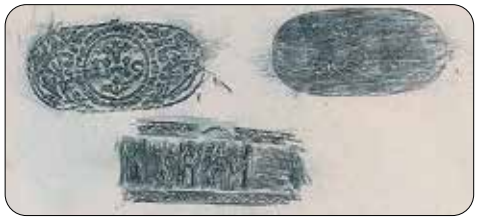
1

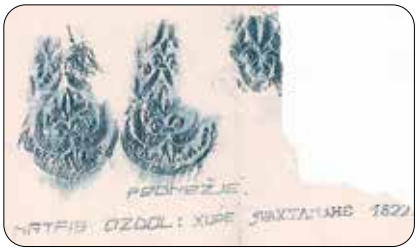
2

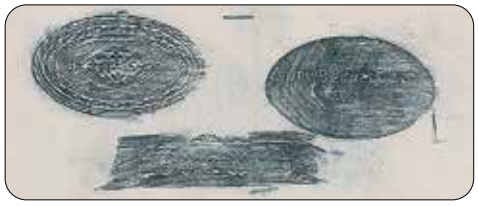
3

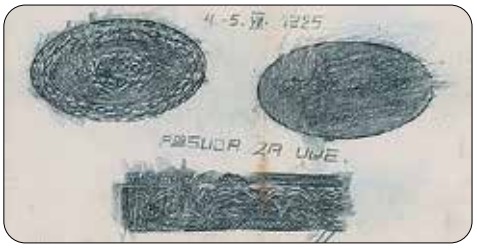
4

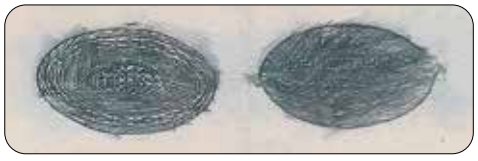
5

6

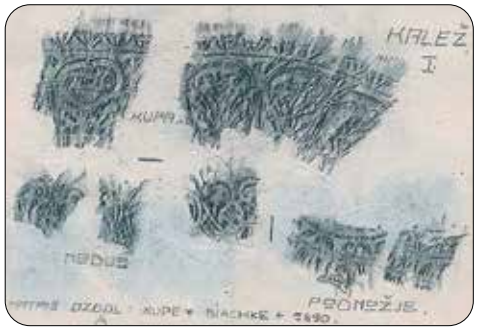
7

8

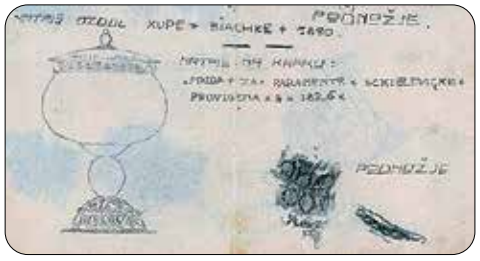
9

10

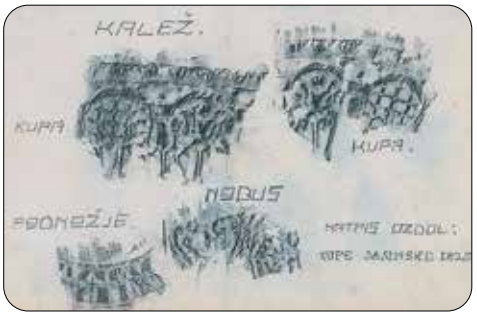

11

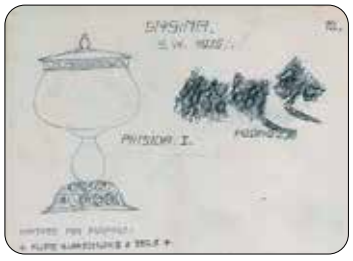

12

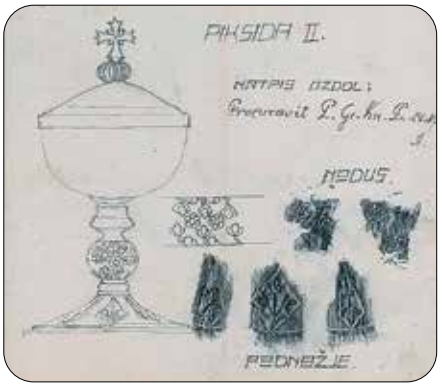
T. 6

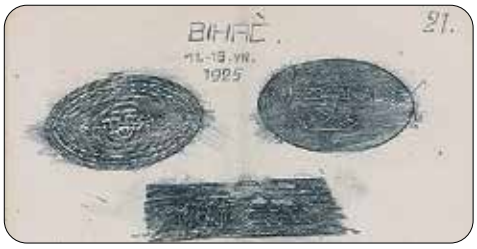
1

2

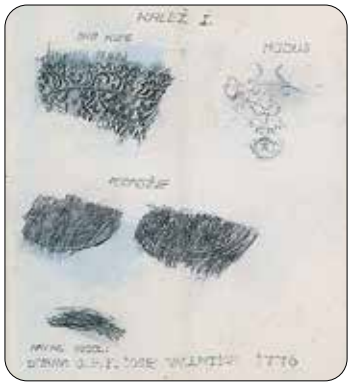
3

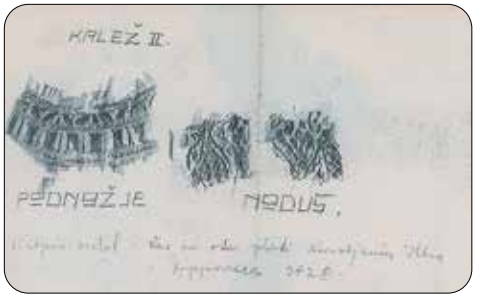
4

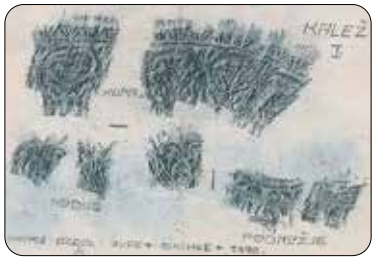
5

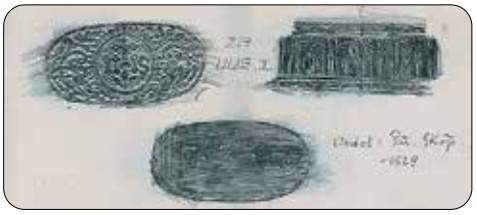
6

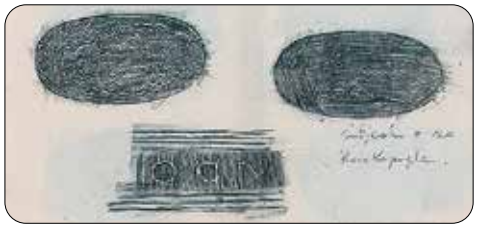
7

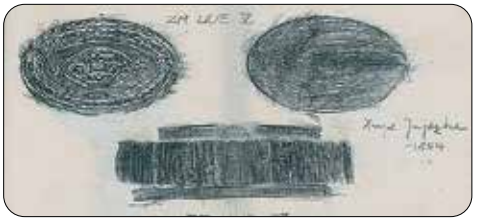
8

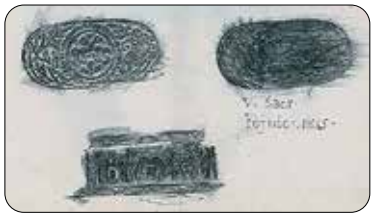
9

10

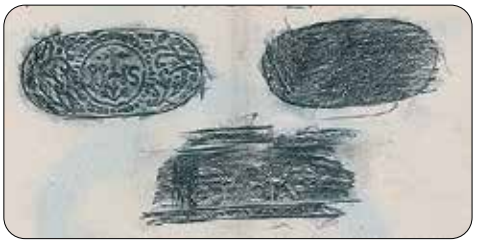

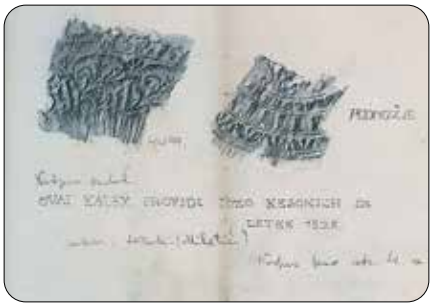
11

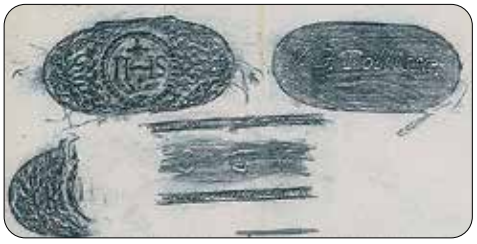
12

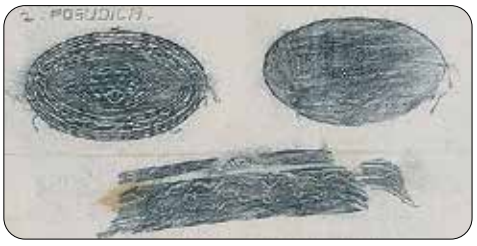
T. 7

1

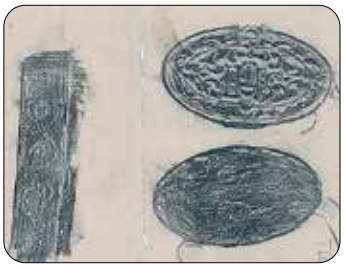

2

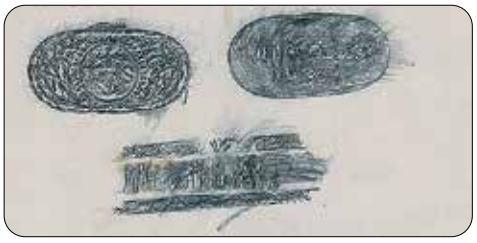

3

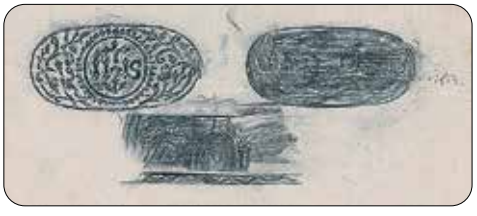

4

5

6

7

8

9

10

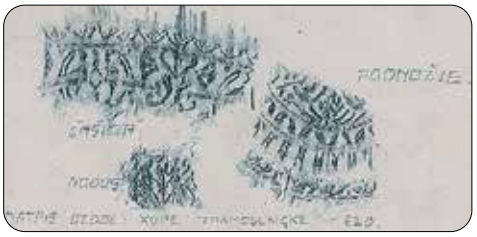

11

12

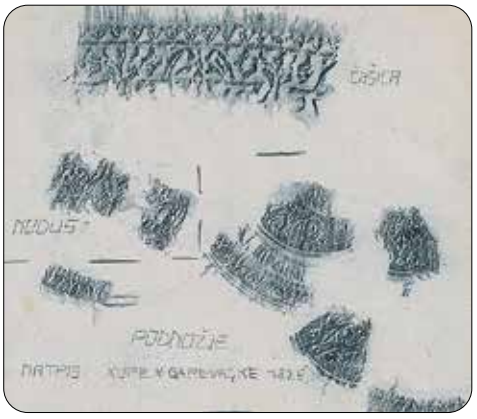
T. 8

1

2

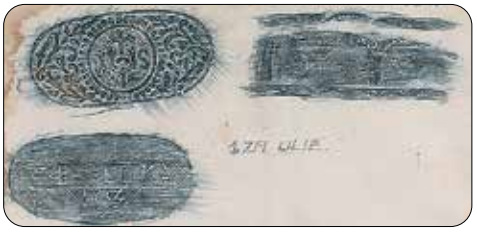

3

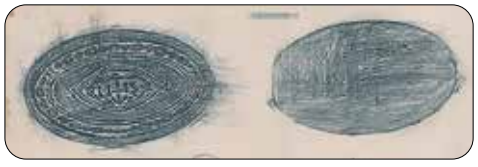

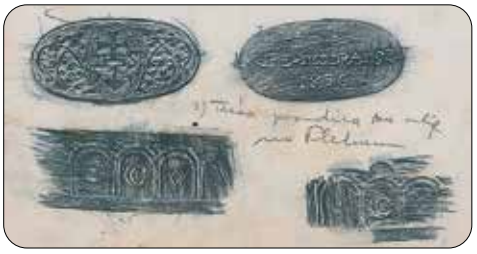
4

5

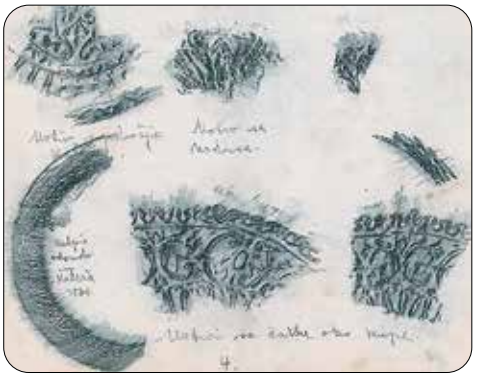

6

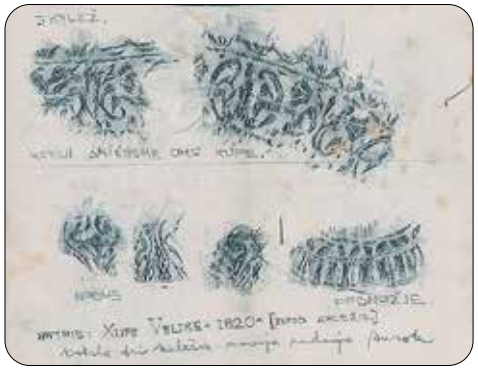

7

8

9

10

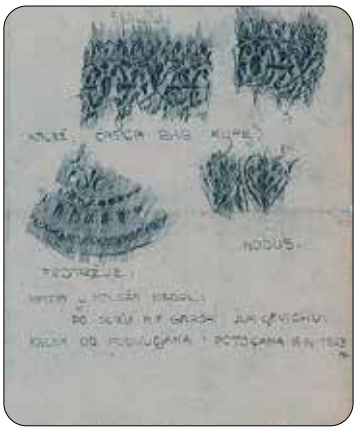

11

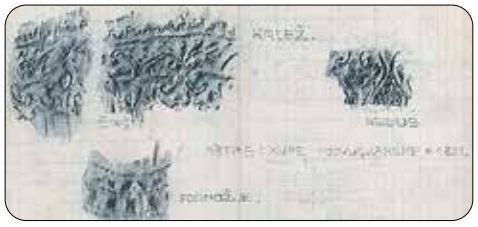

12

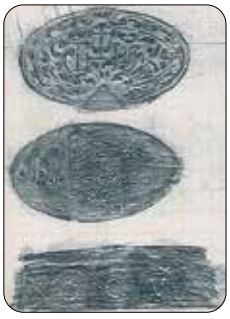
T. 9

1

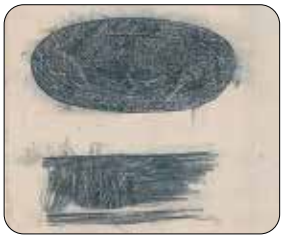

2

3

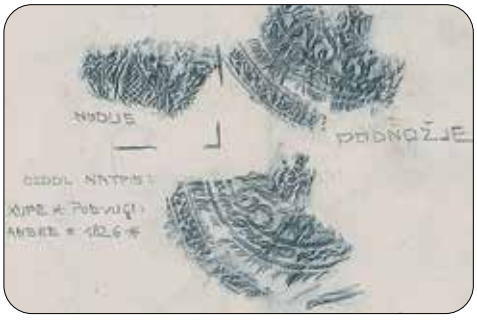

4

5

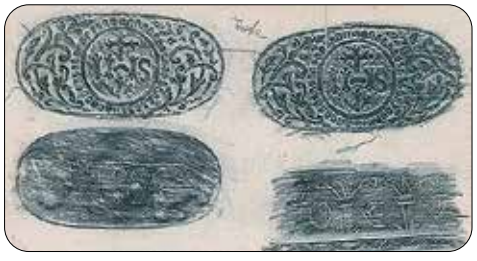

6

7

8

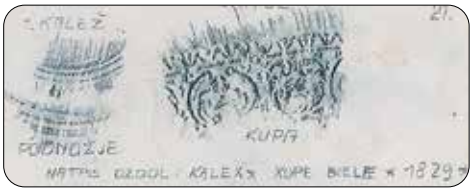

9

10

11

12

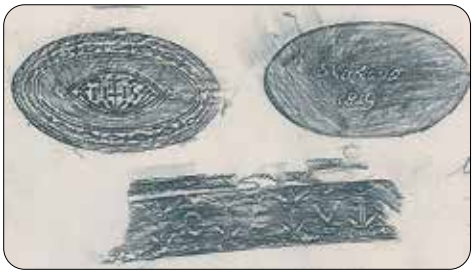
T. 10

1

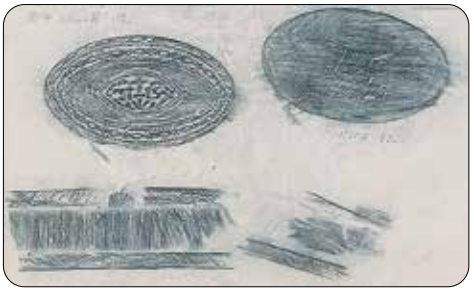
2

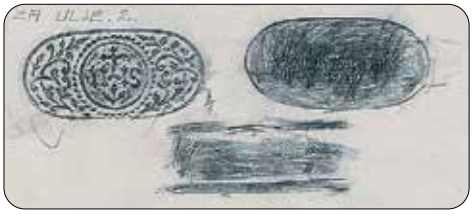
3

4

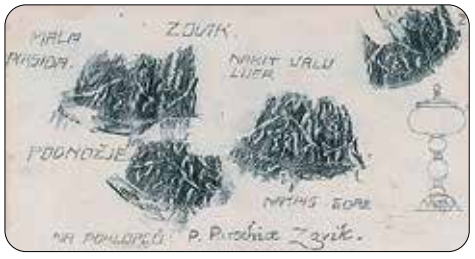
5

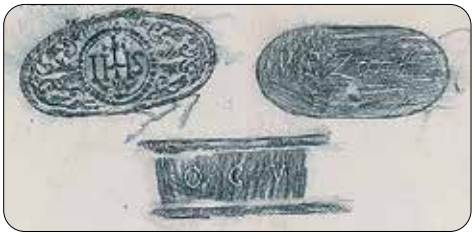
6

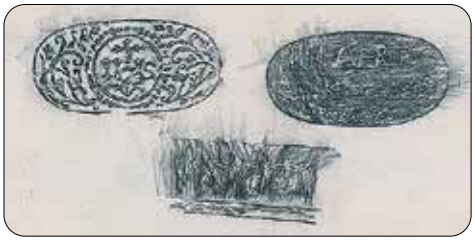
7

8

9

10

11

12

T. 11

Željka Markov

Luka Šeremet - manje poznati sudionik novorealističkih kretanja dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća

LUKA ŠEREMET – MANJE POZNATI SUDIONIK NOVOREALISTIČKIH KRETANJA DVADESETIH I TRIDESETIH GODINA 20. STOLJEĆA

Željka Markov
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta 40, 80101 Livno
zeljka.markov@fmgg-livno.com

UDK: 75Šeremet, L.
929Šeremet, L.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. IV. 2025.
Prihvaćeno: 20. X. 2025.

U radu se želi rasvijetliti i s današnjega gledišta promotriti umjetničko stvaralaštvo prerano preminuloga akademskog slikara Luke Šeremeta koji je podrijetlom iz Livna. Na temelju sačuvanih djela i kroz prizmu onodobnih aktualnih tendencija želi se prikazati utjecaj profesorâ s Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu na početke likovnoga stvaranja i formiranja mladoga slikara. Usprkos skromnoj umjetničkoj ostavštini koja još nije u potpunosti ubicirana želi se na osnovi dostupnih nam djela valorizirati i prezentirati njegov prilog umjetnosti između dvaju svjetskih ratova.

Ključne riječi: Luka Šeremet, Vladimir Becić, Ljubo Babić, Art Deco, realizmi dvadesetih godina, akvarel, kolorizam, tonska monumentalnost

Luka Šeremet, slikar livanjskih korijena, pripada onim umjetnicima čiji su likovni početci obećavali plodnu im slikarsku budućnost, no bolest i prerana smrt prekinule su mogućnosti za njegov slikarski apogej. Tek pokoja slika daje naslutiti potencijal i likovno umijeće mladoga slikara. Zbog smrti uzrokovane tuberkulozom 1932., tri godine nakon završene likovne akademije, ostavio je skroman, ali i nedovoljno istražen umjetnički opus.[1] Luka je mlađi brat Ive Šeremeta[2], istaknutoga bosanskohercegovačkoga akademskog slikara, utemeljitelja Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine, kolonije u Počitelju i člana Akademije nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Kao pripadnik druge generacije bosanskohercegovačkih slikara, Ivo Šeremet svoju ju naobrazbu kratko stjecao u Zagrebu kod Rožankowskoga, potom u Beču i Krakovu, a kao profesionalni slikar svoju je karijeru najprije gradio u Beogradu.

Umjetnički opus i slikarske početke njegova mlađeg brata Luke vrlo je teško promotriti u cijelosti zbog oskudnih životopisnih podataka, kao i pretežno zagubljenih djela koja su nastala u njegovu kratkom umjetničkom djelovanju. Sigurno je jedino to da je Šeremet odmah nakon završenoga akademskog školovanja u Zagrebu 1929. godine počeo javno izlagati i da je otišao na usavršavanje u Pariz, gdje je ostao jednu godinu. Podrijetlom i umjetničkim djelovanjem pripada bosanskohercegovačkoj slikarskoj povijesti, a svojim školovanjem i javnim istupanjima

[1] Umro je u Zagrebu 17. prosinca 1932. (Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 67)

[2] Njihova baka po majčinoj strani Mara Granić, podrijetlom iz Dalmacije, u gradu Livnu imala je svoju bojanu za pređu i seljačko sukno. Stoga je dobila nadimak Bojadžinica. (Manđeralo, 1996, 107) Senzibilitet za boju, čini se, oba su brata slikara naslijedila od svoje bake.

vezan je i za korpus hrvatskoga slikarstva. Akademija, njezini profesori i likovni život u Zagrebu akademski su ga usmjerili, a Sarajevo, u kojemu je proveo dio svoga djetinjstva, otvorilo mu je vrata i dalo potporu.[3] Kakav bi mogao biti njegov slikarski put ostaje nam nepoznanica i tek djela koja se pretežno čuvaju u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine, Galeriji umjetnina u Splitu, Atelijeru Meštrović u Zagrebu[4], upravi grada Livna i u privatnim vlasništvima svjedoče o umjetniku koji je imao talent i želju da otkrije i podijeli svoje viđenje svijeta. U kontekstu vrjednovanja njegova prinosa treba ga promotriti i kroz hrvatska i bosanskohercegovačka umjetnička kretanja 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća. Pretpostavljajući da je zagrebačka likovna scena imala veći upliv na njegovo umjetničko formiranje, veću ćemo pozornost usmjeriti na utjecaj njegovih mentora.

Umjetnički početci i prva javna izlaganja

Luka Šeremet rođen je 18. listopada 1902. u Livnu.[5] S obitelji preseljava u Sarajevo 1912. godine.[6] Nakon završene velike realke u Sarajevu 1923. godine u rujnu upisuje Likovnu akademiju u Zagrebu. Nakon uspješno položenih osam semestara 1929. godine završio je državnu umjetničku akademiju kao kandidat srednjoškolskoga učiteljskog risanja. Potom je od 1929. do 1930. godine studijski boravio u Parizu i već je 1930. godine u Salonu Galić u Splitu održao samostalnu izložbu.[7] Publici se predstavio s 18 ulja i 60-ak akvarela i crteža. Na izložbi su prevladavali pejzaži uz manji broj studija glava, studija životinja i autoportret.[8] Dio tih radova bile su marine i uopće pejzaži Splita i okolice, gdje se mladi umjetnik posljednjih mjeseci duže zadržao.[9] Na toj izložbi primijetio ga je i Meštrović te je od njega otkupio četiri djela.[10] Iako se u kritičkome osvrtu objavljenom u novinama *Novo doba* navodi da je to njegova prva samostalna izložba, također je pronađen kritički osvrt objavljen u *Pregledu* iz 1929. godine, gdje se navodi kako je u Umjetničkome salonu Desimira Skočajića u Sarajevu mladi akademski slikar Luka Šeremet izložio svoje radove u ulju, akvarelu i olovci. U tome likovnom osvrtu primijećen je već njegov izraziti osjećaj za pitoresknost boja i neposredniju maniru u tehnici akvarela u zavičajnim krajolicima Bosne i Dalmacije. U Umjetničkome paviljonu u Zagrebu izlaže potkraj 1930. i početkom 1931. godine. U to doba Umjetnički paviljon i Salon Ulrich bile su galerijske institucije u kojima su se javno afirmirali svi modernistički pomaci i otkrivali mladi daroviti pojedinci.[11] Tom prigodom izložio je 65 djela, od toga 44 akvarela, 13 ulja i 8 crteža.[12] U svome kritičkom prikazu u novinama *Novo doba* Ivo Franić, između ostaloga, navodi*: Iako je Šeremet još mlad i još uvijek pod dojmom školskog utjecaja, ipak je njegov talent važan i u pejzažu, kako suhozemnom, tako i morskom krajoliku, ukazuje jasne konture budućeg majstora s mnogo lijepih osobina Bukovca, Mašića i Crnčića. Izražajna snaga njegovog kista, efekt njegovih boja i snaga luminističkih efekata u jasnoj i simetričnoj perspektivi izdižu ga već danas nad mnogim dosadašnjim izlagačima, pa i starijim od njega.*

3 *Izložba Luke Šeremeta,* Pregled, III, knj. IV, Sarajevo, u septembru 1929, 153.

4 U Atelijeru Meštrović u Zagrebu pohranjene su dvije slike Ive Šeremeta. No smatramo da je djelo *Mrtva priroda* u smeđoj gami zapravo djelo njegova brata Luke Šeremeta. Riječ je o maniri koja nije samo karakteristična po smeđemu tonalitetu koji autor preferira nego i po zatvorenoj voluminoznoj formi karakterističnoj za Becićeva đaka. U posjedu obitelji Meštrović nalazi se i Lukino djelo *Motiv kuće* za koje, nažalost, nismo mogli dobiti uvid.

5 Kršten je kao Luka-Jozip. Arhiv Franjevačkog samostana Gorica, Zapisnik stanja duša župe Livno, Varoš, XIX. – XX. st., str. 210, sig. Mat. Obi.2 (kut.126/2)

6 Lovrenović, 2003, 790.

7 Od 1. do 14. listopada 1930. (Majstorović, Slade, 2020, 208, bilj. 535.)

8 Majstorović, Slade, 2020, 212, bilj. 564.

9 Majstorović, Slade, 2020, 212, bilj. 565.

10 St., *Izložba slika Luke Šeremeta,* Novo doba, XIII, 237, 11. X. 1930, 2.

11 Reberski, 1997, 27.

12 Podatak preuzet s deplijana izložbe otisnutoga 1931. godine.

Sl. 1. *Autoportret*, 1930.
(foto: R. Matić © Galerija umjetnina, Split)

Sl. 2. J. Račić, *Autoportret*, 1908.
(foto: G. Vranić © Nacionalni muzej moderne umjetnosti, Zagreb)

Franić također navodi kako je Šeremet naturalist, no taj naturalizam izražava sad impresionistički, sad ekspresionistički, prema vlastitome raspoloženju i rezultatima studija. Samo se tako može razumjeti da jedan te isti prizor, s istim komponentama, prikazuje po nekoliko puta, sad u tehnici uljanih boja, sad u tehnici akvarela, a svaki put uz druge luminističke efekte.[13] Šeremet zapravo nije bio izoliran slučaj kada je o tome riječ; mnogi su njegovi suvremenici ponavljali motive u različitim tehnikama.[14] Ipak, iz toga osvrta možemo zaključiti da je Šeremet još uvijek bio u fazi istraživanja i potrazi za svojom likovnom sintaksom i da svako autorovo djelo uvijek otkriva *imago auctoris*, *signum temporis* i *genius loci*.[15]

I dok se većina onodobnih kritičara slaže i potvrđuje slikarevu istančanu profinjenost u osjećanju boja, Ivo Franić u svome inače pozitivnome osvrtu o autorovoj izložbi u Umjetničkome paviljonu 1931. godine pronalazi i jednu zamjerku: *Uljane slike su mu slabo kontrastirane, tonovi, sumorni i neizražajni, blijedi i ukočeni*.[16] Analogijom sačuvanih autorovih djela možemo uočiti da Šeremetov rukopis korespondira s težnjama predstavnika Münchenske škole pa pronalazimo srodnosti s manirom Račića, Becića, a potom i Ljube Babića, i u tehnici ulja, i u akvarelu. Pokušavajući odgonetnuti duhovnu esenciju, to jest slikarevu emociju sa slikanim motivom pri slikanju krajolika i varoši, primjetna je životvorna svjetlost koja se zrcali s njegovih pitoresknih ili osunčanih motiva. Čini se da je *plein air* slikanje te težnja za fiksiranjem mijene boja pod utjecajem svjetlosti bio njegov izazov. Krajolici u tehnici akvarela, prizori iz kavana, urbane ili ruralne arhitekture živopisnim koloritom prenose osjećaje autorova ispunjenja i puls života.

Upravo suprotan dojam odražavaju njegovi autoportreti, poluakt i mrtve prirode u tehnici ulja. U tim se djelima razotkrivaju vrlo

[13] *Dvije interesantne izložbe u Zagrebu, Luka Šeremet slikar i Gjoko Krekić arhitekt,* Novo doba, XIII, 299, 30. XII 1930, 2.

[14] Ramljak Purgar, 2008, 82.

[15] Babić, 1990, 5.

[16] *Dvije interesantne izložbe u Zagrebu, Luka Šeremet slikar i Gjoko Krekić arhitekt,* Novo doba, XIII, 299, 30. XII 1930, 2.

Sl. 3. *Autoportret*, skica
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 4. *Autoportret*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

intimistička duhovna poniranja koja ne može sakriti. Naziru se njegove najintimnije emocije samoće, melankolije, tajanstvenosti i slutnje. Na svim, dosada poznatim, Šeremetovim autoportretima prisutna je stanovita psihološka nota. U Galeriji umjetnina u Splitu čuva se njegov *Autoportret* iz 1930. godine koji evocira nam *Autoportret* Josipa Račića iz 1908. godine u tamnoj gami, upravo zbog duboke nijemosti i ozračja usamljenosti kojom zrače oba portreta (sl. 1, 2). Iako je riječ o generacijskome odmaku dvojice slikara, obojica su doživjela sličnu sudbinu, umrijevši vrlo mladi. Očigledno je da je mladi slikar nadahnut postulatima hrvatske moderne, ali se isto tako u njega naziru pomalo i magično realističke konotacije, što ne iznenađuje imamo li na umu aktualnu klimu 20-ih godina 20. stoljeća i opću otvorenost prema stilskim pluralizmima. U potrazi za vlastitim slikarskim idiomom iznjedrena su neka vrlo slobodna i opuštena stilska okušavanja mladoga slikara u kojima pronalazimo i estetiku fovizma (sl. 3, 4). Možemo reći da je Šeremet bio među tim manje poznatim sudionicima globalnih kretanja u vremenu između dvaju svjetskih ratova, u kojemu su sudjelovali slikari različitih generacija, iskustava i umjetničkih predispozicija.[17]

Posljednji je put izlagao u Beogradu na V. jesenjoj izložbi beogradskih umjetnika 1932. godine izloživši dva *Splitska motiva* u akvarelu.

Istraživanje fenomena nacije, nacionalizma i nacionalnoga identiteta, kao ključnih elemenata u povijesnim kretanjima 19. i 20. stoljeća, posebice je važno za razumijevanje općega društvenog razvitka u tome razdoblju.[18] Likovna je umjetnost bila osobito važna za oblikovanje kolektivnoga kulturnog identiteta.[19] U srednjoeuropskome prostoru veza umjetnosti i nacionalnoga identiteta bila je jača, dugotrajnije izražena i važnija za tokove pojedinih nacionalnih umjetnosti. Naime, srednjoeuropski su umjetnici na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – a dio njih i tijekom cijele prve polovice 20. stoljeća – bili zaokupljeni čimbenicima koji su se činili irelevantnima umjetnicima u zapadnoeuropskim umjetničkim središtima, kreatorima općega modernističkog uzleta. U srednjoj Europi upravo je umjetnost

[17] U kontekstu suradnje nepovezanih i nepoznatih sudionika vidi: Reberski, 1997, 30.

[18] Prelog, 2010, 254.

[19] Prelog, 2010, 255.

bila ključno mjesto za izražavanje nacionalnih osjećaja, a umjetnici su bili glavni „borci“ za oblikovanje nacionalnoga identiteta.[20] Strategije pronalaženja vlastitoga, nacionalnoga likovnoga identiteta u hrvatskoj umjetnosti sežu već od kraja 19. stoljeća, kada je 1896. godine izložba hrvatskih umjetnika u zasebnome, nacionalnome paviljonu na Milenijskoj izložbi u Budimpešti bila važan prinos umjetnosti u oblikovanju nacionalnoga identiteta.[21] U tom kontekstu bilo je važno i djelovanje dviju umjetničkih skupina Lade i Medulića, sve do Grupe trojice i kasnije Udruženja umjetnika Zemlja.[22]

U Kraljevini SHS/Jugoslaviji kulturne institucije i manifestacije također su često bile indikator općih društvenih, državnih i političkih, bilo pozitivnih, bilo negativnih prilika. U procesu nastanka jugoslavenske države važnu su ulogu imale Jugoslavenske umjetničke izložbe. I inače, jugoslavenska je likovna umjetnost odigrala veliku ulogu u procesu ujedinjavanja južnoslavenskih naroda i u stvaranju jedinstvenoga kulturnog prostora u prvim desetljećima 20. stoljeća. Jugoslavenske izložbe, kao najpoznatija kulturna manifestacija s jugoslavenskim predznakom, imale su cilj potaknuti sve narode na području Kraljevine Jugoslavije da prihvate jedinstveni nacionalni identitet, izražen, između ostaloga, i spajanjem postojećih nacionalnih kultura.[23] Uz Ministarstvo prosvete najveći broj slika otkupljivao je Dvor. Primjetno je da se vodilo računa o „reciprocitetu“ umjetnika iz različitih krajeva zemlje, a i o motivima na umjetničkim djelima jer su, uz djela s motivom mrtve prirode, najčešće otkupljivana djela koja su potvrđivala „jugoslavenstvo“ ovih izložbi, o čemu svjedoče i nazivi otkupljivanih radova slikara iz cijele Jugoslavije: Motiv iz Ohrida, Primorski motiv, Dalmatinske kuće, Veleš, Oko Tetova, Korčula, Iz Hvara, Pogled na trg u Prizrenu, Maglaj u Bosni itd.[24]

Za razliku od svoga brata Ive, Luka Šeremet nije uspio sudjelovati na tim jugoslavenskim izložbama, ali njegovo rano pojavljivanje na izložbi u Beogradu potvrđuje da je bio perspektivan mladi umjetnik željan znanja i afirmacije, agilan i da je pratio aktualna i politička i kulturna zbivanja. Iz preslike njegove svjedodžbe [25] razvidno je da je od samoga početka Šeremet imao priliku učiti od najvećih umjetnika između dvaju svjetskih ratova. Ostaje pitanje gdje su se zagubile sve njegove skice i radovi iz razdoblja njegova školovanja u Zagrebu, Parizu i navedenih izložbi. Božo Majstorović i Iris Slade bilježe da je s *dvadeset prodanih djela u ukupnom iznosu od 13.350 dinara umjetnik u Salonu Galić ostvario solidan financijski uspjeh, unatoč malom broju posjetitelja, njih ukupno 143*.[26] Stoga pretpostavljamo da su njegova djela pohranjena u nama nepoznatim zbirkama, bilo u privatnim, bilo u muzejsko-galerijskim, kamo su dospjela kao dar ili su otkupljena.[27]

Nedvojbeno je da Šeremet nije prošao nezamijećen u svojim prvim, javnim izlaganjima odmah nakon završenoga školovanja i da ga je tadašnja likovna kritika primijetila ponajviše, kako navodi Azra Begić, zbog suptilnosti japanskih *sanjara-slikara*[28] i izvanredne koloristične slobode u tehnici akvarela. Upravo njezina tvrdnja o maloj kompoziciji *U kafani*[29] (sl. 5, 6) da je *njegovo polje rada akvarel* i da je njegova superiornost u toj tehnici evidentna odgovara unisonomu

20 Prelog, 2010, 255.

21 Prelog, 2012, 239.

22 Prelog, 2012, 242.

23 Vučetić, 2009, 701-702.

24 Vučetić, 2009, 712 -713, bilj. 52.

25 Fond Studentska dokumentacija, Arhiv Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu.

26 Majstorović, Slade, 2020, 212.

27 Djela Luke Šeremeta u Galeriju umjetnina u Splitu došla su darom dr. Ive Tartaglie i Kraljevske banske uprave. (Majstorović, Slade, 2020, 427)

28 St., *Izložba slika Šeremeta,* Salon Galić, Novo Doba, XIII, 237, 11. X. 1930, 2.

29 Fundus Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine.

Sl. 5. *U kafani*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

mišljenju njegovih tadašnjih kritičara. Taj je rad jedan od triju radova s kojima je Azra Begić htjela Luku Šeremeta uključiti u prikaz razvoja moderne bosanskohercegovačke likovne umjetnosti na izložbi *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924. – 1945.* održane 1985. godine u Sarajevu. Slikar *radosne vedrine*, kako ga je okarakterizirala Azra Begić, i danas tek u fragmentima dopire do nas.[30] Ne čudi nas ni činjenica da su za plakat *Izložbe centralnog presbiroa, Kraljevine Jugoslavije 1919 – 1929.* odabrali grafičko rješenje mladoga studenta u estetici *art decoa* koje i danas vizualno djeluje vrlo svježe i moderno.

Litografija u stilu geometrijske stilizacije i u duhu industrijalizacije iznimno je likovno pročišćena, a u njoj prevladavaju sivi i crni voluminozni geometrijski oblici s istaknutim detaljima intoniranih u trima osnovnim bojama – žutoj, crvenoj i plavoj. Pojednostavljeni i voluminozni oblici na tragu konstruktivizma, monumentalni i snažni, odaslali su autorovu

[30] Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 67.

Sl. 6. V. Parać, *Kavana „La Coupole"*, 1931.
(foto: G. Vranić © Nacionalni muzej moderne umjetnosti, Zagreb)

poruku koja je bila u *funkciji nacionalne ideje*[31] (sl. 7). Geometrijski oblici imaju važnu ulogu u ovome stilu, koji je dominirao umjetničkim i dizajnerskim praksama tijekom 1920-ih i 1930-ih godina. *Art deco* dijelio je neke zajedničke teme s futurizmom, umjetničkim pokretom koji je također procvjetao u istome razdoblju. Futuristički utjecaji u *art decou* odražavaju se u izrazito modernističkome i tehnički inspiriranome pristupu dizajnu.

Stilizirani motivi zrakoplova, automobila i drugih tehničkih inovacija često su se pojavljivali u *art decou*, odražavajući fascinaciju brzinom i tehnikom koja je bila svojstvena za futurizam.[32]

Drugi sačuvani primjer grafike *U zatvoru*, u tehnici linoreza, također nagovještava njegov izniman senzibilitet za grafički medij, s jasnom kompozicijom i čistim koncipiranim linearnim plohama. Kao da je riječ o još jednome grafičkom rješenju plakata ili ilustracije za časopis.

Plakat kao novi moderni medij u Hrvatskoj se pojavljuje u isto vrijeme kada secesija doživljava svoju punu afirmaciju. Stil koji je slici oduzeo dubinu i stvorio joj život u neslućenome bogatstvu dvodimenzionalnoga svijeta plohe bio

[31] Kavurić, 2003/2004, 127.

[32] https://moderna-galerija.hr/7-fascinantnih-cinjenica-o-art-deco-stilu/ (5. III. 2025.)

Sl. 7. *Kraljevina Jugoslavija 1919-1929, Izložba centralnog pressbiroa*
(foto: Zbirka grafičkog dizajna Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb)

je idealan da plakat inaugurira kao popularnu sliku novoga vremena, kao novu scenografiju gradskih trgova i ulica. Plakat je bio novi medij za odraz umjetničkoga čina i tržišne filozofije novoga potrošačkog društva u nastajanju. Nakon međunarodne izložbe dekorativnih umjetnosti *Exposition Internationale des Arts et Décoratifs Industriels Modernes* u Parizu 1925. godine stil *art deco* stiže i u Zagreb, a to je vrijeme kada je Luka Šeremet studirao na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Na toj je izložbi u Parizu njegov profesor Ljubo Babić primio Grand Prix za scenografska dizajnerska rješenja za niz kazališnih predstava.[33]

Drugi ugledni profesor koji je predavao Šerametu predmete Kompozicije za grafiku i Grafika bio je Tomislav Krizman. I njegov rad na unaprjeđenju primijenjene umjetnosti – opremi knjiga i časopisa, ilustriranju, oblikovanju plakata, kataloga, prospekata, diploma, uporabnih predmeta od keramike, stakla, metala, drva i tekstila – u našoj sredini možemo smatrati pionirskim.[34] Na temelju sačuvanih grafičkih rješenja možemo samo izraziti žaljenje što u tome mediju Šeremet nije imao priliku izraziti sav svoj talent.

Nužno je osvrnuti se na aktualne likovne pojave dvadesetih godina prošloga stoljeća i utjecaj zagrebačkih profesora s Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu, koji su nedvojbeno dali smjernice za Šeremetov umjetnički razvoj. U ovome kontekstu nije moguće ne spomenuti i to da moderna hrvatska grafika započinje s Mencijem Klementom Crnčićem koji je udario temelje polustoljetnoga kontinuiteta. Crnčič je na velik broj naraštaja, polaznika Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu prenosio znanje o grafici,[35] a Krizman i Babić tu će pedagošku ulogu dostojno nastaviti. U čitavoj prvoj polovici 20. stoljeća grafika u Hrvatskoj stremi izrazu, zanatskoj vrsnoći, koju ne dijeli od individualizacije i likovne kvalitete, nastojeći se istovremeno dokazati i izvršiti svoje društveno poslanje. Njezini su stvaratelji u pravilu slikari-grafičari ili kipari-grafičari, umjetnici školovani za jednu od glavnih likovnih disciplina toga doba. U okviru odgojnoga programa upoznaju i grafičke tehnike. Treba naglasiti još jednu onodobnu pojavu. Riječ je o pojavi umjetničkih i popularno-umjetničkih časopisa koji su brzo i djelotvorno širili grafičku kulturu, stilove i motive. Pretpostavljamo da su studentima bili itekako dostupni i da su im bili svojevrstan poticaj za vlastite ostvaraje.[36]

Utjecaj mentora s Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu i zaokupljenost težnjom za čistim slikarstvom

Na temelju djela koja se čuvaju u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine, Galeriji umjetnina Split, Atelijeru Meštrović u Zagrebu, upravi grada Livna i u privatnim zbirkama razvidno je da je Luka Šeremet za vrijeme svoga studija na Akademiji likovnih

33 Babić, 1990, 74.

34 Kavurić, 2003/2004, 128.

35 Gagro, 1977, 26.

36 Za više vidi: Gagro, 1977, 27.

umjetnosti u Zagrebu pomno pratio aktualne tendencije u tijeku 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća. U navedenoj stilskoj epohi slikari su bili u potrazi za idealnom slikarskom formom čvrstoga oblikovanja i konstruiranja volumena. Prevladale su tradicionalne teme: portret, pejzaž, mrtva priroda, ali i prizori tjeskobe i ljudske osame, kronika svakodnevice na selu i u gradskim ambijentima.[37] Prema uvidu dostupnih nam djela od Lukina opusa sačuvani su uglavnom krajolici u tehnici akvarela i ulja, motivi mrtve prirode, autoportreti zaogrnuti velom melankolije, poluakt[38] te prizori iz kavana, urbanoga i ruralnoga ambijenta. U njegovim slikarskim interpretacijama mogu se pronaći motivske i rukopisne sličnosti s autorima toga doba. Stoga držimo da je propedeutika profesorâ sa zagrebačke likovne akademije bila presudna u formiranju mladoga slikara. Njegovo školovanje pratili su istaknuti umjetnici onoga doba, poput Branka Šenoe, Ferde Kovačevića, Bele Čikoša Sesije, Mencija Klementa Crnčića, Rudolfa Valdeca, Otona Ivekovića, Joze Kljakovića, Zlatka Šulentića, Tomislava Krizmana, Maksimilijana Vanke, Vladimira Becića, Ljube Babića i drugih. Ipak, u Šeremetovim djelima najviše je razvidan upravo Becićev i Babićev utjecaj i karakter koji su ga vodili posljednja četiri semestra.

Imena tih nastavnika, od kojih su pojedini izrazite umjetničke osobnosti, upućuje na zaključak da će njihova individualnost biti ne samo akter nego, štoviše, i sam temelj nove personalističke likovne pedagogije na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu.[39]

Do početka Drugoga svjetskog rata, u razdoblju od 1920. – 1940. godine, uglavnom su se izmjenjivala dva pedagoška stava – jedan koji je vjerovao tvrdnji Renoira: *slikarstvo je u prvom redu zanat* i drugi koji je odobravao metaforu de Vlamincka: *Tko će mene podučavati na koji ću način ja voljeti svoju ženu*. Ljudski afinitet, estetsko uvjerenje, pa i politička opredijeljenost bili su često velik čimbenik pri učenikovu izboru profesora za svoga mentora na trećoj i četvrtoj, a pogotovo na petoj godini, zvanoj specijalka.[40]

Pod vodstvom Čikoša i Crnčića prvih desetak godina slikalo se s derivatom Bukovčeve šarene zagrebačke škole, s entuzijazmom te nestašnošću polikromije, veseljem pigmenta. I to sve redom – od portreta i akta, do pejzaža, mrtve prirode i kompozicije. Babićeva škola to je regulirala tonskim reminiscencijama na Velazqueza i Courbeta, u portretima i aktovima, a Tartaglijeva škola apoteozom Cezzaneove modulacije na mrtvim prirodama. Moćno Becićevo kolorno punktiranje u ulju[41] i Šulentićeva mirna statika u temperi omogućavali su učenicima da po srodnosti svomu temperamentu biraju učitelja.[42]

Šeremetu su akt najprije predavali Iveković, Čikoš, Kljaković, a od V. semestra akt mu je predavao Babić. Iz Šeremetove je svjedodžbe razvidno da mu je Babić predavao od V. do VIII. semestra, i to slikanje, crtanje akta i praktične vježbe. Babić je bio svestran kulturni djelatnik – slikar, povjesničar umjetnosti, kustos, profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, ilustrator i scenograf. Jedan je od osnivača Grafičke zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (oko 1919. godine), uz Becića i Mišea osnivač je i Grupe hrvatskih umjetnika i Grupe trojice[43]. Problematici

37 https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/knjiga/9 (6. III. 2025.)

38 Jedan akt koji se čuva u privatnome vlasništvu u Zagrebu, pod pretpostavkom da je djelo Luke Šeremeta, ipak nismo htjeli objaviti s obzirom da nismo mogli utvrditi njegovu autentičnost.

39 Peić, 2002, 101.

40 Peić, 2002, 120.

41 Peić, 2002, 135.

42 Peić, 2002, 144.

43 Unutar hrvatske povijesti umjetnosti Grupa trojice spominje se kao grupa s neideologiziranim programom koja stvara građanske portrete i pejzaže Dalmacije, Zagorja i Bosne u duhu francuskoga kolorizma. Uz tumačenje njihove umjetnosti hrvatska povijest umjetnosti veže sintagme: *inzistiranje na „individualnom umjetničkom činu", „idealizacija života", zanimanje za „čisto slikarstvo", „koloristički tretman kao imanentna vrijednost realizma", „briga oko plastičkih problema", poetski realizam i „realističan odnos prema motivu", „realizam ladanjski, praznički, realizam ljeta" i traganje za onim lijepim u prirodi*. (Šeparović, 2021, 277)

Sl. 8. *Motiv s Jadrana*, 1931.
(foto: B. Čubela)

Sl. 9. *Pejzaž* (foto: V. Herrera)

našega izraza Babić je posvećivao veliku pozornost, i u mnogobrojnim objavljenim tekstovima, i u slikarskome opusu. Upravo je on u međuratnome razdoblju svojim stavovima oblikovao opće ozračje u kojemu je težnja za nacionalnim likovnim izrazom ponovno postala bitan, gotovo nezaobilazan i pozitivan cilj.[44]

Temelje hrvatske moderne umjetnosti Babić je vidio u djelu Josipa Račića. Uočio je i premještanje težišta naše umjetnosti sa srednjoeuropskoga kulturnoga kruga, tj. s Becića i Münchena, na Pariz i francusko slikarstvo.[45] Babićeva strategija oblikovanja *našega izraza* – kao važnoga elementa u stvaranju hrvatskoga kulturnoga i nacionalnoga identiteta između dvaju svjetskih ratova – uključivala je dugoročnu projekciju razvitka naše umjetnosti (posebice slikarstva).[46]

U uskoj vezi s političkom situacijom u međuratnoj Jugoslaviji, koja je nametala potrebu za stvaranjem prepoznatljive i čvrsto strukturirane nacionalne kulture, kao opće obilježje javlja se usmjerenost na ruralni kompleks, a to je ujedno i jedna od temeljnih točaka Babićeve (ali i „zemljaške", Hegedušićeve) strategije oblikovanja nacionalnoga likovnog izraza. Naime, intelektualno okružje senzibilizirano za selo i seljaštvo bilo je dodatan poticaj Babiću za usmjeravanje na selo, na seljačke likovne izraze i narodnu nošnju. Drugo važno obilježje Babićeve strategije jest razmišljanje u okviru regionalnoga modela i zauzimanje za regionalne vrijednosti. Podjela hrvatskoga prostora na „dalmatinski" i „panonski" svjedoči o potrebi ustanovljavanja regionalnih obilježja kao temelja nacionalnoga likovnog izraza. U tome smislu upravo je pejzažno slikarstvo bilo najpogodnije za artikulaciju specifičnih vrijednosti regionalnoga prostora. Velik dio Babićeva opusa svjedoči upravo o ustrajavanju na razradbi regionalnoga pejzaža (od Dalmacije do Hrvatskoga zagorja) pa je to autorovo slikarsko poglavlje gotovo najuvjerljivija primjena vlastitih teorijskih postavki.[47]

Popis izloženih djela s izložbe iz Umjetničkoga paviljona[48] u Zagrebu daje naslutiti da je mladi slikar slijedio strategiju svoga mentora podupirući regionalni model i zauzimajući se za regionalne vrijednosti. Slika prizore iz Dalmacije (sl. 8), Gorskoga kotara (sl. 9)[49], motive iz Sarajeva, Konjica, Mostara i bosanskih varoši (sl. 10). Ne znamo je li Šeremet bio pobornik svih likovno-kritičkih zamisli i sustava vrijednosti svoga mentora, no gledajući

44 Prelog, 2010, 262.

45 Za što su zaslužni slikari Münchenskoga kruga te, naposljetku, baština španjolskoga slikarstva (djelo Goye i Velazqueza). (Prelog, 2010, 262)

46 Prelog, 2010, 262.

47 Prelog, 2010, 263.

48 Tada je zajedno izlagao s arhitektom Djokom Krekićem.

49 Privatno vlasništvo.

Sl. 10. *Kuće*, 1930.
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 11. *Kuće u primorju*, 1930.
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

njegove akvarele možemo prepoznati filozofski koncept vitalizma, odnosno bliskost filozofiji života. U svojemu slikarstvu Babić je sjedinio doživljaj motiva, prodor svjetlosti i sintezu boje.[50] Sjedinjenje svih tih elemenata primjetno je i u Šeremeta, pogotovo kada je riječ o akvarelu (sl. 21). Iznimno sofisticiran i harmonično prozračan akvarel *Kuće u primorju*, 1930. (sl. 11), čuva se u Umjetničkoj galeriji BiH u kojem ne možemo ne uočiti srodnosti s Crnčićevom težnjom u bilježenju svjetlosnih pojava.

Ishodišta za Šeremetovu poetiku svakako treba tražiti u početcima akademskoga stasanja na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, u ključnome utjecaju profesora Becića i Babića kao zagovornika poetike „Münchenskoga kruga".

Utjecajnoj skupini umjetnika koju su činila četvorica istaknutih hrvatskih modernista, Josip Račić, Oskar Herman, Vladimir Becić i Miroslav Kraljević,[51] bili su zajednički münchenski početci.[52] Privatna škola Antona Ažbèa, tolerantnost i profesorska sloboda Huge von Habermana,[53] oslonac na Leiblov *plemeniti realizam*[54] i redukciju Courbetova realizma, orijentacija prema Manetu, simpatizerstvo Goyine i Velasquezove invencije, priklon cezannizmu i jasan odmak od secesionističkih kretanja bile su temeljne odrednice u razvoju njihove neposredne i jednostavne realistične slikarske realizacije. Riječ je o slikama trijezne opservacije motiva i doživljaja oblika u masama, osjećajući njihovu tvarnost i arhitektoničnost, tonsku modelaciju, koncipiranu valerima lokalne boje u intonaciji srebrnih sivila, mirnoga ritma svjetla i sjene i izravne izvedbe bez podslikavanja.[55] Njihovo je polazište bila istinitost i jednostavnost. Pojednostavljenje detalja i potiskivanje prijelaznih tonova primjetno je i na Šeremetovim uljanim djelima.

Za kandidata učiteljstva crtanja Šeremet je završio svoju akademsku naobrazbu kod prof.

50 Peić, 2002, 216.

51 https://www.slideshare.net/slideshow/minhenski-krug-hrvatsko-slikarstvo-1polobice-20-st-dio-3/12270714 (15. II. 2025.)

52 Nazvana i „die kroatische Schule".

53 Riječ je o pripadnicima umjetničke grupe „Die Scholle" na inače konzervativnoj münchenskoj akademiji. Habermanova škola s jedne je strane bila mjesto gdje se čuvala slikarska tradicija, i to ona münchenska – najbolja, a onda je ta škola bila neko središte i utočište svima onima kojima su bili ideal Pariz i francuske slikarske realizacije 19. stoljeća. (Babić, 1943, 168)

54 Gamulin, 1995, 266.

55 Tonković, 1988, 10.

Sl. 12. *Mrtva priroda*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 13. I. Šeremet?, *Mrtva priroda*
(foto: D. Benutić, Atelijer Meštrović, Zagreb, inventarni broj POH-AMZ-1346)

Sl. 14. V. Becić, *Mrtva priroda*, 1909.
(foto: G. Vranić © Nacionalni muzej moderne umjetnosti, Zagreb)

Becića, kojega Biserka Rauter Plančić smatra velemajstorom tonske modelacije i kolorita prirode u hrvatskome slikarstvu 20. stoljeća. Vodeći onodobni intelektualci, poput Miroslava Krleže, Gustava Krkleca i Ive Hergešića, proglasili su ga najvećim slikarom druge etape hrvatske likovne moderne.[56]

U Šeremetovu slikarskom stvaralaštvu gotovo monokromnih mrtvih priroda (sl. 12, 13,[57] 14) primjetna je ranija Becićeva manira u kojoj se isprepleće sinteza cezannizma i neoklasicizma s dominantnom modelacijom i ugađanje neutralnih boja spram tonsko tamnomu. Sličan duktus primjetan je i u djelu *Most u Mostaru,* iz 1930. godine, gdje je forma još čvrsto konstruirana i zatvorena, dok njegov mentor Becić slika isti motiv, u kojemu je voluminozna forma već pomalo omekšala, a kolorističnі detalji pridonose svježini prikazane scene (sl. 15, 16). U pojedinim uljanim studijama krajolika koja se čuvaju u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine razvidno je da je i Šeremet ubrzo počeo pročišćavati svoju paletu rabeći svjetlije boje i otvoreniju formu.

Motiv varoši također je često zastupljen u tome kratkome umjetnikovu likovnom proučavanju. U slikanome motivu varoši prepoznajemo srodnosti s pojedinim djelima Jerolima Mišea, (sl. 17, 18), kojemu kolorit običnoj svakodnevnici daje magičan realističan biljeg. Radovi u intenzivnome kromatizmu snažnih suzvučja pojavljuju se i u mladoga autora, evociraju umjetnikov zavičaj, motiv mlinova na rijeci Bistrici (sl. 19) i razotkrivaju njegov intimistički pristup prema zavičajnim motivima. Intuitivan potez koji je Radovan Ivančić primijetio u Babićevu opusu *S puta po Španjolskoj* može se primijetiti i u Šeremeta (sl. 20, 21). U obojice su uočljive minimalne kolorističnе intervencije iza kojih se providi opuštena crtačka struktura. Obojica se drže cezzanističkih načela da je *crtež samo konfiguracija onoga što vidimo*[58]. Riječ je o opuštenim zapisima viđenoga, s vrlo suptilnim valerskim prijelazima, ponekad s primjetnom obradbom forme omekšanoga „kubičnog" volumena s kontrastima svijetloga, tamnoga ili pojedinih kolorističnih akcenata.

[56] Rauter, 2021, 5.
[57] Vidi bilješku 4.
[58] https://www.moma.org/calendar/exhibitions/5293 (18. II. 2025.)

Sl. 15. *Most u Mostaru*, 1930. (foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 16. V. Becić, *Most u Mostaru*, 1931. (foto: G. Vranić © Nacionalni muzej moderne umjetnosti, Zagreb)

U suglasju s refleksijama „novih realizama“

Slikarstvo dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća u cijelosti se izdvaja kao koherentna stilska formacija različito promotrenih „realizama“, odnosno predmetnoga i sadržajnoga realiteta. Visoki i ujednačeni dosezi naših slikara ustopice prate tendencije tzv. „novih realizama“, koje su se nakon Prvoga svjetskog rata ponovno pojavile u najrazličitijim oblicima među vodećim tendencijama na području čitave Europe. Bio je to velik povratak „redu“, klasičnoj tradiciji i univerzalnim vrijednostima (nakon desetljeća avangardnih okušavanja i nakon kataklizme Prvoga svjetskog rata).[59]

Između 1920. i 1930. godine pojavio se fenomen realizma u široku rasponu, od magičnoga do kritičkoga realizma, od neoklasične idealizacije do novostvarnosnoga pokreta manifestno ostvarenoga u grupi Zemlja.[60]

Modernizam u slikarstvu s područja naše regije u to se vrijeme donekle identificirao s određenim formacijama kao što su magični realizam, neoklasicizam, objektivni i kritički realizam. To je u skladu s onodobnim dulje ovjerenim morfološkim obilježjima, i to ne samo u nas nego i u čitavoj Europi. Svima im je zajedničko polazište realizam, točnije realnost.[61] Kad god je u slikarstvu riječ o realizmu, čovjek i priroda postaju središnje preokupacije iz kojih se djelotvornom konkretizacijom uobličuje ideja o nečemu stvarnome.[62] Poput svih slikara iz razdoblja „novih“ realizama Šeremet se oslanja na tradiciju pa okosnica njegova tematskog repertoara postaju pejzaž, portret, mrtva priroda, kroničarsko bilježenje urbanoga života te bilježenje psihološke note portretiranoga. Slike postaju odraz njegovih unutarnjih raspoloženja, od radosne vedrine koju osjećamo u opuštenim koloristićnim bilježenjima „idealne slike“ u tehnici akvarela, do osjećaja samoće i otuđenosti u tonskim ostvarajima u sivo-smeđim tonalitetima.

Pišući o tendencijama dvadesetih godina, Ivanka Reberski uočila je učestalu pojavu autoportreta, kakva još od bidermajerskih građanskih portreta nije bila viđena na okupu. Umjetnici su zaokupljeni subjektivnom egzistencijom, želeći prvo spoznati samoga sebe kako bi se onda mogli približili univerzalnomu.[63] U skromnome Šeremetovu opusu sačuvano je čak šest njegovih autoportreta,[64] tri u ulju, dva u akvarelu i jedan crtež. Na svim autoportretima, iako je riječ o diskretno prikazanoj emociji,

[59] https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/knjiga/9 (6. III. 2025.)

[60] Reberski, 1997, 9.

[61] Reberski, 1997, 7.

[62] Reberski, 1997, 53.

[63] Reberski, 1997, 54.

[64] Prema sadašnjim spoznajama.

Sl. 17. J. Miše, *Podne u Supetru (Podne u dalmatinskoj varoši),* 1928. (foto: G. Vranić © Nacionalni muzej moderne umjetnosti, Zagreb)

Sl. 18. *Gradski motiv*, 1930. (foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 19. *Pejzaž*, 1930. (foto: R. Matić © Galerija umjetnina, Split)

ne može se ne primijetiti autorov prodoran ili zamišljen pogled, ali osjetno usamljen i pomalo utopijski (sl. 23)[65].

Pluralizam stilova tih poslijeratnih godina svojim je drugim prevladavajućim obilježjem, kompleksom neorealističkoga slikarstva, obuhvatio duboke društvene i duhovne promjene koje su zahvatile europsku civilizaciju. Wieland Schmied okarakterizirao je tu postekspresionističku epohu između 1920. i 1929. kao međuvrijeme, vrijeme sabiranja u kojemu se nakupljao talog društvenih kontrasta. Poremećeni odnosi u svijetu, u kojemu prevladava zakon vlasti, terora i profita, izazivaju u ljudima osjećaj nesigurnosti i duhovnoga otuđenja, što postaje jedna od osnovnih oznaka epohe nadolazećega dehumaniziranoga, tehnokratskoga doba. Umjetniku preostaje alternativa – suočavanje ili bijeg od stvarnosti: objektivna, realna slika svijeta ili nadrealna vizija sna. Zapravo, bili su to samo polarizirani aspekti jedne te iste nove realnosti.[66] Upravo osjećaj nesigurnosti i duhovnoga otuđenja odražavaju se u Šeremetovim autoportretima, među kojima se posebno ističe onaj što se nalazi u Galeriji umjetnina Split.

U slikarstvu dvadesetih godina 20. stoljeća na portretnoj slici nema kićene dekoracije, nema raskošne odjeće, nema ni popratnih akcesorija, a predstavljena figura, uvijek u zlatnome rezu, ponajčešće je smještena u nedefiniranu ogoljelu prostoru koji ničim ne privlači pozornost.[67] Na *Poluaktu* koji se čuva u upravi grada Livna (sl. 24) Šeremet finom tonskom modelacijom, u monokromnome smeđem tonalitetu, jednostavnom, ali čvrstom konstruiranju volumena prikazuje studiju žene zaogrnute kuštravom tkaninom. Svjetlom, kojim je akcentirano poprsje i blago deformirane djevojčine ruke, uz tamnu nedefiniranu pozadinu i tkaninu kojom je djevojka zaogrnuta, umjetnik svu pozornost usmjerava na put djevojke.

Budući da je Luka Šeremet podrijetlom iz Livna, da je svoje djetinjstvo proveo u Sarajevu i da je prvi put javno nastupio izložbom u Sarajevu, njegov rad treba promotriti i u kontekstu opusa ostalih bosanskohercegovačkih umjetnika toga doba. O tendencijama u bosanskohercegovačkoj umjetnosti i njezinu presjeku meritorno je pisala Azra Begić uzimajući u obzir i pojave u cijeloj tadašnjoj jugoslavenskoj umjetnosti. Ona je bila dio tima koji su rast moderne umjetnosti

65 Privatno vlasništvo.

66 Reberski, 1988, 337.

67 Reberski, 1997, 55.

Sl. 20. Lj. Babić, *Pogled na katedralu u Toledu*
(foto: Grafička zbirka Nacionalne sveučilišne knjižnice, Zagreb)

Sl. 21. *Primorski motiv*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 22. L. Drljaća, *Treskavica planina*, 1932. (izvor: Wikimedia)

u BiH učinili dostupnim i jasnijim.[68] Pišući o velikome egzodusu kulturnih radnika iz Bosne i Hercegovine, Begić navodi kako se mnogi bosanskohercegovački stipendisti[69] nakon što su završili školovanje nisu vratili u svoj zavičaj. Među njima su bila i braća Ivo i Luka Šeremet.[70] *Iako su svi oni svoje karijere odlučili graditi u Beogradu ili Zagrebu, bez obzira na odlaske svi oni se smatraju „našim slikarima" i „reprezentantima Bosne".*[71]

U Sarajevu, u najvažnijemu bosanskohercegovačkom likovnom središtu, javljaju se manje-više sve tendencije koje u to vrijeme zaokupljaju ondašnju umjetničku scenu: od neoklasicizma i magičnoga realizma do verizma bliskoga „novoj stvarnosti". Tridesetih godina 20. stoljeća u djelima bosanskohercegovačkih umjetnika prepoznaju se impresionistički i postimpresionistički odbljesci, poetski realizam, kolorizam i koloristički ekspresionizam.[72] Azra Begić navodi kako u međuratnome razdoblju nema ni jednoga istaknutijega bosanskohercegovačkog umjetnika koji nije duže ili kraće boravio, studirao, slikao, a vrlo često i izlagao u Parizu. Ti su umjetnici obilazili ne samo muzeje i galerije nego i čuvene pariške kavane, mjesta velike koncentracije intelektualne elite iz svih krajeva svijeta te su im se u toj stimulativnoj atmosferi otvarali novi putovi. Svatko je iz te riznice zahvaćao po mjeri svoje darovitosti i svojih mogućnosti.[73] Cezanneizam je bio temelj mnogim stilskim kretanjima, od kubističkih htijenja, preko magičnoga realizma, neorealizma, do neoklasicizma;[74] i bosanskohercegovački umjetnici bili su dionici tih kretanja.

Većina ondašnjih slikara bila je inspirirana motivima noćnoga života u kavanama, prizorima sa sviračima i pjevačima, gradskim urbanim životom, prizorima iz ateljea ili temama iz života radnika ili neimaštine.[75] Grafička djelatnost u Bosni i Hercegovini u prvoj polovici 20. stoljeća bila je iznimno skromna, a bosanskohercegovački grafičari bili su pod utjecajem formativnih sredina izvan matične države. Među njima isticali su se Daniel Ozmo, Adela Ber Vukić, Branko Šotra, Petar Šain, Karlo Mijić i Roman Petrović.[76]

Ibrahim Krzović piše da grafička produkcija 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća nije bila raširena pojava, ali su izložbe tih godina pokazale

68 Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 5.

69 U Napretkovoj arhivi našli smo podatak da je Ivo Šeremet bio njihov stipendist, ali nismo našli za Luku.

70 Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 9.

71 Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 10.

72 Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 77.

73 Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 10.

74 *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898. – 1975.*, 2012, Zagreb, 100.

75 Begić, Damjanović, Krzović, 1985, 185.

76 Abadžić Hodžić, 2011, 93.

Sl. 23. *Autoportret*
(foto: V. Herrera)

Sl. 24. *Poluakt*
(foto: M. Bralo)

relativno ranu pojavu ekspresionističke grafike. Njezina je vrijednost bila u izvornosti i snazi, a danas pogotovo u raritetu jer se sačuvao samo manji broj listova. Krzović nadalje navodi da je bosanskohercegovačka grafika, poput njemačke ekspresionističke grafike, bila usko vezana za socijalnu platformu s koje se podižu valovi prosvjeda, bunta i koji ignoriraju sve tradicionalne i akademske konvencije. Takav odnos između ekspresionističke forme i socijalnih poticaja primjetan je u Karla Mijića i Romana Petrovića, s tim da je Petrović svoju faktografiju s vremenom smirio, podredio individualnu ekspresiju dajući prednost društvenim i borbenim idejama.[77] Društveni aspekt tijekom 30-ih godina dolazi do punoga izražaja prema tada aktualnim socijalnim i političkim pojavama. Angažiranom grafikom najviše su se bavili Rizah Štetić, Vojo Dimitrijević, Daniel Ozmo i povremeno Branko Šotra.[78]

Nekako se podrazumijeva da su u navedenome razdoblju u umjetničkim postupcima vidljive razne sinteze i morfološki idiomi među hrvatskim i bosanskohercegovačkim slikarima. Uspoređujući Šeremetovu grafiku *U zatvoru* s djelima bosanskohercegovačkih suvremenika, pronalazimo srodnosti sa stilskom interpretacijom Daniela Ozma i Branka Šotre. Autori su zaokupljeni scenama iz društvene stvarnosti, ponekad s prigušenom socijalno-kritičkom intonacijom, a forme modeliraju jednostavnim i upečatljivim kontrastima crno-bijele plohe (sl. 25, 26).

Posve je normalno da se umjetnici neprestano nalaze u stilskim previranjima i iskušavanjima vlastita duktusa i tonsko-koloristićkih suodnosa; stoga se ne može govoriti o jednome, strogo određenome obliku realizma, nego o različitim aspektima umjetničkoga pristupa doživljaju i iskazu realiteta.[79]

U epohi „novih" realizama i obraćanja klasičnoj osnovi krajolik je više od bilo koje druge teme značio povratak tradiciji, klasičnomu „mitu" i idealnomu svijetu Arkadije, ali se prepoznaje i pojačano zanimanje za autohtoni, „naš" prirodni i kultivirani prostorni realitet. Mnogi slikarski senzibiliteti, u tome vremenu traganja za idealom, potaknuti nekom nutarnjom pobudom, krenuli su u potragu za izvornošću i posebnošću raznolikoga hrvatskoga i bosanskohercegovačkoga krajobraza.[80]

77 Krzović, 1977, 39-40.
78 Krzović, 1977, 40.
79 Reberski, 1997, 8.
80 Reberski, 1997, 64.

Sl. 25. *U zatvoru*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 26. B. Šotra, *Preko brvna*, 1957.
(foto: Arhiv Zavičajnog muzeja Pljevlja)

Zavičajni krajolici sa svojim posebnostima umjetnicima su bili tematska preokupacija, a akvarel pogodan medij za putopisne impresije. Dvadesetih godina 20. stoljeća i Lazar Drljača također „ide" prema akvarelu fiksirajući trenutne impresije, ponajviše iz Italije (*Na putu iz Firence za Viterbo*), „vjenčavajući nebo i zemlju". Kroz njegove akvarele protječu Una, Neretva, pokatkad i Radobolja. Mlinovi su i njemu često u središtu akvarela, no Drljači je akvarel služio tek kao priprema za novu koloristička ekstazu. Nije to bio priklon kolorističkomu realizmu; više je to bio otklon od prepisivanja stvarnosnoga[81] (sl. 22). Među istaknutim akvarelistima onoga doba bili su i Todor Švrakić, Karlo Mijić i Petar Šain.

U analogiji s ostalim bosanskohercegovačkim slikarima slična rukopisna obilježja primjetna su u djelima Daniela (Danilusa) Kabilja, Siga Sumerekera, Milana Četića i Hinke Laasa (sl. 27, 28). Umjetnike je zaokupljala slična tematika s tek neznatno različitim morfološkim interpretacijama. Šeremetova manira, koja je bila tek u formaciji, stasala je na podlozi klasične slikarske tradicije u sofisticiranome prikazu realiteta, bez velikih pomaka u avangardnije revidiranje likovne forme.

Rad *Skica iz ateljea* jedan je od rijetkih poznatih nam radova sa slobodnijim, ekspresivnijim potezom minimalne deskriptivnosti (sl. 29, 30). Šeremet je svoj duktus gradio na postulatima cezzanizma u kolorističnoj ili suptilno tonskoj poetici. Bi li se njegova likovna istraživanja mogla produbiti na polju ekspresionizma ili magičnoga realizma, što nam daje naslutiti nekolicina djela iz njegova opusa, i bi li mogao krenuti stilskim intrepretacijama Karla Mijića i Đoke Mazalića u jednu mitologijsku atmosferičnost, teško je prejudicirati.

Zaključak

Na temelju skromnoga broja dostupnih nam umjetničkih djela nismo mogli steći potpun uvid u cjelovit sačuvani opus i slikarska postignuća prerano preminuloga slikara. U skladu sa spoznajama do kojih smo došli možemo ustvrditi da je Šeremet bio tek na pragu svoga likovnog istraživanja; životne mu okolnosti nisu omogućile da iskaže sav svoj umjetnički potencijal i u potpunosti izrazi svoju likovnu tezu. Utjecaje na njegovo stvaralaštvo

[81] https://www.dinarskogorje.com/b42-prenj-masiv.html#32 (25. III. 2025.)

Sl. 27. H. Laas, *Ulica u Sarajevu*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 28. *Ulica*, 1930.
(foto: R. Matić © Galerija umjetnina, Split)

treba tražiti u aktualnoj umjetničkoj klimi 20-ih godina 20. stoljeća i umjetnicima koji su bili nositelji i promicatelji hrvatske moderne, pogotovo profesorima Vladimiru Beciću i Ljubi Babiću. Zbog prerane Šeremetove smrti teško je reći je li uistinu bio nadahnut idejom o nacionalnome izrazu svoga profesora i je li slijedio Babićevu strategiju prema kojoj je pejzažno slikarstvo najpogodnije za artikulaciju specifičnih vrijednosti regionalnoga prostora. Jesu li zapisi krajolika iz okolice Zagreba, Gorskoga kotara, Dalmacije, Sarajeva, Konjica i Mostara bili plod mladenačkoga zanosa i općenito slikarskoga istraživanja ili pak slijeđenje *creda* svoga profesora? Na osnovi uvida u sačuvani opus dojma smo da je Šeremet itekako pratio aktualne umjetničke prilike i da nije riječ o slučajnim slikarskim izletima, nego o „traganju za onim lijepim" i idealiziranjem stvarnosnoga.

Sačuvana djela potvrđuju slojevit raspon i mogućnosti njegovih likovnih interpretacija. Primjetna je stanovita dihotomija u slikarskoj interpretaciji kada slika u ulju u ateljeu ili kada u akvarelu u *plein airu* u urbanoj ili ruralnoj svakodnevnici bilježi svoja zapažanja svijeta. Akvareli svjedoče o autorovoj intuitivnoj, opuštenoj maniri i profinjenosti u osjećanju boja narativnih očitovanja, što je istaknula već onodobna kritika. Koloristični akvareli ističu se profinjenom svjetlošću, kojom je htio zabilježiti idiličnost posve obične svakodnevnice, dok su djela u uljanoj tehnici rezervirana za osobna „goetheovska" kontemplativna promišljanja o postojanju, htijenju, mogućnostima i sudbini. Autoportreti i ženski poluakt u ulju izvedeni su u drukčijoj poetici, u kojoj je slikarev pristup znatno studiozniji, kontemplativniji, sjetan, melankoličan, te odaju dojam nesigurnosti i duhovnoga otuđenja.

Šeremet se poput svih ostalih slikara u doba „novih" realizama oslanja na tradiciju pa okosnicu njegova tematskog repertoara čine pejzaž, portret, mrtva priroda, kroničarsko bilježenje urbanoga i ruralnoga života i bilježenje psihološke note portretiranoga.

Završivši državnu umjetničku akademiju kao kandidat srednjoškolskoga učiteljskog risanja, Šeremet je bio otvoren prema stilskim pluralizmima aktualnoga doba, o čemu svjedoče nekolicina djela u duhu *art decoa*, poetičnoga realizma s magičnim konotacijama, realistične interpretacije krajolika s elementima konstruktivizma, cezannizma i postimpresionističke stilistike s neposrednom rukopisnom ekspresijom. Teško je prejudicirati u kojemu bi se smjeru njegova manira mogla

Sl. 29. *Skica iz ateljea*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

Sl. 30. M. Četić, *Slikarka*
(foto: Arhiv Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine)

razvijati. Možemo samo izraziti žaljenje zbog relativno maloga broja djela koja su nam dala naslutiti potencijal njegove neposrednosti i vitalne vedrine što ju je postizao u svojim akvarelima i tankoćutne atmosferičnosti u uljanim djelima.

U pojedinim djelima na osnovi tradicije i postulatima novih tendencija dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća postignuta su vrlo vitalna ili pak djela s vrlo istančanim kontemplacijskim senzibilitetom, u kojima se isprepleću elementi realizma, magičnorealističke stilistike i moderne sa svim njezinim pluralizmima i sintezama morfoloških idioma. Spomenuta djela vrijedan su prilog za proučavanje umjetnosti između dvaju svjetskih ratova na našim prostorima, kao i podsjetnik struci i široj likovnoj javnosti o doprinosu toga manje poznatoga likovnog sudionika. Šeremet je u tome kratkom umjetničkom djelovanju, kroz intimistično putopisno svjedočanstvo, uspio zabilježiti scene stvarnosnoga u vrlo sofisticiranome prikazu i kao takvo zasigurno je vrijedan prilog epohi novorealističkih kretanja 20. stoljeća. Namjera je ovoga rada bila s današnjega gledišta promotriti i rasvijetliti umjetničko stvaralaštvo Luke Šeremeta i oteti ga zaboravu. Zasigurno će i buduća istraživanja upotpuniti sliku o stvaralaštvu ovoga slikara i dodatno utvrditi njegov doprinos realizmima 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća.

Izvori

Arhiv Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu
Fond Studentska dokumentacija, Arhiv Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica
Arhiv Franjevačkog samostana Gorica, Zapisnik stanja duša župe Livno, Varoš, XIX. – XX. st., str. 210, sig. Mat. Obi.2 (kut.126/2)

Literatura

Abadžić Hodžić 2011
Abadžić Hodžić, A. *Bosanskohercegovačka grafika 20. stoljeća: šezdesete i sedamdesete godine 20. st. u kontekstu evropskog moderniteta i postmoderniteta,* Sarajevo 2011.

Begić, Damjanović, Krzović 1985
Begić, A., Damjanović, D., Krzović, I. *Umjetnost Bosne i Hercegovine 1924. – 1945.,* Sarajevo 1985.

Babić 2002
Babić, D. *Proslov, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu: 1907. - 1997.*, Zagreb 2002, 9-13.

Babić 1943
Babić, Lj. *Umjetnost kod Hrvata*, Zagreb 1943.

Babić 1990
Babić, Lj. *S puta po Španjolskoj*, Zagreb 1990.

Gagro 1977
Gagro, B. *Hrvatska grafika u prvoj polovini XX stoljeća,* Jugoslovenska grafika 1900 – 1950., Beograd 1977, 25-37.

Gamulin 1995
Gamulin, G. *Hrvatsko slikarstvo na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, sv. 2, Zagreb 1995.

Kavurić 2003
Kavurić, L. *Oblikovanje plakata i knjige*, Secesija u Hrvatskoj, 15. 12. 2003. – 31. 3. 2004., Zagreb 2003, 126-135.

Krzović 1977
Krzović, I. *Grafika Bosne i Hercegovine 1900 – 1950.*, Jugoslovenska grafika 1900-1950, Beograd 1977, 39-41.

Lovrenović 2003
Lovrenović, K. i dr. *Arhiv Napretka: analitički inventar*, Sarajevo – Zagreb 2003.

Majstorović, Slade 2020
Majstorović, B., Slade, I. *Umjetnički život u Splitu 1919. — 1941., Drugo poglavlje: U sjeni diktature 1930. — 1941.,* Zagreb 2020.

Manđeralo 1996
Manđeralo, S. *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996.

Novo doba 1930
Izložba slika Luke Šeremeta, Novo Doba, XIII, 237, 11. X. 1930, 2.

Novo doba 1930
Dvije interesantne izložbe u Zagrebu, Luka Šeremet slikar i Gjoko Krekić arhitekt, Novo doba, XIII, 299, 30. XII. 1930, 2.

Peić 2002
Peić, M. *Iz povijesti Akademije likovnih umjetnosti*, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu: 1907.-1997., Zagreb 2002, 54-169.

Pregled 1929
Izložba Luke Šeremeta, Pregled, III, knj. IV, Sarajevo, u septembru 1929, 153.

Prelog 1999
Prelog, P. *Doprinos interpretaciji sezanizma u slikarstvu Proljetnog salona*, Radovi Instituta povijesti umjetnosti, 23/1999, Zagreb 1999, 189-198.

Prelog 2010
Prelog, P. *Hrvatska umjetnost i nacionalni identitet od kraja 19. stoljeća do Drugoga svjetskoga rata,* Kroatologija 1, Zagreb 2010, 254-268.

Prelog 2010
Prelog, P. *Slikarstvo minhenskoga kruga,* Hrvatska umjetnost: Povijest i spomenici, Zagreb 2010, 606-609.

Prelog 2012
Prelog, P. *Problemi samoprikazivanja: umjetnost i nacionalni identitet u međuratnom razdoblju*, Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898.-1975., Zagreb 2012, 236-257.

Ramljak Purgar 2008
Ramljak Purgar, M. *Ekspresionizam i hrvatska moderna umjetnost*, Zagreb 2008.

Rauter Plančić 2021
Rauter Plančić, B. *Vladimir Becić, velemajstor tonske modelacije i kolorita prirode u hrvatskom slikarstvu XX. st.*, Čapljina, 25. rujna 2021. – 23. listopada 2021.

Reberski 1988
Reberski, I. *Hrvatsko slikarstvo dvadesetih godina u kontekstu evropskih tendencija novog realizma,* Peristil, 31/1988, Zagreb 1988, 337-340.

Reberski 1997
Reberski, I. *Realizmi dvadesetih godina u Hrvatskom slikarstvu: magično, klasično, objektivno,* Zagreb 1997.

Reberski 2011
Reberski, I. *Klasična komponenta Joze Kljakovića u kontekstu realizama 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća,* Radovi Instituta za povijest umjetnosti 36/2012, Zagreb 2011, 189-202.

Šeparović 2021
Šeparovic, A. „*Tko nije kolorista, nije slikar*": *Grupa trojice kao građansko-elitistička opcija hrvatske likovne scene tridesetih godina 20. vijeka,* Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941, Beograd 2021, 277-285.

Tonković 1988
Tonković, Z. *Vladimir Becić*, Zagreb 1988.

Vučetić 2009
Vučetić, R. *Jugoslavenstvo u umjetnosti i kulturi – od zavodljivog mita do okrutne realnosti (Jugoslavenske izložbe1904.-1940.),* Časopis za suvremenu povijest, vol. 41, br. 3, Zagreb 2009, 701-714.

Elektronički izvori

https://moderna-galerija.hr/7-fascinantnih-cinjenica-o-art-deco-stilu/ (5. III. 2025.)

https://www.croris.hr/crosbi/publikacija/knjiga/9 (6. III. 2025.)

academia.edu/46830587/_Tko_nije_kolorista_nije_slikar_Grupa_trojice_kao_građansko_elitistička_opcija_hrvatske_likovne_scene_tridesetih_godina_20_vijeka (27. II. 2025.)

https://www.slideshare.net/slideshow/minhenski-krug-hrvatsko-slikarstvo-1polobice-20-st-dio-3/12270714 (15. II. 2025.)

https://www.moma.org/calendar/exhibitions/5293 (18. II. 2025.)

https://www.dinarskogorje.com/b42-prenj-masiv.html#32 (25. III. 2025.)

https://www.dinarskogorje.com/dg-u-likovnoj-umjetnosti.html (25. III. 2025.)

Luka Šeremet
A Lesser-Known Participant of the New Realist Movements of the 1920s and 1930s

Key words: Luka Šeremet, Vladimir Becić, Ljubo Babić, Art Deco, 1920s realism, watercolour, colourism, tonal monumentality

Despite the modest artistic legacy of the prematurely deceased academic painter Luka Šeremet, this work presents the author's contribution within the context of realism in the 20s and 30s of the 20th century. It is an oeuvre that has not been fully recognised, and based on the works available to us, his artistic contribution to interwar art is evaluated and presented. The current artistic circumstances and propaedeutics of several professors, especially professors Vladimir Becić and Ljubo Babić, from the Academy of Fine Arts in Zagreb, were crucial in the formation of the young painter's ductus.

Šeremet, like all other painters in the time of "new" realisms, relies on tradition. The core of his thematic repertoire are landscape, portrait, still life, chronicling urban and rural life through an idealised prism, as well as capturing psychological notes of the portrayed. Having graduated from the state art academy as a candidate for secondary school drawing teacher, Šeremet was open to the stylistic pluralism of his time, as evidenced by several works in the spirit of Art Deco, neoclassicism, poetic realism with magical connotations, realistic interpretations of landscapes with elements of constructivism, Cézanneism, and post-impressionist stylistics with direct handwritten expression. His colourist watercolours are distinguished by the refined light with which he wanted to capture the idyll of the very ordinary everyday life, while his works in the oil technique are reserved for personal "Goethean" contemplative reflections on existence, desire, possibilities and fate.

It can be said that Luka Šeremet, due his short life, was a lesser-known but nonetheless valuable participant of interwar art in our region. In this brief artistic career, through an intimate, travelogue-style testimony, he succeeded in depicting scenes of reality in a highly sophisticated manner. As such, his work is certainly an important contribution to the study of New Realist movements in the 1920s and the 1930s.

Nikola Kežić

Djela Ivana Meštrovića u crkvenim zbirkama u Splitu

DJELA IVANA MEŠTROVIĆA U CRKVENIM ZBIRKAMA U SPLITU

Nikola Kežić
Borisa Papandopula 25, 21000 Split
nikola.kezic1995@gmail.com

UDK: 73:27(497.5Split)
73Meštrović, I.
75Meštrović, I.
Pregledni rad
Primljeno: 10. III. 2025.
Prihvaćeno: 24. VI. 2025.

Autor ovoga članka donosi pregled i opis djela Ivana Meštrovića pohranjenih u zbirkama crkava i samostana grada Splita te u zgradi Ordinarijata Splitsko-makarske nadbiskupije. Riječ je o ukupno pet vrhunskih likovnih ostvarenja u kiparskome i jednome u slikarskome mediju, čiji se cjeloviti podatci o njihovu nastanku, ikonografiji i postupku akvizicije prvi put sabiru u jedinstveni rad. Uvidom u arhivsko i literarno gradivo o tim djelima pružaju se cjeloviti podatci o nastanku, sastavnicama i načinu nabave tih djela uzimajući u kontekst okolnosti Meštrovićeva života zbog kojih je pojedino djelo s namjerom napravljeno za pojedinu zbirku ili je pak u toj zbirci završilo posredno, nakon umjetnikove smrti. U ovome se radu prvi put javnosti predstavlja jedno do sada nepoznato djelo Ivana Meštrovića koje se čuva u samostanu Gospe od zdravlja u Splitu – Blagovijest u drvu.

Ključne riječi: crkvene zbirke, figuralna umjetnost, sakralna umjetnost, akvizicije, neobjavljeno djelo

Uvod

Ivan Meštrović jedan je od najistaknutijih hrvatskih umjetnika sakralne tematike, a njegova djela nalaze se u brojnim crkvenim zbirkama diljem Hrvatske i svijeta.[1] Njegov angažman u opremanju sakralnih prostora ponajviše proizlazi iz činjenice da je Katolička crkva bila jedan od vodećih naručitelja umjetnina nabavljajući ih prvotno za liturgijske i prostorne potrebe. Iako je Crkva tradicionalno zauzimala konzervativan stav pri odabiru umjetničkih djela za sakralne prostore,[2] tijekom 20. stoljeća postupno su prihvaćeni i moderni umjetnički izrazi, uključujući one prisutne u Meštrovićevu stvaralaštvu. Na isti način i sakralni prostori grada Splita – crkve, samostani i Ordinarijat Splitsko-makarske nadbiskupije – čuvaju određen broj Meštrovićevih djela, koja se tek sporadično spominju u dosadašnjoj literaturi. U mnogim se izvorima ona navode tek usputno, bez sustavne analize, a dosad nisu objedinjena u jedinstveni korpus koji bi ih cjelovito obradio prema kriteriju njihove prisutnosti u crkvenim zbirkama u Splitu. Stoga je cilj ovoga rada

[1] U Hrvatskoj je Meštrović projektirao i umjetnički opremio crkve Naše Gospe u Biskupiji kod Knina, Presvetoga Otkupitelja u Otavicama, Gospe od Anđela u Cavtatu te kapelu sv. Križa u kompleksu Crikvine-Kaštilac u Splitu (Meštrović: otisci duše, 2019, 92-141; Jurić Šabić, 2020; Jurić Šabić, Šeparović Palada, 2017). Umjetnički je opremio i crkvu sv. Marka na Gornjemu gradu u Zagrebu (Vujanović, 2017, 128-134; Kečkemet, 2022, 160-175) te izradio dva djela za zagrebačku katedralu (Vujanović, 2017, 136-141). U SAD-u je ostvario vrijedne projekte u luteranskoj crkvi Presvetoga Trojstva u Rochesteru, rimokatoličkoj crkvi Presvetoga Srca Isusova u Winnetki (IL), katedrali sv. Josipa u Baton Rougeu (LA) te Nacionalnome svetištu Bezgrešnoga začeća u Washingtonu (Schmeckebier, 1959, 44-66).

[2] Prema mišljenju Rajmunda Kuparea (Kupareo, 1962, 397) umjetničko djelo koje može biti prihvaćeno u opremanju crkvenoga prostora mora biti jasno i čitljivo.

analizirati Meštrovićeva djela unutar tih zbirki te istražiti kontekst njihove nabave i smještaja. Poseban naglasak bit će stavljen na ulogu klera u tome procesu, pri čemu dijecezanski kler pripada Splitsko-makarskoj nadbiskupiji, dok redovnički kler, većinom franjevački, djeluje u okviru Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja u Splitu.

Meštrovićeva djela u splitskim crkvama nabavljena su na tri glavna načina: izravnom donacijom samoga umjetnika, često kao znak zahvalnosti za potporu klera njemu, njegovoj obitelji ili hrvatskomu narodu, potom neizravnom nabavom zahvaljujući korespondenciji s njegovim nasljednicima te premještanjem u prostore koje se smatralo prikladnijima od izvorno predviđenih lokacija. Iako o ovim procesima postoji znatna arhivska dokumentacija, ona je često nedostupna javnosti, što otežava katalogizaciju i precizno dokumentiranje tih djela. Ovaj rad donosi nove spoznaje o jednome dosad nepoznatom Meštrovićevu djelu – drvenome reljefu *Blagovijesti* iz zbirke Gospe od Zdravlja u Splitu. Prvi put se detaljno analiziraju podatci o njegovoj provenijenciji smještajući ga u širi kontekst umjetničkih donacija i nabave Meštrovićevih djela unutar Katoličke crkve.

Nadgrobni spomenik Anti Trumbiću

Nadgrobni spomenik dr. Ante Trumbića smješten je u sjeverozapadnome krilu klaustra samostana sv. Frane na obali u Splitu (sl. 1). Podignut je 1939. godine, a autor spomenika, Ivan Meštrović, realizirao ga je na inicijativu Odbora za sahranu i podizanje spomenika Anti Trumbiću. Prema zamisli Odbora spomenik je trebao biti *podsjetnik na slavnu hrvatsku prošlost* i ujedno postati dijelom *najljepših i najdražih spomenika iz njezine velike i slavne prošlosti*.[3] Odabir klaustra samostana sv. Frane kao mjesta ukopa bio je motiviran činjenicom da se na tom lokalitetu, poznatom i kao *splitski Panteon*, nalaze grobnice istaknutih osoba iz povijesti grada, pa je stoga i Trumbićeva grobnica smještena u njihovoj neposrednoj blizini.[4] Meštrović je za realizaciju spomenika najprije izradio manju glinenu studiju u svome zagrebačkom atelijeru,[5] nakon čega je izradio i sadreni model. Prijenos modela u kamen povjerio je splitskomu kiparu Andriji Krstuloviću, svomu učeniku.[6]

Spomenik se uzdiže iznad posljednjega počivališta Ante Trumbića i njegove supruge Ane r. Karaman. Njegovom dužinom dominira prikaz pokojnika u poluležećemu položaju. Prema opisu iz pera Filipa Marušića Trumbić je prikazan *onakvim kakvim ga je Meštrović zatekao da opočiva doma na naslonjaču u kućnoj slobodi, čuvan, gledan, pažen i ovijen toplim vunenim ogrtačem-pokrivačem i kako slobodan u kući svojoj čita novine sa naslonjenom umornom glavom na desnoj ruci.*[7] Lice pokojnika (sl. 2) oblikovano je realistički, s izraženim brkovima i borama na licu, dok mu široka, udobna odjeća, prema interpretaciji Darke Perko Kerum, odražava njegovu umirovljeničku dob; ispod glave naziru se ovratnici košulje preko koje je prebačen vuneni prsluk ili džemper širokoga kroja.[8] Spomenik odlikuje smirena, gotovo meditativna atmosfera koja se skladno uklapa u samostanski klaustar. Za razliku od uobičajenih nadgrobnih spomenika Meštrovićev prikaz

[3] *Spomenik dr. Anti Trumbiću u Splitu otkriven je danas na veličanstveno svečan način*, Novo doba, 19. XI. 1939., 2.

[4] Riječ je o splitskim književnicima Marku Maruliću i Jerolimu Kavanjinu, kroničaru Tomi Arhiđakonu te skladatelju Ivanu Lukačiću. (Fisković, 1939, 204; *Spomenik dr. Anti Trumbiću u Splitu otkriven je danas na veličanstveno svečan način, Novo doba, 19. XI. 1939., 2.*; Davidović Marušić, 1940, 1.)

[5] Studija za Trumbićev nadgrobni spomenik u glini izrađena je 1938. godine. Vlasništvo je Galerije Meštrović, inv. br. pohr. 14/5. (Kečkemet, 2019, 318, kat. br. 1091)

[6] Prisutnost fosiliziranih ostataka školjkaša žućkaste i crne boje sugerira vjerojatnu pripadnost bračkomu vapnencu poznatom kao „veselje unito". (Belamarić, 2015, 45). Homogena raspodjela tih fosilnih fragmenata unutar kamene strukture čini ga pogodnim za klesanje spomenika. (Kovačević Zelić, Maričić, Burečić Šafran, Hrženjak, 2019, 199-200)

[7] Davidović Marušić, 1940, 1.

[8] O odijevanju Ante Trumbića vidi Perko Kerum, 2020, 173-174.

Sl. 1. Ivan Meštrović, *Nadgrobni spomenik Anti Trumbiću* (foto: N. Kežić)

Sl. 2. Ivan Meštrović, *Nadgrobni spomenik Anti Trumbiću,* detalj Trumbićeva lica (foto: N. Kežić)

pokojnika ističe se živopisnošću pa se čini kao da spomenik slavi pobjedu života nad smrću.[9] Piplović pretpostavlja da je Meštrović inspiraciju za takav pristup pronašao u etruščanskim grobovima koje je imao priliku vidjeti tijekom boravka u Rimu nakon Međunarodne izložbe 1911. godine.[10] S etruščanskim nadgrobnim skulpturama spomenik dijeli motiv kline, odnosno ležaljke koja je u ovome slučaju reinterpretirana kao naslonjač s jastukom i plahtom, čime je skulptura smještena u kontekst dnevnoga boravka, što je originalnost Meštrovićeva pristupa. Uz etruščanske utjecaje, u formalno-stilskome smislu, prepoznatljive su i reference na antičke sarkofage. To se očituje u oblikovanju spomenika kao monolitne kamene mase zatvorene poklopcem s akroterijima na rubovima, što prema mišljenju Nenada Cambija ukazuje na sličnosti sa *Sarkofagom dobrog pastira*, ranokršćanskim spomenikom iz 4. stoljeća koji se nalazi u dvorištu Arheološkoga muzeja u Splitu (sl. 3).[11] Za razliku od sarkofaga iz Salone Meštrovićev spomenik omeđen je oštrim bridovima, izostaje reljefna dekoracija na tijelu spomenika, a umjesto nje umeće posvetni natpis. Dodatno, za razliku od klasičnih antičkih sarkofaga na kojima je pokojnikov lik smješten u središte poklopca, Trumbićev je lik položen bočno i blago nakošen prema promatraču pa stvara dojam nestabilnosti. Ovakav kompozicijski pristup prisutan je i na ranorenesansnim spomenicima Jurja Dalmatinca, poput oltara sv. Anastazija u splitskoj katedrali te oltara sv. Arnira u župnoj crkvi u Kaštel Lukšiću iz 1448. godine. Cvito Fisković pretpostavlja da su i ti primjeri mogli poslužiti kao inspiracija pri oblikovanju Trumbićeva nadgrobnog spomenika.[12]

[9] Davidović Marušić, 1940, 1.

[10] Meštrović I., 1998, 53-57; Piplović, 2020, 236-238.

[11] Cambi, 2003, 205-206.

[12] Fisković, 1985, 17.

Sl. 3. Sarkofag Dobrog pastira, Arheološki muzej u Splitu
(foto: N. Kežić)

Sadreni model za reljef svetoga Jeronima

Na južnome zidu velike dvorane u podrumu splitske konkatedrale svetoga Petra smješten je sadreni model reljefa svetoga Jeronima (sl. 4), djelo Ivana Meštrovića koje je naposljetku izvedeno u travertinu i postavljeno na ulazni trijem zgrade Hrvatskoga papinskog zavoda svetog Jeronima u Rimu. Jedan je od ukupno četiriju kiparskih ostvarenja[13] koje je Meštrović izradio kao odgovor na obećanje izrečeno prilikom posjeta Zavodu 1936. godine, kada je tadašnjemu rektoru Jurju Mađercu dao riječ da će umjetnički pridonijeti budućoj novoizgrađenoj zgradi Zavoda.[14] Izradi reljefa prethodile su tri studije u crtežu; prva je nastala 1941. godine tijekom Meštrovićeva zatočeništva u ustaškome zatvoru.[15] Prikazuje nagoga sveca u frontalnu položaju kako zapisuje tekst na papir, s glavom oblikovanom prema uzoru na Jobovu glavu prema crtežu iz 1941. godine.[16] Drugi crtež (sl. 5), naslikan u Rimu 1942. godine, prikazuje sveca u kontemplativnome sjedećem položaju dok čita tekst,[17] a treći, također iz 1942., prikazuje nagoga sveca u profilu kako sjedeći piše i razmatra tekst koji podupire nogama.[18] Treći crtež (sl. 6) poslužio je kao polazišna točka za izradu brončane studije,[19] a potom i sadrenoga modela koji je prethodio reljefu u travertinu. Sadreni model bio je smješten u zgradi Zavoda sve do 1987.

[13] Osim navedenoga reljefa Meštrović je za Zavod svetog Jeronima načinio reljefe pape Siksta V., koji se također nalazi u ulaznome trijemu novoizgrađene zgrade Zavoda, pape Lava XIII. s prikazom svetoga Ćirila i Metoda u pozadini te poprsje pape Pija XII. (Eterović, Kečkemet, 2019, 28; Malovan, 2016, 661-662)

[14] O Meštrovićevu posjetu staroj zgradi Zavoda vidi Arhiv Papinskog Hrvatskog zavoda sv. Jeronima, Kljaković, Pisma I, Pismo S. Ritiga J. Magjercu, Zagreb, 16. X. 1938., objavljeno u: Dukić, 2001, 754-755.

[15] *Sjedeći muški akt s knjigom* ili *Studija za svetog Jeronima* (Zagreb, 1940. – 1941). Djelo se nalazi u Galeriji Meštrović u Splitu, inv. br. GMS-373.

[16] Riječ je o *Studiji za lik Joba* (Zagreb, 1941. – 1942.). Djelo se nalazi u Galeriji Meštrović u Splitu, inv. br. GMS-374.

[17] *Studija za svetog Jeronima* (Rim, 1942.). Djelo je vlasništvo zbirke Signorelli u Rimu.

[18] *Studija svetog Jeronima* ili *Sjedeći muški akt glave podbočene lijevom rukom* (Rim, 1942.). Djelo se nalazi na Sveučilištu Notre Dame u South Bendu, donacija je Olge Meštrović. (Kečkemet, 2019, 624, kat. br. 1030.)

[19] Brončana studija za reljef svetoga Jeronima (Rim, 1942.). Studija se nalazi na Sveučilištu Notre Dame u South Bendu i također je donacija Olge Meštrović. (Kečkemet, 2019, 337, kat. br. 1129.)

Sl. 4. Ivan Meštrović, *Reljef sv. Jeronima,* gipsani model (foto: Studio Riva)

Sl. 5. Ivan Meštrović, *Druga studija za sv. Jeronima* (izvor: fototeka Atelijera Meštrović, inv. br. FAM-2170/35)

Sl. 6. Ivan Meštrović, *Treća studija za sv. Jeronima* (izvor: Kečkemet, 2019, 672, kat. br. 1030)

godine, kada je na zamolbu onodobnoga Splitsko-makarskoga nadbiskupa mons. Frane Franića darovan konkatedralnoj župi svetoga Petra u Splitu.[20]

Reljef prikazuje svetoga Jeronima kao gigantski sjedeći muški lik s impresivnom muskulaturom, čija korpulentnost gotovo izlazi iz okvira samoga reljefa. Koncepcija nagoga muškog lika u sjedećemu položaju evocira skulpturu *Mislioca*, djelo Augustea Rodina, no u ovome slučaju Meštrovićev lik svetoga Jeronima odiše iznimnom tjelesnom i duhovnom snagom. Žarko Vidović smatra da je ova tjelesna snaga rezultat Meštrovićeva *herojskoga elana* kojim gradi velike junake kršćanske vjere.[21] S druge

[20] Inicijator prijenosa gipsanoga modela u Split bio je don Josip Lončar koji je 1980-ih godina bio voditelj Građevinskoga ureda Splitsko-makarske nadbiskupije i župnik konkatedralne župe tijekom njezine izgradnje. Prema njegovim riječima reljef je tijekom prijenosa nakratko bio smješten u Gliptoteku na doradu, no nije precizirao je li riječ o Gliptoteci HAZU-a. Nakon toga reljef je početkom 1988. godine postavljen u novu crkvu. Don Josip Lončar dobio je dopuštenje za prijenos od Marice Meštrović, kćeri Ivana Meštrovića. Korespondencija između njih čuva se u Arhivu nadbiskupa Franića u župnoj kući sv. Petra, no trenutačno nije dostupna za uporabu.

[21] Hammer Tomić, 2015, 361-363; Kečkemet, 2022, 233.

strane Dragica Hammer Tomić ističe da takvo oblikovanje figura *proizlazi iz autorove težnje za prikazivanjem pojedinaca velike duhovne i intelektualne snage, koji su svojim riječima i djelima svojevrsno bili glasovi Božje objave i pravorijeka.*[22]

Lice svetoga Jeronima u reljefu odražava Meštrovićevo vlastito lice, s izraženim nosom, gustim bradama, proćelavom kovrčavom kosom, upalim očima i naboranim, izmoreno staračkim licem zadubljenim u tekst koji piše. Ovako izražen kontrast između oronule glave i snažna, mladolika tijela upućuje na brojne Michelangelove skulpture, poput *Sutona* na grobnici Lorenza de' Medici u Firenci (sl. 7)[23] i *Mojsija* na grobnici pape Julija II. u crkvi svetoga Petra u okovima u Rimu.[24] Sličnost je očita i u naglašenim mišićima nogu, kostima koljena i listova te istaknuto prikazanim krvnim žilama.

Lik svetoga Jeronima odaje dojam istovremene smirenosti i dinamičnosti. Smirenost proizlazi iz tihe, rezignirane kontemplativnosti koja odražava unutarnju mirnoću svečeva duha. Time se reljef svetoga Jeronima izdvaja od drugih Meštrovićevih skulptura iz istoga razdoblja, poput *Joba* (Rim, 1945.), *Atlantide* i *Perzefone* (Rim, 1946.), koje su obilježene nemirnom i bolnom ekspresijom, a priklanja se mirnijemu izričaju figure pisca-autora, koju možemo nazrijeti u primjeru reljefa sv. Marka iz 1935. godine na zidu istoimene crkve na Gornjemu gradu u Zagrebu.[25] Dinamičnost, osim iz izraženih mišićnih detalja tijela, proizlazi i iz dviju simultanih radnji

Sl. 7. Michelangelo Buonarroti, *Suton*
(izvor: Catalogo generale dei beni culturali)

svečevih ruku – jedna ruka pridržava glavu, dok druga piše na papiru. U prilog tomu publicist Ivo Lendić, koji je za vrijeme Drugoga svjetskog rata bio dopisnik iz Rima za Nezavisnu Državu Hrvatsku, prigodom posjeta Ivanu Meštroviću u Zavodu svetog Jeronima 1942. godine, za zagrebački tjednik *Spremnost* interpretirao je ruku svetoga Jeronima kao *najljepšu Meštrovićevu desnicu u svoj svojoj krepkosti i jakosti.*[26] U Meštrovićevoj interpretaciji sveca čin pisanja i razmišljanja zapravo su dva simbola osobina po kojima je sveti Jeronim, kao crkveni otac, ostao zapamćen u crkvenoj povijesti – kao veliki intelektualac i poznavatelj Svetoga pisma, a ujedno i Kristova nauka, vrsni kateheta i autor brojnih teoloških rasprava koje su ostavile utjecaja na kasnije kršćanske mislitelje. Iako je Meštrovićeva skulptura uglavnom oblikovana u maniri Michelangela, moguć je i predložak drugih umjetnika koji su radili na ukrašavanju svoda crkve svetoga Jeronima u Rimu, poput Giovannija Guerre i Parisa Nogarija. Ovi umjetnici prikazivali su svetoga Jeronima s plastičnim oblikovanjem

22 Hammer Tomić, 2015, 355.

23 U svojim *Esejima o Michelangelu* (Meštrović, I., 2010, 170). Meštrović opisuje lik Sutona kao *nehotičan Michelangelov autoportret čije je tijelo izraženo anatomskom savršenošću, ali bez mladenačkog poleta*, iako izrijekom ne navodi da mu je lik *Sutona* služio pri oblikovanju lika sv. Jeronima.

24 Meštrovićeva promišljanja o liku Mojsija vidi u: Meštrović, I., 2010, 133.

25 Kečkemet, 2022, 169.

26 Kečkemet, 2017, 337; 2022, 233.

Sl. 8. Paris Nogari, *Uznesenje svetog Jeronima Ilirskog na nebo*
(izvor: Gudelj, 2020)

figura,[27] što je Meštrović vjerojatno mogao vidjeti tijekom svoga boravka u Zavodu. S druge pak strane lišenost uobičajenih atributa kojim se tradicionalno raspoznaje lik svetoga Jeronima u umjetnosti, kao što su lav ili kardinalsko ruho, daje zaključiti da je lik ovoga sveca ustvari alegorija samoga Meštrovića i njegova stanja boli i osamljenosti koju je živio prvih godina izgnanstva iz vlastite domovine.[28]

Sveti Jeronim u slici

Drugi prikaz svetoga Jeronima Ivana Meštrovića u crkvenim zbirkama grada Splita jest slika *Vizija svetog Jeronima*, naslikana uljem na platnu 1945. godine u Ženevi (sl. 9). Ova slika izvorno je bila namijenjena Bratovštini svetog Jeronima koja je djelovala pri istoimenoj crkvi na Marjanu.[29] Prije konačne izvedbe slike Meštrović je izradio tri studijska crteža na kojima je prikazan nagi sveti Jeronim u sjedećemu položaju (sl. 10).[30] Na samoj slici sveti Jeronim prikazan je u nedefiniranu prostornom kontekstu kako sjedeći s prekriženim nogama meditira nad knjiškim tekstom. Kao i na reljefu iz konkatedrale u Splitu sveti Jeronim jednom rukom pridržava svoju glavu, što sugerira duboko razmišljanje, dok drugom rukom podupire knjigu na njezinu pregibu. Njegovo snažno, herojski oblikovano tijelo naglašava monumentalnost i askezu. Fizionomija svečeva tijela, koje Meštrović opisuje kao *krupno i*

[27] Giovanni Guerra autor je zidne freske *Dalmatinskoga sveca koji u pustinji tumači teške ulomke iz Svetog Pisma* (1589. – 1590.), a Paris Nogari stropne freske *Uznesenje sv. Jeronima Ilirskoga u nebo* (1589. – 1590.) u crkvi svetoga Jeronima u Rimu, sl. 8. (Gudelj, 2015, 308-311).

[28] O tome vidi pisma Ivana Meštrovića Ivi Tartagli od 7. rujna 1942. (objavljeno u: Machiedo Mladinić, 2015, 207-208), 12. studenog 1942. (Machiedo Mladinić, 2015, 210-212) te od 14. veljače 1943. (Machiedo Mladinić, 2015, 220-221).

[29] Postojanje Bratovštine zabilježeno je u *Pravilniku Bratovštine sv. Jeronima* sastavljenu 1859. godine (podatak je preuzet iz: Kečkemet, 1959, 103). Brinula se oko zaštite i obnove marjanske crkvice i njezina okoliša, a 1918. godine spojila se s Bratovštinom Gospe od zdravlja na Dobrome. (Piplović, 2002, 323-324)

[30] Meštrović je sva tri crteža izradio u svojemu atelijeru u Ženevi 1945. godine. (Kečkemet, 2019, 625, kat. br. 1039, 1040 i 1041) Najpoznatiji je crtež koji se čuva u Cooper Fund na Sveučilištu Syracuse. (Kečkemet, 2019, kat. br. 1040)

Sl. 9. Ivan Meštrović, *Sveti Jeronim*, ulje na platnu, Ordinarijat Splitsko-makarske nadbiskupije, Split (izvor: Bogoslov, 2016)

Sl. 10. Ivan Meštrović, *Sveti Jeronim,* studija za sliku (izvor: Syracuse University Art Museum)

koštunjavo, svjedoči o izrazitoj umjetnikovoj vještini u detaljnoj elaboraciji prikaza muškoga tijela, vještini koju je naslijedio od Michelangela i Rodina. Međutim, u usporedbi s reljefom u konkatedrali, tijelo sveca na ovoj slici djeluje isušeno, mršavo i izmoreno, analogno tipičnoj figuri starca. Plastičnost svečeva tijela u slikovnome mediju pokazuje jasnu inspiraciju Michelangelovim slikarstvom, osobito onim iz Sikstinske kapele, s naglašenim svijetlosmeđim tonovima kože i detaljnim sjenčanjima na mjestima gdje su istaknute kosti i mišići. Sličnu plastičnost likova, karakterističnu za Meštrovićevo slikarstvo, nalazimo i na slici *Posljednja večera* iz 1945. godine, koja se nalazi u Galeriji Meštrović (sl. 11).

Za razliku od reljefa u konkatedrali, gdje je svetac prikazan kao gigantska figura s izrazitom tjelesnom snagom, na ovoj slici njegov prikaz ima statičniji, smireniji i kontemplativniji izraz. Figura sveca djeluje kao zatvorena masa, jedinstveni blok u disharmoniji s okruženjem. Interpretacija sveca u stavu meditacije nad tekstom evocira „gandijevski" položaj koji je Meštrović ranije primijenio u skulpturi *Vestalke* (Cannes, 1917.). Taj isti „gandijevski" sjedeći položaj sveca Meštrović će kasnije uporabiti u monumentalnoj skulpturi svetoga Jeronima u Washingtonu,[31] što sugerira da bi ova slika mogla biti studija za tu skulpturu.

Za razliku od statički oblikovanoga lika sveca, pozadina slike je vibrantna i karakterizira ju bogati kolorit, koji je doduše manje zagasiti u odnosu na netom spomenutu *Posljednju večeru*. U nju su umetnute figure čije su obrisne linije slabije artikulirane, a na njima se, prema Schmeckebieru, prepoznaju prikazi Bogorodice s Djetetom, Raspetoga Krista i anđela svirača.[32] Ovi prikazi nisu elementi Jeronimove vizije

[31] Skulptura *Sveti Jeronim svećenik/St. Jerome the Priest* (Syracuse, 1954.) Meštrovićev je dar hrvatskim franjevcima u SAD-u. Nekoć se nalazila ispred Hrvatske franjevačke misije u Washingtonu, danas se nalazi ispred zgrade Hrvatskoga veleposlanstva u Washingtonu.

[32] Podatak o Bogorodici s djetetom preuzet je iz: Schmeckebier, 1959, 58, kat. br. 78. Autor je u istoj knjizi ranije naveo prikaz egipatskoga boga Horusa na mjestu Bogorodice s djetetom. (Schmeckebier, 1959, 40)

Sl. 11. Ivan Meštrović, *Posljednja večera*
(izvor: Galerija Meštrović, inv. br. GMS-994)

sukladno legendama o svetome Jeronimu,[33] nego mogu predstavljati simulaciju svečevih misli u trenutku meditacije, što upućuje na pretpostavku da tekst koji sveti Jeronim razmatra jest upravo Sveto pismo. Alegoriju Kristova rođenja na slici čine anđeo svirač pri vrhu kompozicije te Bogorodica s Djetetom u gornjemu lijevom kutu. Anđeo svirač prikazan je kao žena koja, zatvorenih očiju, u zanosu svira violinu, a svojim stilom podsjeća na brojne Meštrovićeve sviračice.[34] Motiv raspeća čest je u Meštrovićevu opusu, a na ovoj slici ono je smješteno na strmoj litici iznad provalije. Raspeće je oblikovano s nedovoljno artikuliranim detaljima, a gornji krak križa kraći je u odnosu na poprečne krakove, što podsjeća na *Prvo raspeće*[35] i *Raspelo* iz knjižnice Hesburgh na Sveučilištu Notre Dame u South Bendu.[36] Iako je vizija na slici nekanonska te u literaturi nedostaju detalji o značenju tih elemenata, može se pretpostaviti da je cijeli prizor alegorija Ivana Meštrovića, refleksija o njegovim prošlim umjetničkim uspjesima koji su izblijedjeli u kontekstu rata, izbjeglištva i osobnih tragedija: vlastite bolesti, bolesti njegove djece, nepravedna utamničenja brata mu Petra, fašističke okupacije i razaranja Splita u Drugome svjetskom ratu.

O procesu otpreme i smještanja slike u crkvu sv. Jere na Marjanu postoji niz pisama koja je Ivan Meštrović razmjenjivao s inženjerom Marinom Marasovićem, don Herkulanom Lugerom i Cvitom Fiskovićem. S obzirom na to da je crkva sv. Jere bila obilato umjetnički opremljena od svojih početaka, Fisković je prvotno predložio smještaj slike u jednu od ranokršćanskih crkava na Marjanu.[37] Na Meštrovićev zahtjev slika je na kraju smještena u crkvu sv. Jere na Marjanu,

[33] Prema ulomku o svetome Jeronimu iz *Zlatne legende* (De Voragine, 2014, 272-273) vizija svetoga Jeronima bila je kazna Boga Suca na sudnjemu danu kojom je kažnjen zbog čitanja *poganskog, a ne kršćanskog štiva*.

[34] Kao primjer može se navesti djelo *Djevojka s violinom* (Zagreb, 1919.) u vlasništvu Atelijera Meštrović, inv. br. AMZ-132. O skulpturama sviračica vidi: Prančević, 2017, 277-283.

[35] Rim, 1914. Djelo se nalazi na posudbi u Spomen galeriji Ivana Meštrovića u Vrpolju, inv. br. SGIM-11.

[36] Mjesto i godina nastanka nepoznati su. Djelo je vlasništvo Sveučilišta Notre Dame u South Bendu, inv. br. 1952.024. Fotografski prikaz djela dostupan je u: McFadden, 2016.

[37] Riječ je o crkvama Gospe iza Meja, pored Oceanografskoga instituta na zapadnome rtu Marjana, te u ranoromaničkoj kapeli sv. Mikule u Velome Varošu. (NAS-3.1.10.1, mapa *Iz ostavštine Herkulana Lugera*, pismo don Herkulana Lugera Ivanu Meštroviću, 16. kolovoza 1952., 6; UNDA-CMST 3/107, kut. CMST-8, pismo inž. Marina Marasovića Ivanu Meštroviću, 18. listopada 1953.; Kovačić, 2018, 554-555)

Sl. 12. Ivan Meštrović, *Stigmatizacija sv. Franje,* brončani reljef (foto: D. Runje)

Sl. 13. Ivan Meštrović, *Stigmatizacija sv. Franje,* prvi crtež (izvor: fototeka Atelijera Meštrović, inv. br. FAM-2170/46)

Sl. 14. Ivan Meštrović, *Stigmatizacija sv. Franje,* drugi crtež (izvor: fototeka Atelijera Meštrović, inv. br. FAM-2170/55)

gdje je blagoslovljena na blagdan sv. Josipa.[38] S obzirom na to da mali prostor marjanske crkve nije odgovarao dimenzijama slike (183 x 122 cm),[39] slika je ubrzo premještena u veliku dvoranu Ordinarijata Splitsko-makarske nadbiskupije, koja je prvobitno bila smještena nasuprot Arheološkomu muzeju u Splitu, a potkraj 2006. godine u Palaču nadbiskupa.[40]

Stigmatizacija sv. Franje

Golemi brončani reljef *Stigmatizacije svetog Franje* (sl. 12) krasi glavni oltar franjevačke crkve Presvetoga Otkupitelja u Splitu, bogoslužnoga prostora franjevačkoga klerikata o. Ante Antića, koji je od 2011. godine novo sjedište Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja. Izrada ovoga reljefa rezultat je inicijative Generalne kurije franjevačkoga reda u Rimu 1946. godine, u kontekstu gradnje crkve Santa Maria Mediatrice. Na čelu kurije bio je Dominik Mandić,[41] hrvatski franjevac i Meštrovićev prijatelj kojemu je Meštrović, u znak zahvalnosti za doprinos franjevačkoga reda hrvatskomu narodu, obećao besplatno izraditi reljef.[42]

Prije oblikovanja reljefa, Meštrović je između 1945. i 1946. godine izradio tri crteža-studije, od kojih se jedan čuva na Sveučilištu Notre Dame u South Bendu,[43] dok se fotografije dvaju drugih nalaze u Fototeci Atelijera Meštrović u Zagrebu.[44] U ovim studijama Meštrović

[38] NAS-3.1.10.1., mapa *Iz ostavštine Herkulana Lugera*, prijepis govora svećenika koji je blagoslovio sliku na blagdan sv. Josipa 19. ožujka 1954., 29.

[39] Mjere su preuzete iz: Belamarić, 2023, 116.

[40] https://smn.hr/ordinarijat (10. III. 2025.)

[41] Fra Dominik Mandić (Lise kraj Širokoj Brijega, 1889. – Chicago 1973.) bio je hrvatski franjevac, povjesničar i političar, aktivan u hrvatskoj dijaspori koji je od 1951. djelovao kao franjevački starješina za hrvatske franjevce u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi. Autor je brojnih knjiga o povijesti Hrvatske i Bosne i Hercegovine (Pandžić, 2021).

[42] Meštrović, M., 2011, 231.

[43] *Stigmatizacija svetog Franje*, crtež, Ženeva-Rim, 1945. Vlasništvo je Sveučilišta Notre Dame u South Bendu, donacija Olge Meštrović. Objavljeno u: Kečkemet, 2019, 625, kat. br. 1042.

[44] *Stigmatizacija svetog Franje*, dva crteža, Rim, 1946. Fotografije tih crteža pohranjene su u Fototeci Atelijera Meštrović u Zagrebu, inv. br. FAM-2170/46 (studija s klečećim svecem) i FAM-2170/55 (studija sa sjedećim svecem).

ispituje različite prikaze svetoga Franje; na jednome crtežu prima stigme klečeći (sl. 13), dok na drugome sjedi (sl. 14). Na temelju prve skice s klečećim Franjom prvo je izrađena sadrena studija na kojoj je prikazan samo sveti Franjo,[45] a potom i veća sadrena studija s dodanim prikazima serafina i brata Leona.[46] Konačni je reljef modeliran 1946. godine u Meštrovićevu atelijeru na rimskome brežuljku Janikulu.[47] Nakon toga prenesen je u crni mramor i postavljen u novu crkvu Generalne kurije franjevačkoga reda u Rimu, a sadreni je model darovan splitskoj franjevačkoj provinciji. Pisanom dozvolom Marice Meštrović, 1989. godine sadreni reljef predan je zagrebačkoj Ljevaonici Akademije likovnih umjetnosti radi lijevanja u broncu.[48] Brončani se reljef nalazio u samostanu Gospe od Zdravlja do 2011. godine, kada je odlukom kapitulskoga zbora Splitske franjevačke provincije premješten u novoizgrađeni klerikat o. Ante Antića. S obzirom na važnost djela, odlučeno je da će reljef biti postavljen iznad glavnoga oltara crkve u okviru klerikata, čime se osigurala njegova središnja pozicija u novome sakralnom prostoru. Sadreni model reljefa prebačen je u franjevački samostan u Zaostrogu.[49]

Sl. 15. Ivan Meštrović, *Propovijed na gori* (izvor: Šarčević, 2021)

Reljef, koji je prema Kečkemetovu mišljenju načinjen *više crtački nego kiparski*,[50] prikazuje mistični trenutak u kojemu sveti Franjo prima Kristove rane na brdu La Verna nedaleko od Asiza. Prizor je utemeljen na opisu iz svečeve biografije čiji je autor sveti Bonaventura, franjevački teolog i biskup, suvremenik svetoga Franje.[51] Dinamična dijagonalna kompozicija sastoji se od triju glavnih likova: Krista, svetoga Franje i brata Leona. Sveti Franjo prikazan je u ekstatičnu stanju i smješten je u donjemu lijevom kutu reljefa, leđima okrenut promatraču. Njegova je glava neprirodno izvijena, a lice stilizirano, s minimalnim prikazom emocija. Njegov habit izraženo je naboran, dok su rukavi preširoki. Posebno je važna Franjina *Y-poza*, koja se u Meštrovićevim prijašnjim djelima pojavljivala jedino u prikazima Krista, primjerice u *Propovijedi na gori*[52] (sl. 15), iz niza drvenih reljefa u kapeli

45 Studija u gipsu sa samim likom svetoga Franje u nepoznatome je vlasništvu u Sjedinjenim Američkim Državama. Objavljena je u: Kečkemet, 2019, 354, kat. br. 1165, repr. na 353.

46 Studija za *Stigmatizaciju sv. Franje* s punim prizorom izrađena je u Rimu 1946. godine. Vlasništvo je nasljednika Ivana Meštrovića, pohranjena u Galeriji Meštrović, inv. br. pohr. 18/66. Objavljeno u: Kečkemet, 2019, 354, kat. br. 1166.

47 Meštrović je taj atelijer dobio od Amerikanaca nakon povratka iz Švicarske. (Machiedo Mladinić, 2010, 123)

48 Načinjena su dva odljeva u bronci: prvi je odljev otkupljen za zbirku franjevačkoga samostana u Širokome Brijegu, dok je drugi smješten u franjevački samostan Gospe od Zdravlja u Splitu. (Podatke je ustupio fra Stipe Nimac 8. svibnja 2017.; vidi: Arhiv GMS, mapa *IG-CZ-SPLIT, C. Gospe od zdravlja*, dokument *Meštrovićeva djela izvan Galerije*, *samostanske zbirke*, Split, 1990.)

49 Izvorno je sadreni model trebao biti pohranjen u Galeriji Meštrović po želji fra Dominika Mandića (Arhiv GMS, mapa *IG-CZ-ZAOSTROG, Franjevački samostan*, pismo Ivana Mužića Josipu Smrkiniću, 14. svibnja 1968.; odgovor Josipa Smrkinića, 18. svibnja 1968.). Na kraju je posredovanjem kanonskoga pravnika o. Petra Čapkuna-Delića reljef trajno pohranjen u franjevačkome samostanu u Zaostrogu. (Arhiv GMS, mapa *IG-CZ-ZAOSTROG, Franjevački samostan*, pismo fra Dominika Mandića Josipu Smrkiniću, 7. travnja 1969.)

50 Kečkemet, 2022, 250.

51 Sv. Bonaventura, 2015, 97-100.

52 Zagreb, 1942. Reljef je u vlasništvu Galerije Meštrović, inv. br. GMS-52.

Sl. 16. Ivan Meštrović, *Stigmatizacija sv. Franje,* studija, detalj s likom brata Leona (foto: Z. Alajbeg, Galerija Meštrović, inv. br. pohr. 18/66)

Sl. 17. Ivan Meštrović, *Vječno raspeti,* sadreni model (izvor: Galerija Meštrović, inv. br. pohr. 16/31)

sv. Križa (Crikvine-Kaštilac) te u studijama za *Rimsku Pietà* iz fundusa Galerije Meštrović u Splitu.[53] Ova poza simbolički odražava Franjinu potpunu poistovjećenost s Kristovim patnjama, čime se potvrđuje njegov vjekovni status *alter Christus* (drugoga Krista).[54] Kristov lik, smješten u gornjemu desnom kutu reljefa, uzdiže se iz serafinskih krila i simbolično prenosi stigme na Franjino tijelo. Za razliku od ekstatičnoga *patosa* na Franjinu licu Kristovo je lice ispunjeno radošću.

Brat Leon, ispovjednik i suputnik svetoga Franje, smješten u donjemu desnom kutu kompozicije (sl. 16), prikazan je u stanju polusna, bez izraženih emocija. Iako prema Bonaventurinoj biografiji nije bio svjedok stigmatizacije, Meštrović ga rabi kao alegorijsku figuru, što može sugerirati da je umjetnik u tome liku reflektirao vlastitu osobnost. Ova interpretacija proizlazi iz autobiografskih elemenata prisutnih u Meštrovićevu opusu jer se sličan motiv pasivna promatrača pojavljuje i u reljefu *Uzašašće,*[55] gdje lik snena čovjeka[56] simbolizira umjetnikovu tugu zbog gubitka kćeri Marte. U tome kontekstu može se pretpostaviti da *Stigmatizacija svetog Franje* tematizira Martino obolijevanje koje se dogodilo iste godine kada je Meštrović izradio prvu studiju za ovo djelo.[57] Motiv serafina, koji iz svojih krila otkriva lik proslavljenoga Krista, nije novost u Meštrovićevu opusu; naime povezan je s njegovim prijašnjim djelima, poput kamenoga reljefa *Vječno raspeti* (sl. 17), izrađenoga za obiteljsku grobnicu u Otavicama, koje nosi i drugi naziv – *Uskrsnuće*.[58] Sličan motiv također se pojavljuje na uljanoj slici *Stigmatizacija svetog Franje* iz fundusa Galerije Meštrović.[59]

53 Zagreb, 1941. – 1942. Crtež je vlasništvo Galerije Meštrović, inv. br. GMS-221.

54 Vjekovno oslovljavanje svetoga Franje kao *alter Christus* prvi je put zabilježeno u: Sabatier, 1902, 23. O povijesti ovoga naziva vidi Mundy, 1977, 6-15.

55 Syracuse, 1949. Djelo se, kao vlasništvo Galerije Meštrović, nalazi u crkvi sv. Križa u kompleksu Meštrovićeve Crikvine-Kaštilac, inv. br. GMS-60.

56 Prema Maji Šeparović Palada, riječ je o evanđelistu Ivanu. (Jurić Šabić, Šeparović Palada, 2017, 132-135.)

57 O Martinu razbolijevanju postoji nekoliko spomena u Meštrovićevim pismima Ivi Tartagli: prvi je spomen u pismu od 28. rujna 1945. (Machiedo Mladinić, 2015, 302), dok je tek pismom od 27. prosinca 1945. dao potpuniju sliku Martine bolesti. (Machiedo Mladinić, 2015, 310)

58 Zagreb, 1930. Vlasništvo crkve Presvetoga Otkupitelja u Otavicama.

59 Zagreb, 1932. Vlasništvo Galerije Meštrović, inv. br. GMS-993. Objavljeno u: Kečkemet, 2019, 457, kat. br. 25, repr. na 458.

Ova kontinuitetna uporaba religijskih tema u Meštrovićevu stvaralaštvu ukazuje na njegovo dugotrajno zanimanje za kršćansku ikonografiju, kao i njezinu reinterpretaciju iz osobne prizme.

Reljef *Stigmatizacija svetog Franje* nije samo sakralno djelo, već i izraz Meštrovićeve introspekcije i duhovnoga promišljanja. Ovim djelom spojio je tradicionalne ikonografske motive s osobnim autobiografskim elementima, čime je postigao specifičan spoj simbolike i emotivne ekspresije. Njegova povezanost s franjevačkim redom dodatno potvrđuje status koji je Meštrović stekao kao *benefactor* Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, zbog čega je 1946. godine proglašen *konfratrom* ovoga reda *honoris causa,*[60] a nakon smrti upisan u Franjevački nekrologij splitske provincije.[61] Time *Stigmatizacija svetog Franje* nije samo umjetnički prikaz mističnoga događaja, nego i dublja povezanost Meštrovića s franjevačkom duhovnošću te njegova osobna refleksija na temu trpljenja i identifikacije s Kristovom žrtvom.

Brončani kip sv. Ivana Krstitelja

Ambijent nekadašnjega Jupiterova hrama, koji je s dolaskom kršćanstva prenamijenjen u krstionicu splitske katedrale, obogaćen je dvama vrijednim kulturnim i umjetničkim spomenicima: srednjovjekovnim krsnim zdencem s likom vladara na pročelju te brončanim kipom svetoga Ivana Krstitelja, djelom Ivana Meštrovića iz 1954. godine (sl. 18). Jedno je od posljednjih umjetnikovih djela nastalih u njegovu atelijeru u Syracusi prije preseljenja u South Bend. Izvedbi kipa prethodile su dvije studije nastale iste godine kao i konačna skulptura. Prva, na kojoj je lik svetoga Ivana Krstitelja prikazan s rukom podignutom do ramena, pokazala se bližom konačnu izgledu kipa u odnosu na drugu u kojoj je svečeva desnica podignuta uvis (sl. 19).[62]

Kip visine dva i pol metra prikazuje svetoga Ivana Krstitelja u kontrapostu s karakterističnim isposničkim izrazom lica koje djeluje umorno i isušeno, ali odaje borbeni stav. Glavni je odjevni predmet kostrijet koja prekriva desno rame i seže do koljena, ostavljajući veći dio tijela nagim, čime se dodatno naglašava asketski karakter svetoga Ivana. U lijevoj ruci drži zdjelicu za krštenje u obliku školjke, vjerojatno stiliziranu Jakobovu kapicu,[63] dok mu je desnica podignuta u znak opominjanja. Ovakva ikonografska kompozicija evocira biblijsku scenu raspre svetoga Ivana Krstitelja s farizejima i saducejima koji su ga tražili da ih krsti u rijeci Jordanu (Mt 3,7-11 i Lk 3,7-14). Meštrovićev kip stoga nije samo umjetnički prikaz sveca, nego i narativna interpretacija biblijskoga teksta u kojemu Ivan Krstitelj poziva na obraćenje. Stilski, skulptura svetoga Ivana Krstitelja odražava ekspresionizam nadahnut gotičkom skulpturom, karakterističan za Meštrovićeva djela nastala tijekom Prvoga svjetskog rata. Iako sama skulptura nije nastala u kontekstu ratnih zbivanja, njezin dramatičan izraz i naglašen borbeni stav upućuju na Meštrovićevu trajnu posvećenost obrani ljudskih prava i dostojanstva, dižući glas za one koji trpe nepravdu.[64]

Proces dopreme i postavljanja kipa u krstionicu splitske katedrale dokumentiran je u arhivima Sveučilišta Notre Dame te Splitsko-makarske nadbiskupije. Očuvana korespondencija između Meštrovića, onodobnoga katedralnog župnika don Mladena

[60] Čović, 1963, 741.

[61] Franjevački nekrologij, 1933, 33.

[62] Syracuse, 1954. godine. Studije su vlasništvo Sveučilišta Notre Dame u South Bendu, inv. br. 87.18.029 OOM. Objavljeno u: Kečkemet, 2019, 398, kat. br. 1419 i 1421.

[63] Riječ je o tradicionalnom običaju polijevanja vodom iz Jakobove kapice tijekom obreda krštenja. S obzirom na to da je Jakobova kapica univerzalni simbol hodočašća, prisutan i u ikonografiji svetoga Roka i svetoga Jakova Starijega (usp. Badurina, 1979, 559), njezina uporaba u sakramentalnome kontekstu naglašava simboliku krštenja kao početka duhovnoga putovanja te podsjeća na zemaljski život kao hodočašće prema eshatološkoj stvarnosti.

[64] Schmeckebier, 1959, 47.

Sl. 18. Ivan Meštrović, *Brončani kip sv. Ivana Krstitelja* (izvor: Galerija Meštrović, inv. br. FGM-5974, pohranjeno na CD-ROM-u u mapi IG-CZ-SPLIT, *Sv. Ivan Krstitelj*)

Sl. 19. Ivan Meštrović, *Druga studija za kip svetog Ivana Krstitelja* (izvor: Kečkemet, 2019, 401, kat. br. 1421)

Sl. 20. Ivan Meštrović, *Blagovijest* iz samostana Gospe od zdravlja u Splitu (izvor: fototeka Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja)

Alajbega, inženjera Marina Marasovića te Cvite Fiskovića svjedoči o detaljnim dogovorima oko transporta i smještaja skulpture u krstionicu. Prvotno je Meštrović planirao izraditi kip u kamenu, povjeravajući izvedbu kiparu Andriji Krstuloviću,[65] no poslije je od toga odustao smatrajući da bi kamena skulptura bila neprimjerena ambijentu *poganske građevine sa starokršćanskom krstionicom*.[66] Umjesto toga odlučio se za lijevanje u broncu, uz patiniranu pozlatu koja bi kipu dala štih *stare patine*.[67] Naposljetku je skulptura bez carinskih poteškoća dopremljena u Zagreb u studenom 1955. godine, a Splitsko-makarska nadbiskupija financirala je proces lijevanja.[68] Zbog financijskih poteškoća postupak lijevanja odužio se do 1959. godine, a ključnu ulogu u njegovu dovršetku odigrala je donacija anonimnoga splitskog liječnika.[69] Kip je konačno postavljen u krstionicu u studenome 1960. te na prijedlog Cvite Fiskovića smješten na niski kameni postament odmaknut od zida, čime je zamijenjena dotadašnja drvena menza, ocijenjena neodgovarajućom za tešku brončanu skulpturu.[70] Sadreni model kipa, koji je ostao

65 UNDA-CMST 3/107, kut. CMST-8, pismo Ivana Meštrovića Marinu Marasoviću, 28. lipnja 1953.

66 UNDA-CMST 3/107, kut. CMST-8, pismo Ivana Meštrovića Marinu Marasoviću, 18. listopada 1953.

67 UNDA-CMST 3/107, kut. CMST-8, pismo Ivana Meštrovića Marinu Marasoviću, 18. listopada 1953.

68 NAS-2226/1955, pismo Ivana Meštrovića Stolnoj crkvi u Splitu, 27. studenog 1955., 1.

69 Kovačić, 2018, 558.

70 UNDA-CMST-3/107, kut. CMST-8, pismo Cvite Fiskovića Ivanu Meštroviću, 30. prosinca 1955.

u vlasništvu Splitsko-makarske nadbiskupije, prenesen je u crkvu svetoga Ivana Krstitelja u Trogiru odlukom na sjednici kanonika Prvostolnoga kaptola u Splitu s Dijecezanskim vijećem za crkvenu umjetnost u listopadu 1959. godine.[71]

Blagovijest iz samostana Gospe od zdravlja

Bogata umjetnička zbirka franjevačkoga samostana Gospe od zdravlja u posjedu je i do sada neotkrivenoga Meštrovićeva reljefa *Blagovijesti*, izrađenoga u orahovu drvu (sl. 20).[72] Reljef prikazuje biblijski trenutak u kojemu anđeo Gabrijel naviješta Blaženoj Djevici Mariji začeće i rođenje Božjega Sina. Marija je prikazana u trenutku promišljanja anđelovih riječi: *Zdravo, milosti puna, Gospodin s tobom!*[73] Njezina desna ruka pridržava glavu, što sugerira razmišljanje, dok je lijeva ruka, slabije naglašena zbog izostavljene obrade, naslonjena na bedra. Marijin lik nije prikazan u maniri mlade, krhke djevojke, nego kao žene punašna tijela, krepkih ruku i bedara, tipičnih za zrelu žensku dob. Lik Djevice oblikovan je realistično, a detaljno obrađeni nabori haljina sugeriraju dramatičnost ove scene. Međutim, gustoća Djevičine oprave ne odaje tipičnu odjeću hebrejskih žena. Djevičin veo, romboidno ovijen oko njezine glave, podsjeća na tradicionalnu dalmatinsku maramu – *okrugu*, dok tkanina oko ruku ima karakteristike teških, višeslojnih haljina tipičnih za seoske žene iz Dalmatinske zagore na kojima je moguće prepoznati i *sadak*.

Ovi odjevni detalji odražavaju Meštrovićevu sklonost povezivanju religijskih tema s lokalnim kulturnim obilježjima, što je vidljivo osobito u radovima iz vremena nakon Drugoga svjetskog rata, primjerice *Rimska Pietà* (Rim, 1946.) ili reljef *Polaganje u grob* (sl. 21) u kompleksu Crikvine-Kaštilac (Syracuse, 1948. – 1950.). Pozadina reljefa stvara dojam zrakoprazna prostora u kojemu Djevica Marija lebdi pod utjecajem mističnoga iskustva anđelova ukazanja, iako je stvarno smještena na imaginarni naslon u interijeru kuće, što je očigledno iz položaja njezinih bedara i potkoljenica. Makar se čini da su njezine pete odignute od tla, one čvrsto prianjaju za nj.

Budući da je ovo djelo nedavno otkriveno i nedostaju podatci o njegovu točnu datiranju, moguće je uputiti se na stilsku sličnost s drugim Meštrovićevim reljefima, poput onih izloženih u crkvi svetoga Križa u kompleksu Crikvine-Kaštilac, posebno onih nastalih u Lausanni između 1943. i 1944. godine, kao što su *Isus i Magdalena*, *Ne dotiči me se*, *Presuda grešnici*, *Ulaz u Jeruzalem*, *Uskrsnuće Lazara* i *Uskrsnuće*. Slični ženski likovi u tim reljefima, često profilirani i s velom oko glave, podsjećaju na način na koji je Meštrović prikazao Mariju u ovome reljefu. Zanimljivo je i usporediti sličnosti između reljefa *Blagovijesti* i reljefa *Žene iz pratnje ulaska u Jeruzalem* (sl. 22) iz ciklusa *Ulaz u Jeruzalem*.[74] Sličnosti se mogu uočiti u načinu oblikovanja tijela u plitku reljefu, koje pak zauzima njegovu čitavu površinu, romboidnom obliku vela, slojevitosti haljine s oplećkom, položaju ruke koja podupire pojas i načinu oblikovanja podnožja i pozadine. Uzimajući u obzir te oblikotvorne karakteristike i usporedbu s reljefima iz prve polovice 1940-ih, može se pretpostaviti da je *Blagovijest* nastala između 1943. i 1944. godine u Lausanni, gdje je Meštrović pretežno radio s drvom. Također vrijedi spomenuti i drvene reljefe *Mladića*[75] i *Djevojke*[76] izložene u sakralnoj dvorani Galerije Meštrović (sl. 23) za koje se pretpostavlja da čine diptih prikaz *Navještenja*.[77] U tome

71 Usp. Arhiv GMS, mapa IG-CZ-Trogir, sv. Ivan Krstitelj, Dopis stolne crkve u Splitu Galeriji Meštrović br. 36, 26. listopada 1959.

72 Dimenzije reljefa 104 × 55 × 2,5 cm ustupio je fra Ante Branko Periša, član Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja u Splitu i akademski slikar. Podatci o nabavi reljefa nisu dostupni.

73 Lk 1, 26-39.

74 Meštrović, I., 1970, sl. 118.

75 Rim, 1914., pohranjeno u Galeriji Meštrović, vlasništvo Meštrovićevih nasljednika, inv. br. pohr. 57/5.

76 Rim, 1914., vlasništvo Galerije Meštrović, inv. br. GMS-990.

77 Prančević, 2017, 103.

Sl. 21. Ivan Meštrović, *Polaganje u grob* (izvor: Jurić Šabić, Šeparović Palada, 2017, 169)

Sl. 22. Ivan Meštrović, *Žena iz pratnje ulaska u Jeruzalem* (izvor: Meštrović, 1970, sl. 118)

Sl. 23. Ivan Meštrović, R*eljefi Djevojka i Mladić* (izvor: Galerija Meštrović, 2023, 158)

kontekstu reljef *Blagovijesti* mogao je također biti zamišljen kao diptih, sa scenom anđela koja bi tvorila lijevi dio, međutim o tome nema podataka.

Zaključak

Djela Ivana Meštrovića unutar crkvenih zbirki u Splitu važan su dio njegova opusa. Pokazuju izrazitu umjetnikovu sposobnost stvaranja od različitih materijala, tematsku i žanrovsku šarolikost njegova opusa koji je ostavio u tim prostorima. S obzirom na to da su mnoga od njih tek djelomično istražena i dokumentirana, ali i da brojna dokumentacija o tim djelima još uvijek nije dostupna, u ovome je radu izložen cjelovit pregled ovih djela, od ideje njihova nastanka, ikonografskoga opisa i istraživanja uzora i predložaka pa sve do procesa nabave, elementa ključnoga za razumijevanje dinamike pojedinoga djela. Može se zaključiti da Meštrovićevi umjetnički ostvaraji analizirani u ovome radu, iako oslonjeni na tradicionalne ikonografske motive, imaju i određene suvremene elemente te u mnogome odražavaju i umjetnikovo osobno viđenje tema koje obrađuje. Osobito je važno otkriće dosad nepoznatoga drvenog reljefa *Blagovijest* iz samostana Gospe od zdravlja u Splitu u kojemu je Meštrović, kao i na mnogim djelima biblijske tematike, *udahnuo srh nekog neumitnog ljudskog zbivanja i događajima iz Svetog Pisma dao nešto ljudsko, sveobuhvatno i vječno.*[78] Ovo otkriće svakako bi trebao biti poticaj za daljnje istraživanje Meštrovićeva opusa, posebice u sakralnim prostorima, što bi pridonijelo dodatnu prepoznavanju njegova doprinosa hrvatskoj i svjetskoj sakralnoj umjetnosti.

[78] Kušan, 1962, 347.

Izvori

NAS-3.1.10.1: Nadbiskupski arhiv u Splitu, fond 3.1.10.1., osobni fond nadbiskupa Franića.

NAS-2226/1955: Nadbiskupski arhiv u Splitu, uredovni spisi Splitsko-makarske nadbiskupije br. 2226 iz 1955. godine.

Arhiv GMS: Arhiv Galerije Meštrović u Splitu.

UNDA-CMST 3/107: Arhiv Sveučilišta Notre Dame, South Bend, IN, Sjedinjene Američke Države, dokumenti o Ivanu Meštroviću

MST, fond CMST 3/107, Marasovic, Marin and Marija 1952-1954.

Literatura

Badurina 1979
Badurina, A. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979.

Belamarić 2015
Belamarić, J. *Bračk kamen*, Kamen istočnog Jadrana, Split 2015, 40-54.

Belamarić 2023
Belamarić, J. *Sveti Jere na Marjanu: kultura renesanse u Dalmaciji u znaku svetog Jeronima*, katalog izložbe, Split – Zagreb 2023.

Cambi 2003
Cambi, N. *Meštrovićev sarkofag Ante Trumbića u samostanu Konventualaca u Splitu*, Zbornik Ivana Mimice: u povodu 70. rođendana, zbornik radova, Split 2003, 203-209.

Čipčić, Perko Kerum 2019
Čipčić, M., Perko Kerum, D. *Ante Trumbić u umjetnosti*, Ante Trumbić: patricij s Lučca, katalog izložbe, Split 2019, 175-189.

Čović 1963
Čović, M. *Ivan Meštrović – franjevački subrat*, Hrvatska revija, god. 13, br. 2, Buenos Aires 1963, 741-742.

Davidović Marušić 1940
Davidović Marušić, F. *Nadgrobni spomenik Trumbiću: remek djelo Ivana Meštrovića*, Hrvatski glasnik, 3. ožujka 1940., 1. Hemeroteka Galerije Meštrović, inv. br. HEM-2639 (3. III. 2024).

De Voragine 2014
De Voragine, J. *O svetome Jeronimu*, Zlatna legenda ili štiva o svecima, II. sv., Zagreb 2014, 272-277.

Dukić 2001
Dukić, J. *Umjetnička ostvarenja Joze Kljakovića u Zavodu svetog Jeronima*, Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima (1901. - 2001.), zbornik u prigodi stoljetnice Papinskog hrvatskog zavoda svetog Jeronima, Rim 2001, 753-770.

Eterović, Kečkemet 2019
Eterović, E., Kečkemet, D. *Živio je vjeru, ali na ispovijed nije pristajao*, Slobodna Dalmacija (Split), 2. prosinca 2019, 28-31 Hemeroteka Galerije Meštrović, inv. br. HEM-GM-2523.

Fisković 1939
Fisković, C. *Postavljanje nadgrobnog spomenika Anti Trumbiću u Splitu*, Glasnik Primorske banovine, god 2, br. 11/12, Split 1939, 204, Hemeroteka Galerije Meštrović, inv. br. HEM-GM-124 (1. VI. 2024.)

Fisković 1985
Fisković, C. *O samostanu konventualaca u Splitu*, Kulturna baština, br. 16, Split 1985, 3-21, https://hrcak.srce.hr/163483 (6. V. 2024.)

Franjevački nekrologij 1933
Necrologium conventus Zagrabiensis Beatae Mariae Virginis de Lourdes Provinciae SS. Redemptoris in Dalmatia, Makarska 1933, 33.

Galerija Meštrović 2023
Galerija Meštrović, katalog stalnog postava, Split 2023.

Gudelj 2015
Gudelj, J. *San Girolamo dei Croati a Roma: gli Schiavoni e il cantiere sistino, Identità e rappresentazione: Le chiese nazionali a Roma, 1450 - 1650.*, Rim 2015, 297-325, https://www.academia.edu/25362059/San_Girolamo_dei_Croati_a_Roma_gli_Schiavoni_e_il_cantiere_sistino_in_Identit%C3%A0_e_rappresentazione_Le_chiese_nazionali_a_Roma_1450_1650_a_cura_di_A_Koller_S_Kubersky_Piredda_Campisano_ed_2015_297_325 (7. V. 2024.)

Hammer Tomić 2015
Hammer Tomić, D. *Sveto i tragično u kiparstvu Ivana Meštrovića*, Zagreb 2015.

Jurić Šabić 2020
Jurić Šabić, Z. *Crkva Presvetog Otkupitelja. Ivan Meštrović u zavičajnom kontekstu*, Split 2020.

Jurić Šabić, Šeparović Palada 2017
Jurić Šabić, Z. Šeparović Palada, M. *Ivan Meštrović: Povijest Isusa iz Nazareta u drvu*, Split 2017.

Kečkemet 1959
Kečkemet, D. *Crkvica i eremitaža sv. Jere na Marjanu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, god. 11, br. 1, Split 1959, 92-105, https://hrcak.srce.hr/147330 (3. V. 2024.)

Kečkemet 1989
Kečkemet, D. *Meštrovićev reljef u splitskoj katedrali*, Vjesnik (Zagreb), 2. rujna 1989., 18-19, Hemeroteka, Galerije Meštrović, inv. br. HEM-GM-415.

Kečkemet 2017
Kečkemet, D. *Umjetnost Ivana Meštrovića*, Split 2017.

Kečkemet 2019
Kečkemet, D. *Katalog radova Ivana Meštrovića*, Zagreb 2019.

Kečkemet 2022
Kečkemet, D. *Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića*, Zagreb 2022.

Kovačević Zelić, Maričić, Burečić Šafran, Hrženjak 2019
Kovačević Zelić, B., Maričić, A., Burečić Šafran, M., Hrženjak, P. *Kontinuitet kamenarstva i života s kamenom u Hrvatskoj*, Godišnjak Akademije tehničkih znanosti Hrvatske, god. 2019, br. 1, Zagreb 2019, 191-206, https://hrcak.srce.hr/238716 (10. VI. 2024.)

Kovačić 2018
Kovačić, S. *Ivan Meštrović u ogledalu pisama poslanih iz Amerike i sačuvanih u Nadbiskupskom arhivu u Splitu*, Oče naš: jedan je otac vaš, Zbornik radova u čast splitsko-makarskog nadbiskupa dr. Marina Barišića prigodom srebrnog jubileja biskupskog posvećenja, Split 2018, 535-573.

Kušan 1962
Kušan, V. *Stvaralački lik Ivana Meštrovića*, Hrvatska revija, god. 15, br. 7, Buenos Aires 1962, 345-348.

Kupareo 1962
Kupareo, R. *Ideja kršćanstva u Meštrovićevoj umjetnosti*, Hrvatska revija, god. 12, br. 4, Buenos Aires 1962, 396-404.

Machiedo Mladinić 2010
Machiedo Mladinić, N. *Ivan Meštrović za vrijeme Drugog svjetskog rata i poraća po dopisivanju s Ivo Tartagliom*, Mogućnosti, god. 57, br. 1/3, Split, siječanj – ožujak 2010., 111-125.

Machiedo Mladinić 2015
Machiedo Mladinić, N. *Prijatelji: dopisivanje Ivana Meštrovića s Ivom Tartagliom u razdoblju od 1905. do 1947. godine*, Split 2015.

Malovan 2016
Malovan, M. *Prilog katalogiziranju Meštrovićevih skulptura u javnim zbirkama u Italiji*, Crkva u svijetu, god. 51, br. 4, Split 2016, 654-662, https://hrcak.srce.hr/173298 (24. VI. 2024.)

Meštrović, I. 1970
Meštrović, I. *Jedini put da se bude umjetnik jest raditi*, Zagreb 1970.

Meštrović, I. 1998
Meštrović, I. *Vatra i opekline: Ružena, Ruža, Klara*, Zagreb 1998.

Meštrović, I. 2010
Meštrović, I. *Michelangelo: eseji umjetnika o umjetniku*, Zagreb 2010.

Meštrović, M. 2011
Meštrović, M. *Život i djelo Ivana Meštrovića*, Zagreb 2011.

Meštrović: otisci duše 2019
Meštrović: otisci duše: Religiozna umjetnost Ivana Meštrovića, katalog izložbe, Split – Pula 2019.

Mundy 1977
Mundy, J. *Franciscus alter Christus: The Intercessory Function of a Late Quattrocento Panel*, Record of the Art Museum, Princeton University 36, br. 2 Princeton, 1977, 4-15. https://www.academia.edu/19180091/Franciscus_alter_Christus_The_Intercessory_Function_of_a_Late_Quattrocento_Panel (1. III. 2025.)

Novo doba 1939
Spomenik dr. Anti Trumbiću u Splitu otkriven je danas na veličanstveno svečan način, Novo doba, god. 22, Split, 19. XI. 1939., Hemeroteka Galerije Meštrović, inv. br. HEM-GM-120 (4. V. 2024.)

Perko Kerum 2020
Perko Kerum, D. *Odijevanje i modni pribor Ante Trumbića*, Dr. Ante Trumbić: biografski fragmenti i naslijeđe - zbornik radova sa znanstvenog skupa Dr. Ante Trumbić (1864. - 1938.): osam desetljeća od smrti, Split 2020, 167-176.

Piplović 2002
Piplović, S. *Radovi na splitskim crkvicama između dvaju svjetskih ratova*, Kulturna baština, br. 31, Split 2002, 311-346, https://hrcak.srce.hr/164225 (25. VI. 2024.)

Piplović 2020
Piplović, S. *Spomeni Anti Trumbiću*, Dr. Ante Trumbić: biografski fragmenti i naslijeđe – zbornik radova sa znanstvenog skupa Dr. Ante Trumbić (1864. - 1938.): osam desetljeća od smrti, Split 2020, 223-245.

Prančević 2017
Prančević, D. *Ivan Meštrović i kultura modernizma: ekspresionizam i art déco*, Split 2017.

Sabatier 1902
Sabatier, P. *Actus beati Francisci et sociorum eius*, Paris 1902, https://archive.org/details/actusbeatifranc01sabagoog/page/n10/mode/1up (1. III. 2025.)

Schmeckebier 1959
Schmeckebier, L. *Ivan Meštrović: Sculptor and Patriot.* Syracuse 1959, https://archive.org/details/ivanmestrovicscu04schm/page/66/mode/2up (26. VI. 2024.)

Sv. Bonaventura 2015
Sv. Bonaventura, *Život svetog Franje*, Split 2015.

Vujanović 2017
Vujanović, B. *Meštrovićev znak u Zagrebu*, Split – Zagreb 2017.

Elektronički izvori

Bogoslov 2021
Bogoslov, *Sveti Jeronim – najveći Dalmatinac*, Bogoslovi Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, 30. rujna 2021., https://franjevci-st.com/sveti-jeronim-najveci-dalmatinac/9916 (6. III. 2025)

Gudelj 2020
Gudelj, J. *San Girolamo degli Schiavoni (also: degli Illirici / dei Croati) in Roma communis patria. Constructing National Identity Through Papal Interventions*, RIHA Hournal 0424, 30. ožujka 2020., https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/rihajournal/article/view/76052/69815 (10. III. 2025.)

McFadden 2016
McFadden, M. *A view of the Golden Dome: Fr. Ted's office one year after his death*, WNDU 16 News Now, 26. veljače 2016., https://www.wndu.com/content/news/A-view-of-the-Golden-Dome-Fr-Teds-office-one-year-after-his-death-370295671.html (5. III. 2025.)

Pandžić 2021
Pandžić, B. *Tko je bio Dominik Mandić, čovjek čije će ime zauvijek ostati zapisano u povijesti hrvatskog naroda?*, Dijaspora, 14. siječnja 2021., https://www.dijaspora.hr/covjek-velikih-sposobnosti/818 (10. III. 2025.).

Šarčević 2021
Šarčević, I. *Svi sveti: Blaženici pred Božjim sudom*, Polis, 1. studenog 2021. https://polis.ba/blazenici-pred-bozjim-sudom/ (9. III. 2025.)

Crepuscolo, Catalogo Generale dei Beni Culturali https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0900281336-2 (10. III. 2025.)

Nadbiskupski ordinarijat Splitsko-makarske nadbiskupije, Splitsko-makarska nadbiskupija, posljednja izmjena 2016. godine, https://smn.hr/ordinarijat (10. III. 2025.)

Study for St. Jerome, Syracuse University Art Museum https://onlinecollections.syr.edu/objects/21978/study-for-st-jerome (31. VII. 2024.)

The Artworks of Ivan Meštrović in the Ecclesiastical Collections of Split

Key words: church collections, figural art, sacral art, acquisitions, unknown artwork

This paper provides a systematic review and analysis of the works of Ivan Meštrović stored in sacred spaces in Split, such as churches, monasteries, other ecclesiastical objects, and the Archdiocesan Ordinariate of Split and Makarska. Meštrović, one of the most significant Croatian sculptors, maintained a strong connection with the Catholic Church throughout his life, as it was one of his key commissioners. The paper examines six of Meštrović's works - three reliefs, one round sculpture, one stone monument and one painting - investigating the circumstances of their creation, their historical background, iconography, and the methods of acquisition. Due to their thematic, material, and genre diversity, these works reflect almost entire oeuvre of Ivan Meštrović.

Meštrović's works in Split's church collections were acquired through three primary methods: direct donation by the artist, often as a gesture of friendship with the clergy and the Catholic Church in general, indirect acquisition through correspondence between the clergy and Meštrović's heirs, and relocation of the artworks from their original settings to more adequate ones to ensure their proper preservation. The study is based on the examination of archival sources, relevant published literature, and artistic analysis, making it the first comprehensive study of Meštrović's sacred works in Split. One of the focal points of this research is the stone tomb monument of Ante Trumbić, designed in the form of a Late Antique sarcophagus with elements of an Etruscan klinē. This monument reflects Meštrović's aspiration to immortalize one of the most influential figures in early 20th-century Dalmatian politics while also demonstrating his exceptional sensitivity to the surrounding environment, which allowed the monument to find its appropriate place within the monastery's cloister.

The large relief depicting Saint Jerome in the Co-Cathedral of St. Peter in Split, as well as the painting preserved in the Ordinariate of the Archdiocese of Split-Makarska, reveal the profound influence of Michelangelo's art on Meštrović's work. At the same time, they reflect the artist's personal suffering during the period of their creation, as documented in the literature. One such event was the illness of his daughter, Marta, which he implicitly depicted in the relief *The Stigmatization of St. Francis*. The bronze cast of this work now adorns the main altar of the Franciscan seminary church in Split. The ecstatic *pathos* of St. Francis, inspired by medieval art, also serves as a foundation for the equally expressive figure of St. John the Baptist in the baptistery of Split's cathedral, through which Meštrović raised his voice in the struggle for human dignity and freedom.

A key contribution of this research is the discovery of a previously unknown wooden relief, *The Annunciation*, preserved in the Franciscan Monastery of Our Lady of Health. Through a thorough analysis and comparison with stylistically similar works, its approximate dating and place of origin were determined: the period of Meštrović's stay in Lausanne, Switzerland, between 1943 and 1944, during which he predominantly worked on wooden reliefs. This discovery opens new possibilities for further research into Meštrović's contribution to sacred art and his previously unknown or unstudied works. However, given the limited availability of data that would provide a broader context for certain works, further research on these pieces, as well as on Meštrović's entire religious oeuvre, is encouraged. Such efforts would contribute to a deeper appreciation of his artistic legacy and the lasting impact he left on the world of art.

Asja Mandić

Oprostoravanje grafičkih motiva

OPROSTORAVANJE GRAFIČKIH MOTIVA

Asja Mandić
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo
asja.mandic@ff.unsa.ba

UDK: 76(497.6Sarajevo)"1992/1995"
7.01
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 11. III. 2025.
Prihvaćeno: 20. VI. 2025.

U radu se razmatraju likovna rješenja materijalizirana u projektu sarajevskih ratnih grafičkih mapa, koje su obilježile četiri godine opsade grada, ali ne iz perspektive specifičnosti grafičkog izraza, već pojave međužanrovskog eksperimentiranja, korištenja otpadaka destrukcije i stvaranja/izlaganja radova u vangalerijskim prostorima, odnosno prakse kojom su umjetnici napustili ograničenja tradicionalnih medija te iz estetskog ušli u socijalni prostor. Izlaskom iz ograničenosti grafičkog lista, ulaskom u devastirane i ruševne objekte, kao i otvoreni javni prostor, grafička rješenja i motivi su se transformirali u instalacije što su se referirale na lokaciju (site), te postali društveno pristupačnijim, relevantnijim, odnosno prostorno i kontekstualno determiniranim. U odnosu na specifične lokacijske uvjete i lokacijski identitet, radovi odabranih autora, koje srećemo i u ratnim grafičkim mapama, konkretizirali su kolektivno iskustvo utemeljeno u svakodnevnici života u opkoljenom gradu.

Ključne riječi: grafičke mape, instalacija, opsada Sarajeva, rat, ruševine, site-specific umjetnost

U okviru bosanskohercegovačke umjetnosti, koja je sve do početka 1990-ih godina ostala većinom vezana za tradicionalne medije, grafika je bila prepoznata kao disciplina koja je označila polet na polju likovne umjetnosti[1] i već se tokom sedme i osme decenije dvadesetog stoljeća pozicionirala kao "vodeće i reprezentativno umjetničko područje na kojem su djelovali najtalentovaniji mladi umjetnici",[2] što se, između ostalog, manifestiralo i uključivanjem domaćih autora u *vodeće tokove savremene grafike*.[3]

Obilježena zanatskom perfekcijom i redukcijom koju nameće sama grafička tehnika, odnosno tehničkim ograničenjima koja su prepuštena *nespontanom i racionalnom načinu izgradnje i oblikovanja likovnog prostora* grafika je, u svojoj tehničkoj strogosti, discipliniranju i ograničenosti, koja predstavlja osnovno sredstvo njenog izraza,[4] ostala zarobljena u granicama svoje medijske specifičnosti. U poređenju sa slikom, što je u mogućnosti da dokuči prostor izvan površine platna upravo kroz redukciju likovnih sredstava, svojom veličinom i odsustvom rama, odnosno novim odnosom prema rubovima platna, čime dobiva na predmetnosti, znači da počinje da se tretira kao objekat u prostoru koji uspostavlja relacije izvan ograničenja podloge, grafička rješenja ipak ostaju zatočena u bjelini grafičkog lista, reducirana na odnos linija, boja i ploha. Dakle, za razliku od grafike, u slikarstvu je više bilo moguće preispitivati prirodu samog medija,

1 Prema tumačenju Azre Begić, do poleta grafike došlo je nakon izložbe mladih slikara, vajara i grafičara održane u Sarajevu i nakon toga u Beogradu krajem 1967. godine. Vidi: Begić, 1974.

2 Krzović, 1985, 59.

3 Navedena konstatacija odnosi se na grafičara Dževada Hozu, vidjeti: Krzović, 1984.

4 Konstantinović, 2010, 253.

medijsku specifičnost, tj. sliku kao sliku (kao dvodimenzionalnu površinu) i sliku kao predmet što uspostavlja prostorne relacije i crpi značenja izvan ograničenosti same podloge. Međutim, autonomija i medijska specifičnost, kao dvije osnovne paradigme moderne umjetnosti, preispituju se kroz grafička rješenja realizirana u ratu, tokom opsade Sarajeva, kada dolazi do međužanrovskih eksperimentisanja, odnosno napuštanja uobičajenih i već ustanovljenih umjetničkih praksi i modifikacije prirode i funkcije umjetničkog djela, te kada grafički motivi izlaze iz neutralnog autonomnog prostora grafičkog lista i ulaze u ruševne i devastirane objekte i prostor ulice, oprostoravaju se u instalacije, materijaliziraju kao prostorne intervencije.

Nova situacija, rat i opsada, otvorila je potrebu za drugačijim tretmanom različitih medija u kontekstu bosanskohercegovačke umjetničke prakse, što se posebno odnosi na formalne, tehničke i estetske aspekte djela ili autonomiju i neutralnost u odnosu na prostorne situacije i društveno-političke prilike. Život u odsječenom i izmučenom gradu, reduciranom na golo preživljavanje (bez struje, vode i hrane), uz stalno prisustvo smrti, neminovno se odrazilo na umjetničko stvaralaštvo autora koji su ostali u opkoljenom Sarajevu. U vremenu kada je sve podložno razaranju i destrukciji, kada se gubi trajnost, postojanost, čvrstina, oslonac i bilo kakav osjećaj zaštićenosti, sve postaje temporalno, trenutačno, podložno transformaciji, propadanju, od urbanog tkiva do ljudskog tijela, izmučenog, osakaćenog, masakriranog do stanja neprepoznatljivosti. Životna realnost se do te mjere promijenila da je bilo gotovo nemoguće održati autonomiju umjetnosti. Uslijed nedostatka svega, pa tako i materijala i prostora za rad, kao i galerijskih neutralnih i čistih bijelih zidova, umjetnici postavljaju izazove pred konvencionalna umjetnička sredstva (materijale i metode), ali i pred pojam vječnosti i bezvremenosti umjetničkog djela. Napuštanjem medijske ograničenosti, iskoračivanjem u prostor, postavljanjem radova, objekata/tijela u situacije, odnosno uvođenjem *efekta prisustva*[5] i temporalnosti, suština umjetničkih djela nije više u materijalnoj formi, već u iskustvu stvarnog vremena i prostora, u izlasku iz estetskog u društveni prostor.

Upravo u tom kontekstu zanimljivo je posmatrati na koji način su se motivi i predlošci iz ratnih sarajevskih grafičkih mapa našli u prostornim situacijama, kako su postali pristupačniji i relevantniji u odnosu na društvenu realnost, u *site-specific* / *site-determined* / *site oriented* rješenjima i intervencijama u kontigentne prostore devastiranih i ruševnih objekata i otvorenog gradskog prostora.

Četiri *hronike rasapa povijesti, koja se istovremeno i gleda i čita*[6]

U četiri godine opsade u Sarajevu nastaju četiri grafičke mape (Sarajevo devedeset druge, Sarajevo devedeset treće, Sarajevo devedeset četvrte i Sarajevo devedeset pete) ili četiri likovne ratne hronike ispisane grafemama, linijama i bojama[7] što predstavljaju, po riječima teoretičara Sadudina Musabegovića, "najznačajnija umjetnička ostvarenja koja su nastajala u opsadi Sarajeva".[8] Brojni umjetnici, okupljeni oko Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu i profesora Salima Obralića, uz podršku Međunarodnog centra za mir, ostavili su na grafičkim listovima autentično svjedočanstvo četverogodišnjeg mrcvarenja, mučenja i ubijanja grada.

Za Musabegovića ove likovne hronike "nisu hronološko-narativno ni dokumentarno svjedočanstvo, niti pak, vanjski opis prostora i događaja u tom prostoru; one su unutrašnja likovna ekspresija vremena koje je zaustavljeno i koje se vraća i udvostručuje... u skoro identičnim oblicima i afektivnim sadržajima: destrukcije, užasa i patnje, ali također i otpora, protesta i

5 Fried, 1999, 824-825.
6 Musabegović, 2005, 30.
7 Musabegović, 2011.
8 Musabegović, 2011.

nade."[9] One doista predstavljaju mapu tragova postojanja i direktnog izraza tjeskobe, straha, traume, bola, besmisla i beznađa kroz liniju, boju, formu, kroz gest i materijal. Pojedinačna grafička ostvarenja mogu se posmatrati kao izraz duhovnog i egzistencijalnog, kao izraz psihološke drame u vremenu "'oslobađanja' i od života i od smrti",[10] ili izraz "unutrašnje nužnosti"[11] što nastaje fragmentiranjem, deformiranjem mimetičkih ikoničkih formi, apstrahiranjem ili pak elongacijom ljudske figure, njenom ekspresivnom snagom. Ili se povezati s metafizičkim, egzistencijalnim, odnosno autorefleksivnim izrazom umjetnikovih transcendentalnih stanja kroz gotovo ritualni postupak iskustva s materijalom, ispisivanjem, urezivanjem matrice i umnožavanjem likovnih rješenja. Kod nekih autora su duhovna i psihička stanja, egzistencijalna osjećanja, zabilježena u apstraktnim formama, u arhetipskim univerzalnim simbolima reduciranim do likovnog znaka kroz koji se materijalizira duhovni i psihološki trag, trag unutrašnjih stanja, previranja, emocija, kao i trag procesa stvaranja. Otisak na listu tako postaje opredmećenje umjetnikove ličnosti, metafora za ljudske emocije, te je stoga moguće uspostaviti analogiju između psihološkog, unutrašnjeg prostora umjetnika i unutrašnjosti samog grafičkog lista na kome autor ostavlja tragove svog individualnog iskustva, svoje ličnosti, čime grafički list tako postaje surogat za umjetnika što koristi jezik forme da izrazi intenzitet vlastitog iskustva.[12]

Među grafičkim rješenjima velikog broja autora različitih senzibiliteta, okupljenih oko projekta četiri grafičke mape, nemoguće je naći neku zajedničku formalnostilsku karakteristiku ili valorizirati ih iz perspektive "ljepote zanata"[13] ili "fetišizma zanata i fetišizma tehnologije koji su prisutni ne samo u radnim pretpostavkama već i u kriterijima vrednovanja"[14] grafike što je, kako navodi Ješa Denegri, naslijeđe ljubljanske grafičke škole, koja je zasigurno izvršila veliki utjecaj na bosanskohercegovačko stvaralaštvo, između ostalog i kroz umjetnički i pedagoški rad Dževada Hoze, koji je ispratio generacije i generacije mladih grafičara na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu. Osim toga, u listovima sarajevskih mapa pored majstora zanata našli su se isto tako i oni koji se u nedostatku materijala i prostora za rad okreću grafici, mediju što im je bio raspoloživiji, pristupačniji, a koji im je, između ostalog, omogućio da nastave živjeti i stvarati u gradu gdje je *umjetnost postala svojevrsna egzistencijalna činjenica i potreba.*[15]

Mnogi su tako svoj proces rada, kao što je slikarski metod nanošenja linije, boje, gestualnog traga, poistovjetili s ispisivanjem, urezivanjem linija, formi i znakova u tkivo grafičke matrice, a kiparski princip odstranjivanja istovjetnog materijala ili spajanja različitih materijala s konstrukcijom formi koje nastaju u odnosima grafema, linija, boja. S jedne strane, mogućnost zajedničkog rada s kolegama grafičarima na Akademiji likovnih umjetnosti, organiziranih pod palicom profesora Salima Obralića, odvela ih je u eksperimentisanja, istraživanja grafičkog medija, a s druge strane i nemogućnost izraza u disciplinama u kojima su se godinama izgrađivali u već zrele umjetničke ličnosti, zbog ratom nametnutih okolnosti, nedostatka prostora i materijala za rad. I grafičke mape također su obilježile reducirane tehničke mogućnosti. Samo su prve mape, Sarajevo devedeset druge, nastale tehnikom akvatinte, jer ubrzo nestaje materijala za rad i umjetnici se okreću najstarijoj grafičkoj tehnici – drvorezu, koristeći materijal posuđen od humanitarne pomoći namijenjen krpljenju prozorskih otvora devastiranih stanova i kuća.[16]

9 Musabegović, 2005, 17.

10 Musabegović, 1998, 49.

11 Termin posuđen od Vasilija Kandinskog. Međutim, važno je naglasiti da ga Kandinski koristi za apstraktnu umjetnosti. Vidjeti: Kandinski, 1996.

12 Navedena analogija preuzeta je od Rosalind Krauss, kojom autorica opisuje tendencije u apstraktnom slikarstvu i kiparstvu šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. Vidjeti: Krauss, 1988, 256-258.

13 Escher citiran u Konstantinović, 2010, 252.

14 Ješa Denegri u katalogu izložbe "Otisci", Galerija Nova, Zagreb, juni-juli, 1976. Vidjeti: Denegri, 2007, 147.

15 Musabegović, 2005, 11.

16 Musabegović, 2011.

Prve ratne mape, Sarajevo devedeset druge, promovisane su već u ljeto 1992. godine,[17] znači nastale su u prvim mjesecima opsade, a likovna rješenja osamnaest autora – Josipa Alebića, Zorana Bogdanovića, Seada Čizmića, Seida Hasanefendića, Dževada Hoze, Radmile Jovandić, Mladena Kolobarića, Mirsada Konstantinovića, Esada Muftića, Aide Mušanović, Salima Obralića, Nusreta Pašića, Mihaila Price, Mustafe Skopljaka, Radoslava Tadića, Mehmeda Zaimovića, Avde Žige i Petra Waldegga – će se ubrzo naći i u prostoru Ujedinjenih nacija u New Yorku i kasnije u jednoj njujorškoj galeriji već u jesen iste godine.[18] Već u samoj koncepciji i realizaciji (mape kao kolektivni projekt), ali isto tako i u društvenoj ulozi i funkciji, grafička rješenja su već iskoračila izvan estetske samodovoljnosti, postala relevantnijim. Komunikativna moć grafike i njena dostupnost u projektu mapa omogućila je prenošenje poruke o stradanjima i destrukciji izvan opkoljenog grada. Naslovi grafika kao što su "Godina opasnog življenja" Aide Mušanović, "Trag zločina" Esada Muftića, "Agresija" Josipa Alebića, "Bol" Mehmeda Zaimovića, "Poruka" Mirsada Konstantinovića, "Vrisak" Mustafe Skopljaka, "Pomračenje uma" Salima Obralića i "Destrukcija" Seida Hasanefendića upućuju na užas, patnju, bol pobijenih i zatočenih nedužnih građana. Iako se radi o različitim likovnim poetikama, ono što je kumulativno, homogenizirajuće, što spaja različite autore u koherentnu cjelinu je autentično iskustvo rata, agresije nad gradom, ubijanja, sakaćenja, iskustvo koje stvara osjećaj solidarnosti,[19] zajedništva i prkosi mehanizmima destrukcije i segregacije.

Većina grafičara ostat će vjerna disciplini ispisivanja, ucrtavanja, strogom načinu izgradnje i oblikovanja likovnog prostora, dok će neki, po vokaciji slikari (Nusret Pašić, Radoslav Tadić, Edin Numankadić) i kipari (Zoran Bogdanović, Mustafa Skopljak i Enes Sivac) ubrzo izaći i izvan puke materijalnosti grafičkog lista i napustiti ograničenja kako lista, tako i svojih uobičajenih medijskih praksi, kao i strukturalnih odnosa likovnih elemenata, te iskoračiti van čiste likovnosti, odnosno izaći iz dvodimenzionalne površine slike, crteža, grafičkog lista ili autonomnog skulpturalnog prostora ograničenog *fetišizacijom pijedestala*[20] i neutralnošću galerijskih bijelih zidova. Uslijed nedostatka materijala, prostora za rad (granatiranih, okupiranih i zapaljenih ateljea) i za izlaganje, pogotovo neutralnih galerijskih prostora koji se mogu opisati kroz koncept ideologije bijele kocke Briana O'Dohertyja,[21] umjetnici posežu za materijalima ruševina i paljevina, ostacima destrukcije (koriste otpatke, ugarke, fragmente razrušenih arhitektonskih objekata), kao i materijalima destruktivne mašinerije (ostaci raspršenih granata, geleri, meci...). Tako će se neminovno napustiti estetska autonomija, izoliran status umjetničkog djela zamijenit će se "postavljanjem objekata ili tijela u vangalerijske prostore destrukcije, koji su direktno upućivali na fizičko, psihološko ali i društveno stanje opsade".[22] Ulaskom u ruševne i devastirane objekte, kao i otvoreni javni prostor, umjetnost će napustiti svoj neutralni, idealni prostor i koncept posmatrača kao univerzalnog subjekta. Značenje će sada dolaziti iz vanjskog prostora, jer se ono dislocira iz dvodimenzionalne podloge ili iz unutrašnjeg prostora skulpture na vanjski prostor, na kontingentni socijalni prostor. Ulaskom u prostore koji su izloženi destrukciji i propadanju napušta se i ideja trajnosti, postojanosti umjetničkog djela; ono postaje determinirano fizičkim aspektima lokacije, te kao privremena prostorna intervencija djelo više nije objekt nego proces koji provocira posmatračev kritički odnos.[23]

17 Musabegović, 2011.

18 D. H. Pn., *Umjetnici braniocima*, "Oslobođenje", 2. novembar 1992.

19 O iskustvu rata kao spajanju različitih ljudi u koherentnu cjelinu vidjeti Scott, 2011, 785.

20 Krauss, 1979, 34.

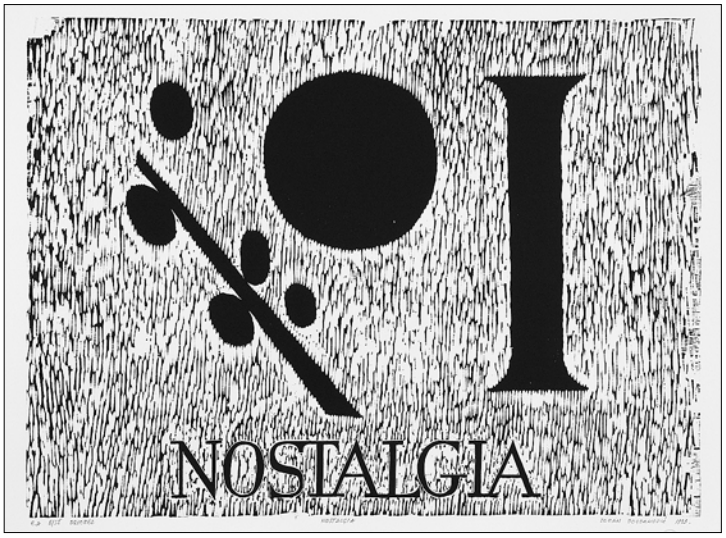
21 O'Doherty, 2010.

22 Mandić, 2021, 108.

23 Kwon, 2003, 217.

Sl. 1. Zoran Bogdanović, *Sjećanje na A.K.,* akvatinta, 1992.
(foto: D. Antonić)

Sl. 2. Zoran Bogdanović, *Nostalgija,* drvorez, 1993.
(foto: D. Antonić)

Grafička rješenja i motivi u prostorno-vremenskim situacijama

Stanje opsade, agresije, permanentnog suočavanja sa smrću, razaranjem, uništavanjem grada, i njegovog socijalnog prostora, onemogućavanjem kretanja, komunikacije i interakcije uslijed stalnog nadziranja i kažnjavanja, i to pogotovo onih koji se kreću u gradskom prostoru, pokušavaju da komuniciraju, da stupe u interakciju, da se okupljaju (redovi za vodu, hranu, djeca koja se igraju u parkovima i na pločnicima ispred svojih zgrada), odnosno uključuju u procese i situacije koje čini suštinu urbanog (Lefebvre[24]), nagnalo je umjetnike da drugačije promišljaju o prirodi i funkciji svojih radova, da se upitaju na koji način djelovati u takvim okolnostima. Tako će grafičar Petar Waldegg povodom svoje izložbe u razrušenom Kinu Sutjeska napisati sljedeće: "kako umjetnik koji svoj likovni procede realizira gotovo isključivo u grafičkom mediju koji kao da je rezervirao situiranje u nekom mirnom i sigurnom kutku, vremenu, kako da reagira na jedan zadati prostor, vrijeme, okolnosti i sve one uvjete koje nam postavlja naše okrutno okruženje?"[25]

Upravo će u prostoru ruševine doći do deestetizacije umjetnosti, kada će se motivi s grafičkih listova oprostoravati, kada će postati sredstvima kojima se produciraju drugačije forme komunikacije. Jedan od prvih umjetnika koji je zamijenio atelje za ulicu, a kiparski materijal za otpatke, krhotine i garež bio je Zoran Bogdanović, autor grafika "Sjećanje na A. K." (1992) (sl. 1) i "Nostalgija" (1993) (sl. 2), čije motive možemo prepoznati u njegovim instalacijama realiziranim tih istih godina u oštećenim i ruševnim objektima, na izložbi "Duhovnost i Destrukcija" u Crkvi sv. Vinka 1992. godine i izložbi "Svjedoci postojanja" u Kinu Sutjeska 1993. godine.

U ratnim grafikama Bogdanović već izlazi izvan samodovoljnosti apstrakcije uvođenjem lingvističkih aspekata. Diskurzivni element – riječ kombinuje s apstraktnim geometrijskim formama, prepoznatljivim u njegovom kiparskom opusu, ali i s organskim koje podsjećaju na simbol mira, maslinovu grančicu.

[24] Lefevr, 1974.

[25] Petar Waldegg, *Step by Step by P. W.*, letak s otvaranja izložbe u Kinu Sutjeska, januar 1993. (arhiv Obala art centra).

Sl. 3. Zoran Bogdanović, *Sjećanje na A.K.*, izložba „Duhovnost i destrukcija", crkva Sv. Vinka, Sarajevo 1992. (foto: M. Kovačević)

Bogdanovićev kiparski proces konstrukcije apstraktnih formi, paradigmatičan za modernog *skulptora-konstruktora*, kako ga naziva Clement Greenberg,[26] što različite elemente vari, dodaje, spaja, a prisutan u umjetnikovim skulpturama "Objekti" iz 1983. godine, sada se prepoznaje u procesu spajanja različitih elemenata slova-inicijala, riječi, formi kojima gradi likovno polje na grafičkom listu.

Naslov grafike "Sjećanje na A. K.", kojom je Bogdanović odao počast svom granatom, mučki ubijenom profesoru Aliji Kučukaliću (sl. 1), postaje i objedinjujući naziv za njegove radove predstavljene na izložbi "Duhovnost i destrukcija" u Crkvi sv. Vinka te iste, ratne 1992. godine (sl. 3). Grafički motiv prisutan u akvatinti, u prostoru Crkve sv. Vinka, materijalizirao se na platnenu podlogu, ali djelomično i na njegov ciklus ratnih *crteža-reljefa enformelovskog tipa*[27] nastalih od materijala prikupljenih s lokacije glavne pošte, zapaljene u vojnoj diverziji 2. maja 1992. godine (sl. 4). Zajedno s Antom Jurićem s kojim je zajedno studirao kiparstvo, a kasnije i radio na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu kao asistent, Bogdanović se upustio u akciju sakupljanja i spašavanja ostataka tog zapaljenog i ruševnog objekta, jednog od najljepših primjera austrougarskog graditeljskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini, dok je fotograf Predrag Čančar bilježio njihov radikalni performativni čin u kome su vlastita tijela izlagali pogledu snajperiste što je nadgledao, nadzirao i kažnjavao čitav grad,[28] a pogotovo otvorene prostore, kakva je bila raskrsnica kod pošte.

Sl. 4. Zoran Bogdanović, izložba *Duhovnost i destrukcija*, crkva Sv. Vinka, Sarajevo 1992. (foto: M. Kovačević)

Materijalne tragove destrukcije, ostatke, otpatke, Bogdanović je kombinirao na podlozi papira, povezivao ljepilom ogarke drveta-paljevine, stakla, pijeska, te tako gradio slojevite forme koje donekle prepoznajemo i u akvatinti, ali koje se sada izdižu iznad dvodimenzionalne površine papira i dobivaju taktilni kvalitet. Međutim, njegovi crteži-reljefi se ne mogu posmatrati kao pojedinačna likovna rješenja, jer postavljeni na oštećene zidove granatirane

[26] Greenberg, 1988, 317.

[27] Zoran Bogdanović, *Riječ umjetnika*, letak s otvaranja izložbe u Crkvi sv. Vinka, 1992. (arhiv Sadudina Musabegovića).

[28] Za Foucaultovu metaforu panoptikona u kontekstu opkoljenog Sarajeva vidjeti Mandić, 2016, 107-126.

i devastirane crkve, u korelaciji s fragmentima zapaljene pošte, ugarcima, metalnim olupinama, tragovima rušilačke mašinerije raspoređenim u prostoru crkve (sl. 4), kao i radovima Ante Jurića – koje je nemoguće opisati skulpturama, jer su oni više prostorne, temporalne *site-specific* intervencije što nastaju u odnosu na/neodvojive su od devastirane Crkve sv. Vinka (umotavanje crkvenog oltara u bijelu plahtu, čišćenja prostora od prašine, krhotina, skupljanja stakla, te nagomilavanja tragova destrukcije sakralnog prostora i njihovo postavljanje u korelaciju s fragmentima uništene pošte) – oni više predstavljaju prostorno-vremenski determiniranu cjelinu određenu participacijom posmatrača, odnosno instalaciju.

Iako im je namjera bila prikupiti autentičan skulptorski materijal, zatim realizirati radove na Akademiji te ih predstaviti u vidu izložbe u galerijskom prostoru, izbor devastirane crkve, kao i proces postavljanja i realizacije radova u odnosu na lokacijski identitet odmakao ih je od preokupiranosti formalnim kvalitetima i vjernosti konceptu autonomije umjetničkog predmeta, odnosno pozicionirao u nešto što se može opisati fenomenom *proširenog polja* Rosalind Krauss, odnosno prakse koja se ne može opisati kroz kategoriju skulpture jer je eklektična, jer se odmiče od čistoće medija,[29] ali se isto tako i razvija u stvarnom vremenu i prostoru. Prostor umjetnosti sada nije više izbrisana ploča, *tabula rasa*, već stvarni prostor, [30] determiniran kako fizičkim aspektima lokacije, devastiranim enterijerom crkve, tako i društveno-političkim i socijalnim. Značenje radova predstavljenih u Crkvi sv. Vinka stoga dolazi iz vanjskog prostora, a pojedinačno iskustvo, doživljaj umjetnosti, određeno je kao "ovdje i sada" i to kroz tjelesno prisustvo posjetilaca i autora izložbe, njihovu interakciju, komunikaciju, kao i kroz neposredno senzorno iskustvo.

"Sjećanje na A. K.", kao i čitava izložba "Duhovnost i destrukcija", može se posmatrati kao pokušaj umjetnika da označe "trajno sjećanje" na "teško vrijeme",[31] kako je Bogdanović i napisao u eksplikaciji ovoga rada. Sjećanje na žrtve rata, komemoracija poginulim ili nostalgija prema nekim sretnijim, predratnim, mirnodopskim vremenima, prisutna je u djelima ovoga autora i naredne godine. Drvorez "Nostalgija" (1993), što kombinuje tekstualni, diskurzivni element – riječ sa znakovnim apstraktnim formama na pozadini na kojoj su vidljivi materijalni tragovi urezivanja u matricu drveta (sl. 2), oprostorio se u instalaciju u razrušenom Kinu Sutjeska, na grupnoj izložbi "Svjedoci postojanja", kada se uz plamen svijeće gotovo performativno razotkrio iz tame tokom otvaranja.[32]

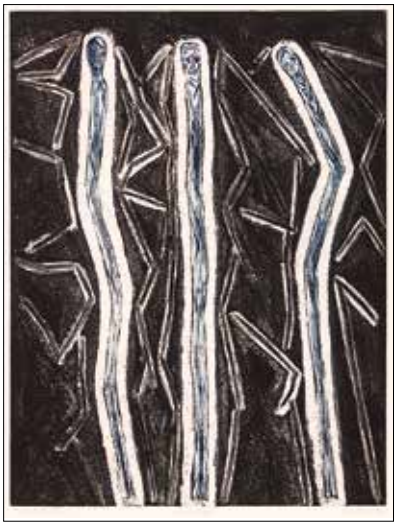
"Svjedoci postojanja", grupna izložba osam autora – Nusreta Pašića, Zorana Bogdanovića, Ante Jurića, Mustafe Skopljaka, Petra Waldegga, Sanjina Jukića, Edina Numankadića i Radoslava Tadića – organizirana u devastiranom Kinu Sutjeska u aprilu 1993. godine, predstavlja jedno od najzanimljivijih ostvarenja na polju likovne umjetnosti u Bosni i Hercegovini. Realizacija izložbe u ruševnom objektu, kao i radova što nastaju u odnosu na lokaciju, koji upućuju na fizičke aspekte ruševine, ali i na društveno-politički kontekst i stanje življenja i preživljavanja u teškim uvjetima opsade, predstavljaju prekretnicu u izložbenim praksama kao i u likovnom stvaralaštvu bosanskohercegovačkih autora. U kontekstu "Svjedoka postojanja" u ruševnom objektu može se govoriti o *site-specific* / *site-oriented* / *site-determined* projektu, kao i o performativnosti izložbe, ali isto tako i o modifikaciji funkcije umjetnosti, od one koja stvara estetski užitak, obogaćuje estetsko iskustvo, do umjetnosti koja unapređuje društvo, koja je svojstvena ne samo lokacijski već je i društveno usmjerena na građane Sarajeva, odnosno na svakog posjetioca u smislu zajedničkih, egzistencijalnih pitanja na koja upućuje. Interesantno je da je izložba

29 Krauss, 1979, 30-44.

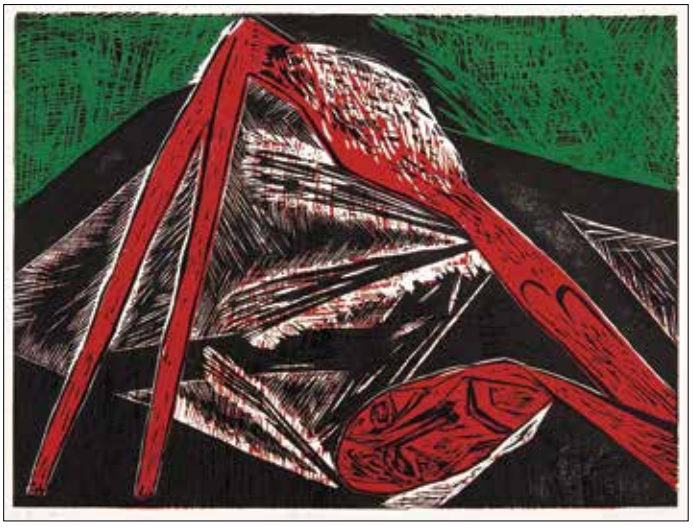
30 Kwon, 2003, 213.

31 Bogdanović, *Riječ umjetnika*.

32 Dubravko Brigić, *Svjedoci postojanja*, televizijski prilog o izložbi, TVBiH, juni 1993. (arhiv Stjepana Roša).

Sl. 5. Nusret Pašić, *Svjedoci postojanja*, akvatinta, suha igla, 1992. (foto: D. Antonić)

Sl. 6. Nusret Pašić, *Stradanja*, drvorez, 1993. (foto: D. Antonić)

"Svjedoci postojanja" sinhrona dešavanjima u umjetnosti na svjetskom planu, jer je sredina 1990-ih godina obilježena kolaborativnom ili društveno angažiranom praksom orijentiranom na društvenu zajednicu, kao i proliferacijom *site-specific* projekata.

Izložba je dobila naziv prema istoimenom ciklusu radova slikara Nusreta Pašića, umjetnika koji je prvi zakoračio u ruševni prostor nekadašnjeg kina, koje je pred sami rat preimenovano i renovirano u multimedijalni centar Otvorena scena Obala. Pašić je svojom samostalnom izložbom "Svjedoci postojanja" početkom decembra 1992. godine otvorio čitav proces, niz izložbi u okviru kojih je osam autora, uz organizacijsku podršku Obala art centra (Galerije Obala),[33] predstavilo svoje radove u ruševini. Pašićevi "svjedoci", koje počinje raditi još u mirnodopskom vremenu, dvije godine prije početka rata, tek će u vrijeme opsade i ubijanja grada dobiti svoje pravo značenje.

"Groteskne likove iskrivljenih tijela, a posebno glave izmučene doživljajem nemogućnosti odgonetanja sopstvenog postojanja i značenja",[34] što se javljaju još 1980-ih godina u Pašićevim instalacijama i kolažima koji "upućuju na egzistencijalne probleme čovjeka",[35] u vrijeme opsade će poprimiti istinsko značenje kroz figuru svjedoka, odnosno onoga koji, kako objašnjava filozof Giorgio Agamben, pokušava dati svjedočanstvo o onome o čemu je nemoguće svjedočiti. Tu nemogućnost svjedočenja objašnjava kroz etimologiju riječi svjedok (grčki *martyr*), što znači martirij, i u širem značenju označava onog koji odabire smrt, odnosno lik onog koji je preživio a o tome ne može svjedočiti izvan smrti, jer je nije iskusio.[36]

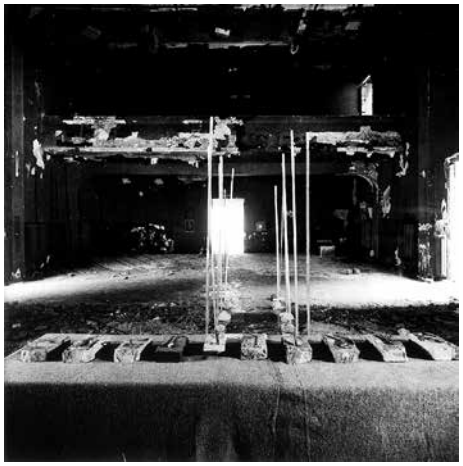
Pašićeve prve "ratne" svjedoke, izdužene deantropomorfizirane figure bez udova,

[33] Velika je zasluga Obala art centra u organizaciji ovih izložbi i internacionalnoj promociji "Svjedoka postojanja", a posebno Mirsada Purivatre koji je okupio sjajan tim mladih ljudi koji su entuzijastično radili na projektu "svjedoka" (Lela Begić, Lejla Hodžić, Dževad Mujan, Almir Palata, Adis Čingić, Srđan Vuletić...), kao i Izete Građević, zaslužne ne samo za internacionalnu promociju "Svjedoka postojanja" već i za podizanje poslijeratne umjetničke scene. Koristim ovu priliku da im zahvalim na dozvoli korištenja fotografske i arhivske građe.

[34] Nusret Pašić, tekst napisan povodom izložbe "Studio Umjetničke galerije BiH" (1982), vidjeti: Pašić, 2016.

[35] Ljiljana Perduv-Misirlić, tekst napisan povodom izložbe "Mali format" (1987), vidjeti: Perduv-Misirlić, 2016.

[36] Agamben, 2008, 11-28.

Sl. 7. Nusret Pašić, *Svjedoci postojanja*, kino Sutjeska, 1993.
(foto: arhiv Obala art centra)

Sl. 8. Nusret Pašić, *Svjedoci postojanja*, kino Sutjeska, 1993.
(foto: arhiv Obala art centra)

nalazimo još u prvoj grafičkoj mapi, u tehnici akvatinte, pod nazivom "Svjedoci postojanja" (1992), (sl. 5), ali će se jezive figurativne forme materijalizirati i u tehnici drvoreza u ostale tri mape: "Stradanja" (1993), (sl. 6) "Sarajevska ulica" (1994) i "1995", drvorezu koji je dobio naziv prema godini nastanka. "Svjedoci postojanja" će se već 1992. i 1993. godine izdići iz dvodimenzionalne površine, izaći iz bjeline ograničene pozadine grafičkog lista i otvoriti temporalnosti u prostoru razvaline nekadašnjeg kina. Deformisana tijela Pašićevih svjedoka, osakaćena, reducirana na izdužene vertikalne štapove, morbidna u svojoj pojavnosti, pogotovo izrazu lica, u praznini uvećanih očnih otvora, mogu se povezati s Agambenovim svjedokom, preživjelim koji "nije kadar za integralno svjedočenje, izreći vlastitu prazninu".[37]

Postavljene uz ostatke granatiranog automobila, dovučenog s jedne od sarajevskih ulica,[38] vertikalne štapolike ljudske figure što se izdižu iznad olupine – postavljene ispred zida na kome su Pašićeve slike rađene na stranicama dnevnog lista "Oslobođenje", na podlozi na kojoj su ispisana svjedočenja o masakrima i stradanjima, zaštićene najlonima – direktno upućuju na fizičko i duhovno uništavanje grada. Uz krhotinu automobila jedan od njegovih "svjedoka" će se gotovo prelomiti i tako najaviti novi aspekt svjedočenja prisutan u grafičkom listu "Stradanja", u mapi Sarajevo devedeset treće.

U drvorezu "Stradanja" sada se može prepoznati martirij, mučenik ili stradali, u prelomljenom krvavocrvenom tijelu bez gornjih udova, jezivog izraza u licu što izbija iz crne pozadine (sl. 6). U okviru grupne izložbe "Svjedoci postojanja" Pašić će uz dva reda drvenih prutova svojih "svjedoka", dva niza vertikala ljudskih figura (sl. 7) koje *rastu i izdužuju se zadržavajući od atributa ljudskog tijela glavu sa živim zrcalnim očima*, uvesti i martirije, žrtve-šehide – prelomljene tanke i nježne drvene figurice koje će performativnim činom tokom otvaranja redati na pojedinačne komade opeke, kao u otvorene kovčege stradalih (sl. 8).

Upravo je opeka kao ponuđen materijal, ostatak uništenog kina što nudi mogućnosti gradnje jedne drugačije forme, pomogla Petru Waldeggu da odgovori na pitanje: "kako umjetnik koji svoj likovni procede realizira gotovo isključivo u grafičkom mediju koji kao da je rezervirao situiranje u nekom mirnom i sigurnom kutku, vremenu, kako da reagira na jedan zadati prostor, vrijeme, okolnosti i sve one uvjete koje nam postavlja naše okrutno

[37] Ibid., 28.

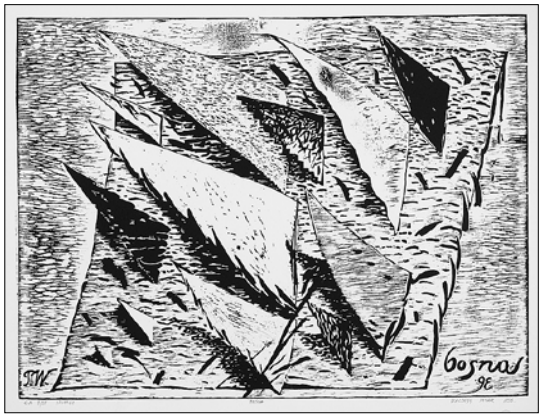
[38] Razgovor s Nusretom Pašićem, april 2011.

Sl. 9. Petar Waldegg, *Bez naziva*, kino Sutjeska 1993.
(foto: arhiv Obala art centra)

okruženje? Formom koja mi odavno govori o padu i usponu, koje je, rekao bih imanentno naša, bosanska, meni znak za ovo podneblje! Stepenasta dijagonala, znači li ona diranje dna, doticanje neba zvijezda, biblijsku priču o dosezanju svemira, prost oblik ali i duhovnu formu mimbera gdje sa svakim stepenikom naviše pokušavamo ostvariti duhovnu vezu sa Nebom. Odgovori na ova pitanja kao da su mi tek sada, u ovom našem sudnjem trenu, ponuđeni: Komadi opeke sa bestijalno uništenog budućeg teatra i bivšeg kina učinili su mi se najboljim materijalom za zamjenu grafičkog procesa i grafičkog mišljenja-ideje. Slažući opeku na opeku prisjećam se ulaska u grafičku ploču sada već sa očiglednijom primišlju o svemu onom što me je vodilo u mome dosadašnjem radu. Slažući opeku na opeku zidam Građevinu, opkoljavam je vrećama pijeska, štitim je od Zla i Ludila – odgovor je i poruka u jednom."[39]

Stepenaste forme, prvi put realizirane u januaru 1993. u prostoru razrušenog kina, na izložbi kojom se predstavio s Mustafom Skopljakom (sl. 9), naziru se i u Waldeggovom drvorezu "Bosna" (sl. 10), u grafičkim mapama Sarajevo devedeset treće, ali je tek zamjena grafičkog procesa za prostorno-vremensku i

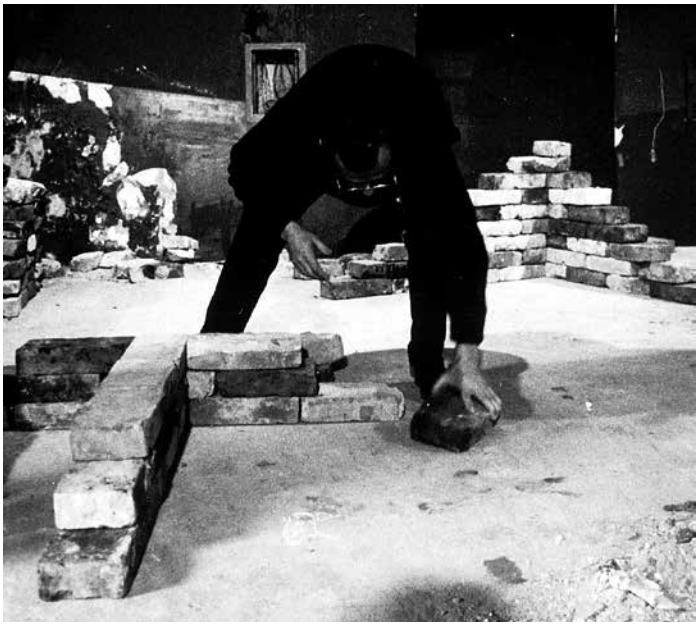

Sl. 10. Petar Waldegg, *Bosna*, drvorez, 1993.
(foto: D. Antonić)

kontekstualnu intervenciju u ruševini učinila njegov rad usmjerenijim na društveno-političku realnost. Čistota ekspresije i procesa svojstvena Waldeggovim grafikama[40] teško da se može povezati s praksom redanja oronulih opeka u stepenaste strukture osim staloženog i disciplinovanog postupka kojim umjetnik pažljivo i smireno slaže opeku na opeku (sl. 11), gotovo meditativno, kao da ulazi u grafičku ploču i gradi *duhovnu formu mimbera* ili neku drugu, tipično bosansku arhitektonsku strukturu koju pokušava zaštiti vrećama pijeska, načinom kako su se štitili spomenici kulture od rušilačke ratne

[39] Waldegg, *Step by Step by P. W.*, letak s otvaranja izložbe, januar 1993. (arhiv Obala art centra).

[40] Krzović, 1984, 51.

Sl. 11. Petar Waldegg, *Bez naziva*, kino Sutjeska 1993.
(foto: arhiv Obala art centra)

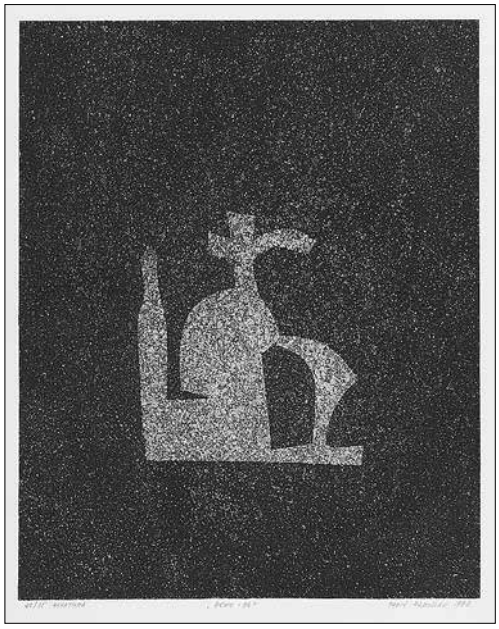

Sl. 12. Mustafa Skopljak, *Dvogubi pejzaž*, drvorez, 1994.
(foto: D. Antonić)

mašinerije, što se može vidjeti na fotografijama još iz vremena Prvog svjetskog rata.

U ruševnom prostoru svoje radove su izložila još tri autora, prisutna i u sarajevskim ratnim mapama – kipar Mustafa Skopljak i slikari Edin Numankadić i Radoslav Tadić. Veza između grafike i intervencija u prostor nekadašnjeg kina može se pronaći između Skopljakove grafike "Dvogubi pejzaž" (1994), (sl. 12) i instalacija piramidalnih formi načinjenih od polomljenog stakla, sveprisutnog materijala u gradu, kako u otvorenom prostoru, tako i unutrašnjem prostoru stanova, kuća i zgrada (rijetko je koji prozor u Sarajevu odolio pucanju od detonacija, gelera i metaka). Instalacija Edina Numankadića, slika iz ciklusa "Tragovi", koji počinje raditi od 1982. godine, u jukstapoziciji s kuhinjskim stolom prepunim različitih objekata, simboličnim za umjetnikovo svakodnevno preživljavanje u ratu (od slikarskih materijala do ratnih *lunch* paketa, konzervi, kruha, kandila, vaze sa suhim cvijećem...), označava autorov izlazak iz samodovoljnosti i autonomije slike, njeno oprostoravanje i transformiranje u odnosu na prostorno-vremensku datost. Nekadašnje slikarsko platno, kao mapa tragova umjetnikovog direktnog izražavanja kroz boju, formu i gest, sada postaje podloga za ostavljanje tragova egzistencijalnog bivanja, tragova preživljavanja i postojanja. Gotovo identična formalna rješenja u slikama, postavljena na oronuli, zguljeni zid ruševine, nalazimo u grafičkom mediju u Numankadićevom drvorezu "Tragovi" (1994).

Radoslav Tadić će u Sarajevskim mapama devedeset i druge u tehnici akvatinte realizirati grafiku pod nazivom "Echo 92" (sl. 13), koju će u svojoj prvoj izložbi, otvorenoj u prostoru nekadašnjeg kina u martu 1993. godine, transformirati u instalaciju (sl. 14). Identično formalno rješenje u mediju grafike će se sada, kao crtež na papiru na kome se gubi fino tonirani efekt akvatinte što podsjeća na lavirani crtež, pojaviti kao jedan od elemenata instalacije "Predskazanje" (sl. 15). Postavljen vertikalno ispod stakla na bolnički ormarić, uz jabuku položenu na tanjir, on postaje samo jedan od pet elementa (crtež – ormarić – jabuka) što se, jedan za drugim, u nizu, ritmično ponavljaju. Kao nađeni *readymade* objekti, posuđeni

Sl. 13. Radoslav Tadić, *Echo 92,* akvatinta, 1992. (foto: D. Antonić)

Sl. 14. Radoslav Tadić, *Predskazanje*, kino Sutjeska 1993. (foto: arhiv Obala art centra)

iz sarajevske Vojne bolnice, [41] bolnički ormarići se repetitivno ponavljaju te gotovo u duhu minimalizma negiraju kompozicione relacije između pojedinačnih elemenata i onemogućavaju hijerarhijske odnose među njima,[42] stvarajući iskustvo cjeline (sl. 14).

Prostorne intervencije, odnosno instalacije bosanskohercegovačkih autora u prostor ruševine, kontekstualno su determinirane i lokacijski specifične, određene fizičkim aspektima lokacije, ali i socijalnim, političkim, kulturološkim kao i psihološkim i duhovnim stanjem preživljavanja u opkoljenom gradu. One zasigurno izlaze izvan čiste likovnosti i čisto vizuelnog iskustva, jer je iskustvo sada određeno intenzitetom svjetla/tame, hladnoće/toplote, mirisa, zvukova koji dolaze iz neposrednog okruženja (eksplozija, praska granata i metaka), kao i prisustvom drugih tijela u prostoru – umjetnika, posjetilaca izložbe, kao i slučajnih prolaznika s obzirom na to da se prostor ruševnog kina koristio kao prolaz koji je štitio pješake od snajperskog pogleda. U kontekstu senzornog iskustva zanimljivo je spomenuti finskog teoretičara i arhitektu Juhania Pallasmaau, koji navodi da se upravo u napuštenim, hladnim kućama posvuda osjeća miris smrti,[43] stoga se sama ruševina, odbačena razvalina nekadašnjeg kina može posmatrati kao metafora ratnog Sarajeva i njegovih stanovnika.

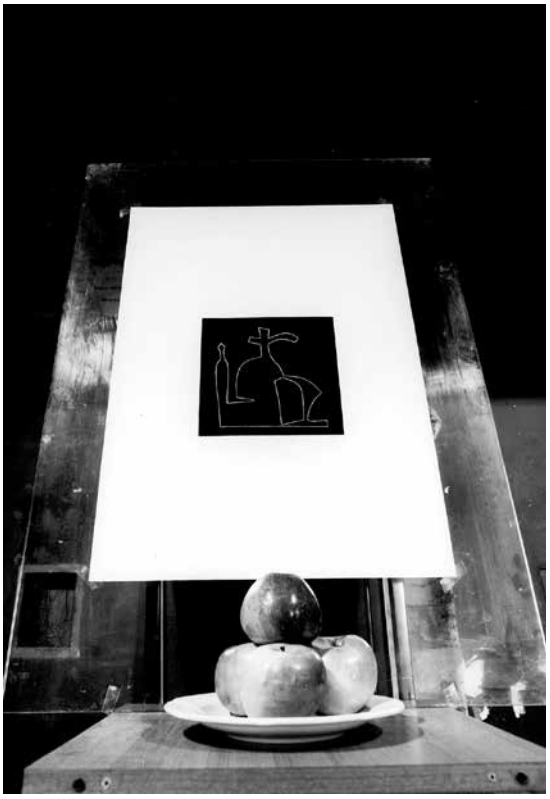
Izložbe okupljene oko projekta "Svjedoci postojanja" imale su performativni karakter s obzirom na to da su se radile samo za otvaranje, a onda bi se radovi sklonili od kiše, snijega ili mogućeg oštećenja uslijed daljeg propadanja i urušavanja devastiranog objekta. Na njima se, u specifičnim prostorno-vremenskim okolnostima i situacijama, odvijala interakcija i komunikacija, odnosno dijaloška praksa kroz koju se producirao prostor za nove oblike socijalnosti. One su zasigurno predstavljale značajne događaje u okviru onoga što Muhamed Karamehmedović naziva "duhovnom snagom otpora".[44]

41 Razgovor s Radoslavom Tadićem, februar 2005.

42 Krauss, 1988, 243-254.

43 Pallasmaa, 1996, 453.

44 Karamehmedović, 1997, 57.

Sl. 15. Radoslav Tadić, *Predskazanje* (dio instalacije), kino Sutjeska 1993.
(foto: arhiv Obala art centra)

Sl. 16. Enes Sivac, *Ekvilibrist,* drvorez, 1994.
(foto: D. Antonić)

Doduše, grupnu izložbu "Svjedoci postojanja" koncipirali su autori postavke, arhitekte Tanja i Stjepan Roš, kao scenografija "za ostvarivanje niza performansa sklopljenih u teatarsku cjelinu"[45] – gdje su sukcesivno, uz najavu reflektorima i zvukom, autori iz tame dramatično otkrivali svoje prisustvo postižući scenski efekt svojih radova ali i vlastitih tijela. Ali ono što je značajnije u kontekstu performativnosti ove izložbe je *efekt prisustva* – interakcija između umjetnika i posjetilaca, u odnosu na radove, na prostor ruševine i sve ono što se dešavalo u neposrednom okruženju. Upravo zbog specifičnosti lokacije i interakcije, te performativnosti koja se može povezati s konceptom *space as praxis* RoseLee Goldberg,[46] izložba "Svjedoci postojanja" je predstavljanjem u drugim prostorima izgubila svoju jedinstvenost, autentičnost, odnosno svoju auru.

Pored performativnosti izložbe, kakva je bila "Svjedoci postojanja", o performativnom možemo govoriti i u kontekstu tradicionalnih medija kao što je kiparstvo, što se odnosi na kompoziciju žičanih skulptura Enesa Sivca pod nazivom "Ekvilibristi" (1994), koja je performativnim činom dobila svoj konačan izgled. Zanimljivo je da "Ekvilibristu" srećemo u grafičkim mapama Sarajevo devedeset četvrte, koji kao da je autoru poslužio kao predložak za skulpturu bicikliste (sl. 16). Zajedno s letačem i skakačem, Sivac će biciklistu, zamotanog u papir, podići iznad rijeke Miljacke, u blizini Akademije likovnih umjetnosti, a zatim na otvaranju izložbe, u noćnim satima, performativnim činom zapaliti.[47] U strukturalnoj formi figure bicikliste, načinjenog od snopova gustih žica,

[45] Roš, 1993.

[46] Goldberg, 1985, 251-263.

[47] Vidjeti svjedočenje Enesa Sivca u: Kapić, 2000, 802-807.

može se prepoznati gustoća tragova linija prepletenih i urezanih u drvenu matricu, kojom nastaje otisak na grafičkom listu "Ekvilibrist" (1994). Međutim, paralela između grafičkog i skulpturalnog rješenja može se napraviti samo u formalnom smislu, jer tek ulaskom u javni prostor ekvilibrist dobiva jednu novu, društveno relevantniju dimenziju. Oprostoren i ukomponovan u kompoziciju, te postavljen iznad rijeke koja je u ratu postala zonom razdvajanja i nadzora, koju su građani prelazili trčeći, u letećem koraku, Sivčev biciklist direktno upućuje na društveno-političko okruženje, što je prisutno i u samom naslovu izložbe "Preticanje vjetra" kojim su predstavljeni "Ekvilibristi" u okviru festivala "Beba univerzum".[48] Sivčev biciklist sada ulazi direktno u tkivo grada i briše distinkciju između galerijskog prostora i stvarnog, životnog prostora, on se sada obraća svim građanima, a ne samo umjetničkoj publici.

U kontekstu "Ekvilibrista" Enesa Sivca, i to samo onih nastalih u ratu, možemo govoriti o promjeni paradigme umjetnosti u javnom prostoru – od skulpture u javnom prostoru do skulpture kao javni prostor[49] – kao i o potrebi umjetnika da osvoji urbani prostor i humanizira ga, što je posebno karakteristično za radove nastale u Crkvi sv. Vinka i razvalini nekadašnjeg Kina Sutjeska. Takve umjetničke intervencije sada povezuju estetsko i društveno, postaju posrednicima u diskursu između individualnog i socijalnog. Oprostoravanjem, ulaskom u urbano tkivo, u prostore destrukcije, grafički motivi u instalacijama uspostavljaju odnos s prostorom, "izvode" prostorne prakse, usmjeravaju se na kritički potencijal lokacije i postaju sredstvima kojima se produciraju situacije, kojima se iniciraju alternative forme komunikacije i društvene relacije. Međutim, u okviru instalacija i intervencija koje su lokacijski specifične, oni su temporalni i efemerni, jer ostaju samo u dokumentaciji, na sporadičnim fotografijama, tekstualnim i videozapisima.

S druge strane, grafičke ratne mape ostaju kao stalni, materijalni trag jednog vremena, što ima sposobnost zadržavanja, evociranja prošlosti i transmisije sjećanja na vrijeme i okolnosti u kojima su nastale. Umnožavanjem, one možda gube "ovdje i sada", kako navodi Walter Benjamin, ali iako se mogu obilježiti patvorinom, u manuelnoj reprodukciji autentično zadržava svoj potpuni autoritet.[50] Mape ne samo da predstavljaju autentično likovno svjedočanstvo[51] koje umnožavanjem dobiva na komunikativnoj snazi i pristupačnosti već ostaju kao repozitoriji historije na različitim lokacijama, u različitim zbirkama gdje nastavljaju neki, svoj, socijalni život.[52]

48 "Ekvilibristi" Enesa Sivca predstavljeni su kao izložba "Preticanje vjetra". Vidi: Karamehmedović, *Kreacije "pozitivne budućnosti"*, "Oslobođenje", 31. 8. 1994, 7. Izložba je održana 24. 8. 1994. u okviru ljetnog festivala "Beba univerzum" (autori festivala: Haris Pašović i Suada Kapić).

49 Kwon, 2002, 256-265.

50 Benjamin, 1986, 127-128.

51 Pored ranije navedenih autora, u projektu grafičkih mapa učestvovali su još i sljedeći umjetnici: Izet Alečković, Amer Bakšić, Husein Balić, Adnan Begić, Željko Filipović, Marina Finci, Amela Hadžimejlić, Nedžad Ibrišimović, Feđa Isović, Fikret Libovac, Edin Numankadić, Affan Ramić, Enes Sivac, Amila Smajović, Mirsad Šehić, Dubravko Terzić i Lejla Zahiragić.

52 Koncept da predmeti ili stvari, kao i umjetnička djela, imaju socijalni život, posuđen je od antropologa Arjuna Appaduraija. Vidjeti: Appadurai, 1986. i Appadurai, 2006.

Literatura

Agamben 2008
Agamben, G. *Ono što ostaje od Auschwitza: Arhiv i svjedok (Homo sacer III)*, Zagreb 2008.

Appadurai 1986
Appadurai, A. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge 1986.

Appadurai 2006
Appadurai, A. *The Thing Itself*, Public Culture 18 (1), 2006, 15-21.

Begić 1974
Begić, A. *Prilike*, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945–1974, katalog izložbe, Sarajevo 1974. (bez paginacije)

Benjamin 1986
Benjamin, W. *Umjetničko djelo u razdoblju tehničke reprodukcije*, Estetički ogledi, Zagreb 1986, 125-151.

Denegri 2007
Denegri, J. *Otisci*, Razlozi za drugu liniju: Za novu umetnost sedamdesetih, Novi Sad 2007, 147-148.

Fried 1999
Fried, M. *Art and Objecthood*, Art in Theory 1900-1990: An Anthology of Changing Ideas. Oxford i Cambridge, MA 1999, 822-834.

Goldberg 1985
Goldberg, R. *Space as Praxis*, Theories of Contemporary Art, Englewood Cliffs, NJ, 1985, 251-263.

Greenberg 1988
Greenberg C, *The New Sculpture*, Clement Greenberg: The Collected Essays and Criticism 1945-1949, Chicago i London 1988, 313-319.

Kapić 2000
Kapić, S. *The Siege of Sarajevo 1992–1996*, Sarajevo 2000, 802-807.

Kandinski 1996
Kandinski, V. *O duhovnom u umetnosti*, Beograd 1996.

Karamehmedović 1994
Karamehmedović, M. *Kreacije "pozitivne budućnosti"*, "Oslobođenje", 31. 8. 1994, 7.

Karamehmedović 1997
Karamehmedović, M. *Trijumf umjetnosti, Sarajevski memento 1992–1995*, Sarajevo 1997, 54-63.

Konstantinović 2010
Konstantinović, M. *Iskušenja monotipije: teoretski dio magistarskog rada*, Mirsad Konstantinović: Katalog opusa, Sarajevo 2010, 249-256.

Krauss 1979
Krauss, R. *Sculpture in the Expanded Field*, October, sv. 8 (proljeće 1979), 30-44.

Krauss 1988
Krauss, R. *Double Negative: A New Syntax for Sculpture*, Passages in Modern Sculpture, Cambridge, MA, London 1988, 243-288.

Krzović 1974
Krzović, I. *Crtež i grafika*, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1945–1974, katalog izložbe, Sarajevo 1974. (bez paginacije)

Krzović 1984
Krzović, I. *Grafika*, Umjetnost Bosne i Hercegovine 1974–1984, katalog izložbe, Sarajevo 1984, 45-52.

Krzović 1985
Krzović, I. *Grafika u Bosni i Hercegovini*, Jugoslovenska grafika 1950–1980, edicija Jugoslovenska umetnost XX veka, Beograd 1985, 59-66.

Kwon 2002
Kwon, M. *One Place after Another: Site-specific Art and Locational Identity*, Cambridge, MA, 2002.

Kwon 2003
Kwon, M. *One Place after Another: Notes on Site-specificity*, Art of the 20th Century: A Reader, London i New Heaven, CT, 2003, 213-222.

Lefevr 1974
Lefevr, A. *Urbana revolucija*, Beograd 1974.

Mandić 2001
Mandić, A. *The Performative as Resistance to the Violence of War and Transition*, Realize! Resist! React! Performance and Politics in the 1990s in the Post-Yugoslav Context, Ljubljana 2021, 100-122.

Mandić 2016
Mandić, A. *Exhibitions in Damaged and Destroyed Architectural Objects in Besieged Sarajevo: Spaces of Gathering and Participation*, Participation in Art and Architecture: Spaces of Participation and Occupation, London 2016, 107-126.

Musabegović 1988
Musabegović, S. *Žargon otpatka*, Sarajevo 1998.

Musabegović 2005
Musabegović, S. *Raz/lik/a/art: Likovne teme,* Sarajevo 2005.

Musabegović 2011
Musabegović, S. *Umjetnost protesta i nade* (2011) (neobjavljen tekst)

O'Doherty 2010
O'Doherty, B. *Inside the White Cube: The Ideology of the Gallery Space*, Berkeley, CA, 2010.

Pallasmaa 1996
Pallasmaa, J. *The Geometry of Feeling: A Look at the Phenomenology of Architecture*, Theorizing a New Agenda for Architecture: An Anthology of Architectural Theory 1965–1995, New York 1996, 448–453.

Pašić 2016
Pašić, N. *Studio Umjetničke galerije BiH* (1982), Nusret Pašić: U ogledalu kritike, Sarajevo 2016.

Perduv-Misirlić 2016
Perduv-Misirlić, Lj. *Mali format u slikarstvu* (1986), Nusret Pašić: U ogledalu kritike, Sarajevo 2016.

Roš 1993
Roš, T. i Roš S. *Postavka izložbe Svjedoci postojanja*, Svjedoci postojanja / Witnesses of Existence, katalog izložbe, digitalno izdanje, Sarajevo 1993.

Scott 1991
Scott, J. *The Evidence of Experience*, Critical Inquiry, 17 (4), 1991, 773-797.

***Umjetnici braniocima* 1992**
Umjetnici braniocima, "Oslobođenje", 2. novembar 1992.

Arhivska građa
Arhiv Obala art centra
Arhiv Sadudina Musabegovića
Arhiv Stjepana Roša

Transcending Boundaries: Motifs in Wartime Prints

Keywords: installation art, maps of prints, siege of Sarajevo, ruins, site-specific art

During the siege of Sarajevo (1992–1995), a group of thirty-five artists, who remained in the city during the war, participated in one of the most important art projects at the time, the four maps of prints (Sarajevo 1992, Sarajevo 1993, Sarajevo 1994, and Sarajevo 1995). The maps, which marked the four years of the siege, provided authentic testimony of life in the city that was being constantly exposed to death and reduced to bare survival. This paper, however, does not deal with the aesthetic aspects of the works, the formal qualities, subject matter or the intensity of the artistic expression. It discusses the ways in which the artists exceeded the limitations of the two-dimensional surface of prints (woodcuts and etchings) and engaged in experimentation and the use of remains of destruction, as well as in replacing white gallery walls with streets and damaged or destroyed buildings.

In the state of the siege, when any sense of permanence, support, security, and durability was lost, when everything was subjected to annihilation and destruction, from the urban fabric to the human body, it was almost impossible for the artists to maintain the autonomy of art and remain in their areas of competence. The lack of art materials and spaces for making and exhibiting artworks, as well as the omnipresent destruction, initiated events and situations in which they exceeded the limitations of the traditional media (painting, sculpture, and prints) and engaged in the use of spaces that directly addressed the conditions of the siege.

The paper explores the ways in which the motives and graphic solutions, found in the woodcuts and etchings (aquatint) in the Sarajevo maps of prints, were transformed into site-specific/site-referenced installations and "performative" sculptures that drew meanings from the physical features of the location as well as the social, political, and psychological conditions of the besieged city. Situated in the space of the damaged St. Vincent church, the former Sutjeska cinema or in the open public space, they were determined by temporary spatial situations and the *effect of presence* (M. Fried). Through such practice, the motives and graphic solutions present in maps of prints moved from aesthetic to social space and became more accessible and more relevant to Sarajevo residents.

Upute suradnicima časopisa *Cleuna*

Cleuna je časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno u kojem se objavljuju stručni i znanstveni rukopisi iz područja **arheologije, etnologije, umjetnosti, povijesti umjetnosti, povijesti i bibliografije**.

Rukopisi se predaju na **hrvatskome, bosanskome, srpskome ili engleskome jeziku, latiničnim pismom.**

Rukopisi se šalju u digitalnom obliku na e-adresu: marija.maric.b@gmail.com ili info@fmgg-livno.com

Dospjeli rukopisi idu na anonimni recenzentski postupak. Ako Uredništvo smatra da se rukopis tematikom ne uklapa u profil časopisa ili ne ispunjava kriterije, može ga, prije postupka recenzije, odbiti uz primjereno obrazloženje. Nakon recenzentskog ocjenjivanja autori su dužni unijeti promjene u tekst prema prijedlozima recenzenata, u suprotnome Uredništvo odlučuje o prihvaćanju ili odbijanju rada, odnosno o slanju na novu recenziju na zahtjev autora.

Rukopisi trebaju biti prilagođeni parametrima časopisa *Cleuna*, u suprotnome se šalju autorima na doradu. Predaju se kao *Wordov* dokument, pišu se fontom *Times New Roman* veličine slova 12 i proredom 1,5. Slikovni prilozi šalju se zasebno. Opseg rukopisa, uključujući i bibliografske bilješke, trebao bi iznositi do 32 autorske kartice.

Dospjeli radovi obvezatno moraju sadržavati:

a) **Zaglavlje** mora sadržavati: naslov teksta, ime i prezime autora, naziv ustanove i njezinu adresu te autorovu e-adresu; zaglavlje se piše malim slovima, osim početnih slova.

b) **Apstrakt** opsega 150-200 riječi nalazi se između zaglavlja i teksta i piše se u trećem licu *kurzivom*, na jeziku teksta. Na dnu apstrakta navode se ključne riječi (5-10) također pisane kurzivom.

c) **Literatura** se u skraćenu obliku (prezime autora, godina izdanja, podatci o stranicama i slikovnim prilozima) navodi ispod teksta, na dnu stranice: Belošević, 1968, 35, sl. 8. (bez navođenja napomena: *vidi, usporedi, isto*, i sl.)

d) **Bilješke** se također navode na dnu stranice, ispod teksta (dodatna tumačenja, zahvale i sl.), pišu se u proredu 1,5 fontom *Times New Roman* veličine 10.

e) **Citati** unutar teksta pišu se *kurzivom,* bez navodnika.

U rukopisu treba naznačiti mjesta na koja bi se trebali smjestiti slikovni prilozi (sl. 1).

Nakon teksta slijede kratice i popis literature (cjelovito navođenje literature).

Kratice se pišu po principu:

VAMZ
Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., Zagreb

Popis literature navodi se abecedno i kronološki.

Navode se prezime autora i godina izdanja, a zatim u novom retku potpuni podatci: inicijal imena autora i prezime autora, naslov članka ili knjige (*kurzivom*), podatci o časopisu, mjesto i godina izdanja, kod članaka u časopisu, knjizi ili zborniku navode se stranice pojedinog članka. Izdavač se ne navodi. Kraćenje naziva časopisa treba izbjegavati.

Sažetak slijedi iza popisa literature, od jedne do tri kartice teksta s ključnim riječima. Sažetak se prevodi na engleski jezik, a ako je osnovni tekst na engleskome jeziku, sažetak će biti preveden na hrvatski jezik. Autor može poslati već preveden sažetak i na drugom jeziku (francuskom, njemačkom ili talijanskom). Piše se u istom proredu, fontu i veličini 12.

O prijevodima se brine uredništvo.

Primjeri citiranja literature ispod teksta i u popisu literature:

Knjiga:
Ispod teksta:
Kavurić, 1999, 89, sl. 103.
U popisu literature:
Kavurić 1999
Kavurić, L. *Hrvatski plakat do 1940*., Zagreb 1999.

Knjiga s podnaslovom (dvotočka između naslova i podnaslova):
Vrdoljak 2006
Vrdoljak, M. B. *Plodovi ljubavi i žrtve: prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2006.

Katalog izložbe (potrebno napomenuti katalog izložbe):
Ispod teksta:
Izložba suvremene hrvatske grafike, 2013, 39.
U popisu literature:
Izložba suvremene hrvatske grafike 2013
Izložba suvremene hrvatske grafike: Donacija zbirke Biškupić, katalog izložbe, Livno 2013.

Članak/poglavlje u knjizi ili zborniku:
Ispod teksta:
Petricioli, 1990, 17.
U popisu literature:
Petricioli 1990
Petricioli, I. *Od ranog kršćanstva do baroka*, Sjaj zadarskih riznica, Zagreb 1990, 15-28.

Članak u časopisu:
Kod časopisa s više serija obvezno se navodi o kojoj je seriji riječ.
Ispod teksta:
Šmalcelj, 2012, 134.
U popisu literature:
Šmalcelj 2012
Šmalcelj, P. *Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., 39, Split 2012, 131-170.

Dva autora istoga prezimena (navesti inicijal imena):
Belošević, J. 1968, 35, sl. 8.

Dva ili više autora (zarez između):
Ispod teksta:
Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 90.
U popisu literature:
Cambi, Gamulin, Tonković 1990
Cambi, N., Gamulin, A., Tonković, S. *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Split - Zmijavci 1999.

Više bibliografskih jedinica istog autora (odvaja se točkom sa zarezom, bez ponavljanja prezimena autora):
Mužić, 2008, 22; 2010, 269.

Više bibliografskih jedinica istoga autora s istom godinom izdanja (uz godine se dodaju mala slova abecede):
Ispod teksta:
Cambi, 2002a, 121.
Cambi, 2002b, 149.
U popisu literature:
Cambi 2002a
Cambi, N. *Kiparstvo*, Longae Salonae I, Split 2002, 115-174.
Cambi 2002b
Cambi, N. *O "bazilici bez krova" u episkopalnom kompleksu u Saloni*, Zbornik Tomislava Marasovića, Split 2002, 144-152.

Dvije ili više bibliografskih jedinica (odvaja se točkom sa zarezom i treba ih poredati kronološki):
Janković, 1984, 5; Matić, 1999, 3.

Citiranje bilješke:
Čoralić, 2000, 139, bilj. 47.

Navođenje referentne literature:
Ispod teksta:
Hrvatska enciklopedija 3, 2000, 109.
U popisu literature:
Hrvatska enciklopedija 2000
Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 2000.

Novinski članak:
Ispod teksta:
Majnarić-Pandžić, 2012, 31.
U popisu literature:
Majnarić-Pandžić 2012

Majnarić-Pandžić, N. *Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba*, Vijenac (Zagreb), 13. prosinca 2012., god. 20, br. 490-491, 31.

Novinski članak bez autora
Ispod teksta:
Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, 1935, 4.
U popisu literature:
Jadranski dnevnik 1935
Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, god. II., Split, 4. VI. 1935.

Elektronički izvori:
http://www.ffzg.hr/arheo/congress (navesti nadnevak zadnje provjere)

Pristup knjigama i časopisima preko web-stranice:
Ispod teksta:
Bender-Jorgensen, 1992, 141.
U popisu literature:
Bender-Jorgensen, 1992
Bender-Jorgensen, L. *North European Textiles until AD. 1000,* Aarhus 1992, https://www.academia.edu/564172/North_European_textiles_until_AD_1000 (6. II. 2014.)

Izvori se navode sa svim pratećim podatcima (Arhiv…, kutija, mapa, svezak, inv. broj,...)

Slikovni prilozi (fotografije, crteži, karte, tablice) šalju se odvojeno od teksta, kao posebna datoteka. Moraju biti snimljeni u formatu *jpeg* ili *tif*. Minimalna rezolucija za crteže iznosi 600 dpi, za fotografije i karte 300 dpi. Rukopisi sa slikovnim prilozima uređivanim i prelamanim u wordovu datoteku neće se prihvatiti.

Podatci o prilozima (redni broj pod kojim se u tekstu spominju, legende, podatci o autorima) dostavljaju se posebno u Wordu na način:
Sl. 1. Glagoljski rukopis (foto: Z. Alajbeg)
T. 1. Perforirane trojagodne naušnice (crtež: Ž. Markov, 2006.)
Tablica 1. Distribucija po spolu na uzorku iz Lištana
Ako je slikovni prilog preuzet iz objavljene literature, navodi se njegova bibliografska jedinica:
Sl. 2. Opus incertum (Suić, 1976, 108)
Ako se prikazani predmet čuva u nekoj ustanovi, navodi se ustanova, inv. br. i sl.
Sl. 3. Molba za dobivanje oprosta (AFSG, Žup sp. 23-24, kut. 131/16)

Citiranje slikovnih priloga koji prate tekst:
Na priloge u tekstu autor se poziva u zagradama na sljedeći način: slika (sl. 1), tabla (T. 3), tablica (tab. 1), kataloška jedinica (kat. br. 1), karta (karta 3).
Kada autor ukazuje na više detalja istoga priloga: (kat. br. 3, T. 1, 3).
Kada se autor poziva na više predmeta s više priloga odvaja se točkom sa zarezom: (T. 1, 2-5; T. 2, 7).
Napomena: Molimo autore da izbjegavaju uredničke zahvate u tekstu: bez stilova i oblikovanja, različitih fontova, bez uvlaka (ne koristiti tipku *Tab*), paginacije, podcrtavanja, pretjerane upotrebe interpunkcijskog znaka uskličnik, i sl.

Unaprijed zahvaljujemo na suradnji!

Uredništvo

